

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Орлова Тетяна Володимирівна

УДК 930.1(477) «19»/ «20» – 055.2:94(477)

**Жінка в історії України:
історіографія ХХ – початку ХХІ ст.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Спеціальність 07.00.06

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Науковий консультант

Казьмирчук Григорій Дмитрович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Концептуальна постановка проблеми. Методологія і методи наукового дослідження	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми	9
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження	14
1.3. Методологія дослідження і методи наукового пошуку	44
Розділ 2. Історіографічний аналіз статусу жінки в соціально-економічній сфері	59
2.1. Жінка у мікросоціумі сім'ї і макросоціумі суспільства	59
2.2. Участь українського жіноцтва в економічній діяльності у висвітленні вітчизняної історіографії	114
Розділ 3. Роль жіноцтва України у суспільно-політичних відносинах	154
3.1. Вітчизняна і діаспорна історіографія українського жіночого руху в минулому і на нинішньому етапі розвитку	154
3.2. Історіографічний погляд на роль жінок України в державно-політичному житті	181
3.3. Жіноцтво України в революціях: історіографія проблеми	217
3.4. Участь жінок України у війнах ХХ століття	233
Розділ 4. Історіографічний огляд внеску жіноцтва у духовну сферу життя українського народу	253
4.1. Історіографічний аналіз проблеми «Жіноцтво і релігія»	253
4.2. Історичний та історіографічний ракурси боротьби за освіту жінок України	273
4.3. Наукова діяльність жіноцтва України: етапи зростання у віддзеркаленні історіографії	290
4.4. Жінки-мисткині в історії української художньої культури	308
Висновки	329
Список літератури	339

ВСТУП

Актуальність теми. ХХ століття увійшло в історію як час революцій, які мали наслідком крах імперій, зміну суспільного устрою в значній кількості країн, докорінну трансформацію соціальних відносин в цілому. Серед усіх інших революцій відбулася і так звана «тиха революція» або «революція жінок», яка призвела до значної їх емансипації. Всі ці процеси відбулися в історії і на історії. Історична наука протягом останніх ста років все більше виявляла тенденцію розвитку від подійної до аналітичної, яка неможлива без всебічності та об'єктивності.

Всебічна та об'єктивна картина історичного минулого не може скластися, якщо ігнорувати роль «мовчазної більшості», як інколи у західній історіографії називають жіноцтво. Усвідомлення цього виявилось у зростанні дослідницької уваги до ролі жінок у різних сферах суспільного буття, що матеріалізувалося у тисячах наукових публікацій, які побачили світ в багатьох країнах світу.

Про роль жіноцтва в історії України написано значно менше, проте тільки за минулі сто десять років – понад три тисячі публікацій, які до останнього часу не були піддані комплексному і всебічному аналізу. Давно назрілою є необхідність історіографічного узагальнення наукового доробку вітчизняних вчених, які вивчали статус і роль жіноцтва на різних етапах поступу України. З іншого боку, актуальність дослідження зумовлюється тими процесами, які відбуваються в історичній галузі нині і виявляють себе в означеній проблематиці. Якщо в багатьох інших темах дуже часто використовується кліше, в якому дві головні ідеї: «в радянській історіографії замовчувалися або перекручувалися певні питання», а також «із настанням незалежності прийшов час їхнього неупередженого висвітлення, бо без досвіду минулого у тих питаннях розбудова незалежної держави неможлива», то аналіз жіночої проблематики в українській історичній науці виявив глибші загальні тенденції, про які не завжди відверто говорять. Крилата фраза «За статусом жіноцтва у суспільстві можна робити висновки відносно рівня розвитку цього суспільства» знаходить свої

підтвердження і завдяки уважному ознайомленню із напрацюваннями істориків, а також фахівців інших соціогуманітарних наук. Таким чином наочна важливість студій з точки зору перспектив подальшого поступу українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті науково-дослідницької роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер № 01 БФ046 – 01).

Об'єктом дослідження виступає сукупність основних груп історіографічних джерел, в яких висвітлено роль жіноцтва в історії України, здійснювана у соціальній, економічній, політичній, духовній сферах; діяльність наукових центрів; робота провідних вітчизняних і діаспорних дослідників в області історії, інших наук соціогуманітарного циклу.

Предметом дослідження є розгортання історіографічного процесу як віддзеркалення накопичення знань відносно внеску жіноцтва у творення українського життя, виявлення проблемно-тематичних пріоритетів, в чому відбилися впливи соціально-економічних, політичних, ідеологічних та загальнокультурних умов на світоглядні позиції авторів.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри:

По-перше, історіографічний аналіз здійснювався стосовно публікацій, які вийшли друком протягом ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст.

По-друге, до розгляду бралися наукові праці, які розглядали питання стосовно ролі жінок на всіх етапах історії України – від докняжих часів до сучасності.

Географічні межі дослідження теж мають два виміри:

По-перше, до аналізу бралися студії, які висвітлювали участь жінок в процесах соціотворення на землях, що входять до складу сучасної української держави.

По-друге, до кола авторів, праці яких аналізувалися, включено вітчизняних і діаспорних, тобто без врахування науковців, які писали про українське жіноцтво,

представляючи ті чи інші національні школи (американську, німецьку, польську, російську тощо).

Метою дослідження є історіографічний аналіз праць, насамперед історичних та історико-етнографічних, присвячених ролі жіноцтва у творенні історії України, встановлення на цій основі стану досліджень широкого кола напрямків, що входять до окресленої проблеми, виявлення більш і менш вивчених і висвітлених питань, що належать до обраної проблематики, обґрунтування конкретних пропозицій щодо подальшого її опрацювання.

Досягнення названої мети передбачається через розв'язання наступних **завдань**:

- проведення комплексного історіографічного аналізу усього масиву наукових публікацій, присвячених обраній темі;
- окреслення основних етапів дослідження ролі і місця жіноцтва в історії України, яке здійснювалося протягом ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст., із виокремленням пріоритетних тем, особливостей їх висвітлення, змістових доміант, а також факторів, які зумовили історіографічну специфіку кожного етапу;
- виявлення, систематизація і класифікація історіографічних джерел відповідного напрямку, оцінка їхньої історіографічної значущості;
- узагальнення і аналіз найбільш поширених поглядів дослідників стосовно статусу жінок та їхньої участі у житті українського народу на різних історичних етапах, висловлення власного бачення проблем;
- складання найбільш можливої загальної картини стану вивчення ролі жіноцтва України в її історії через синтез компонентів, виявлених в процесі аналізу жіночої участі в економічній, суспільно-політичній та культурній діяльності;
- визначення внеску провідних інституцій і конкретних вчених нашої держави, а також діаспори у розробку проблеми;
- встановлення найбільш розроблених напрямків, що дає підстави для подальших історіографічних студій;

- накреслення перспектив майбутніх розвідок і пропозиція конкретних тем, які потребують дослідницької уваги;
- позначення новітніх підходів у вивченні проблеми, які дають про себе знати в українській історіографії під впливом ознайомлення із здобутками і основними пріоритетами сучасної історичної науки, насамперед, євроатлантичної;
- виявлення найбільш типових недоліків жіночих студій в Україні;
- простеження взаємозв'язків між проблемами історіографії жіночої проблематики у минулому із актуальними питаннями життя сучасної України і буття в ній жіноцтва.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше комплексно у проблемно-хронологічному плані подається узагальнююча історіографічна картина столітнього процесу вивчення і висвітлення ролі жіноцтва в історії України від давнини до сучасності у всіх сферах життєдіяльності народу: соціальній, економічній, політичній і духовній. Кожна із сфер відповідно розглянута під кутом зору більш детального поділу: соціальна – стосовно статусу жінки в сім'ї та суспільстві; економічна – зайнятість у домашньому і суспільному виробництві; політична – участь жіноцтва у громадсько-політичному житті на рівні руху за свої права, жіночої преси, ролі у державотворенні, участі у найвищих формах політичної боротьби – революціях та війнах; духовна – жіноцтво і релігія, освіта, наука, художня культура України. В дисертації продемонстровано відмінності між трьома періодами історіографічного процесу – дорадянським, радянським і пострадянським, висвітлено фактори, що зумовили їх специфіку, проаналізовано особливості підходів науковців різних часів до висвітлення ролі і місця жіноцтва у вітчизняній історії, виявлено значення ідеологічного фактору у формуванні дослідницьких позицій. По-новому визначено міру ідеологізації і додержання принципу об'єктивності в сучасних жіночих студіях, а також зроблена спроба оцінити ступінь обізнаності їх авторів із напрацюваннями закордонних дослідників, які віддзеркалюють провідні тенденції розвитку соціогуманітарних наук другої половини ХХ – початку ХХІ ст. В дисертації проаналізовано дію соціально-політичних змін, що мають місце в

українському суспільстві, на історіографічні оцінки, водночас і значення впливу провідних ідей та висновків історичних досліджень на перспективи подальшого розвитку держави в напрямку зміцнення демократії й творення громадянського суспільства, яке неможливе без гендерної рівності.

Практичне значення дисертаційної роботи Практичне значення дисертаційної роботи визначається необхідністю оцінити здобутки і перспективи вивчення вітчизняними і діаспорними науковцями ролі жіноцтва в історії України від початків до сьогодення. Здійснене історіографічне дослідження практично всіх напрямків, до якого можуть звертатися науковці, зацікавлені у проблематиці «Жінка в історії України» або «Історія жінки в Україні». При чому це стосується не тільки оцінки міри розробки, але й, так би мовити, орієнтації у суто історичному матеріалі. Результати виконаної роботи можуть бути використані у різноманітних історичних курсах, як то: «Історія України», «Етнографія і етнологія», «Історія повсякденності» тощо. Результати проведеного дослідження стануть в нагоді у тих вищих навчальних закладах, де викладається «Історія жіноцтва», як це має місце у Києво-Могилянській Академії. До матеріалів, названих і проаналізованих у дисертації, можуть звертатися фахівці із політології, соціології, релігієзнавства, оскільки сучасна євроамериканська вища школа (на яку ми рівняємося) підходить до вивчення цих дисциплін з гендерних позицій.

Апробація результатів дисертації. Окремі аспекти обраної теми, а також основні результати дослідження доповідалися дисертанткою на міжнародних, всеукраїнських, університетських наукових конференціях, а саме: «Проблеми історії та історіографії України»: науково-практична конференція історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, присвячена 15-річчю з Дня Незалежності України (5 квітня 2006 р.); «Проблеми історії та історіографії України»: науково-практична конференція історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, присвячена 90-річчю початку Української революції 1917-1920 рр. (18 квітня 2007 р.); Четверта міжнародна науково-практична конференція «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», присвячена 130-річчю вищої освіти жінок в

Україні (Київ, 6-8 листопада 2008 р.); Перша Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Житомир, 21-22 листопада 2008 р.); Друга Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2-3 жовтня 2009 р.); *Mezinarodni vedecko-prakticka konference «Veda a technologie: krok do budoucnosti– 2009» 27 unora – 05 brezen 2009 roku. Dil 5. Economicke vedy. Administrativa. Politieke vedy. Historie*; «Проблеми історії та історіографії України»: науково-практична конференція історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, присвячена 90-річчю Злуки УНР і ЗУНР (23 квітня 2009 р.); «Людина. Світ. Суспільство»: міжнародна наукова конференція, присвячена 175 річчю філософського факультету (21-22 квітня 2009 р.); Простір і час сучасної науки: П'ята всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція (23-25 квітня 2009 р.); Військово-історична наука в Україні та за рубежом: вчора, сьогодні, завтра: Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 21-22 травня 2009 р.); VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (1869-1940 рр.) (Чернівці, листопад 2009 р.); Мазепинська доба в культурі України (Київ, 3-4 грудня 2009 р.); «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.» (Київ, 17 грудня 2009 р.).

Фактичний матеріал і теоретичні висновки загальноісторичного плану використовувалися автором у викладанні нормативних курсів «Історія України», «Історія сучасного світу», «Культурологія», «Проблематика ЗМІ».

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені в монографії «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) (Київ, 2009), двох розділах навчального посібника «Історія сучасного світу», 22 статтях у наукових фахових журналах, 6 нефахових виданнях, тезах доповідей на наукових конференціях, загальним обсягом 57,88 друкованих аркушів.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНА ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Визначаючи стан наукової розробки проблеми, не можна сказати, що спроби історіографічних узагальнень не мали місця раніше. Перш за все, кожна дисертація – кандидатська або докторська – в якості обов'язкового компонента містить історіографічний огляд розробленості обраної для кваліфікаційного дослідження теми. Але слід підкреслити: конкретної теми із більш широкої проблеми, якою є «Роль жінки в історії України». Часто темою обиралася певна галузь життєдіяльності, найчастіше, досить вузька, як то: освіта жінок, жіночий рух, участь жіноцтва у розвитку промисловості тощо. Дуже часто мали місце обмеження з точки зору хронології – окреслювався певний період (найчастіше — друга половина XIX – початок XX ст.), а також географії – наприклад, західноукраїнські землі, Південь України, Донбас, Київ тощо. При тому, що більшість дослідників або найчастіше дослідниць, які у кількісному відношенні значно переважали перших, досить ретельно наводили імена і публікації своїх попередників, вказуючи, які саме проблеми вони висвітили, помітними виявилися принаймні два моменти. Перший: інколи, попри значний наявний доробок, дисертанти наголошували, що до них обрану проблему досліджено недостатньо, і саме їхній внесок є визначальним. Друга: траплялося, що, автори, підкреслюючи власні здобутки, деякі попередні праці навіть не називали, хоча певні матеріали з них використовували.

Монографічні праці, присвячені тим чи іншим аспектам проблеми, також, як правило, представляють історіографічний нарис, що відрізняється ступенем наукового аналізу і широтою бібліографічного охопту. Часто відповідний розділ поєднується із визначенням актуальності проблеми, що подається на широкому фоні здобутків зарубіжної історіографії, особливо в плані методології досліджень. Однак і у цьому випадку, навіть у найновітніших публікаціях, які могли б стати

гордістю української історіографії, трапляється, що авторка, віддаючи шану вітчизняним науковцям XIX – початку XX ст., повністю ігнорує напрацювання своїх земляків-сучасників, навіть не називаючи їхніх прізвищ¹.

Якщо вести мову про спеціальні історіографічні публікації, то вони поодинокі. Серед дисертацій, із значними застереженнями, можна назвати роботу політолога Галини Ткаченко, присвячену жіночому питанню в українській суспільно-політичній думці², оскільки в ній аналізуються праці суспільствознавців стосовно становища жінок у суспільстві. Однак більша увага приділяється працям XIX – початку XX ст., про радянський час – мова йде про реалізацію ідеологічних настанов партії, а сучасність подається під кутом зору існуючих нерозв'язаних соціально-економічних проблем жіноцтва, а не аналізу праць суспільствознавців. До того ж роль жіноцтва в історії не акцентується. Суто історіографічних дисертацій з проблем жіноцтва взагалі або ролі в історії України немає. За публікаціями, які вийшли в світ останнім часом, можна зробити висновок, що над історіографією жіночих студій другої половини XIX ст. в плані підготовки докторської дисертації працює Лариса Буряк³.

Статті, виконані в історіографічному ключі, складають невелику кількість. Першою такою публікацією була розвідка 1988 р. Валентини Галаган. Провідна дослідниця історії жіноцтва України часів минулої війни присвятила її аналізу

¹ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття / Катерина Диса. – К: Критика, 2008. – С. 19–22.

² Ткаченко Г. І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Г. І. Ткаченко. – Львів, 1994. – 17 с.

³ Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Лариса Іванівна Буряк // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 190–211; її ж. Історико-фемінологічні студії другої половини XIX століття: релігійний контекст // Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 223–230 та ін.

радянської літератури про подвиг жінок в ті роки¹. Через два десятиліття на ту ж тему видала свою статтю Оксана Чуєнко². Свій виступ на науковій конференції 1994 р. Катерина Двірна присвятила декларації основних проблем історіографії та методології вивчення жіноцтва України. Розгорнута аргументація була неможлива через обмежений обсяг публікації.³ Опосередковане відношення до проблеми має студія філософа Ірини Грабовської⁴: в ній з'ясовуються не стільки історична роль жіноцтва, скільки віддзеркалення у вітчизняній історіографії проблем фемінізму, жіночого руху, гендерних стосунків та ін. Наприкінці 2009 р. з'явилася стаття Ольги Лабур, присвячена радянській історіографії «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр., в якій показується, як ідея розкріпачення жінок, запропонована більшовиками, «перетворюється у догматизоване наукове знання»⁵.

Свої історіографічні візії запропонували дві провідні сучасні дослідниці жіночих студій в Україні львів'янки Оксана Маланчук-Рибак і Оксана Кісь.

¹ Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни / Валентина Яківна Галаган // Український історичний журнал. – 1988. – № 12. – С. 52–61.

² Чуєнко О. Відображення в історичній літературі участі жінок України на фронтах та в тилу у роки Другої світової війни / Оксана Чуєнко // Часопис української історії. – 2008. – Вип. 11. – С. 49–52.

³ Двірна К. Жіноцтво в Україні: основні проблеми історіографії та методології / Катерина Двірна // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей міжнародної наук.-метод. конф. (Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.) / Одеська державна академія харчових технологій / ред. Г.І.Терещенко. – К.: ІСДО, 1994. – С. 17–18.

⁴ Грабовська І. Гендерні та феміністичні студії в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ірина Грабовська – Режим доступу: http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabovs'ka.htm.

⁵ Лабур О. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр.: перетворення ідеї на догму / Ольга Лабур // Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 121–129.

Перша вчена представила декілька своїх публікацій, які є результатом тривалої роботи над проблемою. Це виявилось у помітному розширенні і поглибленні розвідок: стаття, брошура, ґрунтовна історіографічна частина монографії, яка передувала захисту докторської дисертації, присвяченої жіночому руху в Західній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹ О. Маланчук-Рибак у своїх працях аналізує виникнення і особливості теоретико-методологічного становлення жіночих студій в Україні на тлі фундаментального аналізу наукових здобутків іноземних колег на дослідницькому полі «жінка і суспільство». Особлива увага приділяється ХІХ – першій третині ХХ ст., практично повністю ігнорується радянський період (якщо коротко згадується про публікації, які побачили світ у той час, то називаються виключно російські, про ті, що вийшли в Україні, мова не йде). Також висловлюються оцінки новітнього періоду розвитку вітчизняної історіографії означеного напрямку. В українській історіографії авторка виокремлює два напрями: «перший репрезентують роботи, що висвітлюють участь і роль жінок в історичному процесі, у загально цивілізаційних культурних змінах; другий, що тематично є значно вужчим, - це публікації, присвячені історії суспільно-політичного руху за рівноправність жінок»². Означивши існування першого напрямку і не розкриваючи його, вчена зосереджується на другому, оскільки головне для неї – дослідження західноукраїнського жіночого руху другої

¹ Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій / Оксана Рибак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХХІІІ. Праці Історично-філософської секції. – 1997. – С. 100–125; Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / Оксана Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 53 с.; її ж. Історіографія та історіософія жіночих студій // Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці: Книги, 2006. – С. 16–93.

² Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій. – С. 105.

половини ХІХ – першої третини ХХ ст. В цілому ж, стосовно вивчення проблеми «жінка і суспільство», висловлюються доволі жорсткі судження про низький – «маргінальний» характер вітчизняних наукових досліджень¹. Навряд чи з таким твердженням можна погодитися, тим більше що О. Маланчук-Рибак зосередилася на своїй темі і не мала на меті предметне і детальне вивчення стану наукової розробки всіх аспектів діяльності жіноцтва України впродовж всієї її історії.

Хибність зауваження стосовно «маргінальності» вітчизняних жіночих студій виразно виявляється, якщо уважно вивчити масив наявних праць в цілому, або взяти конкретний приклад. Таким може бути науковий доробок Оксани Кісь, яка демонструє обізнаність з передовою методологією, вправність у користуванні науковим інструментарієм, глибину аналізу і високий рівень синтезу одержаних результатів у спостережливих висновках, а також широчінь тематичної зацікавленості. У своїй монографії О. Кісь подає розвиток жіночих студій в Україні на тлі феміністської парадигми в культурній та соціальній антропології, демонструє теоретичні засади та ключові категорії гендерного підходу, на які вона спирається, досліджуючи проблеми селянок в традиційній українській культурі². Проте ширший погляд на стан, особливості і проблеми розвитку історії жіноцтва в сучасній Україні вона подала у виступі на четвертій науковій конференції «Жінка в науці та освіті» 2008 р. Було названо чотири основних наративи, які, на її думку, послідовно розгортаються в існуючих публікаціях. Перший – наратив про Берегиню, заснований на ідеї одвічного «домашнього матриархату» та «фемінної» структури українського менталітету; другий – про Велику Жінку, що звеличує окремих видатних жінок; третій – про Національний Фемінізм (відстоювання унікальності українського жіночого руху поза

¹ Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій. – С. 105; її ж. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 91.

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Оксана Кісь. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. – С.16–74.

феміністською парадигмою і наголос на жіночому внеску у національно-державне будівництво); четвертий – наратив про Жіночу долю, що розкриває індивідуальний історичний досвід звичайних жінок¹.

Проведений історіографічний аналіз підтверджує слушність висновків О. Кісь, але не обмежується окресленим колом, оскільки ставить за мету вивчення ролі жіноцтва України у всіх сферах соціального буття від його початків до сьогодення. Тому загальна картина вимальовується більш детальна, а висновки – повніші. В цілому, окрім названих праць інших розвідок відповідного напрямку і характеру виявлено не було. Отже, нагальність всебічного історіографічного дослідження ролі жіноцтва в українській історії – очевидна.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Наукові пошуки істориків та інших суспільствознавців останніх ста десяти років втілилися у приблизно три тисячі публікацій, що виходили в Україні та діаспорі. Саме вони складають джерельний комплекс, в якому відбився історико-науковий процес у всій своїй різноманітності і багатстві. Враховуючи специфіку дослідження проблеми і беручи до уваги найновіші у вітчизняній науці класифікаційні схеми, які вже пройшли апробацію в працях провідних сучасних історіографів, джерельний комплекс з історіографії проблеми «Жінка в історії України» було згруповано в такий спосіб:

1. Документальні джерела.
2. Наукові праці монографічного плану загального і більш конкретного характеру про становище і діяльність жіноцтва у суспільстві на різних етапах історії України.

¹ Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в сучасній Україні / Оксана Кісь // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. (К., 6–8 листопада 2008 р.) – К.: ГО «Жінка в науці», 2008. – С. 30.

3. Дисертаційні дослідження істориків та фахівців інших суспільних наук із жіночих студій.
4. Збірки наукових статей з означеної проблематики.
5. Матеріали наукових конференцій.
6. Довідкова і навчальна література.
7. Рецензії, критико-бібліографічні видання з теми дисертації.
8. Біографії.
9. Мемуарна література, автобіографії, джерела особистого походження.
10. Українська та діаспорна періодика.
11. Публіцистична література.

Характеризуючи першу групу джерел, слід мати на увазі ширше розуміння проблеми, а саме «Жінка і українське суспільство», взятої в історичному плані. Тому до цієї групи треба віднести, насамперед, ті документи, що визначають ставлення суспільства в особі держави до жіноцтва. Це – конституції, законодавчі акти, постанови урядів, укази перших осіб держави, де йдеться про гендерне питання. Названі документи необхідні для визначення тенденцій розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок України від часів «Руської Правди» до сучасності, а також особливостей державної сімейної політики. Для прикладу можна взяти етап новітньої історії незалежної України, коли необхідно спиратися на аналіз таких документів, як, насамперед, Конституція держави від 28 червня 1996 р., що поставила в практичну площину створення демократичної, соціальної, правової держави, і в якій міститься принцип рівноправності жінок і чоловіків (стаття 24). Про рівність можливостей участі у політичному житті суспільства, як для чоловіків, так і для жінок, йдеться у статті 36-й. У статті 38-й закріплене право громадян, а отже, і жінок, брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Тобто усі громадяни, незалежно від статі, користуються рівними правами перебування на державній службі. Стаття 39-а визначає право громадян на проведення зборів, мітингів, демонстрацій. Важливе значення для розуміння становища жіноцтва в сучасній Україні мають Сімейний

кодекс України від 10 січня 2002 р., відповідні статті Кодексу законів про працю, Кримінального кодексу, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р., Закон «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р.; прийняті Верховною Радою Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок (від 5 березня 1999 р.) і Концепція державної сімейної політики (від 15 вересня 1999 р.), Укази Президента України: «Про заходи щодо поліпшення становища багатодітних сімей» (від 12 листопада 1999 р.), «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних та неповних сімей» (від 30 грудня 2000 р.), «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» (від 3 січня 2002 р.), постанови Кабінету міністрів України: «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань сімейної політики» (від 6 травня 2001 р.), «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» (від 26 квітня 2003 р.), розпорядження Кабінету міністрів України: «Про схвалення Концепції Державної програми підтримки сім'ї у 2006 – 2010 роках» (від 11 травня 2006 р.), «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року» (від 24 червня 2006 р.) та ін.

Другу підгрупу документальних джерел становлять програмні документи політичних партій, в яких тою чи іншою мірою піднімається «жіноче питання». Для складання повної історичної картини увагу звернено на програми партій, які діяли протягом минулого століття і на початку нинішнього. Їх аналіз виявляє ставлення політичних сил до розв'язання складних соціальних проблем і ті засади, виходячи з яких це має відбуватися. Зокрема, стосовно сутності підходів партій до питань статусу, ролі, можливостей жіноцтва у суспільно-політичному, економічному, культурному житті суспільства.

Окрему підгрупу складають документи українського жіночого руху, в яких своє місце займають і відозви проведених форумів – міжнародних, регіональних, місцевих, – і програмні документи жіночих політичних партій та організацій. Особливе місце займають документи самостійних політичних партій, серед яких - «Жінки України» (створена у 1997 р.), Всеукраїнська партія жіночих ініціатив

(установчий з'їзд відбувся у тому ж році), «Солідарність жінок України» (виникла у 1999 р.). Вивчення цих документів важливе для розуміння вичерпності висновків стосовно їхнього реального впливу на політичне життя суспільства, які зроблені дослідниками у наявних публікаціях.

Другу групу – монографічні джерела – також можна розбити на підгрупи. До першої слід віднести ті, які обіймають проблему в цілому. Прикладом може бути результат спільної праці провідних дослідників історії жіноцтва України «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні», видана у 1997 р.¹ Об'єднала роботу, представила свої дослідницькі розвідки і виступила в ролі головного редактора Людмила Смоляр – вчена, яка за своє життя зробила значний внесок у розробку означеної проблематики. Монографія побудована за хронологічним принципом, показує становище жіноцтва на різних історичних етапах – від стародавнього до нинішнього, яке висвітлюють фахівці. Монографія багата на фактологічний матеріал, має біографічний довідник, а також солідну бібліографію, оформлену як окремий додаток, розділений по періодах і виконаний з великою ретельністю. Назване видання до цього часу залишається найбільш всеохоплюючим і повним.

Другу підгрупу монографічних джерел складають колективні монографії, присвячені висвітленню ролі і статусу жіноцтва у певній сфері суспільного життя. Найчастіше це є результатом роботи не тільки і не стільки істориків, скільки суспільствознавців або гуманітаріїв інших галузей. Яскравий приклад - підготовлена Харківським Центром Гендерних Досліджень праця «Femina Postsovietica», в якій аналізується роль українського жіноцтва на політичному полі.² Інше видання - монографія, присвячена розвитку демократії та забезпеченню рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду, підготовлена колективом найвідоміших знавців юридичних аспектів

¹ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смоляр. – О.: АстроПринт, 1999. – 440 с.

² Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / ред. И. Жеребкина. — Х. : ХЦГИ, 1999. – 335 с.

сучасного статусу жіноцтва в Україні.¹ В ній витримано принцип історизму, оскільки проблеми розглядаються у динаміці, прослідковується, від якого до якого стану вони пройшли, визначаються фактори історичного впливу тощо.

Третя підгрупа – монографії, підготовленими двома авторами (найчастіше, істориками), в яких викладено результати дослідження ролі жіноцтва або на певному історичному етапі, або у певній сфері, але найчастіше – у поєднанні першого і другого, при чому часто із обмеженням по лінії географії. Прикладом може бути праця Віри Вірченко та Анатолія Коцура, в якій показано історію розвитку жіночих навчальних закладів у місті Києві за 1861 – 1920 рр.²

Четверта підгрупа – індивідуальні монографії, здійснені на аналогічних засадах. Прикладом першого варіанту є монографія Валентини Галаган, присвячена жінкам України у війні 1941-1945 рр.³ Грунтовно, із опертям на найновітніші здобутки світової історичної науки проаналізовано проблему «Жінка в традиційній українській культурі» у монографії Оксани Кісь⁴. Значний науково-дослідницький потенціал, посилений знанням кращих напрацювань істориків сучасності, а також власними здобутками і новими ідеями, продемонструвала Олена Стяжкіна у студії, присвяченій ролі жіноцтва в історії

¹ Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду / [Балакірева О. М., Лавриненко Н. В., Левченко К. Б. та ін.]; під ред. В. І. Довженко. – К.: Столиця, 1997. – 176 с.

² Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 196 с.

³ Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / Валентина Яковлевна Галаган. – К.: Вища школа, 1986. – 304 с.

⁴ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.).

української культури другої половини ХХ ст.¹ Зробила надбанням громадськості відомості про діяльність видатних жінок-вчених України Людмила Шумрикова-Карагодіна². Історії жіночого руху в українських землях присвятили свої монографії три провідні дослідниці: Людмила Смоляр писала про його розгортання у Наддніпрянській Україні³, Оксана Маланчук-Рибак – в західноукраїнських землях⁴. Найвідоміша дослідниця історії жіноцтва України з діаспори Марта Богачевська-Хом'як охопила своєю розвідкою обидві частини України⁵.

Третю групу джерел становить сотня з чвертю дисертацій (переважання – за кандидатськими, хоча наявні і докторські) з різних спеціальностей, в яких

¹ Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / Олена Вікторівна Стяжкіна. – Донецьк: «Східний видавничий дім», 2002. – 270 с.

² Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина ХІХ – середина ХХ ст.) / Людмила Петрівна Шумрикова-Карагодіна. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1999. – 198 с.; друге видання, доповнене – 2003. – 212 с.

³ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сторінки історії / Людмила Олексіївна Смоляр. – О.: АстроПринт, 1998. – 408 с.

⁴ Маланчук-Рибак О. З. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.

⁵ Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939* / Martha Bohachevsky-Chomiak/ – Edmonton, Alberta, Canada, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988, XXVI&460 p. В українському перекладі спочатку вийшов скорочений варіант – Дума України – жіночого роду / Марта Богачевська-Хом'як. – К.: Воскресіння, 1993. – 113 с., а потім – повний: Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884 – 1939) – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

віддзеркалюється багатоманітність аспектів ролі жіноцтва у творенні історії і сьогодення України. Наприкінці роботи наведений повний список праць, захищених на кінець 2009 р.

Четверта група джерел – збірки наукових статей з означеної проблематики. У даному випадку також спостерігається різноманітність. Інколи за назвою і видавничими реквізитами книга може здатися комплексним монографічним дослідженням, а насправді є поєднанням декількох статей різних авторів, що висвітлюють окремі аспекти проблеми, проте не створюють цілісного уявлення про неї. Прикладом може бути колективний доробок під назвою «Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність»¹. Другим варіантом збірки є видання «Жінка в Україні», що являє собою зібрання аналітичних розробок, пропозицій науковців і практичних працівників, призначених для ознайомлення Президента України, Верховної Ради, Уряду, органів центральної і місцевої виконавчої влади.² Так, у 23-му томі представлені матеріали із наступних розділів: жінка в державотворенні України; рівноправ'я жінок і чоловіків; жінка і суспільство (мова йде про місце жіноцтва у суспільному та економічному житті); жінка – берегиня роду; жінка в науці, освіті, культурі; жінка і проблеми злочинності та ін. Треба зазначити, що фоліант формату А-4 і обсягу в 648 сторінок, здається, призначений дати рекомендації тим можновладцям, які здатні вплинути на становище жіноцтва в сучасній Україні. Але більш вірогідно, що цього не станеться. Головна причина полягає у тому, що навряд чи зайняті особи

¹ Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / наук. ред. А. П. Гетьман. – Х.: Право, 2000. – 196 с.

² Жінка в Україні. Президенту України, Верховній Раді, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників: міжвідомчий наук. зб. / за ред. А. І. Комарової та ін. – К.: Наук. дослідний ін-т "Проблеми людини" – 2001. – Т. 23. – 648 с.; 2004. – Т. 30. – 458 с.

будуть спроможні подолати цю величезну книгу, перевантажену непотрібною, часто неактуальною інформацією. Наприклад, про становлення жіночої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Або візьмуться реалізувати рекомендації відродити фахові заклади для жінок за зразками позаминулого століття. Третій варіант – зібрання статей науковців, призначених для ознайомлення науковців. Часто заради виправдання об'єднання окремих розвідок назва обирається більш узагальнююча, а під нею можна знайти цікаві студії з різних напрямків, дуже часто й історичних. Такою збіркою є видання «Пошуки гендерної паритетності: український контекст».¹ Часом наукові журнали присвячують окремі номери жіночій темі, як наприклад, львівський незалежний культурологічний часопис «І»², одеське видання «Актуальні проблеми політики»³ або збірка, що виходить на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнічна історія народів Європи»⁴. В сукупності публікацій наявні збірники статей одного і того ж автора. Прикладами можуть бути випущена в УРСР книга Н. Приходько, що являє собою зібрання нарисів про радянських жінок і переваги соціалістичного способу життя⁵, або вибрані статті різних років однієї з найвідоміших дослідниць діаспори Ірени Книш, що вийшли окремою книгою⁶.

¹ Пошуки гендерної паритетності: український контекст / ред. І. Грабовська. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, МС Міланік, 2007. – 204 с.

² Незалежний культурологічний часопис «І» – 2000. – Число 17. – 320 с.

³ Актуальні проблеми політики – 1998. – № 3 /4. – 248 с.

⁴ Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – 120 с.

⁵ Приходько Н. А. Кольори життя: Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя / Н. А. Приходько. – К.: Політвидав України, 1975. – 103 с.

⁶ Книш І. Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті / Ірена Книш. – Вінніпег: «Новий шлях», 1956. – 155 с.

У вигляді збірників також виходять матеріали наукових конференцій – п'ята група джерел. До початку 1990-х рр. спеціально присвячених жіноцтву конференцій не організовувалося. Потім на хвилі загальної активізації громадських рухів, а також нових віянь у наукових колах виник інтерес до жіночих проблем. Протягом останнього двадцятиріччя в Україні пройшло чимало конференцій, які спеціально присвячувалися ролі жіноцтва в історії і сучасності¹.

¹ Українка і демократія: матеріали міжнар. конф. / Союз Українок, Світова Федерація українських жіночих організацій (Київ, 7-11 липня 1993 р.) / ред. Г. Дацюк, Н. Самуляк. – К.: Накладом Союзу Українок, 1993. – 176 с.; Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, 27-29 жовтня 1994) / ред. Г. І. Терещенко. – К.: ІСДО, 1994. – 278 с.; Жінка і демократія: матеріали міжнар. наук.-практ. конф (Київ, 2–5 червня 1995 р.) / загал. ред. Т. Мельник. – К.: "Жіноча Громада", 1995. – 182 с.; Жінки України: сучасний статус і перспективи: тези доповідей на міжнар. наук.-практ. конф.(Одеса, 20–24 червня 1995) / ред. Г. І. Терещенко. – К.: ІСДО, 1995. – 383 с.; Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 4-5 листопада 1995). – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1996. – 107 с.; Жінки на ринку праці України: матеріали національної тристоронньої конф. (Міжнародне Бюро Праці, Мінсім'ямолодь України, УІСД «Жінки на ринку праці України» (Київ, 17–18 лютого 1998) – К.: Спілка жінок України, 1998. – 153 с.; Жінки на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: зб. матеріалів Всеукр. Конгресу жінок (Київ, 21–23 травня 1998 р.) – К.: НВФ «Студцентр», 1998. – 184 с.; Жінки за духовну безпеку суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11-12 червня 1999 р.) / Харківський гуманітарний інститут «Народна українська академія / ред. В. І. Астахов. – Х.: Харківський гуманітарний ін-т «Народна українська академія», 1999. – Ч. 1. – 143 с.; Ч. 2. – 67 с.; Жінка і підприємництво: матеріали міжнар. наук.-практ. конф (Донецьк, 25 -27 вересня 1997 р.) / ред. Л.О. Горова. – Донецьк: ІЕП НАН України, 1999. – 199 с.; Жінки в політиці: міжнародний досвід для України:

Особливо слід відзначити наполегливість громадської організації «Жінки в науці» на чолі з Вірою Троян, яка, починаючи з 1999 р. з трирічною регулярністю проводить наукові конференції, присвячені визначенню ролі українського жіноцтва в освіті та науці¹. Проаналізовані збірки матеріалів показують широкий спектр тематики виступів, представленість всіх регіонів України, наявність наукового інтересу не тільки з боку працівників академічних інституцій, але й науковців з вищих навчальних закладів. Дуже часто демонструються принципово нові підходи, незвично сформульовані теми виступів. Проте зрозуміла обмеженість видавничих можливостей не дозволяє розгорнути достатню аргументацію, і через це часом залишається враження декларативності й бездоказовості. Однією з прикмет наукових конференцій, які мали місце в Україні за минулий час, є переважання обмеженого набору тем, на які припадає найбільше виступів, навіть на одній і тій самій конференції. Лідерами виступають весільна обрядовість і освіта жінок.

Шоста група джерел включає ті, які призначені популяризувати відомості про роль жіноцтва в історії та сучасному житті України. Серед довідкової літератури на першому місці – статистичні видання, які мають різні форми. Це - статистичні збірки, часом із глибокими аналітичними викладками, проте доступними для розуміння нефахівця. Прикладом є здійснене міжнародним колективом науковців дослідження гендерного розвитку України, в якому виразно простежуються тенденції стосовно жіноцтва². В якості навчальної літератури виступає хрестоматія «Жінка в історії», підготовлена Оксаною Маланчук-Рибак³,

матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005 р.) / ред. Я. Свєрдлюк, С. Оксамитна. – К.: Атіка, 2006. – 272 с.

¹ Повний бібліографічний опис виданих матеріалів конференцій наведено у списку використаних джерел і літератури.

² Гендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи. – К.: Sida, 2003. – 104 с.

³ Жінка в історії: [навч. хрестоматія для студ. іст. та гуманіт. ф-тів ун-тів / уклад. О. Маланчук-Рибак].— Л.: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 336с.

де приміщено твори, присвячені ролі жіноцтва в історії різних часів і народів. Окремі фахівці запропонували програми спецкурсів¹, однак друкованих матеріалів із названих спецкурсів в якості навчальних посібників знайти не вдалося.

Що стосується сьомої групи джерел – рецензій і критико-бібліографічних видань, то вище вказувалося на наявність деяких розвідок історіографічного плану, що, власне, і є своєрідним рецензуванням існуючого масиву в цілому із виокремленням найбільш вдалих і невдалих моментів. Разом із тим, побачили світ рецензії на конкретні публікації. О.Кісь дала розгорнутий аналіз колективної монографії «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні»², назвавши її «першою спробою створення цілісної та повної історії українського жіноцтва». Про скорочений варіант найголовнішої праці Марти Богачевської в українському

¹ Маланчук-Рибак О. Історичний і соціокультурний аспекти у жіночих студіях / Оксана Маланчук-Рибак. – Львів: Наук. тов-во імені Шевченка, 1999. – 18 с.; Палієнко М. Жінка в науці та освіті України XIX – XX ст.: Навч. програма курсу (18 годин). / Марина Палієнко. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – 34 с.; Кісь О. «Українське жіноцтво: етнопсихологічні та соціокультурні аспекти» Оксана Кісь // Университетская сеть по гендерным исследованиям для стран бывшего СССР – Режим доступу: <http://www.gender.univer.kharkov.ua/speckursy-027.shtml>; Луценко Е. А. Женщина в мировой и отечественной культуре. Программа курса; Программа спецкурса "История женского движения / Елена Анатольевна Луценко. – Режим доступу: <http://www/gender.univer.kharkov.ua/speckursy-040.shtml>

² Кісь О. Рец. на: «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /за ред. Л.Смоляр. – Одеса: АстроПринт. 1999. – 440 с. / Оксана Кісь. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Retsenziji/7-KIS/Oksana>

перекладі написала Оксана Рибак¹, підкресливши, що «авторка, подолавши складність науково-пошукової роботи (адже громадська діяльність жінок не завжди відповідно задокументована), подала цілісне бачення динаміки розвитку жіночого руху, визначила і проаналізувала його регіональні особливості». Відзначивши «інформативну та наукову нерівнозначність окремих розділів», О. Рибак підкреслила оригінальність рецензованої роботи, а особливо зацікавленість та емоційність її авторки, яка «через творення історичної пам'яті хоче творити і сучасне самовідчуття і саморозуміння жінок. І не лише жінок, але й суспільства загалом». Інший рецензент вже повного варіанту монографії М. Богачевської – Мирослав Прокоп – вважає книгу одним з найцінніших досліджень з найновішої української історії і називає «піонерською працею»², наголошуючи на тому, що вона написана на величезному першоджерельному матеріалі, зібраному по архівах України, Росії, Польщі, Українського Інституту Гарвардського Університету, Канадського інституту українських студій, Наукового товариства ім. Шевченка, Союзу Українок, особистих архівів діячок українського жіночого руху тощо.

Восьму групу джерел утворює сукупність видань біографічного плану. У цій групі також виявляються відмінні підгрупи. Насамперед, за обсягом. Найбільшу кількість складають статті про непересічних українок, які почали виходити ще у ХІХ ст., і продовжують виходити до теперішнього часу. Цю кількість важко точно оцінити, але перебільшенням не буде орієнтуватися приблизно на дві тисячі публікацій. Причому переважають вельми невеликі повідомлення, які часто

¹ Рибак О. Рец. на: Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – 109 с. / Оксана Рибак. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Recenziji/1-rybak/20oksana>

² Прокоп М. Рец. на: Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* / Martha Bohachevsky-Chomiak. – Edmonton, Alberta, Canada, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988, XXVI&460 p. / Мирослав Прокоп // Сучасність. – 1990. – № 10. – С. 106–113.

з'являлися з нагоди ювілею, дня народження або смерті. Така тенденція має місце у діаспорних виданнях. Це сприяло збереженню пам'яті про роль українських жінок в історії. До іншої підгрупи можна включити енциклопедичні видання, такі як біографічні енциклопедичні словники. Існують спеціальні видання, наприклад, «Жінки України»¹. У загальноісторичних студіях такого плану також вміщуються статі про жіноцтво, але пропорція статей, присвячених жінкам і чоловікам, – на рівні 1:15-20. В якості прикладу можна взяти біографічний довідник 2008 р. «Видатні діячі українського національного відродження (XIX – XX ст.)»², в якому наведено відомості про 147 осіб, серед яких жіночих імен – 8. В скарбниці української історіографії також можна знайти зібрання наукових біографічних статей. Найсоліднішим є видання «Українки в історії», здійснене під керівництвом Валентини Борисенко³. У книзі на великому архівному матеріалі подано історичні портрети славетних українок від часів Київської Русі до сьогодення. Особливістю видання є те, що багато імен подається вперше. Це при тому, що, в цілому, помітна вузькість кола персоналій у вітчизняній біографістиці (хоча останнім часом спостерігається тенденція до його розширення). Іншою особливістю згаданого видання є орієнтованість на широкий читацький загал, що виявилось у його оформленні і стилі написання. З метою ознайомлення громадськості із видатними діячками української історії були створені і видані

¹ Жінки України: біографічний енциклопедичний словник / голов. ред. М. А. Орлик, уклад. Л. Г. Андрієнко. – К.: Фенікс, 2001. – 560 с.

² Видатні діячі українського національного відродження (XIX – XX ст.): біографічний довідник [навч. посібник для студентів університету спец. «Історія» / упоряд. Т. Ю. Анпілогова]. – Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. – 243 с.

³ Українки в історії / за загал. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.; друге вид., стереотипне – 2006.

праці Олеся Козулі¹, Івана Кузича-Березовського², Олександра Лугового³, Юрія Хорунжого⁴, Дмитра Юсипа⁵ та інших авторів, які у доступній, часто художній формі доносили відомості про багатьох достойниць.

Ще одна підгрупа – це результати ґрунтовної розробки біографій окремих видатних жінок української історії, що втілилися у монографії та збірки документів. Першою у цьому ряду стоїть княгиня Ольга, останнім найбільш фундаментальним науковим дослідженням про життя та діяльність якої є монографія Володимира Рички⁶. Серед історичних осіб підвищену увагу привертає Роксолана (особливо у науково-популярній та художній літературі)⁷. Чимало біографічних розвідок присвячено українським письменницям, на

¹ Козуля О. Жінки в історії України / Олесь Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 256 с.

² Кузич-Березовський І. Жінка і держава / Іван Кузич-Березовський. – Л.: Світ, 1994. – 287 с.

³ Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи / Олександр Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с.

⁴ Хорунжий Ю. Шляхетні українки: есеї-парсини / Юрій Хорунжий. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. – 208 с.

⁵ Юсип Д. Корона і вінок терновий. Жінка в історії України. Художньо-документальні студії / Дмитро Юсип. – Івано-Франківськ: «Сіверсія» - Галичина», 1998. – 190 с.

⁶ Ричка В. М. Княгиня Ольга / Володимир Михайлович Ричка. – К.: ВД Альтернативи, 2004. – 336 с.

⁷ Грабовецький В. В. Роксолана-Хурем та її історична доля / Володимир Васильович Грабовецький. – 2-е вид. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 54 с.; Гаврилів Б. Роксолана в світі / Б. Гаврилів, І. Миронюк. – Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – 95 с.; Рощина Н. Роксолана / Н. Рощина. – Х.: Фоліо, 2009. – 128 с. та ін.

першому місці серед яких – Леся Українка. Про неї, про її життя і творчість написані сотні студій, серед яких є і монографічні дослідження¹.

Однією з тенденцій розвитку української історичної науки новітньої доби є повернення забутих імен. Особливо це стосується тих людей, які діяли в Західній Україні та діаспорі. Останнім часом у Львові здійснено грандіозні видавничі проекти, присвячені Мілені Рудницькій², Ользі Басараб³, Катерині Зарицькій⁴. Про цих жінок за радянських часів не прийнято було згадувати, адже вони вели боротьбу не за перемогу комунізму на всій землі, а за звільнення України. Особливістю названих праць є фундаментальність документальної бази. Вона виявляється в історичних студіях, а також представлена величезною кількістю документів. Широко представлені спогади про видатних жінок та часи, за яких вони жили. Тобто частково три згадані видання можна віднести і до наступної групи джерел.

Дев'ята група – мемуарна література, автобіографії, джерела особистого походження (підгрупи). Стосовно першої підгрупи варто висловити декілька найголовніших міркувань. По-перше, масив мемуарів самих жінок або про жінок обсягом значно поступається сукупності чоловічих мемуарів. По-друге, ці

¹ Детальніші посилання наведені в останньому розділі.

² Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: Зб. док. і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / [відп. ред. М. Богачевська-Хомяк, упоряд. М. Дядюк]. — Л.: Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 1998. — 844 с.

³ Лялька Я.С. Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба: документи, матеріали, спогади, біографічні нариси / Ярослав Степанович Лялька. — Л.: Галицька видавнича спілка, 2007. — 1248 с.

⁴ Онишко Л. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..." Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко / Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. Том 8. — Торонто – Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2007. — 912 с.

історіографічні джерела представлені на всіх етапах – від початку ХХ ст. і до закінчення ХХІ ст., при чому на кожному етапі відчутні певні ідеологічні впливи на позиції авторок. По-третє, поки що недостатньо проведено дослідження мемуаристики саме в гендерному плані, а це могло б бути цікаво, особливо з огляду на відмінності точок зору на життя та історію представників обох статей. Оксана Оніщенко зробила спробу показати мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні¹, в якій гендерний підхід відчувається сильніше. По-четверте, у вітчизняній історіографії все більше уваги приділяється усній історії, яку можна розглядати як своєрідну мемуаристику.² А в мемуарах вбачаються автобіографічні елементи. Жіночих автобіографій надруковано не так багато.³ Більше їх – в архівах, де зберігаються й інші документи особистого походження, зокрема, листи. Частина їх, особливо жінок відомих, або переписка жінок з відомими чоловіками, надрукована.⁴ З розвитком

¹ Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні / Оксана Оніщенко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 21–28.

² Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» // Україна модерна. – 2006. – Ч. 11. – С. 266–270; її ж. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України за матеріалами проекту "Україна ХХ століття у пам'яті жінок"). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Szikz/2008_11_12_Kis.pdf

³ Білокур К. В. "Буду художником": [Автобіографія] / Катерина Василівна Білокур // Україна. – 1986. - № 40. – С. 22–23; Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської (з архіву М.Плевака) // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 32–35; Голубовська І. Письменниця про себе: "Автобіографія" Наталени Королевої / Ірина Голубовська // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – 2002. – Вип. 9. – С. 98–101.

⁴ Лукіякович Д. Листи І. Франко до Уляни Кравченко / Денис Лукіянович // Іван Франко. Статті і матеріали. – 1956. – Зб. 5. – С. 132–178; його ж. Листи Ольги Рошкевич до Івана

електронного листування це джерело все більше відходить у минуле. Так само відбувається криза друкованих засобів масової інформації, які відносяться до наступної групи джерел.

Десята група джерел утворюється вітчизняною і діаспорною періодикою із поділом на «спеціальну» і «неспеціальну». До першої належать видання, призначені для жінок. В Україні та за її межами виходило чимало жіночих пресових видань, що стало предметом історичних та історіографічних досліджень, результати яких оприлюднено у вигляді статей, брошур, монографій, покажчиків і каталогів, а також кандидатських дисертацій. Друга частина – це неспеціальні видання, в яких час від часу друкувалися матеріали із жіночої тематики. Бралися до уваги ті, що являють інтерес в історичному ракурсі. Пресові видання ненаукового характеру не використовувалися.

Так само докладного аналізу не зазнала остання група джерел, а саме публіцистична література, оскільки вона не має наукового характеру. Проте віддзеркалює основні тенденції життя суспільства. Виявлено декілька провідних наративів, навколо яких розгорнута більшість публіцистичних студій: видатна жінка України; щасливе життя радянських жінок – будівниць нового суспільства; українка – Берегиня; гендерна асиметрія сучасного українського суспільства.

Принцип історизму вимагає заглиблення в історичний контекст заради розуміння конкретних умов, які відбивалися у свідомості дослідників із подальшим виявленням в їхніх працях. Історія минулих ста десяти років зазнала

Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – 1956. – Зб. 6. – С. 5–48; Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади / Ольга Кобилянська. – К.: Дніпро, 1982 – 360 с.; Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи; Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд. С.Кочерга. — К. : Видавничий центр "Просвіта", 2003. — 308с.; Теліга Олена Іванівна. Листи. Спогади / [упоряд., вступ. стаття, прим., комент. Н. Миронець]. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2003. – 399 с.; 2-е вид., випр. – 2004. – 400 с. та ін.

сильного впливу багатьох тенденцій суспільного розвитку. Наголосимо деякі з них. Перша – це боротьба традиціоналізму і модернізму, або прагнення зберегти існуюче і здійснити модернізаційний прорив. Друга – потужний вплив політики на всі сфери людського буття, у різновидах якої і відбивалися відмінні підходи до проблем модернізації. Третя – це зростання сили ще двох тенденцій – прагнення до незалежності і прагнення до демократії як прояв потягу до оновлення. Всі ці тенденції сплелися і виявили в історичних трансформаціях Російської держави і тих земель, які входили до її складу. Квінтесенція цієї взаємодії – зародження, встановлення і крах тоталітарного ладу, чий сутнісні характеристики визначили відмінність трьох періодів у розвитку історіографічного процесу ХХ – початку ХХІ ст.: дорадянського, радянського і пострадянського.

У працях провідних вітчизняних історіографів новітньої доби наявні кілька варіантів періодизації. Часто виокремлюються такі періоди: від початку століття до поразки української революції; двадцять роки – час утвердження в Україні радянської влади і політики українізації; тридцять – перша половина 1950-х рр., коли остаточно затвердився тоталітарний режим; друга половина 50-х – середина 80-х із частковою лібералізацією політики комуністичної партії, що деякою мірою відбилося на стані справ в історичних дослідженнях; період від межі 80-х – 90-х рр. дотепер. Проте у висвітленні жіночої проблематики можна помітити, що кардинальні зміни історіографічної ситуації мали місце тричі, що і визначило виокремлення трьох періодів історіографічного процесу.

Перший період має дещо умовну нижню межу. Якщо розглядати український варіант історичної фемінології, то її початок припадає на середину ХІХ ст. З іншого боку, в загальній періодизації української історіографії виділяється час останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. Має значення те, що тенденції, започатковані у минулому столітті, продовжували діяти на початку наступного, поки тому не поклала край репресивна ідеологія. Протягом *першого двадцятиріччя минулого століття* дослідницька робота просувалася у річищі, наміченому раніше, і не відчувала «спрямовуючого» впливу «єдино вірної науки – марксизму-ленінізму». Це був час зростання національної самосвідомості,

насамперед серед інтелектуальної еліти нації, що формувалася за умов бездержавності і дискримінаційної національної політики російського, австро-угорського, польського урядів. Від середини ХІХ ст., коли у загальному пануванні імперського начала, особливо під впливом реформ 1860-х рр., намітилися деякі зрушення, вчені відчували потребу відокремити українську історію від російської та польської і реалізували своє прагнення у наукових студіях. Почалася розробка загальної історії України, яка продовжувалася надалі. В публікація вчених того періоду певне висвітлення одержували «жіночі питання», як це виразно видно, наприклад, у спадщині Михайла Грушевського (детально проаналізованій у студіях Оксани Рибак¹).

Велика увага приділялася не тільки вивченню документальних архівних джерел, але й збиранню і накопиченню етнографічного матеріалу. Власне, межа між історією та етнографією була дуже умовна: чимало істориків брали участь в етнографічних експедиціях або уважно вивчали їхні здобутки. На цій основі з'являлися деякі узагальнюючі розвідки, здебільшого присвячені сімейним відносинам, а отже, і визначенню статусу жінки у родині і громаді. Треба зазначити, що був зібраний значний обсяг матеріалів з етнографії, на який посилалися і продовжують посылатися дослідники більш пізніх часів. Часто висновки «класиків», наприклад, Ореста Левицького, приймалися, і, треба наголосити: досі приймаються частиною наших сучасників, незаперечно, без будь-яких сумнів і запитань. І досі трапляються ситуації, коли автори перебувають в полоні стереотипних уявлень стосовно традиційної української родини, ролі і місця і ній жінки. Вони наголошують на «особливому демократизмі» та «егалітарності» у взаєминах чоловіка та дружини, посилаючись на свідчення істориків минулих часів. З поля зору випадає та обставина, що

¹ Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М.Грушевського – науковця і громадського діяча / Оксана Рибак // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наук. конф. (Львів, 26-28 жовтня р.). – Л.: Світ, 1995. – С. 125–131.

раніше свої висновки науковці робили на матеріалах, зібраних шляхом опитування, коли на їхні питання відповідали здебільшого чоловіки. Коли ж зверталися до жінок, і їм вдавалося почути відверті відповіді, так картина змінювалася докорінно.¹ А молоді науковці, які вже не застали живих свідків старих часів і втратили можливість особисто спілкуватися з такими респондентами, часом посилаються на публікації попередників, введених в оману чоловічою «відвертістю». Саме в цей період відбулося дивне поєднання в українській історіографії позитивізму з його прагматизмом, прагненням зібрати якомога більше фактів і на них спиратися, і романтизму, який вилився в ідеалізацію української жінки та її становища у суспільстві, пізніше трансформовану у міфологеми новітніх часів. Можливо, це відбулося через названу причину, що виявила гендерно однобічний підхід до розгляду проблем становища жіноцтва. У даному випадку напрошується аналогія із творенням Платоном міфу про Атлантиду, яка була дуже схожа на ідеальній поліс. Його мета, можливо полягала у тому, аби підбадьорити сучасників в складні часи. Творення шляхетно-європейської моделі вітчизняної історії, в якій, на відміну від російського варварства «Домострою», жінка «завжди посідала привілейоване місце», ймовірно, мало відіграти аналогічну роль.

Якщо спробувати скласти провідну тематику досліджень першого періоду, помітне домінування розвідок етнографічного плану, насамперед селянського ладу життя, в яких на першому місці – традиції та обряди родинного циклу, окремі сторони повсякдення; проте і ставлення громади до жінок, які порушували статусні вимоги (покритки, дітозгубниці); спадщина старовинних вірувань, що виразно виявилось у великій увазі до відьом і судів над ними; правові проблеми становища жіноцтва, особливо майнові відносини. Залишилося чимало публікацій, присвячених розвиткові середньої і вищої освіти жінок того часу, що

¹ Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках / Оксана Кісь // Філософсько-антропологічні студії. 2001. Спецвипуск. – К.: Стилос, 2001. – С. 43–58.

нині стало надійною опорою дослідниць. Разом із тим увага до жіноцтва була виявом ліберальних, а отже, модернових підходів, адже саме прагненням до оновлення лібералізм відрізняється від консерватизму. Відомо, що інновація вважається за одну із найголовніших цінностей західноєвропейської цивілізації. Таким чином, йшло прилучення української історіографії до західноєвропейських цінностей. Однак сказане не означає, що консервативні настрої були слабкими на той час. Особливо це виявилось у дискусії навколо ідей фемінізму, які відстоювали своєю творчістю Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Леся Українка та інші жінки у прагненні більших можливостей до самореалізації, ніж надавали тогочасні норми і канони. Провідні громадські діячі, серед яких було чимало істориків, відстоювали ідеї демократизації і конституціоналізму через підтримку жіночої преси, жіночих організацій, вимог надати жінкам доступ до вищої освіти, в цілому, розширення їх прав і можливостей, тобто ідеї емансипації жіноцтва. Їхньою епістемологічною основою стала концепція лібералізму із засадничими ідеями стосовно рівних прав і свобод громадян незалежно від статі, розвитку демократичних інститутів тощо. Таким чином, серед інших об'єктів дослідження, які привертали увагу істориків, міцно утвердився новий, а саме: жіноцтво, а предметом стали трансформації його способу життя від епохи до епохи, особливості соціальних практик, місце жінки в історичному процесі, впливи на всі сфери життєдіяльності суспільства. Увага до видатних жінок стала свідченням визнання їхньої ролі в якості суб'єкта історії, а не тільки «мовчазної більшості».

Проголошення народу «творцем історії» на словах і перетворення його в реальності на «одностайну масу трудящих», які мали згуртуватися навколо комуністичної партії і працювати заради встановлення її влади на всій земній кулі, – сутність радянської епохи – *другого періоду: від двадцятих до кінця 1980-х рр.* Без підтримки і участі більшої частини населення колишньої Російської імперії здійснити грандіозну більшовицьку мету було неможливо. Ще до перемоги 1917 р. у програмних документах РСДРП(б) найбільш послідовно проводилися головні принципи політики у жіночому питанні, які відразу почали

впроваджуватися у життя після революції. Проголошені декрети, а потім прийняті Конституції формально ввели рівність прав статей, що надало жіноцтву набагато більше можливостей, ніж це було у минулому в Росії, а також на той час практично у всіх інших країнах. Реалізувався варіант розв'язання одного із найскладніших соціальних питань, і він не був принципово антагоністичним емансипаційним ідеям загальносвітового рівня. Безперечно, в Радянському Союзі соціальні відносини стали більш гендерно симетричними, що відбулися динамічні і позитивні зміни у самоідентифікації жінок, а також їхньому соціально-політичному та економічному становищі. Але йшов процес становлення і зміцнення тоталітарної системи, в якій проголошене звільнення виявилось новим уярмленням – на всіх рівнях і в усіх сферах. Суспільствознавці були залучені до справи ідеологічної обробки мас. Над тим, аби діяльність науковців не відхилялася від чітко визначених ідеологічних настанов, постійно здійснювався жорсткий контроль. «Дамоклів меч» фізичного або морального знищення постійно висів над істориками, до чого додавалися міркування меркантильного характеру. Загальною рисою історіографії радянських часів виступала глорифікація політики партії всіх напрямків, здійснювана із класово-ідеологічних засад.

Група історіографічних джерел «радянського походження» поки що за загальним обсягом є найбільшою. Не можна погодитися з твердженням деяких сучасних істориків, які вважають, що у той період жіночі студії в Україні не велися. Вони здійснювалися, але це були «радянські» студії. Їх сукупність формувалася майже три чверті століття, цілеспрямовано визначаючи роль і місце жінок, в тому числі і українських, у новому соціалістичному суспільстві. При чому слід наголосити: становище і статус жіноцтва, а також засадничі принципи і підходи відповідної історіографії не зазнали принципових змін по десятиліттях, що дає підставу до дроблення періодизації у висвітленні інших проблем – політичних, економічних, соціальних, ідеологічних тощо.

У досліджуваній галузі на першому місці – твори вождів різного рівня, починаючи від К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, без настанов яких не

обходилася жодна праця радянського автора будь-якого наступного періоду, присвячена жіночим проблемам (і всім іншим теж), бо вони розглядалися в якості методологічної основи історичної науки. В них вбачався глибокий аналіз економічного і соціального становища жінок при капіталізмі, обґрунтування принципів керівництва революційною боротьбою жіночих мас, узагальнення досвіду більшовиків у боротьбі за них, основи теоретичної, практичної та організаційної роботи партії у залученні жіноцтва у лави борців за скинення старого ладу і будівництво нового. Історіографічне значення мають публікації вождів «другого ешелону» (серед них – багато жінок), які обстоювали нове бачення жіночої участі в творенні історії, а також відслідковували результати діяльності під керівництвом комуністичної партії. Треба підкреслити «практичну значимість» досліджень, про яку писали радянські автори. Показовим є твердження з автореферату дисертації 1986 р.: «Важливість вивчення теми зростає у зв'язку з великим міжнародним значенням цього досвіду. Вивчення питання про участь жінок в революції має не тільки пізнавально-виховне, наукове, але й практичне значення. Досвід партії більшовиків із залучення жінок у революційний рух являє величезний інтерес для комуністичних і робітничих партій несоціалістичних країн в їхній боротьбі із світом капіталу».¹ Тобто і в часи перебудови продовжувала діяти концепція історії і майбутнього СРСР, в якій проблеми жіноцтва були підпорядковані боротьбі за комунізм у глобальному масштабі. Протягом усього означеного періоду методологічно визначеним залишався показ діяльності жіноцтва у всіх сферах виключно під керівництвом комуністичної партії.

У довоєнний час переважали агітаційно-пропагандистські матеріали, спрямовані на виховання і організацію жіночих мас. Особлива увага приділялася

¹ Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Л. Ф. Домбровская. – Одесса, 1986. – С. 2.

суспільно-політичним аспектам життя. Протягом усього періоду радянська суспільствознавча література відрізнялася особливим урочисто-фальшивим тоном викладу інформації, хоча в останні десятиліття існування СРСР він набув певного наукоподібного характеру. Після війни рівень публікацій підвищується. Історики стали більше працювати в архівах, звертатися до статистичних матеріалів (чи відповідала дійсності «сталінська» і «брежнєвська» статистика – це інше питання), спиратися на мемуарну літературу, аналізувати матеріали преси тощо. Дехто із сучасних істориків закликає цінувати доробок радянських часів за накопичений фактологічний матеріал. Проте постає закономірне питання: чи можна його вважати за такий, що відповідає історичним реаліям, а не подає події і факти у світлі «соціалістичного реалізму»: не так, як воно було, а так, як воно повинно було бути?

Разом із тим незаперечно, що в останні десятиріччя радянські історики на новому, далекому від відверто пропагандистського, рівні змогли узагальнити політику партії і держави у жіночому питанні (звичайно, не викриваючи її суті). В одній з провідних на той час монографій зазначалося: «В. І. Ленін, Комуністична партія розробили шляхи розв'язання жіночого питання. Це – забезпечення юридичної рівності жінок і чоловіків; залучення жінок до сфери суспільної праці; постійна турбота про зміцнення основ сімейних відносин, про жінку-матір, про дітей; створення найбільш сприятливих умов для розвитку суспільно-політичної активності жіночої частини населення тощо. Усі ці питання можна було вирішувати на основі ствердження принципово нових, соціалістичних суспільних відносин, здійснення індустріалізації, соціалістичного перетворення сільського господарства, культурної революції, розв'язання національного питання, зміцнення Радянської влади, підвищення керівної ролі Комуністичної партії».¹ Наведена цитата дійсно є показовою з точки зору наукового рівня, оскільки в ній чітко викладено «ленінський план побудови соціалізму», який фрагментарно був

¹ Опыт КПСС в решении женского вопроса / отв. ред. Н. И. Кондакова. – М.: Политиздат, 1981. – С. 7–8.

представлений в працях вождя, особливо останнього періоду його життя. Показовість наведеного прикладу полягає також у тому, що цитата наведена із московського видання. За радянських часів суспільствознавча література, видана в центрі, мала поширення в усіх союзних республіках. Часто вона перевидавалася національними мовами¹. В цілому, українська історіографія тих часів була похідною від російської: не тільки переклади, а й загальні підходи, що втілювалися у стереотипних виданнях. В цілому, історіографія союзних республік, УРСР також, знаходилася під сильним впливом «союзних канонів», в яких під вивіскою інтернаціоналізму проводилася асиміляційна русифікаторська лінія. Певний час у розгляді ролі у суспільних перетвореннях жіноцтва воно не розглядалося з точки зору національної. Лише в останні десятиріччя з'явилися публікації, присвячені жінкам України. Третім моментом, який виявляється із наведеної цитати є те, що видання здійснене під редакцією жінки і силами жінок-авторів. Це засвідчує ту обставину, що серед істориків побільшало фахівців жіночої статі, а це, в свою чергу, – про зростання освітнього і наукового рівня радянських жінок. За умов загального побільшання жінок, які захищали дисертації з історії, помітна тенденція до збільшення захищених праць із різних аспектів ролі жіноцтва у радянському суспільстві. Ще одна обставина, яку виявляє наведена вище цитата: поява солідних монографій із означеної проблематики. Суто агітаційними їх назвати не можна, проте в них зберігався пропагандистський дух, неодмінна «партійність», що унеможлилювали об'єктивність та справжню науковість.

Всі сучасні фахівці, які вдаються до аналізу доробку радянських істориків, наголошують його методологічну обмеженість соціологічно-політичних основ, які трансформувалися у класово-ідеологічні, відмежованість від концептуальних новацій світової науки, інші вади. Заради об'єктивності не слід заперечувати, що

¹ Приклад – видання, присвячене участі жіноцтва в революції та громадянській війні, «Крізь бурю часу» /пер. з рос. / упоряд. М. О. Левкович. – К.: Політвидав України, 1982. – 295 с.

у марксистській методології закладено принципи матеріалістичного розуміння історії, діалектичного бачення, історизму, системності та об'єктно-суб'єктного підходу до історичної реальності. Інша справа, що вони часто перекручувалися і не реалізовувалися у дослідницькій практиці, а домінував соціополітичний детермінізм.

Влада ще в середині 1930-х рр. проголосила побудову соціалістичного суспільства і «остаточне вирішення жіночого питання» в ньому. В радянській історіографії відтоді мали створюватися парадні картини, позбавлені будь-яких протиріч (нереалізований діалектичний підхід). Суттєвих проблем в цьому плані бути не могло, окрім підвищення ефективності використання жіночої праці і визнання недостатньої кількості дитячих закладів у певному регіоні. Улюбленою темою тих часів була участь жінок в індустріалізації, колективізації, будівництві соціалізму і комунізму, в чому виявлялися надзвичайна активність і героїзм. Великі зусилля спрямовувалися на творення «нової радянської жінки», яка мала витримати всі обов'язки, покладені на неї після надання широких, проте часто формальних прав, не усвідомлюючи примарність свого рівноправ'я в безправ'ї тоталітарної системи. Головний гендерний конструкт радянської влади по відношенню до жінок – модель «працюючої матері», яка мала забезпечувати своєю працею функціонування суспільного виробництва, а також народжувати нових працівників і солдатів.

Проте історіографія радянських часів не мала суцільного характеру. Хоча із певними моментами ідеологічного плану, але жіноча тематика розроблялася в етнографічних розвідках. Це виявлялося у збиранні фольклорних матеріалів, зразків народного мистецтва, в якому перше місце завжди посідала створена жіночими руками вишивка. Про крашанки в радянський час не воліли згадувати, бо це суперечило загальній атеїстичній атмосфері. Деякого розвитку одержала фамілістика, в якій особливе місце займало з'ясування статусу жінки у сімейному житті. В цілому, праці етнографів накопичували значний емпіричний матеріал, що пізніше склав основу піднесення до рівня етнологічних узагальнень.

Також значна дослідницька увага приділялася українським письменницям, насамперед, Лесі Українці. Про її життя і творчість видано найбільше праць, перелік назв яких сягає кількох сотень. В тому українська інтелігенція намагалася виявити незгоду із офіційним інтернаціоналізмом, тобто нищенням національної ідентичності, а також показати світовий рівень українських талантів, що мало підтримувати національну гордість.

Прагнення до об'єктивності відчувалося у працях, що виходили в цей період за межами радянської України: спочатку в Галичині, а потім – у діаспорі. Проте обурення «совітською владою», яка нещадно експлуатувала жіноцтво, видаючи це за небачені в історії та світі переваги, тому заважало. Деякі автори не бачили позитивних зрушень в СРСР, зокрема, проголошення рівних прав жінок і чоловіків, відкритий доступ до освіти та кваліфікованої роботи, перспективи соціальної мобільності, зростання жіночої самоповаги тощо. Тільки окремі науковці, такі як Марта Богачевська-Хом'як, підходили зважено до аналізу ситуації, визнавали досягнення радянської системи, підкреслюючи її суперечливість і драматизм.

Разом із тим цікавість до історії незалежного українського жіночого руху підтримувалася саме істориками діаспори, що знайшло висвітлення у доробку сучасних вітчизняних дослідників.¹ В діаспорі видавалися монографії і збірки статей, присвячені жіночим організаціям, що діяли в нерадянській Україні, а потім були засновані в Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії, Німеччині та інших країнах світу. У часописах для українських жінок постійно друкувалися біографічні матеріали про достойниць, які боролися за Україну,

¹ Бойко І.С. Роль жінок української діаспори в збереженні етнічної самосвідомості українців в Австралії / І. С. Бойко // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 204–207; Раєвич Т. Українська діаспора 40-80-х рр. про український жіночий рух / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного університету. – 1999. - № 5. – С. 46–50.

завдяки чому в українській історичній пам'яті збереглися їхні імена. Радянська історія їх повністю ігнорувала.

Третій період відкрився набуттям Україною незалежності, коли почався процес звільнення історії від російсько-радянських пут і штампів. *Він триває*. Очікувалася рішуча і швидка зміна методологічного монізму на концептуальний плюралізм. Частково це відбулося, але й досі спостерігається певна методологічна розгубленість, відданість звичним підходам, необізнаність із новаціями, які вже стали загальноновизнаними у західній історіографії, небажання прийняти нове. Це виявляється в упередженому ставленні деяких істориків до жіночих студій як таких, а також незгоді із висновками, які ламають усталені уявлення про місце жіноцтва в українському суспільстві та його роль в історії.

Після початкового вакууму, який заповнювався переписуванням і переказуванням праць Ореста Субтельного і Наталії Полонської-Василенко, вітчизняні науковці рушили шляхом масштабного висвітлення історії країни. Не можна сказати, що в ньому адекватне місце було надано жіноцтву. До того ж у творенні модерної нації сильним виявився традиціоналістський напрямок. Одним з його конструктів став міф про Берекіню – символ особливого призначення української жінки, поєднаний із впевненістю про її одвічну рівноправність з чоловіком, а отже самостійність, волелюбність, але й жертвність і самозречення. Жіноча постать виявилася оточеною цілою низкою інших міфів, але вже породжених сучасними реаліями.

З іншого боку, однією з основних тенденцій розвитку вітчизняної історіографії на нинішньому етапі є пошук нових концептуальних підходів і втілення їх в дослідницьку практику. Насамперед, йдеться про розуміння історичного процесу з гендерної точки зору. Дослідники намагаються «повернути жінку до історії» і «поглянути на історію очима жінки». Це найчастіше виявляється у підготовці монументальних монографій, кандидатських і докторських дисертацій, наукових статей, присвячених видатним історичним особам, а також існуванню звичайних людей, складностям їхнього повсякдення, того внеску, який вони зробили у політичне, економічне, соціальне, культурне,

духовне буття українського народу. Однак помітною тенденцією є «ідеологізація» і «політизація» на новий лад: у частини авторів українська жінка замальовується як свідомо хранителька національного духу і активна учасниця національно-визвольних змагань, незалежно від соціальної верстви, місця і часу життя. В частині публікацій присутня неоромантична ідеалізація історичного минулого із неадекватним оцінками статусу жінки в сім'ї та суспільстві. Реальну картину життя непросто скласти: часто автори обмежуються скупю констатацією його важкості, яка, за умов деталізації значною мірою зруйнувала б стереотипні уявлення. Як зазначила О. Кісь: «Жіночої історії ми не знаємо, але пізнати її часто жорстоку, болючу, неприємну правду просто необхідно. Знявши «рожеві окуляри» з погляду на минуле жіноцтва означатиме для нас увиразнення гендерних проблем сучасного українського суспільства. Їх визнання є чи не найважливішим кроком до їх розв'язання».¹

Протягом останніх двадцяти років відбуваються зміни у кадровому потенціалі дослідників жіночих студій. Важкий період 1990-х рр. послабив в цілому потугу української історичної науки. Молодь не воліла займатися справою, якою не можна було заробити на життя. Старше покоління також значно згорнуло свою роботу із видання напрацьованого, якщо воно взагалі було. Видавничі можливості, які раніше забезпечувала держава, значно скоротилися. При тому, що жіноча тематика не є найпопулярнішою, виявлений інтерес певного кола науковців міг реалізуватися тільки у виступах на конференціях. Проте він не згас і одержав нове дихання у 2000-х рр., коли почали з'являтися фундаментальні студії, присвячені загальним і спеціальним питанням. Найважливіші – монографії та дисертації, тематика яких значно розширилася наприкінці десятиріччя.

З організаційної точки зору посилення дослідницької уваги до проблеми «жінка і суспільство» виявилось у появі наукових центрів, які займаються гендерною тематикою: Київський дослідницький та консультаційний гендерний

¹ Кісь О. Кого оберігає Березина, або Матріархат як чоловічий винахід / Оксана Кісь // Західна Аналітична Група. – Режим доступу: <http://www.zgroup.com/ua/article.php>

центр (керівник Наталія Лавриненко), Київський інститут гендерних досліджень (у 2002 р. відбулося об'єднання із Київським центром гендерних студій, де працювали такі відомі дослідниці, як Віра Агеєва, Тамара Гундорова, Ніла Зборовська; директор інституту - Марфа Скорик), Центр-студія гендерної освіти (Київ, керівник - Наталія Грицяк), Центр гендерних студій Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (Оксана Кікінежді), Закарпатський обласний освітній гендерний центр (Мар'яна Колодій), Луганський обласний гендерний освітній центр (Людмила Харченко), Херсонський обласний гендерний освітній центр (Олена Рудомьоткіна), науково-дослідний центр “Жінка і суспільство” у Львові (Оксана Кісь), Гендерний центр ім. Н. Кобринської (Ярослава Сорокопуд), Таврійський центр гендерних досліджень (Анжела Шиліна), Харківський центр жіночих досліджень (Олександра Руднева). Харківський Центр Гендерних Досліджень (керівники – Ірина і Сергій Жеребкіни) за підтримки Фонду Дж. Д. і К.Т. Макатурів з 1998 р. видає журнал “Гендерные исследования” – єдиний академічний журнал з гендерних студій в країнах колишнього СРСР, який друкує матеріали вітчизняних та іноземних авторів. Постійною рубрикою в ньому є “Жіноча історія”. У всіх названих центрів в широкому спектрі досліджень помітне місце посідають історичні розвідки. Серед їх керівничок – визнані вчені-суспільствознавці. Вони захистили дисертації, видали чимало наукових праць, надають допомогу молодим науковцям і практичним працівникам, які займаються проблемами жіноцтва в Україні. Оскільки навколо них групуються кадри, які займаються гендерною проблематикою, можна вважати, що названі суспільствознавці виступають в ролі засновників регіональних наукових шкіл, проте не час говорити про ці школи як сформовані. Надто мало часу пройшло із заснування центрів для того, аби виявилися відмінні традиції. Тим більше, що практично незаперечно підтримуються гендерні методологічні підходи. Різниця – у фахових перевагах, скажімо, правових, економічних, соціальних і, звичайно – історичних. Однак помітний черговий «гендерний перекис»: якщо раніше історія представлялася як переважно діяльність чоловіків, тобто із позицій

андроцентризму, то тепер часто під гендерними дослідженнями розуміється вивчення становища тільки жіноцтва. Очевидна нагальна потреба гендерно зваженого погляду на історію як взаємодію двох статей із об'єктивним визначенням ролі кожної із них.

Значну роботу здійснюють і неспеціальні науково-дослідні та освітні установи, такі як Український інститут соціальних досліджень, або університетські кафедри, працівники яких виконують жіночі студії. Результатом цієї праці стало видання ґрунтовних досліджень, серед яких – чимало монографічних (індивідуальних і колективних), кандидатських і докторських дисертацій. Разом із тим у вітчизняній історіографії, яка висвічує роль жіноцтва в історії України, помітне значне кількісне переважання праць невеликого обсягу, типовою формою яких є наукова стаття або повідомлення на конференції. В цілому, результати дослідницьких зусиль науковців останніх двадцяти років в галузі жіночих студій досягли рівня, достатнього для повноцінної окремої історіографічної розвідки. Метою пропонованої до уваги дисертації є всеохоплюючий погляд на розвиток історіографічного процесу за останні сто десять років.

1.3. Методологія дослідження і методи наукового пошуку

Останнім часом дуже популярним є кризовий дискурс, який поширюється на всі сфери – від суспільно-політичної та економічної до ідеологічної та наукової. У його інтерпретаціях - велика різноманітність думок. Наразі варто згадати китайський ієрогліф, що позначає поняття «криза». Він складається з двох інших ієрогліфів – «катастрофа» і «шанс». Зробивши екстраполяцію на сучасний стан вітчизняної історичної науки, можна побачити крах методологічної визначеності через втрату марксистсько-ленінської класово-партійної парадигми із статусом «єдино вірної». Відчувається деяка розгубленість серед науковців, яка виявляється, по-перше, в декларації кризового становища, що має пояснити і виправдати всі слабкі місця, по-друге, в намаганнях не відходити від апробованого часом кола тем і традиційних підходів; по-третє, в конструюванні

нових міфологем із виразним ретронародницьким романтичним забарвленням; по-четверте, пошук нових підходів, спираючись на досягнення зарубіжної історичної науки. Останнє може тлумачитися як «шанс», як свідчення того, що криза насамперед є проявом дії діалектичності розвитку, коли старе руйнується і народжується нове.

Дуже часто в працях українських істориків, особливо у дисертаціях, стверджується, що після набуття незалежності відкрилася можливість незаангажованого вивчення минулого, яке раніше замовчувалося або перекручувалося, що необхідно повернути забуті імена, а також узагальнити досвід, без якого розбудова незалежної держави неможлива. В тому вбачаються головні характеристики стану методологічних засад. Але нечасто наголошується на тому, що на початку 1990-х рр. відбулася докорінна якісна зміна умов, в яких опинилася історіографія. І що головна причина кризи полягала у тому, що історична наука замкнулася в рамках однієї концепції суспільно-політичного детермінізму марксистського гатунку, не здатної виконувати роль ефективного інструменту пізнання і пояснення минулого. Тому виник інтерес частини дослідників до нових напрямків та галузей історичного пошуку. Після тривалого домінування політичної історії останнім часом зростаючу увагу почала привертати до себе історія соціальна, яка виступила проти домінуючої ролі подійної історії – політичної, дипломатичної, військової. Протягом тривалого часу під історією розуміли в основному значні політичні події і діяння видатних особистостей, які стояли над цими подіями. А оскільки серед них переважали чоловіки, то й історія в цілому вважалася їхньою сферою, їхнім володінням, до якого жінки допускалися дуже рідко. Причому жінки допускалися також рідкісні, такі, які наближалися до чоловіків за своїми розумовими і вольовими якостями, на зразок королеви Єлизавети I у Великій Британії, Жанни д'Арк у Франції, цариці Катерини II в Росії, княгині Ольги в Київській Русі. До середини минулого століття або й пізніше історія людства фактично була “чоловічою історією”, провідним принципом всесвітньої історії виступав андроцентризм. Це зрозуміло, бо історія аналізувалася і писалася чоловіками, з точки зору чоловіків. В наслідок

цього в її анналах залишилося менше одного відсотка спогадів про внесок жіноцтва в політичне, економічне, культурне життя.

Не можна сказати, що дослідження ролі жінки в різні періоди не велося. За понад два століття вийшло друком чимало праць, присвячених жінкам-правителькам, дружинам правителів і жінкам-фавориткам, які певною мірою впливали на політику, матерям великих людей, жінкам-воїтелькам і революціонеркам різних часів і народів, відомим жінкам в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва, а також жінкам в житті видатних чоловіків. Починаючи з XIX ст., виходять праці, присвячені ролі жінок у соціальному житті різних часів і народів. Разом із тим слід підкреслити, що значна частина публікацій про жінок від давнини до сьогодення демонструвала і демонструє особливу цікавість до “екзотики”, маргінальності, асоціальності. Про це свідчить, зокрема, велика кількість публікацій про коханок, авантюристок, відьом, проституток, злодіжок, шпигунок тощо. Про певні відмінності у способі існування між чоловіками і жінками у різних народів писали етнографи. Але поява найбільшого масиву публікацій у XX ст. зумовлена піднесенням руху жінок за свої права, що позначило загальне зростання ролі жіноцтва у суспільстві.

У 60-70-ті рр. XX ст. активізація жіночого руху на Заході співпала в часі з методологічною революцією в історіографії. У 1970-х рр. у Сполучених Штатах Америки народилася не тільки “нова соціальна історія”, а ще й так звані «women’s studies», що дослівно перекладається як “вивчення жіноцтва” або “жіночі дослідження”. З’явилася стала абревіатура: W.S. Метою W.S. є розробка стратегії, яка б змінила ставлення людей, інституцій і суспільства в цілому до проблем жінок. Починаючи з 1970 р., в США відкрито приблизно 300 програм W.S., до яких включено понад 30 тисяч курсів в університетах, коледжах та інших освітніх закладах. Аналогічні процеси почалися в інших країнах, де засновано чимало науково-дослідних центрів. В наш час вивчення теми об’єднує понад 450 дослідницьких програм у більшості західних країн.

Серед зазначених програм і курсів провідне місце посіли ті, що присвячені “історії жіноцтва”. Треба відразу зазначити, що часом використовується

словосполучення “жіноча історія”. Для нас такий варіант не є вдалим через той стереотип, який склався під впливом засобів масової інформації. Почувши про “жіночу історію”, людина відразу думає, що йдеться про розповідь з життя молодої жінки, яка чекала свого “принца”, потім його нарешті зустріла, палко закохалася і так далі і таке інше. Тому українські дослідниці вдало вийшли із непростой ситуації, обравши словосполучення “жіночі студії”¹. У західних наукових колах прийнятий також варіант “історична фемінологія”. Він увійшов в обіг після того, як його у 1975 р. використала Нін Коч. Даний термін не є надто популярним серед українських науковців, хоча дехто з них його використовує, зокрема Оксана Кісь² і Лариса Буряк³.

Відома російська дослідниця в галузі “історії жіноцтва” Наталія Пушкарьова так визначає предмет історичної фемінології: “...це жінки в історії, історія зміни їхнього соціального статусу і функціональних ролей. Завдання історичної фемінології – вивчення змін опосередкованої жіночою статтю дійсності у просторі і часі (тобто з урахуванням географічної, етнокультурної і хронологічної складової)”⁴.

Треба особливо підкреслити синтетичність “історії жіноцтва”. В ній присутня і політична історія, тобто дослідження участі або неучасті жінок у політичних

¹ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні.

² Кісь О. Дефініції фемінізму / Оксана Кісь / Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – Число 17. – С. 14–21.

³ Буряк Л. І. Науково-творча спадщина М. Костомарова у контексті історичної фемінології / Лариса Іванівна Буряк // Історичні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 36–48; Її ж. Жіночі портрети в часопису «Киевская старина» як джерело історичної фемінології // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2008. – Вип. 96. – С. 111–119.

⁴ Пушкарева Н.Л. Рождение исторической феминологии / Наталия Львовна Пушкарева // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М.: РАН, Ин-т всеобщей истории, 2001. – С. 44.

процесах, політичному житті, в управлінні суспільством на різних рівнях. Економічна історія у зазначеному ракурсі вивчає історію жіночої праці і зайнятості, підприємницької діяльності, заробітків, внеску до добробуту як на рівні родини, так і на рівні країн та світу. Історія боротьби жінок за рівні права, юридичні проблеми, юридичний статус жінки в суспільстві входять в коло історії права. Демографічна історія своїм підрозділом має історію сім'ї, тобто і тут не обійтися без жіночих студій. Так само не обійтися без них історії повсякденності, побуту і традицій, а ширше – історії культури. В свою чергу “історію жіноцтва” не можливо вивчати у відриві від тих самих політичної, економічної, соціальної, демографічної історії, історії права й культури та інших. Поєднання сприяє повноті і всебічності історичної картини. Як зазначає інша відома російська дослідниця в галузі фемінології Лоріна Рєпіна: “На сьогоднішній день історія жінок і гендерна історія в її найбільш широкому тлумаченні являють собою величезне міждисциплінарне поле, яке охоплює соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри, і мають об’єктивні підстави стати вельми важливим стратегічним плацдармом як для вивчення історії приватного життя, так і для реалізації проекту “нової всезагальної історії”, здатної переосмислити й інтегрувати результати досліджень мікро- і макропроцесів, одержаних в рамках “персональної”, локальної, структурної і соціокультурної історії”.¹

У наведеній цитаті поряд з історією жінок йдеться про гендерну історію. Треба сказати, що у 1980-х рр. ключовою специфічною категорією аналізу у “історії жіноцтва” стає категорія “гендер”. У перекладі з англійської – “рід”. Цей термін став використовуватися для позначення соціальності статі на противагу терміну «стать» (англійською «sex») як категорії біологічній. Таким чином розвиток жіночих студій призвів перехід до аналізу не тільки становища жінок у

¹ Рєпіна Л. П. История женщин сегодня / Лорина Петровна Рєпіна // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. – М.: РАН, Ин-т всеобщей истории, 1996. – С. 55.

патріархальному світі, а й до аналізу всієї гендерної системи. На перший план все більше висуваються підходи, згідно яких усі аспекти людського суспільства, культури і взаємовідносин є гендерними. Відбувається поступовий зсув акцентів: від аналізу жіночого фактору і констатації чоловічого домінування до аналізу того, як гендер є, конструюється і відтворюється у всіх соціальних процесах, як це впливає і на жінок, і на чоловіків.¹ Гендерна історія являє собою черговий альтернативний проект реконструкції минулого. Він відкриває нову проблематику, дає можливість подивитися свіжим поглядом на старі проблеми, накреслити нові перспективи історичного пізнання. Це – заміна концепції єдиної і універсальної історії ідеєю множинності історій, що відповідає постмодерністському характеру сучасності.

Особливо слід звернути увагу на таку обставину. Часто під гендером розуміють виключно жіноче питання з ухилом на феміністську нетерпимість у боротьбі з чоловіками. Цей радикальний фемінізм дуже шкодить виваженій об'єктивності, що є дійсним показником науковості досліджень. Не поодинокі праці, автори яких заявляють про те, що досліджують гендерну історію, але насправді до рівня гендерних узагальнень не піднімаються². Разом із тим існує чимало неопрацьованих проблем у галузі як історичної фемінології, так й історичної андрології (“історії чоловіків”³). При тому, що вся історія, власне є

¹ Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе // Общественные науки и современность. – 2000. - № 4. – С. 11.

² Дягілев В. М. Історичні аспекти гендерної політики в Україні / В. М. Дягілев // Формування гендерного паритету в контексті сучасний соціально-економічних перетворень: матеріали міжнар. наук.- практ конф. (Київ, 5 – 7 грудня 2002 р.) – К: Український інститут соціальних досліджень, 2002. – С. 75–78.

³ Дисципліна, що займається вивченням конструювання і репрезентації маскулінностей у суспільствах минулого. З недавнього часу використовується також новий термін-синонім «історична андрологія».

андроцентричною¹, останнім часом почали виходити публікації, які намагаються розглянути роль і місце чоловіків в суспільстві.² В американських університетах читаються такі курси, як, наприклад, “Мужність в історії Сполучених Штатів” (Boston University) або “Маскуліність і патріархат” (SUNY Stony Brook).

В наш час історія жіноцтва викладається майже в усіх американських університетах. Видається чимало спеціалізованих журналів, присвячених жіночій тематиці, більш того - у США існує Державний проект “Історія жінок”. Під рубрикою “Історія жіноцтва” в світі виходить все зростаюча кількість монографічних праць, збірок статей і журнальних публікацій по всіх історичних періодах, різних регіонах і країнах, різноманітних сферах, а також узагальнюючі праці. Особливо активно працюють фахівці із Сполучених Штатів та Західної Європи, де кількість публікацій важко оцінити, бо це – тисячі назв. Яскраві приклади - 28-томна «Історія жінок в Сполучених Штатах»³, а також 5-томна «Історія жінок на Заході»⁴, що стала результатом об’єднання зусиль 75 вчених Європи. У 1987 р. заснована Міжнародна федерація дослідників в галузі жіночої історії, яка об’єднує сотні фахівців.

¹ Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках / Оксана Кісь // Філософсько-антропологічні студії. 2001. Спецвипуск. – К.: Стилос, 2001. – С. 43–58.

² Рыклин М. Преступления во имя братства / Н. Рыклин // Гендерные исследования. – 2001. - № 6. – С. 56–68; Коновалов Д. Новые маскулинности: украинский дисплей / Д. Коновалов // Гендерные исследования. – 2004. - № 4. – С. 102–113 та ін.

³ History of Women in United States: Historical Articles of Women’s Lives and Activities / ed. by Nancy F. Cott. – Munchen; New Providence; London; Paris: K.G.Saur, 1992-1994.

⁴ История женщин на Западе / под. общ. ред. Ж.Дюби и М. Перро. – СПб.: Алетейя, 2005-2009.

Здобуття незалежності вплинуло і на розвиток вітчизняної історичної галузі, в якій посилюється рух в напрямку інтеграції у світовий науковий процес. Опертя на історіософські засади сучасного світового історіографічного напрямку, збагачення його новими методологічними підходами у поєднанні із національними історіографічними традиціями може дати міцну основу для створення структурної повноти історичної картини минулого України в цілому, ролі жіноцтва в ньому, зокрема. Адже у вивченні останнього існує давня традиція, започаткована ще у ХІХ ст., коли з'явилися праці В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М.Ганкевича, В. Гнатюка, М. Драгоманова, М.Зубрицького, В. Іконникова, Н. Кобринської, І. Кокорудза, М. Костомарова, П. Куліша, О. Левицького, В. Охримовича, М. Павлика, М. Сумцова, В.Тарнавського, І. Франка, П. Чубинського та інших. Ця традиція продовжувалася надалі, зазнавши різнопланових впливів і давши велику різноманітність наукових праць. Дана дисертація є історіографічним аналізом їх не з позицій «жіночої історії» як «окремої історії» за ознакою статі, а розглядаючи жіноцтво в якості суб'єкта творення історії, при чому жіноцтво представляється як соціальна категорія. Таким чином здійснюється гендерний підхід, адже, як було зазначено вище, саме поняття «гендер» і являє собою «соціальну стать». Соціум, як відомо, поділяється на певні категорії в залежності від статі, віку, соціального статусу, місця проживання, професійної належності, віросповідання тощо. Кожна з них – предмет вивчення соціальної історії, що і має результатом значну кількість дослідницьких праць, в свою чергу, основи для історіографічних студій.

Від середини ХХ ст. світоглядні засади вестернізованого світу зазнали сильного впливу постмодернізму, який головною цінністю вважає «радикальну множинність», тобто відкидає монізм взагалі (у методології теж) і сприяє релятивістським настроям. Але критична саморефлексія не дає скотитися у суцільний негативізм у питанні пізнання історичної реальності, заперечити можливість висловити оціночні судження стосовно її висвітлення у науковій літературі. У цій справі необхідно спиратися на певні методологічні принципи і використовувати визначені методи наукового дослідження. Вибір їх зумовлений

темою дисертації, її структурою, специфікою сучасних підходів історичного та історіографічного пізнання.

На нинішньому етапі класичний перелік найважливіших правил історіографічного дослідження – *методологічних принципів* – включає принципи *історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності)*¹. Названі принципи послідовно втілювалися у даній дисертаційній роботі, що можна проілюструвати конкретними прикладами.

Принцип історизму реалізувався за широким спектром втілень. Передусім, тема сформульована: «Жінка в історії України» без обмеження якимось періодом, розгляд іде від початку писаної історії (і навіть раніше, оскільки згадуються дохристиянські часи) до сьогодення. Тобто висвітлення теми відбувалося в історично наскрізному плані. Через історіографічну призму простежується змінювання статусу жінки у суспільстві, її ролі у всіх сферах його життєдіяльності. Разом із тим характеризується історіографічний процес – «послідовне просування історичної думки, збагачення історичних знань, розвиток історичної науки»² від початку ХХ ст. до закінчення першого десятиріччя ХХІ ст. по етапах із додержанням хронології. Це робилося з метою створення чіткої картини того, від якого і до якого рівня розвинувся обраний для дослідження напрям української історіографії. Також акцентовано конкретно-історичну специфіку умов кожного відрізка часу, що наклала відбиток на сутнісні характеристики наукової спадщини. Іншими словами, не була забута історіографічна ситуація на кожному конкретному відрізку історіографічного процесу, що розгортався протягом останніх ста десяти років. При аналізі праць науковців зверталася увага на необхідність показу досліджуваних явищ на

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку / Ярослав Степанович Калакура // Історичний журнал. – 2003. - № 1. – С. 99.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку. – С. 101.

широкому історичному тлі суспільно-політичних, економічних, соціальних, духовних та інших умов, що склалися в українських землях на відповідний момент. Нажаль, подібні підходи являють собою рідкість серед дослідницьких розвідок. Найчастіше автори обмежуються констатацією впливу фактору бездержавності – найголовнішого і чи не єдиного пояснення усього, що відбувалося в українських землях протягом століть у всіх сферах. Стосовно всього іншого, ймовірно, вважається, що читачі мають самі добре знати, яке саме життя було у той час, про який пишеться. Як виявив історіографічний аналіз, українським жіночим студіям в цілому бракує реалізації принципу історизму, оскільки не так багато праць, які б охоплювали всю історію України від давніших часів до сучасності, а обране для вивчення явище рідко показується у тривалому історичному розвитку. Щоправда, це не відноситься до біографістики, де найчастіше життя і діяльність видатної жінки показується від народження до смерті (інша частина публікацій присвячена діяльності обраної історичної особи на деякому відрізку часу – роботи у певній установі, перебування у тому чи іншому місці, участі у діяльності тої чи іншої організації тощо).

Принцип системності. Саме цей принцип визначив структуру дисертації, оскільки намір полягав у демонстрації віддзеркалення в історіографії ролі жіноцтва України у всіх сферах життєдіяльності: соціальній (родина і громада), економічній, політичній (участь у громадсько-політичному житті, жіночий рух, правові аспекти, найгостріші форми політичної боротьби – революції і війни, державотворення), духовній (релігія, освіта, наука, художня культура). З іншого боку, принцип системності зорієнтував на звернення до праць не тільки істориків та етнографів, але й фахівців з інших соціогуманітарних наук, а саме: філософів, політологів, економістів, юристів, психологів, філологів, мистецтвознавців і особливо соціологів.

Потреба сучасного суспільства у самопізнанні вимагає інтегральних знань. Для жіночих студій так само необхідне системне бачення. При теперішніх темпах змін умов життя не можна орієнтуватися тільки на традиційний і минулий досвід. Наративні дослідження – вивчення факту, опис як домінуюча форма вивчення

області одиничних явищ – залишаються важливим інструментарієм історії. Однак у наш час область історичного знання розширюється: не тільки нанизування фактів, а й узагальнення в ім'я осягання суті. У сучасній науці спостерігається прагнення перебороти спрощений історизм, зростає потреба поглибленого розуміння історичного досвіду і його впливів на сьогодення. Для цього конче необхідна інтеграції знань, розвиток міждисциплінарних досліджень, що сприятиме більш складному і структурованому розумінню історії в цілому. Особливо плідною бачиться взаємодія із соціологією: історія накопичує фактичний матеріал про суспільство (роль жіноцтва в ньому), а соціологія, узагальнюючи його, дозволяє бачити процес його динаміки. Відстеження її розгортання водночас є реалізацією принципу історизму. Стосовно використання праць української соціогуманістики у даному дисертаційному дослідженні треба сказати, що вони відбиралися під історичним кутом зору. Увага також зверталася на те, що досліджувані явища в них подавалися у розвиткові, тобто був наявний принцип історизму: як певний феномен виник, які стадії пройшов, якого стану набув на теперішній момент.

Системний принцип, як вважає провідний знавець теоретико-методологічних засад української історіографії Ярослав Калакура, передбачає врахування дослідником здобутків науковців не тільки материкової України, а й української діаспори¹, що й зроблено у даній дисертаційній студії.

Принцип об'єктивності. Його суть – максимальна виваженість в оцінках, на що не повинні впливати будь-які суб'єктивні фактори. Це є головна настанова для справжнього науковця-суспільствознавця. Історичні реалії ХХ – початку ХХІ ст. створювали для нього складні умови у реалізації названого принципу, особливо ідеологічно-репресивний пресинг радянських часів. Аналізуючи напрацювання істориків радянських часів, про це слід постійно пам'ятати. Проте історіографічний аналіз показав, і в наш час історики не повністю вільні від

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку. – С. 99.

суб'єктивізму. Він виявляється, принаймні, у двох варіантах. Перший: захоплено романтичне намагання творити власну історію, якою можна було б пишатися, з браком мужньої реалістичності і тої самої «неупередженості» і «незаангажованості», якою часом дорікають своїм попередникам. У цьому прагненні мають місце конкретніші прояви: від некритичного використання праць дослідників ХІХ ст., в яких можна побачити зародки деяких неадекватних оцінок стану речей у минулому, до конструювання нових міфологем і використання їх в якості аксіом. Другий: ігнорування того, що було зроблено за радянських часів, конкретніше: дійсних змін становища жіноцтва протягом років існування радянського ладу, а також напрацювань авторів із жіночих студій, створених в ті часи. Як би це не було неприємно конкретному сучасному досліднику, але вдаватися до подібних заперечень позначає порушувати принцип об'єктивності.

Додержання названого принципу також вимагає подолання андроцентричного підходу у суспільних науках. В історії це передбачає повернення жінкам належного у висвітленні їх внеску в історичні процеси у всіх областях і створення історії самого жіноцтва. Можливо, за цим потягнеться переосмислення «об'єктивності» попередніх часів, в якій не бралася до уваги соціальна роль половини людства, або більшої частини населення України.

У питаннях, які стосуються гендерних відносин, важко утриматися від статевого суб'єктивізму, але дисертантка всіма силами намагалася не відходити від засад об'єктивності і аж ніяк не керуватися ідеями радикального фемінізму.

Принцип всебічності, який тісно пов'язаний з двома попередніми принципами, передбачає якомога повніший аналіз обраної проблеми. У дисертації, по-перше, роль жіноцтва в історії України була дійсно розглянута з історіографічної точки зору у всіх напрямках – соціальному, економічному, політичному, духовному. По-друге, проаналізовано три періоди історіографічного процесу, які вельми відрізнялися один від одного. По-третє, було проведено ретельну роботу із збирання всіх доступних історіографічних джерел, результатом чого стало складання картотеки, в якій нараховується понад три тисячі позицій. Більша частина їх увійшла до списку літератури дисертації. По-четверте, в

процесі роботи аналізувалися публікації всіх авторів, не зважаючи на обсяг і наукову цінність, результатом чого стали узагальнення і висновки стосовно стану розробки досліджуваних проблем. По-п'яте, відзначено тих науковців, причому не тільки істориків, чий внесок у розробку теми виявився найсуттєвішим. По-шосте, дисертаційне дослідження не обмежувалося тільки історіографічним аналізом публікацій. Була звернута увага на необхідність піднятися до ширших узагальнень. Зокрема, акцентований зв'язок між становищем жіноцтва у суспільстві і спроможністю того до модернізації. Також виявлено, що у вивченні і висвітленні ролі жінок в історії віддзеркалилися загальні тенденції у розвитку вітчизняної історичної науки в цілому.

Принцип наступності (спадковості) робить дану дисертаційну роботу корисною у підготовці комплексного фундаментального видання «Жінка в історії України», оскільки показує накопичення знань у цій царині, їх збагачення. З іншого боку, підкреслюється наступність у дослідженнях істориків нових генерацій, які часто спираються на напрацювання своїх попередників. Помічено, що часто вони це роблять некритично, покладаючись на силу авторитету і, так би мовити, «шляхетність патини». Буквально: якщо шановні автори минулого так писали, то сумнівів бути не може. В дисертації показується, що інша частина наших сучасників поставила під сумнів висновки давно минулих днів, по-новому поглянула на ті самі джерела, звернулася до інших, наслідком чого стали висновки, відмінні від попередніх.

Здійснення принципу наступності в дисертації також відбувається через звернення дослідницької уваги на ті аспекти, які виявилися висвітленими недостатньо або у викривленому вигляді. Особливе значення має наведений у заключній частині перелік перспективних напрямків подальшої розробки. Цю обставину варто наголосити, оскільки тематика історичних досліджень взагалі, і стосовно жіноцтва України зокрема, конче потребує розширення і урізноманітнення.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання означених завдань необхідний синтез різноманітних дослідницьких методів. Це *методи*

історіографічного аналізу і синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації та інші. Так аналітичний підхід здійснювався, насамперед, у виділенні із цілісного тіла історії галузі соціальної історії, далі – історії жіноцтва, далі – історії жіноцтва України, - далі окремих сфер людської діяльності, в яких брали участь жінки, далі – розгляд по окремих періодах. Все це здійснювалося під історіографічним кутом зору. Історіографічний аналіз проводився також по відношенню до кожного джерела і напрацювань науковців. Метод синтезу дозволив здійснити зворотний рух від конкретики до узагальнень. З точки зору історіографії – до цілісного уявлення про стан розробки проблеми силами суспільствознавців ХХ – початку ХХІ ст. З точки зору загальноісторичної, виконана робота може стати в нагоді у підготовці полідисциплінарної студії із врахуванням гендерного підходу. Використання системно-структурного і проблемного методів реалізувалися у побудові дисертаційної праці, а логічний метод скеровував послідовність викладення матеріалу, допомагав у встановленні взаємозв'язків історичних процесів та явищ, їх впливів на долю жіноцтва України, а також на історіографічний процес. Історико-хронологічний не давав порушувати послідовність розгортання загальноісторичної панорами і розвитку вітчизняної історіографії. Історико-ситуативний спрямовував увагу до умов, які існували у той чи інший період, що впливали і на становище жіноцтва, і на істориків, які про нього писали. Метод порівняльний не міг не сказатися у дослідженні кожного періоду історіографічного процесу, його особливостей, здобутків і недостатньо висвітлених проблем. Цей метод використовувався у порівнянні наукового доробку окремих фахівців, а також у прослідковуванні зростання їхнього рівня від публікації до публікації. Без ретроспективного методу не можлива історія взагалі і історіографія зокрема, оскільки йде вивчення процесів від початку минулого століття. В дисертації також вказано на особливості використання біографічного методу у працях істориків і висловлено міркування щодо його вдосконалення. При аналізі джерельної бази дослідження використані методи типологізації та

класифікації. А історіографічний процес був розділений на відмінні частини за допомогою методу періодизації. Таким чином, у дисертаційній роботі було використано увесь спектр методів історіографічного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ЖІНКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

2.1. Жінка у мікросоціумі сім'ї і макросоціумі суспільства

Історія жіноцтва є важливою складовою соціальної історії. Також зазначимо, що однією з фундаментальних характеристик соціальних відносин є питання стосовно відносин у сім'ї, зокрема становища в ній жінки. Наше завдання – з'ясувати, як в історіографії відображено еволюцію цього становища, а потім – у суспільстві в цілому. Відразу зазначимо, що у даній проблематиці українській соціогуманістиці не вистачає потужного слова історичної соціології. Тому візьмемо на себе сміливість висловити декілька загальних міркувань, необхідних як вступ до студіювання такої складної і великосяжної теми.

Перш за все, в українському суспільствознавстві слабо відчувається обізнаність із основами синергетики (широко відомої за кордоном науки про самоорганізацію), а тим більше застосуванням цих підходів у наукових дослідженнях. Це – окремий напрям, розробка якого не входить до кола окреслених даним дисертаційним опусом завдань. Але варто зазначити, що соціум є теж системою, що самоорганізується заради виживання, іншими словами «продовження людського роду». В процесі самоорганізації діють різні «механізми», серед них від початку історії найважливішими були община і сім'я. А у процесі відтворення – репродукції «роду» - головна роль належала жінці. «Рід» прагнув цілковито контролювати поведінку тієї істоти, яка забезпечувала його відтворення, тому він «став на бік» чоловіка в його претензії на панування, на владу. Таким чином, ідеологія чоловічої «переваги» знаходить своє обґрунтування не в дійсних перевагах, скажімо, інтелектуальних, а в глобальному процесі людського відтворення. Для виправдання «вищості чоловіка» в соціумі було створено чимало міфів – насамперед, релігійних (Єва – з ребра Адама тощо), а також соціальних структур. Найголовнішою з них є сім'я, яка оформлюється через укладання шлюбу.

Сім'я є не тільки важливим соціальним інститутом, що забезпечує стабільність суспільства, насамперед транслуючи соціальні цінності від генерації до генерації, але й єдино легітимною соціальною нормою організації сексуальних практик та відтворення. В традиційному суспільстві (переважаюча частина української історії пройшла під знаком панування його норм) одруження і заміжжя вважалися обов'язковою умовою одержання людиною статусу дорослої: саме шлюб визначав соціальний статус. Людина, яка, досягши певного віку, не вступала в шлюб, вважалася позастатусною. Тобто увійти в соціум можна було тільки через сім'ю і шлюб.

Соціум виступав у вигляді громади (общини), а також церкви і держави. Свій контроль він здійснював через звичаї, ритуали, закони, визначаючи норми, обов'язки і права окремих своїх членів. Оскільки соціум в своєму відтворенні більше залежав від жінки, то саме до неї він підходив із більшою суворістю, жорстко визначивши її головне призначення бути дружиною і матір'ю. Така настанова була зафіксована правом звичаєвим, канонічним та цивільним, хоча багато що залежало від соціальної диференціації: шляхтянки, тим більше багаті, були в кращих умовах, ніж селянки, тим більше покріпачені. Звичайно, на кожному історичному етапі становище жінки в сім'ї та соціумі зазнавало певних змін. Велика різниця у формальних правах спостерігається у часи дорядянські, радянські та пострадянські. Так само історики кожного із названих періодів виявляли певні відмінності у своїх підходах в дослідженні питання «Роль і місце української жінки в родинному житті», простежити за якими є завданням дисертації.

Відразу треба відзначити, що історико-етнологічні дослідження з кінця XIX ст. і до наших днів приділяють велику увагу аналізу сімейно-шлюбних відносин в Україні на різних етапах її історії, що дозволило здійснити спеціальну

історіографічну розвідку Оксані Лук'яненко¹ (без акцентування жіночого). Дослідницька традиція починається ще у ХІХ ст., коли з'явилися праці народознавців, які виявили інтерес до сім'ї, сімейного побуту, звичаєвого права в цілому, і не обійшли своєю увагою жіноцтво. Деякі з них продовжили свої розвідки і на початку ХХ ст. Найбільше у цьому напрямку попрацював Орест Левицький, який завдяки участі у різних археографічних комісіях спромігся зібрати значну кількість документів і на цій основі досліджував названі питання. Це відбилося у його численних публікаціях на різноманітні і часом несподівані теми². Свій внесок у дослідження сімейних відносин в традиційному українському суспільстві зробив Михайло Грушевський, зокрема звернувшись до вивчення впливу православ'я на формування суспільних, у тому числі гендерних стереотипів українців³. Він також підкреслив, що «... першим актом нерівності в середині роду-племені являється поневолення жінки, яка дуже часто являється і першим невільниким, і першою домашньою худобою, використовуваною в хазяйстві як фізична сила». Вчений також констатував: «патріархальна конструкція роду для жінки принципіально менше сприятлива»⁴. Розвідки продовжила його донька – Катерина Грушевська⁵. Вона виявила нові підходи, які

¹ Лук'яненко О. Дослідження української сім'ї кінця ХІХ – ХХ ст. в історичній літературі / Оксана Лук'яненко // Український історичний збірник. – 2005. – Вип. 8. – С. 367–377.

² Перелік публікацій О. Левицького наведено у списку літератури.

³ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М. С. Духовна Україна: збірка творів / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – С. 5–134.

⁴ Грушевський М. Початки громадянства: Генетична соціологія / Михайло Грушевський. – Прага, 1921. – С. 113.

⁵ Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві / Катерина Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 24–33.

б ми сьогодні назвали феміністськими і гендерними. Головна її ідея полягала у необхідності змінити сталі уявлення про «чоловіка як норму в культурі» і «жінку як інше», а також акцентування: для відтворення повнішої картини історичного минулого важливі і чоловіче, і жіноче його бачення. Інша її стаття була присвячена найстародавнішим формам жіночого господарства¹, де вона розглядала питання з «економічної» точки зору.

Жіноча проблематика одержала висвітлення у науковій спадщині Володимира Гнатюка, твори якого і в наш час цінуються за комплексний підхід до вивчення народної культури². Свої праці, присвячені сімейним відносинам, ролі в них жінки, на початку ХХ ст. також видрукували О. Белозерський³, В. Доманицька⁴, З. Кузеля⁵, В. Левинський¹, П. Литвинова-Бартош², М. Рудницька³,

¹ Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Катерина Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1927. – Вип. 1 – 3. – С. 9–45.

² Гнатюк В. Рецензія на працю О. Левицького «Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья» / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1906. – Т. 73. – С. 214–217; його ж. Пісня про покритку, яка втопила дитину // Матеріали до української етнології. – 1919. – Т. 19-20. – С. 249–289; його ж. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1922. – Т. 133. – С. 172–224.

³ Белозерский О. Украинка-мать. Хозяйка / О. Белозерский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 6. – С. 116–120.

⁴ Доманицька В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні / В. Доманицька // Нова громада. – 1906. – С. 64–78.

⁵ Кузеля З. Ярмарки на дівчата (причинок до української етнології) / З. Кузеля – Львів: Накладом Ювілейного комітету, 1914. – 12 с.

С. Русова⁴, М. Сумцов⁵, П. Шекерик-Доників⁶. Вони продовжили розвивати систему письмової фіксації родинних обрядів, яка була закладена ще у першій половині ХІХ ст., тим самим утворюючи «фольклорно-етнографічний напрямок» у дослідженні проблеми. Інколи автори не обмежувалися лише систематизацією етнографічного матеріалу, а подавали деякі соціологічні та соціопсихологічні висновки, хоча це бувало рідко.

За радянських часів пріоритетними були теми залучення жіноцтва до революційної боротьби, соціалістичного будівництва а також наголошення високого соціального статусу, рівноправності нової радянської жінки в усіх сферах, у тому числі і в сімейній⁷. Якщо згадувалися дореволюційні часи, то

¹ Левинський В. Бойківське весілля в Доброгостові / В. Левинський // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1908. – Т. 10. – С. 102.

² Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С. 73.

³ Рудницька М. Трагічний конфлікт жінки як Матері / Мілена Рудницька // Наша мета. – 1919. – 24 серпня. – С. 2.

⁴ Русова С. Малорусские женщины XVI – XVII вв. / София Русова // К свету. – СПб.: Б. и., 1904. – С. 205–219.

⁵ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Николай Федорович Сумцов. – Х.: Типо-Лит «Печатное дело», 1902. – 57 с.; його ж. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. – Х.: «Союз», 1918. – 238 с.

⁶ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині / П. Шекерик-Доників // Матеріали до української етнології. – 1910. – Т. ХVІІІ. – С. 86–95.

⁷ Нюрина Ф. Женщины в борьбе за новое общество / Нюрина Ф. – Х.: Пролетариат, 1930 – 56 с.; Шабурова М. Жінка – велика сила / Шабурова М. – К.: Пролетариат, 1935. – 172 с.; Саттула Є. Жінка країни соціалізму / Євгенія Саттула. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1938. – 87 с.; Луговиківна М. Жінка країни Рад

здебільшого для порівняння з тодішнім безправним пригнобленим становищем трудящих. Проте траплялися і публікації етнографічного плану, практично без ідеологічних штампів, а також деякі суто історичні розвідки на «нейтральні теми», як то про часи Київської Русі. Серед авторів – В. Борисенко¹, Н. Гаврилюк², О. Кравець³, А. Перковський⁴, В. Петров⁵, В. Ричка⁶, Ф. Савченко⁷ та ін.

Найбільшої дослідницької уваги набула тема від початку 90-х рр. минулого століття, коли виокремилися напрямки: родинне життя традиційного українського

/Луговиківна М. . – К.: Укрполітвидав, 1947. – 34 с.; Приходько Н. А. Мати, трудівниця, громадський діяч / Приходько Н. А. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1972. – 48 с.; її ж. Кольори життя: Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя. – К.: Політивидав України, 1975. – 103 с.; Ковальська Н. К. Жінки Радянської України / Н. К. Ковальська, Т. М. Олександрова. – К.: Політвидав України, 1990. – 69 с. та ін.

¹ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні / Валентина Кирилівна Борисенко. – К.: Наукова думка, 1988. – 189 с.

² Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Гаврилюк Н. – К.: Наукова думка, 1981. – 280 с.

³ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу / Олена Михайлівна Кравець. – К.: Наукова думка, 1966. – 198 с.

⁴ Перковський А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. / А. Перковський // Демографічні дослідження. – 1979. – Вип. 4. – С. 45–51.

⁵ Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок / В. Петров // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 55–66.

⁶ Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя в Київській Русі / Володимир Михайлович Ричка // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 131–141.

⁷ Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні / Ф. Савченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 3. – С. 85–92.

села і роль в ньому жінки¹, сім'я і статус жінки на різних етапах дореволюційного періоду², а також аналіз нашими сучасниками радянських реалій¹ і сьогодення у

¹ Борисенко В. К. Народини / Валентина Кирилівна Борисенко // Наука і суспільство. – 1991. - № 1. – С. 55–63; Бондаренко Г. Ідеальна жінка в реаліях традиційного українського побуту: За матеріалами народних вірувань та обрядовості / Галина Бондаренко // Людина і світ. – 1996. - № 7. – С.13–15; Логвин З. Статус жінки в українському суспільстві з погляду звичаєвого права / З. Логвин // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. – 1996. - № 3. – С. 130–139; Ярмоленко Н. М. Жінка (мати, наречена, дружина, сестра) в українському національному епосі: міфологічні та історичні мотиви / Н. М. Ярмоленко // Вісник Черкаського університету. Сер. «Філологічні науки». – 1998. – Вип. 7. – С. 117–123; Синельников А. Слобожанские народные сказки о глупых и ленивых женах / Андрей Синельников // Гендерные исследования. – 1999. – № 2. – С. 103-119; Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві / Марина Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2000 – Вип. 7. – С. 16–21; Ісаєвич Я. Д. Сімейний побут. Становище жінки (XIII – XV ст.) / Я. Д. Ісаєвич, О. Р. Федорів // Історія української культури. В 5 книгах. – К.: Наукова думка, 2001. – Кн. 2. – С. 137–151; Коровіна К. «Родильний обряд» як етап соціалізації жінки: перехід до материнської субкультури / Катерина Коровіна // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 27. – С. 107–109 та ін.

² Апанович О. Роль жінки у козацькому вихованні / Олена Апанович // Неопалима купина. – 1993. - № 1. – С. 75–79; Кравченко А. Козацька наречена / Андрій Кравченко // Запорожці. До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С.214–231; Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – важливі джерела правового становища української жінки у литовсько-руську добу / П. П. Музиченко // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 71–73; Бабенко Л. Л. Джерела XVII ст. про становище жінки у гетьманській Україні / Л. Л. Бабенко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2000. – Вип. 10. – С. 267–274;

зазначеному плані². Серед величезної кількості публікацій слід виділити часопис Інституту історії Академії наук України «Соціум: Альманах соціальної історії», який раз по раз вражає публікаціями, де відчувається не тільки колосальна джерельна база, а й оригінальна постановка проблем, несподівані для традиційних трафаретів висновки. Серед дописувачів варто назвати Олену Боряк³, Володимира Долгова⁴, Ірину Ворончук¹, Володимира Маслійчука².

Репецька О. Жінки у «Літописі Руському»: небесне і земне, індивідуальне і соціальне / О. Репецька // Збірник наукових праць Херсонського держ. пед. ун-ту. Педагогічні науки. – 2001. – Вип. 25. – С. 184–188; Одарич І. Б. Становище жінки у великому князівстві Литовському за Литовськими статутами / І. Б. Одарич // Історичний альманах. – 2005. – Вип. 2. – С. 39–44 та ін.

¹ Омельчук М. Жінки в Радянській Україні / М. Омельчук // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С.153–154; Чумак В. М. Проблема сім'ї і жінки у дискусії про партійну етику 20-х років / В. М. Чумак // Там само. – С. 53–55; Язвінська О. М. Жінка та сім'я за умов тоталітарної системи / О. М. Язвінська, Л. В. Морфлюк // Там само. – С. 156–158; Жіночі студії в Україні – С. 130–161; Шевченко О. Ідеологічне одержавлення побуту жінок: зміна соціальних ролей жіноцтва в радянському суспільстві 20-х рр. ХХ ст. / О. Шевченко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9. – С. 121–125; Бондаренко Н. О. Деякі аспекти законодавчого регулювання становища жінки у сім'ї в радянській Україні / Наталія Олександрівна Бондаренко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 23. – С.248–253.

² Список джерел наведено там, де про це йде мова.

³ Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / Олена Боряк // Соціум: Альманах соціальної історії – 2006. – Вип. 6. – С. 161–201.

⁴ Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI – XIII в. / Владимир Долгов // Соціум. – 2002. – Вип. 1. – С. 205–215.

Окремо треба сказати про роботу Оксани Кісь³. Попри те, що її цікавить широке коло проблем стосовно історії і сучасності українського жіноцтва, переважна більшість праць присвячена вивченню становища української селянки у традиційних сім'ї і суспільстві. Окрім значної кількості статей і виступів на конференціях – кандидатська дисертація і фундаментальна монографія, присвячені періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Головне, що відрізняє О. Кісь від більшості інших, – це бажання уникнути романтичного захоплення міфологізованим минулим України із стереотипними оцінками стосовно «привілейованого» жіночого статусу і показати реалії життя у всій їх складності і суперечливості.

Становищу жінки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті своїх монографій з історії жіночого руху, присвятили окремі розділи Людмила Смоляр (Наддніпряньська Україна)⁴ і Оксана Маланчук-Рибак (Західна Україна)⁵. Значна частина колективної монографії «Жіночі студії в Україні» також висвітлює статус жінки в різні періоди – від Київської Русі до 90-х рр. ХХ ст. Проте більшість науковців не ставлять в центр уваги саме жінку, а пишуть в цілому про шлюбно-сімейні відносини українців. Саме в такому плані наприкінці

¹ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в ХVІ – ХVІІ ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / Ірина Ворончук // Соціум. – 2006. – Вип. 6. – С. 161–201.

² Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. ХVІІІ ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / Володимир Маслійчук // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 197–215; його ж. Насильство у родині на Лівобережжі та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. // Соціум. – 2007. – Вип. 7. – С. 243–264.

³ Перелік публікацій О. Кісь подано у списку літератури.

⁴ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 19–84.

⁵ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 94–155.

1980-х рр. було підготовлено монографію, а потім захищено у Москві докторську дисертацію А. П. Пономарьовим¹. Назване дослідження стало важливою віхою у розвиткові історії сім'ї як напрямку соціальної історії в Україні. Особливо вагомим було те, що науковець показував історію української сім'ї в динаміці, взявши до розгляду час від середини ХІХ ст. до 80-х рр. ХХ-го. У такому ж ракурсі – шлюбно-сімейних відносин - 2009 року видрукувано монографію Ірини Петренко², щоправда, у значно вужчих хронологічних рамках – друга половина ХVІІІ ст. Нею обрано лише аспект впливу православної церкви на подружнє життя українців без врахування впливу звичаєвого права. У монографії Романа Чмелика³ йдеться про малу селянську сім'ю «найулюбленішого» серед українських істориків періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сімейному побуту та звичаям українського народу була присвячена монографія Олени Кравець⁴, в якій вони розглядалися і в дореволюційний період, і в радянській. У різноманітних виданнях з етнографії та етнології України так само приміщувалися загальнопланові розділи⁵. Некоректним було б звинувачувати

¹ Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: этносоциальные проблемы / Пономарев А. П. – К.: Наукова думка, 1989. – 317 с.

² Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині ХVІІІ ст. / Ірина Миколаївна Петренко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.

³ Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції) / Роман Петрович Чмелик. – Л.: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 142 с.

⁴ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Історико-етнографічний нарис / Олена Михайлівна Кравець – К.: Наукова думка, 1966. – 197 с.

⁵ Кирчів Р. Ф. Сімейні звичаї та обряди / Р. Ф. Кирчів // Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. – Л.: Світоч, 1994. – С. 141–356; Пономарьов А. П. Сім'я і родинна обрядовість / Пономарьов А. П. // Культура і побут населення України. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 175–202; Гримич М. Сім'я і шлюб / Марина Гримич

авторів у відсутності гендерного підходу, оскільки для багатьох з них на той час, коли писалися їхні праці, навряд чи таке поняття було взагалі відоме, а якщо б і було, то право кожного науковця брати такий підхід на озброєння чи ні.

Як показав аналіз наявних джерел, вельми поширеною є тема правового статусу жінок, який розглядають не тільки історики, але й правники. Не могла пройти повз уваги історіографа колективна праця харків'ян під назвою «Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність» за науковою редакцією А. П. Гетьмана¹. Але виявилось, що вона являє типовий приклад, образно кажучи, «розчарування»: солідній назві зміст не відповідає. По-перше, значну частину книги становить передрук міжнародних документів – різноманітних конвенцій та рекомендацій – стосовно захисту прав жінок. По-друге, основна частина – це сім не пов'язаних між собою статей, які еволюцію прав жінок практично не висвітлюють. Лише у статтях О. Дашковської² та І. Жилінкової³ трохи йдеться про історію питання від «давньогерманських легенд», і здебільшого стосовно інших країн, про Україну – невеликі фрагменти. Поки що чи не єдиною спробою висвітлити еволюцію юридичного статусу української жінки є публікація Наталії Грицяк, приміщена у монументальній збірці для ознайомлення Президента

// Українська етнологія: [навчальний посібник / за ред. В. Борисенко]. – К.: Либідь, 2007. – С. 220–359 та ін.

¹ Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / [упоряд. О. М. Руднева, О. Р. Дашковська, наук. ред. А. П. Гетьман]. – Х.: Право, 2000. – 196 с.

² Дашковська О. Р. Еволюція соціально-політичного статусу жінок: історично-правовий аспект / О. Р. Дашковська // Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність. – С. 5 – 27.

³ Жилінкова І. В. Правове становище особи в сім'ї: історія і сучасний стан / І. В. Жилінкова // Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність. – С. 67–79.

України та інших керівників вищого рівня¹ (іншою є коротка стаття Ніни Аніщук²). Н. Грицяк - кандидат педагогічних наук показує, як змінювався правовий статус жіноцтва від часів Київської Русі до нашого часу. За широту охопту з точки зору хронологічної такий підхід можна тільки вітати. Проте аж ніяк не можна вітати те, що матеріал складається з великих – по декілька сторінок – частин з публікацій інших авторів, наведених слово в слово. Деякі інші праці також демонструють некоректність авторів: у розділі, присвяченому жінкам Київської Русі, з колективної монографії «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні»³ - безліч багатосторінкових цитувань без лапок з статті В. Рички «Шлюб і подружнє життя у Київській Русі»⁴, яка, в свою чергу, здебільшого написана на основі використання публікацій російських дослідників, щоправда, без відвертого плагіату.

Серед публікацій, присвячених висвітленню правового становища жіноцтва, можна виокремити ті, що стосуються певного історичного часу. Так, про княжу добу у цьому аспекті писали І. Аніщенко⁵, О. Мартинюк⁶, Н. Чухим¹.

¹ Грицяк Н. В. Суспільний стан української жінки: історична ретроспектива та сучасні проблеми / Наталія Вітіславна Грицяк // Жінка в Україні. Т. 23. – С. 322–334.

² Аніщук Н. В. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Ніна Володимирівна Аніщук // Право України. – 2002. - № 3. – С. 155–157.

³ Смоляр Л. Жінка Київської Русі / Людмила Смоляр // Жіночі студії в Україні. – С. 20–36.

⁴ Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі / Володимир Михайлович Ричка // Український історичний журнал. – 1992. - № 1. – С. 131–141.

⁵ Аніщенко І. О. Права жінок у джерелах періоду Київської Русі / І. О. Аніщенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 29. – С. 150–156.

⁶ Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XVI століття) / О. В. Мартинюк // Держава і право. – 2005. – Вип. 27. – С. 170–175; її ж.

Середньовіччя та новий час - В. Глиняний², О. Кривоший³, О. Лабур⁴, З. Логвин⁵, О. Маланчук-Рибак⁶, П. Музиченко⁷, Л. Сайгакова⁸, Л. Смоляр⁹, Н. Старченко¹⁰.

Спадкові права жінки в Україні (X – середина XIV ст.) // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 28. – С. 170–176.

¹ Чухим Н. Д. Правовий статус жінки в культурі Київської Русі / Н. Д. Чухим // Духовна спадщина Київської Русі. – 1997. – Вип. 1. – С. 77–84.

² Глиняний В. П. Правове становище жінки України в кінці XIX ст. за звичаєм спадкування / Володимир Павлович Глиняний // Держава и право. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 11. – С. 75–79.

³ Кривоший О. П. Жінка і козацьке право //Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.) / Олександр Петрович Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 2001. – 95 с.

⁴ Лабур О. Жінка в правовому контексті суспільних відносин в Україні (XV – XVIII ст.) / Ольга Лабур // Сторінки історії. – 1997. - № 9. – С. 63–68.

⁵ Логвин З. Статус жінки в українському суспільстві з погляду звичаєвого права /З. Логвин // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1996. - № 3. – С. 130–136.

⁶ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. – С. 94–155.

⁷ Музиченко П. С. Правове становище жінки в українських землях в XIV – XVI ст. / П. С. Музиченко // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 176–179.

⁸ Сайгакова Л. О. Правовий статус української жінки в козацьку добу / Л. О. Сайгакова, М. П. Куманова // Історичний досвід і сучасність. – 2005. – Вип. 11. – С. 31–36.

⁹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 19–43; її ж. Жінки Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст. // Жіночі студії в Україні. – С. 76–83.

¹⁰ Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук.

По-новому поглянути на правове становище радянських жінок намагаються Н. Бондаренко¹ і О. Кривуля². Значна кількість праць присвячена правам жінок у сучасній Україні, про що більше буде сказано нижче. В цілому треба зазначити, що у розвідках, присвячених ролі і місцю жінки у сім'ї, завжди присутній показ її можливостей як за звичаєвим, та і «офіційним» - канонічним та цивільним - правом. Новацією є поява перших історіографічних досліджень з цієї проблематики. Прикладом може бути стаття Л. Буряк «Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст.»³, а також розвідка В. Федунова, який проаналізував у названому аспекті праці не тільки українських, а й російських істориків за три століття – від XVIII до XX-го⁴.

Розгляд статусу жінки в сім'ї та громаді дослідники розпочинають з прадавніх часів, коли, на їх думку, на території теперішньої України панував

ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Старченко. – Львів, 2002. – 20 с.

¹ Бондаренко Н. О. Жіноча ініціатива у боротьбі за соціальні права в радянському суспільстві / Наталія Олександрівна Бондаренко // Теорія та практика державного управління. – 2003. – Вип. 2. – С. 36–39; її ж. Розвиток прав жінок УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917 – 1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. О. Бондаренко. – Х., 2004. – 26 с.

² Кривуля О. О. Конституційні засади надання рівноправ'я жінкам радянської України протягом 1917 – 1939 рр. / Ольга Олександрівна Кривуля // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2007. – Вип. 31. – С. 118–123.

³ Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Лариса Іванівна Буряк // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 190–211.

⁴ Федунов В. В. Правовий статус жінки Давньоруської держави у дослідженнях російських та українських істориків XVIII – XX ст. / В. В. Федунов // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2003. – Вип. 21. – С. 131–137.

матріархат, що значно вплинуло на подальший її розвиток, а також на становище жінки. Згадування про матріархат зустрічається у таких авторів, як М. Кашуба¹, Г. Лозко², О. Кучерова³, В. Сніжко⁴. Дивно: автори не в курсі, що у наукових колах західних країн ідея Йоганна Бахофена, в свій час підтримана К. Енгельсом, давно забута. Можливо, вони або перебувають під впливом застарілих тлумачень своїх викладачів, які вчилися за радянських часів на творах класиків марксизму, або підпали під новітні творення культу Берегині. Показовою також є заява Тамари Говорун: «Протягом своєї історії Україна не знала існування патріархальної сім'ї, яка була основним типом сімейного устрою як на Сході, так і на Заході. Статеворольова поведінка українок в сім'ї та суспільстві була далекою від залежності і підпорядкування чоловікові»⁵.

Серед суспільствознавців, а також в цілому, в громадській думці є дуже поширеною ідея стосовно того, що «жінка в Україні завжди займала

¹Кашуба М. Гендерний аналіз традиційного українського суспільства / Марія Кашуба // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. - № 1. – Режим доступу до журн. – //http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p017.php

² Лозко Г. С. Українське народознавство / Галина Сергіївна Лозко. – Х.: Див, 2005 – С. 15.

³ Кучерова О. Суспільна роль жінки на теренах України в дохристиянську добу / О. Кучерова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 1. – С. 151.

⁴ Сніжко В. Культ матері в українській ментальності / Валерій Сніжко // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: матеріали п'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. (К. – Чернівці, 22–25 травня 1997 р.) Частина 1. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1997. – С. 484.

⁵ Говорун Т. Шлюбно-сімейна звичаєвість українців / Тамара Говорун // Вісник Прикарпатського ун-ту. – 2001. – Серія «Педагогіка». – Вип. 6. – С. 95.

привілейоване місце». Так само поширеним є переконання, що домінування жіночого начала в українському традиційному суспільстві від часів Трипільської «цивілізації» зумовило формування його особливої духовності, вплинуло на риси національного характеру. Своє бачення з цього приводу висловив відомий громадський діяч і дослідник з діаспори Богдан Цимбалистий. У студії «Родина і душа народу» він писав: «В загальному можна сказати, що структура української родини зберегла дуже багато рис матріархальної родини. І це має далекойдучі наслідки на виховання і формування характеру української людини»¹. Це – не тільки «кордоцентричність» вдачі, але й ставлення до влади, що призводить до «невміння встановити свою владу і втримати її»². Треба визнати: Б. Цимбалистий свої викладки називає «гіпотезою», «натяками», які вимагають систематичних студій. Він також застерігає від узагальнювань однієї теорії, якою бажається вяснити все³. У цьому зауваженні можна побачити дві слушні думки. Перша: необхідність залучити, якщо це взагалі можливо нині в Україні, фахівців з історичної психології. Друга: треба відійти від переконання, що «статус українки в сім'ї та суспільстві завжди був дуже високий», а дійсно розібратися з історичними і сучасними реаліями, що є дуже непросто, насамперед через сильний тиск усталених стереотипів. Зокрема у тому, що прийнято називати «традиційне суспільство» і трактування в ньому місця і ролі жінки.

Як свідчить аналіз, найбільше вийшло праць, присвячених ладу життя селянської родини і заміжній жінці. Однак лише Оксана Кісь у своїх дослідженнях звернулася до питання про жіночі соціально-вікові статуси, які вона позначила як «дівчинка», «дівчина», «молодиця» і «баба», виділивши також тип «інакшої», тобто позастатусної жінки: «покритка», «вдова», «відьма». У кожному випадку дослідниця розкриває соціально-правовий та світоглядний контекст

¹ Цимбалистий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалистий // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 86.

² Цимбалистий Б. Вказ. праця. – С. 89–90.

³ Цимбалистий Б. Вказ. праця – С. 91.

гендерної самореалізації, зміст етнокультурного стереотипу фемінінності, а також особливості прав, обов'язків, повноважень, поведінкових норм та приписів для жінки на різних етапах її життя.

Існує велика кількість праць, присвячених українським обрядам родинного циклу, серед них важливе місце посідають пов'язані із шлюбом¹. Концентрація дослідницьких зусиль на висвітленні весільної обрядовості часом набуває

¹ Левицкий О. И. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв. / Орест Иванович Левицкий // Киевская старина. – 1900. - № 1-3. – С. 1–15; Весілля. У 2-х кн. / за ред. М. М. Шубравської. – К.: Наукова думка, 1970. – Кн. 1. – 456 с.; Кн. 2. – 479 с.; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні; Вовк Х. Шлюбний ритуал та обряди на Україні / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології – К., 1995. – С. 219–335; Весільні обряди Рівненщини: Фольклорно-етнографічні записи 19 – поч. 20 ст. / упоряд. М. Борейко. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 139 с.; Галько О. Ю. Шлюб і сім'я у бойків Карпат наприкінці XIX – до 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Ю. Галько. – К., 2004. – 16 с.; Марчук З. Українське весілля: генеалогія обряду / Марчук З. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 83 с.; Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (сер. XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. І. Несен. – К., 2004. – 21 с.; Петрова Н. О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20–80-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н. О. Петрова. – К., 2004. – 21 с.; Кожолянко О. В. Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (к. XIX – XX ст.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. С. Кожолянко. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.; Гайова Є. Лемківське весілля /Євгенія Гайова //Народна творчість та етнографія //2008. - № 1. – С. 80–90; Шостак Д. Сучасна весільна обрядовість на Миколаївщині / Дарія Шостак // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 131–137 та ін.

гіпертрофованих форм. Так у збірці матеріалів однієї з наукових конференцій тільки у другій частині з 42 публікацій одна сьома (рівно 6) була присвячена виключно весільній тематиці¹. В чому причини? Перша: для жінки весільна церемонія завжди є найважливішою і найпривабливішою, тим більше якщо наукові інтереси пов'язані з етнографією. Друга: переважна більшість авторок живе і працює не в Києві з його значними архівними та бібліотечними фондами, тому їм треба шукати теми, доступні до виконання. Третя: відбувається поглиблення і деталізація розвідок, пошук нових, раніше не висвітлених аспектів. Щоправда, за захопленням переказом подробиць часом забувається необхідність узагальнень і висновків вищого рівня, наприклад: у чому полягає глибинний сенс тих обрядів, про які розповідається? Звичайно, така вада притаманна не всім науковцям. Показовим є приклад Олени Кожолянко. У своїй дисертації вона на основі зібраних фактів висвітлює семантику і символіку передшлюбних весільних обрядів, які символізують прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом і виконують важливу соціальну й моральну функції, покликані налаштувати молоде подружжя на велику зміну в їхньому житті, перехід в іншу соціальну категорію. О. Кожолянко показує, що передшлюбний ритуал взагалі виконує багато функцій: санкціонуючі, релігійно-магічні, демонстративно-символічні, ігрові тощо.

Всі дослідники погоджуються з тим, що в традиційному українському суспільстві саме успішне виконання заміжньою жінкою своїх соціальних ролей, а саме: дружини, матері і господині, - забезпечувало їй високий соціальний статус. Засадниче значення, як вважає більшість з них, для становища жінки мало те, що в Україні переважала мала (нуклеарна) сім'я, тобто – чоловік, дружина та їхні неодружені діти. Але, звернемо увагу на таку обставину. За оцінками А. Понамарьова, на які посилаються всі інші дослідники, така ситуація склалася

¹ Буковина: історія та етнокультурні студії: матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Кайндлівські читання» (Чернівці, 16–17 травня 2007 р.) Ч. II. – Чернівці: Видавництво «Прут», 2007. – С. 62–70, 120–122.

лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли частка нуклеарних родин в Україні складала приблизно 84 %¹ (хоча В. М. Ричка, посилаючись на російського історика М. Б. Свердлова, вважає, що за часів Київської Русі «основною виробничою спільністю тоді вже стала мала сім'я, яка наприкінці ХІ ст. витіснила у цьому відношенні велику»², з чим важко погодитися). До того часу і нерідко надалі молода жінка традиційно йшла невісткою до родини чоловіка (тобто сім'я мала характер розширеної), де мала обслуговувати не тільки його та своїх дітей, а виконувати розпорядження всіх чоловікових родичів, насамперед, свекрухи та свекра. Нові родичі часто-густо ставилися до неї як до наймички, не тільки обтяжуючи роботою, а й вдаючись до різних форм фізичного та вербального насильства. Тяжке становище невістки одержало відповідне відбиття в українському фольклорі, проте практично не висвітлюється у наукових розвідках.

Дослідники – Р. Кирчів³, О. Кісь⁴, І. Петренко⁵, Р. Чмелик⁶ та багато інших вважають, що мала сім'я характеризувалася демократичним стилем та егалітарністю взаємин чоловіка і дружини⁷. Проте існує думка, що саме мала

¹ Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – С. 159.

² Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. – С. 131–132.

³ Кирчів Р. Сімейні звичаї та обряди / Роман Кирчів // Етнографія України. – Львів: Світоч, 1994. – С. 324.

⁴ Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття: гендерні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Р. Кісь. – Л., 2002. – С. 14.

⁵ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині ХVІІІ ст. – С. 8.

⁶ Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С. 27–28.

⁷ Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – С. 140

сім'я посилювала внутрішню родинну конфліктність, оскільки виокремлення дітей призводило до погіршення господарських справ (поділ майна, землі тощо), а навантаження роботою значно зростало на кожного члена сім'ї¹, що, природно, збільшувало психологічне напруження у замкненій соціальній чарунці.

Традиційним – від записів іноземних мандрівників, які відвідували українські землі у давнину, і класичної цитати із студії Івана Франка² - було порівнювання родинних звичаїв українців з тим, як було заведено поводитися з жінкою в інших країнах, особливо в Росії. Етнографи і селяни були одностайними у тому, що абсолютна більшість українських сімей являла собою союз рівноправних осіб, жила у любові, розумінні, злагоді та взаємній повазі. У розвідках вчених наводиться чимало народних прислів'їв, які мали те підтвердити³. Проте деякі дослідники, насамперед Оксана Кісь⁴ і Оксана Маланчук-Рибак⁵, беруть на себе

¹ Маслійчук В. Насильство у родині на Лівобережжі та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.. – С. 246.

² «Від давніх давен усі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди. У родині ж жінка займає дуже поважне й почесне становище» / Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. – Т. 26. / Іван Якович Франко. – К.: Наукова думка, 1980. - С. 210.

³ Панчук О. Нащо й ліпший клад, якщо у сім'ї лад (сімейні морально-етичні принципи в українському фольклорі) /Оксана Панчук // Берегиня. – 2002. – Число 2. – С. 25–29.

⁴ Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) /Оксана Кісь //Етнос. Культура. Нація. – Дрогобич: ІМФЕ ім. М. Рильського, 1999. – С. 70-77; її ж. Дружина: до питання егалітарності подружжя //Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 140–152.

⁵ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. – С. 128.

сміливість розібратися із проблемою егалітарності подружжя в традиційній селянській родині. Вони вказують, що ідеальна модель, що відбилася в пареміях на кшталт «нема кращого друга, як вірна супруга», дуже рідко вповні була реалізована у повсякденному житті селян. О. Маланчук-Рибак вийшла за межі звичного франківського цитування і нагадала, що його студія називалася «Жіноча неволя в руських піснях народних», і Каменяр назвав ті пісні «жіночими невольничими псалмами». Михайло Красиков, солідаризуючись із критично налаштованими дослідницями, у своїй розвідці наводить багато паремій протилежного змісту¹, які можна об'єднати у чотири групи: «Муж жоні закон», «Жінка як корова – аби була здорова», «Не вір жінці, як чужому собаці», «Жінка не бита, що хата неметена (коса неклепана)». Стосовно останнього наводяться і жіночі варіанти: «Дались у знаки чоловіка кулаки» і «Від милого пана не болить і рана». В свій час ще Микола Костомаров стверджував, що пісень про доброго чоловіка в українців небагато, набагато менше, аніж пісень з іншим змістом – про злого чоловіка або п'яницю².

Хоча автори XIX ст. не оминали жорстокостей народного повсякдення, у романтизовано налаштованих сучасних дописувачів про насильство в традиційних українських родинх згадувати не прийнято. Це суперечить ідеалізованій картині «любові, злагоди, особливо лагідного ставлення чоловіків до жінок», а також «привілейованого становища жінки-матері», яка часто була «дійсним главою родини». Однак наприкінці 2000-х рр. почали з'являтися публікації, які показують, що насильство над жінкою в українському селі було

¹ Красиков М. Слобожанские народные сказки о злых и ленивых женах. – С. 222–224.

² Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 410.

поширеним явищем¹. Як показують проаналізовані численні судові справи, часто побої завершувалися смертю жертви, а це, в свою чергу, свідчило про крайні прояви патріархальних відносин у традиційному суспільстві². В народі «повсякденне «обґрунтоване» насильство чоловіка над жінкою (за провину) толерувалося соціонормативною культурою»³. Дослідники приходять до висновку: насильство проти жінок в українській родині має давні традиції.

При тому, що визнаним головою в українській родині був чоловік, О. Кісь і В. Маслійчук визнають, що траплялися випадки інверсії влади в подружжі. Подібна ситуація складалася в родині, де жінці вдавалося завдяки своєму розумові, винятковим господарським здібностям чи завдяки майновим перевагам перед чоловіком стати фактичним лідером в сім'ї. Добре відомо, що в українському фольклорі, а також в літературі – чимало оповідей про кмітливих жінок, яким вдалося взяти гору над власними чоловіками. Проте з цього не випливає типовість і масовість явища. Навпаки, ситуація характеризується парадоксальністю: «лиха» жінка, яка верховодить чоловіком – сюжет цікавіший, ніж розповідь про звичайну родину, в якій «все як у всіх». Треба мати на увазі, що народні і професійні оповідачі додавали свого таланту у змалюванні «незвичайного», і виникали дуже колоритні персонажі, за якими судили про решту. З іншого боку, підкреслимо, що всі народні оповідки і казки про «лихих» жінок теж виконували функцію «виховання» у бажаному для «роду» напрямі, адже «лихі» жінки – це ті, які, по суті, відійшли у своїй поведінці від гендерного ідеалу, бо в якості позитивних для жінки вважалися такі риси, як терпіння,

¹ Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності). – С. 72–73; її ж. Дружина: до питання егалітарності подружжя // Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 143–144; Маслійчук В. Насильство у родині на Лівобережжі та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – С. 130.

² Маслійчук В. Вказ. праця. – С. 249.

³ Кісь О. Дружина: до питання егалітарності подружжя. – С. 144.

покірність, стриманість, скромність, жертовність, доброта, ніжність, м'якість, працьовитість, покора. Натомість жіноча самостійність, незалежність, прагнення домінувати або бажання висловити власну думку набувала негативних оцінок і обов'язково подавалася у супроводі таких рис, як заздрість, корисливість, підступність, зрадливість, брехливість, гординя, лінощі, розбещеність, аморальність тощо¹.

Серйозне наукове вивчення девіантної поведінки жінок в Україні ще тільки починається. Показовою у цьому відношенні є розвідка В. Маслійчука². В ній він спростовує спроби вітчизняних етнографів та істориків показати рівність з чоловіками і моральну «висоту» української жінки і визнає, що жінки в давній Україні зовсім не були «святенницями»: «Історик, який досліджує українське минуле, досить часто натрапляє як на факти подружньої зради, так і на існування жінок-зłodійок, вбивць, повій, звідниць. Цей «жіночий» бік української історії є на сьогодні недостатньо висвітленим і осмисленим»³.

Також недостатньо висвітленою і осмисленою залишається сексуально-емоційна функція сім'ї в цілому, і коло проблем, пов'язаних із жінкою. Невеликий підрозділ присвятив цій проблематиці у своїй монографії Р.Чмелик⁴. Головна його ідея полягала у тому, що українці, виховані на християнських засадах та народній моралі, дотримувалися традицій, відповідно до яких статеве життя можливе лише у подружжі, остерігалися дошлюбних і позашлюбних інтимних зв'язків, що

¹ Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – С. 11.

² Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. ХVІІІ ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва)/ Володимир Маслійчук // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 197–215.

³ Маслійчук В. Вказ. праця. – С. 198.

⁴ Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С. 127–131.

засуджувалися і каралися церквою і громадою¹. Більше можна знайти у публікаціях О. Кісь з її сміливішим підходом до проблеми. Разом із тим вона вказує, що не зважаючи на напрацювання інших дослідників, таких як О. Боряк², С. Гвоздевич³, І. Колодюк⁴, з розглядом народних уявлень про жіноче тіло, репродуктивні функції і сексуальність жінки, інтимна сфера життя української селянки (тілесність, сексуальність, гігієна, репродуктивні функції) цілком заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Додамо, що таке дослідження варто було б здійснити, не обмежуючись типом селянської жінки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Але завдання є вельми складним, зважаючи на звичайну сексуальну табуованість українства взагалі, і незвичність до подібних розвідок переважної більшості істориків та етнографів зокрема.

Більшість вітчизняних авторів не акцентують гендерні аспекти існування традиційної української родини. Новий, дійсно неупереджений погляд виявляють лише декілька науковців, насамперед, О.Кісь і В. Маслійчук, які намагаються деконструювати міфи. Наприкінці своєї фундаментальної монографії О.Кісь пише, що засадничо утопічними є спроби однозначної оцінки становища українських жінок у минулому, оскільки розмаїття їхнього буття в рамках традиційного суспільства неможливо розкласти на чорне та біле. Жіноче повсякдення є неймовірно складне, багатовимірне й суперечливе. В ньому нерозривно переплелися підлеглість і авторитет, пасивність та ініціатива,

¹ Чмелик Р. П Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст... – С. 127.

² Боряк О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкрита ємність / Олена Боряк // Тіло в текстах культур. – К.: Український етнологічний центр, 2003. – С. 19–31.

³ Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців / С. Гвоздевич // Народознавчі зошити. – 1997. – Зошит 2. – С. 111–112.

⁴ Колодюк І. Традиційні уявлення українців про божу кару за гріх «витравлювання плоду» / І. Колодюк // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 22. – С. 34–41.

залежність і впливовість, почуття й обов'язок, неминучість і можливість, святе і нище, інтимне й публічне, праця і свято, земне і високе, пошана і зневага, біль та радість, правда та кривда.¹

В іншому місці вона показує неоднозначність виявів патріархальності у подружніх стосунках. З одного боку, не підлягало сумніву формальне верховенство чоловіка, проте за деяких обставин жінка ставала фактичним лідером в родині, хоча це розглядалося як небажаний виняток. З одного боку, ідеалом сімейного життя вважалася злагода, а з іншого – право застосування фізичної сили чоловіком разом із деякими рисами повсякденного етикету, призводило до підлеглого становища жінки у подружжі, а отже її дискримінації². Іншими словами, «партнерські» стосунки демонстрували гендерну асиметрію.

Серед значної частини авторів загально визнаним є культ Матері в українській ментальності, що має відображати особливе становище жінки в сім'ї. Дехто, зокрема, Олександра Кондратович³, Валерій Сніжко⁴ присвячує цьому окремі розвідки. Для більшості інших – це «незаперечно», «аксіома», тому докладно до аналізу материнства у всій його складності не вдаються, аж ніяк не бажаючи торкатися його трагічних сторін. Складно, наприклад, зустріти хоча б приблизну статистику жіночої смертності при пологах (у Європі ще на початку ХХ ст. вмирала кожна третя – четверта породілля). Ознайомлення із опублікованими розвідками не дало більш-менш точних даних стосовно дитячої смертності, про яку відомо, що вона була «високою». Натомість етнографи

¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 234–235.

² Кісь О. Вказ. праця. – С. 150.

³ Кондратович О. «Як у лузі калиночка з квітками»: Возвеличення Жінки-Матері в пісенному фольклорі Волинського Полісся / Олександра Кондратович. – 2-е вид. – Луцьк: Медіа, 1996. – 96 с.

⁴ Сніжко В. Культ матері в українській ментальності. – С. 482–485.

здебільшого пишуть про родильну обрядовість¹, найчастіше без заглиблення у сутнісний аналіз.

На Заході історія материнства є вельми дослідженою. Цього не можна сказати про українські наукові здобутки, хоча, з одного боку, такі спроби здійснювалися ще на початку ХХ ст., зокрема, Володимиром Гнатюком². З іншого боку, - у другій половині 2000-х рр. деконструкцією міфу про Ідеальне Материнство в Україні зайнялися Л.Смоляр³, О. Кісь⁴, В. Маслійчук¹. Останній

¹ Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев); Кухарьонк Т. І. Родильна обрядовість на Поліссі / Т. І. Кухарьонк, З. П. Росінська // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С. 41–45; Борисенко В. Народження дитини. Обряди перших років життя // Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців / Валентина Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – С. 101–117; Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців; Боряк О. Родина обрядовість поліщуків // Олена Боряк // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 59–64; Кожолянк Г. Традиційні звичаї та вірування українців Буковини у передродовий період родильної обрядовості / Георгій Кожолянк // Берегиня. – 2008. - № 2. – С. 25–32; Коровіна К. «Родильний обряд» як етап соціалізації жінки: перехід до материнської субкультури; Родильні обряди та звичаї // Історія української культури. В 5 кн. – Т. 4. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 379–390 та ін.

² Гнатюк В. Пісня про покритку, яка втопила дитину; його ж. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти.

³ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 56–58.

⁴ Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / Оксана Кісь // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156–172; її ж. Жінка в традиційній українській культурі.– С. 168–192.

посилається на етнографів ХІХ ст., зокрема, на Павла Чубинського, який писав, що «погляд на дитину в українській родині носив практичний характер: значення дітей зумовлювалося їх користю в господарстві»². Наводяться паремії, як свідчення і про позитивне ставлення до дітей («Дасть Бог дітки, дасть і на дітки»), так і негативне («Як умерла дитина – щаслива година»). На основі відібраних приказок та прислів'їв про дітей автор робить висновок, що дітей сприймали не лише як помічників, а й як певний тягар, причому у гіршому становищі були дівчата: «Годуй синки та готуй сумки, годуй дочки, то будемо без сорочки», оскільки доньці треба було готувати придане, то вона вже не працювала на батьківську сім'ю, а потім йшла в чужу родину.

Л.Смоляр звертає увагу на безпорадність жінки-матері у селянському середовищі, оскільки поєднати обов'язки господині і матері було майже не можливо: необхідна увага до дитини – збиток для господарства, господарські турботи – шкода дитині. Авторка нагадує звичайний засіб, поширений серед селянок, щоби приспати дитину: мазати тім'я горілкою чи напувати відваром з макових голівок³. І далі - констатація: «... велика кількість народжень – робили життя селянки нестерпним у всіх відношеннях і навіть злочинним до своїх дітей».

Феномен інфантициду був добре відомий в Україні. Його дослідженню присвячено монографію В. Маслійчук. Назва її – «Дітозгубництво на Лівобережній Україні та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст.» говорить сама за себе. Хоча значною мірою дітозгубництво було зумовлено самотнім материнством. В українській мові такі жінки називалися «покритками», зазнавали осуду і обструкції з боку громади. Їх доля привертала увагу дослідників

¹ Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини ХVІІІ ст. / Володимир Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. - № 5. – С. 21–26; його ж Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. – Х.: ХПММС, 2008. – 128 с.

² Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини ХVІІІ ст. – С. 22.

³ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 56–57.

як початку ХХ-го¹, так і ХХІ ст.² Такі жінки відносилися до «позастатусних». Окрім покриток до цієї категорії відносилися старі діви, солдатки, «солом'яні» вдови і просто вдови. Серед всіх названих тільки останні стали центром спеціальних студій, в яких виявлено усю складність і суперечливість їхнього становища³.

Оксана Кісь у своїх студіях ставить за мету продемонструвати неспроможність ключових постулатів міфологеми Ідеального, тобто довершено-нормативного, Материнства в українській традиції, а саме: 1) українській культурі іманентний культ дитини, вона є безумовною культурною цінністю і центром сімейного мікрокосму; 2) материнська роль була домінантою в структурі гендерних ролей української жінки, діти були сенсом існування і головним об'єктом піклування жінки; 3) народна педагогіка пропонує в якості засобів

¹ Левицький О. І. Суд над матерями-злочинницями в давній Україні / Орестт Іванович Левицький // Правник. – 1918. – № 1. – С. 11–17; № 3. – С. 6–14; Гнатюк В. Пісня про покритку, яка втопила дитину.

² Кісь О. Дівчина-покритка в українському селі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. – 1998. – Зошит 6. – С. 684–692; її ж. Покритка: доля самотньої матері // Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 194–210; Рабжаева М. «Покритки» как сюжет в украинской культуре / Рабжаева М. // Жінка в науці та освіті. - К.: Холс, 2002. – С. 135–160.

³ Кісь О. Особливості ставлення до вдови в українців (у ХІХ – на поч. ХХ ст.) / Оксана Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – Число 17. – С. 109–119; її ж. Вдова: труднощі та переваги удовиноного життя // Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 211–220; Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця ХVІ ст.). Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця ХVІ ст.) / Наталія Петрівна Старченко // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1. – С. 42–62; 2001. – № 4. – С. 20–42.

виховання дітей і вирішення можливих конфліктів між поколіннями виключно ненасильницькі методи та прийоми.¹ У своєму дослідженні вчена показує «внутрішню гармонійність і суперечливість материнської ролі, в якій суміщені соціокультурна настанова на народження дітей і проблеми контролю народжуваності, величезні труднощі догляду і виховання дітей й гуманістичні вимоги народної педагогіки, материнські почуття і проблеми використання дитячої праці. Позбавлений романтичного ореолу образ української селянки-матері деконструє міф про Ідеальне Материнство і дитинство, що активно експлуатується в українській традиції, надаючи українській народній культурі земні, людські риси»².

О. Кісь є прикладом науковця із широкими поглядами, зацікавленістю не тільки в проблемах минулого, але й сучасності. Показовим прикладом є її переконання в необхідності деконструкції названого міфу – одного з найміцніших стовпів сучасної провідної міфологеми, що зветься «Берегиня». У своїх публікаціях³ вона всебічно аналізує цей ідеологічний конструкт, показує процес його творення і використання в якості центральної ланки сучасної національно-державницької ідеї. Дослідниця вказує, що практично кожний народ на етапі консолідації нації, під час боротьби за незалежність або в період національного відродження звертається до жіночо-материнської символіки. В Україні таким символом став образ Берегині, що виник під час горбачовської перебудови, коли розвалювалися радянські символи і у національно-визвольних прагненнях українські гуманітарії – насамперед письменники – шукали і творили нові.

¹ Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. – С. 157.

² Кісь О. Указ. соч. – С. 165.

³ Кісь О. Указ. соч.– С. 156–157; її ж. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід; її ж. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 29–30.

Особливу роль відіграла книга Василя Скуратівського «Берегиня»¹, яка побачила світ у 1987 р., пізніше неодноразово перевидана. Потім до нього приєдналися інші письменники, зокрема, Сергій Плачинда, на чії художні твори («Київські фрески») стали посилатися як на серйозне історичне джерело². Культ Берегині став надзвичайно поширеним у національно-патріотичному дискурсі на всіх рівнях – від президентського до дружнього. Письменники утворили нове слово від дієслова «берегти», не заглиблюючись у вивчення слов'янської міфології. Інакше вони б дізналися, що в давнину «берегинями» називали русалок, які жили «під берегом» і затягали у воду неуважних перехожих, топлячи, а не «оберігаючи» їх.

Як пише О. Кісь, свій внесок зробили діячі науки, які на тлі практично повної відсутності ґрунтовних історико-етнографічних досліджень становища українських жінок у минулому, видали значну кількість праць. В них у тій чи іншій редакції наявні кліше: «в українській сім'ї завжди керували жінки», «жінка була хранителькою сімейного вогнища, національних традицій та духовності», «жінка-матір користувалася винятковими правами і привілеями», «дівчини мали свободу вибору нареченого» тощо. Подібні ідеї накладалися на вплив яскравих образів з літературних та оперних творів і запанували у масовій свідомості. В результаті, як підкреслює дослідниця, Берегиня набула статусу офіційної, підтримуваної державою, моделі для жіночої ідентифікації, тобто сучасним українським жінкам пропонується «нова» суспільна місія, яку можна і треба здійснювати в стінах власного дому, не претендуючи на участь у справах за його межами. І далі О. Кісь наголошує: «Небезпека, що чатує на прихильне до Берегині

¹ Скуратівський В. Берегиня: Художні оповіді, новели / Василь Скуратівський. – К.: Радянський письменник, 1987. – 278 с.

² Мицик Ю. А. Козацька Берегиня / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – С. 140; Кучерова О. Суспільна роль жінки на теренах України в дохристиянську добу.– С. 151.

жіноцтво полягає у створенні та підтримці ілюзії про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями. Водночас така позиція фактично дає моральні підстави для легітимного витіснення жінок з політичної та економічної сфер, заохочуючи жінок повертатись у дім та сім'ю, де вони такі важливі, потрібні, де начебто тільки й можна жінці себе реалізувати. Матріархальний міф – це ідейний наркотик, самообман, спосіб втечі від жорстокої реальності, де жінка – зневажена, експлуатована, безправна, безмовна, у світ мрії – де весь український космос обертається навколо Берегині, що гордо стоїть на постаменті. Він суттєво перешкоджає українському жіноцтву усвідомити власні проблеми і перспективи у суспільно-політичній сфері»¹.

Оксана Кісь не одна дотримується такої позиції. В свій час – у 1990-х рр. - вдатна вчена-літературознавець Соломія Павличко подивилася на створений в українській традиції культ матері в реальному соціальному контексті і показала, що він насправді означає зведення ролі жінки до біологічної, репродуктивної функції. А «святість» материнства передбачає у цьому реальному контексті роль годувальниці, куховарки, добувачельки їжі, виховачельки дітей в цілий комплекс рутинної, одноманітної, виснажливої, притуплюючої так званої домашньої і так званої жіночої роботи². Вчена вказала, що культ Берегині насправді є виявом зневагою до жінки. Вона писала, що ця теорія «...в цілому має надати несправедливому зведенню статусу жінки до другорядних суспільних ролей романтичного серпанку. Крім того, вона має відволікти її від сучасної проблематики до гордого захоплення власним минулим»³. Нагадавши про те, що таку ж оцінку українки-берегині дала дослідниця із США Мері Міцьо, підтримала

¹ Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід.

² Павличко С. Фемінізм /Соломія Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 62–63.

³ Павличко С. Вказ. праця. – С. 61.

наведені судження народний депутат України і вчена Людмила Трофименко¹. «Казка про берегиню, основна заслуга якої – плодити дітей та слухатись апріорі розумного чоловіка» знайшла осуд і в статті Ірини Грабовської². Вікторія Суковата показала, як міф про «берегиню» перешкоджає підприємницькій активності жінок, натомість сприяє відстороненню їх від поділу економічних впливів. Тобто жінка як конкурент усувається із сфери бізнесу та політики³.

Українська історіографія приділила увагу становищу жінки не тільки у традиційній селянській родині, в якій норми визначалися звичаєвим правом, а контроль здійснювала громада. Поступово у «контролі роду» все більшу роль починають відігравати церква і держава. Значну роль мало християнство, вплив якого від X ст. і далі зростав, особливо у формуванні норм шлюбного і сімейного права у Київській Русі⁴. В оцінках істориків відсутня одностайність. З одного боку, відзначається, що відійшли у минуле звичай вбивати жінку, яка була за дружину, на могилі померлого чоловіка, та багатоженство, що церква об'єктивно сприяла зміцненню моногамного шлюбу⁵. З іншого боку, під впливом

¹ Трофименко Л. Роль суспільного устрою у політичній соціалізації жінок / Лариса Трофименко // Юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 81.

² Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? / Ірина Грабовська. – Сучасність. – 2002. – № 6. – С.76.

³ Суковата В. Стереотипи підприємництва у масовій свідомості: гендерний аналіз / Вікторія Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 132–133.

⁴ Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі; Смоляр Л. Жінка Київської Русі. – С. 20–36.

⁵ Ричка В.М. Вказ. праця. – С. 134.

візантійського права на шлюбно-сімейні відносини жінка зазнала більших обмежень, ніж це було до прийняття християнства і всього, що з ним пов'язане¹.

Дослідники приділили певну увагу змінам, що відбулися у становищі жіноцтва, насамперед правовому, після входження більшості українських земель спочатку до Великого князівства Литовського, а потім до Речі Посполитої. Аналізуючи Статут Великого князівства Литовського, П. Музиченко наголошує, що проведена кодифікація врахувала гуманістичні традиції Руської Правди. Це особливо яскраво відбилося у врегулюванні правового становища жінки: у зазначеному кодексі з різних його питань – понад одна п'ята всіх статей². Після наведення прикладів окремих статей йде висновок стосовно «досить демократичного характеру» норм законодавства XIV – XVI ст., яке діяло в українських землях, а потім визнання. Але потім визнається, що у порівнянні з Київською Руссю у Великому князівстві Литовському жінка втрачає рівноправність в правах з чоловіком, притаманну нормам Руської Правди. Однак стаття завершується традиційною фразою: «проте жінка в багатьох позиціях продовжувала грати важливу роль в суспільстві, особливо – в сім'ї»³. Аналіз становища жіноцтва за Литовськими статутами у подібному ключі проведений також І. Одарич⁴. Більше написано про час XVI – XVII ст.⁵ Велику активність у

¹ Харитонов Е. О. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні / Е. О. Харитонов, В. І. Форманюк // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3 /4. – С. 79–84.

² Музиченко П. О. Правове становище жінки в українських землях в XIV – XVI ст. – С. 176–177.

³ Музиченко П. О. Вказ. праця. – С. 179.

⁴ Одарич І. Б. Становище жінки в Великому князівстві Литовському за Литовськими статутами / І. Б. Одарич // Історичний альманах. – 2005. – Вип. 2. – С. 39–44.

⁵ Бабенко Л. Л. Джерела XVII ст. про становище жінки у гетьманській Україні / Л. Л. Бабенко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2000. – Вип. 10. –

тому виявив Олександр Кривоший¹, який послідовно і наполегливо досліджує становище жіноцтва України вказаного періоду. Його увага спрямовувалася на вивчення становища шляхтянок, а також значення жіноцтва в житті козацтва.

У суспільній думці поширене уявлення про внутрішню силу українського жіночого характеру, на формування якої вплинули традиції часів козаччини. Спеціальні розвідки на тему «Козацтво і жіноцтво» належать таким історикам, як В. Андрущенко², А. Кравченко³, О. Кривоший⁴, Ю.Мицик, С. Плохій, І. Стороженко⁵, Т. Солдатенко¹ (всі вони спираються на фундаментальну працю Д.

С. 267–274; Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти; Гончаренко І. Українське суспільство XVI – XVII століть у гендерному вимірі / Інна Гончаренко. – Режим доступу: <http://www/ualogos.kiev.ua/text.html>; Лабур О. Уявлення про поведінку жінок у полемічній та поетичній творчості в Україні XVI – XVII століть / Ольга Лабур. – Режим доступу: <http://www/history.univ.kiev.ua/kafedry/etnopolitik/journal.files/contents007htm>;

¹ Перелік праць Олександра Кривошия – у списку літератури.

² Андрущенко В. Запорозці і жіноцтво / Володимир Андрущенко // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55–57.

³ Кравченко А. Козацька наречена – С. 214–231.

⁴ Кривоший О. П. Жінка в історії Запорозького козацтва / Олександр Петрович Кривоший // Жінки України: сучасний статус і перспективи. – С. 45–47; його ж. Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24; його ж. Жінка і козацьке право // Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: історичні розвідки. – Запоріжжя: Поліграф, 1998. – С. 31–36.

⁵ Мицик Ю. А. Козацька Берегиня. – С. 130–145.

І. Яворницького «Історія запорізьких козаків»²). Головні сюжети зводяться до таких: 1) чи був Запорізькій Січі притаманний антифемінізм, а якщо був, то чим це зумовлено; 2) жінка і козацьке право; 3) ставлення козаків до жінок; 4) жінка-козачка, яка брала на себе відповідальність за дітей і господарство у відсутність чоловіка і через це звикала до самотійності.

Перший сюжет розвиває Володимир Андрущенко, посилаючись на П. О. Куліша, і пояснює заборону появи жінки на Січі і безшлюбність запорожців демографічними обставинами тих часів (тривалий насильницький вплив жіночого населення з України через набіги кримських татар призвів до того, що «представниць прекрасної статі на Україні було обмаль, існувала потенційна небезпека розбрату в козацькому середовищі, а це загрожувало стабільності усього Запорожжя. «Антифеміністичні моральні норми Січі протидіяли цій загрози»³). Андрій Кравченко не підтримує думки свого колеги стосовно «загрозливих розмірів козацького «антифемінізму», а також історичної безперспективності ідеї безшлюбності через шкоду засадам соціальним, що позбавляло майбутнього запорозьке суспільство⁴. Контраргументація будується на констатації незначного числа неодружених запорожців (невелике ядро січових лицарів – від 200 до 17 тисяч). Значна ж частина людності жила на Січі не постійно, на зиму роз'їжджаючись по зимівниках, на волость до дружин і дітей. Тобто існувала ціла верства сімейних козаків, які разом із лицарями склали козацьке військо⁵. Стосовно другого сюжету, то в багатьох публікаціях переважає

¹ Солдатенко Т. Я. Жінки в героїчному козацькому епосі / Т. Я. Солдатенко // Патріотичне виховання української молоді засобами фізичної культури та козацької педагогіки. – Суми: Б. в., 2001. – С. 52–58.

² Яворницьки Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Дмитро Іванович Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990.

³ Андрущенко В. Запорожці і жіноцтво. – С. 55.

⁴ Кравченко А. Козацька наречена. – С. 215–216.

⁵ Кравченко А. Вказ. праця. – С. 216–217.

наведення кількох жорстких норм козацького права стосовно неможливості появи жінки на Січі, нещадної кари за звалтування та перелюбство і суворо регламентованої гречності по відношенню до жіноцтва, порушення чого каралося, аби уникнути неслави для усього війська запорозького¹. Більш детальний аналіз міститься у невеликому підрозділі монографії Олександра Кривошия², хоча він більше схиляється до характеристики шанобливого і рівноправного ставлення козаків до жінки на основі пісенної творчості, легенд та переказів. Цей – третій – сюжет присутній і в студії Ю.Мицика, С. Плохія, І. Стороженко, де наголошується висока пошана з боку козака до жінки: «Атмосфера лицарської доблесті, честі, людської гідності та порядності, що існувала серед козацтва, а також лицарське ставлення козака до дівчини та дружини створювали високу моральну чистоту дошлюбних та шлюбних відносин»³ (до питання про безшлюбність козаків – Т.О.). Четвертий сюжет також представлений у цій же студії, хоча і не надто широко. Взагалі, треба сказати, названий сюжет присутній у публікаціях інших авторів всюди, де мова йде про особливий «самостійний» характер української жінки, яка «від козацьких часів, коли чоловіки довгий час був у походах, брала на себе турботу про господарство і дітей, виступаючи справжньою Берегинею...». Саме від того часу виводиться «волелюбність» українського жіноцтва, як про те пише Андрій Кравченко: непримиренність до будь-якого пригнічення, насильства, обмеження свободи – чи з боку ворогів, чи з «божественної» сфери, чи від представника іншої статі.»⁴ Складно зрозуміти наведені слова у прямому сенсі, оскільки відомо, що перелічене мало місце в історії українського жіноцтва. Наведена цитата спонукає до роздумів про відповідальність науковців за свої слова, які мають відповідати історичним реаліям.

¹ Кравченко А.. Козацька наречена – С. 217.

² Кривоший О. П. Жінка і козацьке право.

³ Мицик Ю. А. Козацька Берегиня.– С. 146–147.

⁴ Кравченко А. Козацька наречена. – С. 230.

З наступом Російської імперії на козацьку автономію відбулися зміни і в шлюбно-сімейних відносинах українців, що вплинуло на становище жіноцтва. Як пише Ірина Петренко, в другій половині XVIII ст. шлюб і створена в його результаті сім'я опинилися повністю під контролем Російської православної церкви та світської влади¹, а отже те, що було прийнято за звичаєвим, козацьким правом і Литовським Статутом – українські родинні традиції – повністю знівельовані. У своїй монографії² вона спробувала відтворити сімейні аспекти повсякденного життя української людності того часу під тиском регламентації з боку цивільної російської влади, що діяла через посередництво церкви. Проте аспекти, що нас цікавлять, тобто становище жінки в сім'ї, окремо не виносяться.

Основні риси сімейного права в Україні в першій половині XIX ст. розглядають у своїй статті К.Вітман і В. Дудченко³. «Звід Законів Російської імперії» і те, в якому становищі відповідно до його положень опинилися жінки по всій території держави, більш докладно аналізуються у спеціальному розділі монографії Людмили Смоляр⁴, а також статті Ірини Дейнеги⁵. Стосовно останньої треба наголосити відвертий плагіат у надзвичайних масштабах, оскільки

¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини православного населення Гетьманщини у II половині XVII ст. (на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області) / Ірина Петренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 65–67.

² Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.

³ Вітман К. М. Основні риси сімейного права в Україні в першій половині XIX століття / К. М. Вітман, В. В. Дудченко // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 183–186.

⁴ Смоляр Л. Правовий та соціально-економічний статус жінок Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX століття // Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 19–84.

⁵ Дейнега І. «Звод Законів Російської імперії» / Ірина Дейнега // Наукові записки АН ВШ України. – 2004. – Вип. 6. – С. 121–130.

запозичення з праці Л.Смоляр зроблено великими фрагментами – по декілька сторінок поспіль без будь-яких змін. Впливає сумний висновок про незначну зацікавленість і обізнаність широкого наукового загалу з проблематикою історії сім'ї і жіноцтва, адже саме на це був зроблений розрахунок.

Що ж стосується юридичних норм, що визначали становище жінки за часів дії «Зводу Законів Російської Імперії», Людмила Смоляр показує дискримінаційний характер по відношенню до жінок як до незаміжніх, так і заміжніх. Становище жінки в сім'ї за «Зводом» дослідники порівнювали із закріпаченням. «Чотири кити» - чотири статті головним чином визначали подібний стан: «1) дружина мала підкорятися своєму чоловікові, шанувати його, необмежено слухатися, догоджати; 2) подружжя повинно було жити спільно. При переселенні чоловіка, при зміні місця його служби, або при іншій зміні постійного місця проживання чоловіка, жінка слідувала за ним; 3) право на окреме проживання та паспорт жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка, вона не могла видавати векселів, якщо не вела самостійної торгівлі; 4) жінка не могла найматися на роботу без дозволу чоловіка»¹. Дуже ускладнювалася можливість розлучення, що значною мірою залежало від церкви, налаштованої на збереження «святості шлюбу». Водночас російське законодавство мало відмінність від цивільних кодексів інших країн у тому, що передбачало право роздільної власності. Тоді, коли в Західній Європі заміжня жінка не могла володіти і розпоряджатися власністю в шлюбі, за російськими законами, така можливість дозволялась. Але Л. Смоляр нічого не пише про те, як насправді вона здійснювалася в житті.

У наявних публікаціях можна відчутти натяк на здійснення сімейної політики, хоча це не артикулюється, як не артикулюється те, що і сімейна політика, і політика держави по відношенню до жіноцтва є складовими загальної соціальної політики. Взагалі, висвітлення трансформацій у цих сферах по періодах і в цілому – від давнини до сучасності, бачиться як перспективний напрямок подальших

¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 22.

досліджень, хоча перші студії вже з'явилися¹. В них викривається дискримінаційний по відношенню до жінок характер політики монархій. Її основою слугувала консервативно-патріархальна концепція визначення жінки нижчою істотою, неспроможною навіть подбати про себе, тому їй приписувалося повністю підкорятися волі родичів чоловічої статі, насамперед чоловікові.

Сім'я і жінка в СРСР – тема, яка одержала значне висвітлення у радянських авторів². Але, як слушно зазначила Марта Богачевська-Хом'як, інформація про жінок більше стосується в цілому Радянського Союзу, ніж безпосередньо України, бо «українські жінки розглядалися як регіональний варіант радянської моделі, що тільки підтверджує її універсальність»³. Варто відзначити ту обставину, що сама М. Богачевська-Хом'як присвятила темі «Жінки України при радянській владі» значну частину своєї монографії «Білим по білому». Що стосується здобутків сучасних вітчизняних дослідників, то останнім часом названа тема викликає все більшу зацікавленість з їх боку. Два розділи про жіноцтво України у довоєнний і післявоєнний час написані в монографії «Жіночі

¹ Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / І. О. Волкова. – О., 1995. – 24 с.; Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Вороніна. – Х., 2005. – 19 с.

² Матюшенко С. П. Шлюб і розлука на Радянській Україні / Матюшенко С. П. – К.: «Червоний шлях», 1924. – 32 с.; Недоля Л. Смерть приватній кухні / Леонід Недоля – К.: Книгоспілка, 1925. – 22 с.; Жаворонко О. І. Рідна мати моя. Про роль жінки-матері / Олександра Іллівна Жаворонко. – К.: Політвидав України, 1963. – 40 с.; Каленеченко Н. Сім'я та її функції. Теорії розпаду сім'ї / Н. Каленеченко // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 22. – С. 44–46 та ін.

³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 333, 335.

студії в Україні» Людмилою Стефаненко¹. За статтями відчувається стійкий інтерес до теми з боку Ольги Кривулі². Свіжий погляд на проблему виявляється в публікаціях Ю.Касаткіної³, О. Шевченко⁴.

Але їхні праці не позбавлені деяких суттєвих недоліків. Насамперед, не аналізуються праці тих більшовицьких діячів, які закладали основи нового суспільства, де мали докорінно змінитися всі соціальні ролі. Сім'я розглядалася як суперник у боротьбі за маси в цілому, і за кожную особистість зокрема, як перешкода поширенню революційних ідеалів і цінностей, перетворюючих людину на гвинтик у тоталітарній машині. Тому вона була рокована на руйнування. Основою уявлень про родину і жінку у більшовицьких ідеологів виступало бачення людини в якості істоти суто соціальної, інтереси якої повністю мають підпорядковуватися інтересам нового суспільства. Цьому мали підкорятися

¹ Жіноцтво України у довоєнний період; Статус жінок у післявоєнний період / Людмила Стефаненко // Жіночі студії в Україні. – С. 130–137; 153–163.

² Кривуля О. О. Конституційні засади надання рівноправ'я жінкам радянської України протягом 1917 – 1939 рр. / Ольга Олександрівна Кривуля // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2007. – Вип. 31. – С. 118–123; її ж. Революціонування світогляду жінок радянської України у вихорі більшовицьких утопічних моделей конструювання людського життя у 20-ті роки ХХ ст.: теоретичне осмислення проблеми // Гілея: Науковий вісник. – 2009. – Вип. 19. – С. 17–23.

³ Касаткіна Ю. В. Жіноча субкультура та гендерні стосунки в Україні за часів радянської влади (1917 – 1991) / Ю. В. Касаткіна // Історичні записки. – 2007. – Вип. 17. – С. 60–66.

⁴ Шевченко О. Ідеологія одержавлення побуту жінок: зміна соціальних ролей жіноцтва в радянському суспільстві 20-х рр. ХХ ст. / О. Шевченко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9. – С. 121 – 125.

й інтереси жіноцтва¹. Декілька разів Володимир Ленін відверто наголошував: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме у ньому значної участі». Такі слова, зокрема, пролунали на Першому Всеросійському з'їзді робітниць у листопаді 1918 р.² Тоді ж він визначив основні завдання більшовицької партії у роботі із жінками на весь період будівництва соціалізму: залучення жінок до соціалістичного будівництва, підвищення їх громадсько-політичної активності, подолання культурної відсталості та релігійних забобонів, полегшення праці жінки у сім'ї та інше.

Проте за всіма цими гаслами – прагматичний, утилітарний підхід більшовиків до жінок. Сам В.Ленін писав: «Розпочата Радянською владою справа може бути зрушена вперед тільки тоді, коли замість сотень жінок всією Росією в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок. Тоді справа соціалістичного будівництва, ми впевнені, буде зміцнена»³. Тобто рівноправність жінок служила не так засобом зміни життя самих жінок, як засобом зміни суспільства за допомогою жінок. Така допомога була вкрай необхідна, оскільки демографічна ситуація була дуже важкою, а жінки після громадянської війни складали понад 59% населення колишньої Російської імперії⁴. Ще більш вражають слова

¹ Більш детальний аналіз праць класиків марксизму-ленізму та провідних більшовицьких діячів стосовно жіноцтва у революційній боротьбі і побудові нового суспільства міститься у монографії «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К.: Логос, 2009.

² Ленін В. І. Промова на Першому Всеросійському з'їзді робітниць // Ленін В. І. Повне зібрання творів / Володимир Ілліч Ленін. – К.: Держполітвидав України, 1973. – Т. 37. – С. 185.

³ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці (Промова на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р.) // Повне зібрання творів. – Т. 39. – С. 204.

⁴ Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / Вера Львовна Бильшай. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 93.

соратниці В.Леніна Олександри Коллонтай: «Треба зберегти сили жінки від невиробничої витрати на сім'ю, щоби розумніше використати їх для колективу, треба зберегти її здоров'я, щоб цим самим забезпечити труд, а республіці приплив здорових працівників у майбутньому».¹

Зрозуміло, публікації радянських істориків не могли допустити правдивих оцінок подібних тверджень. Про це в голос могли сказати тільки ті, хто не перебував під ідеологічним пресом і репресивним контролем з боку влади, а саме дослідники з діаспори. Зокрема, Марта Богачевська-Хом'як писала: «Політика більшовиків щодо жінок мала дві мети: вивільнити жінок від обмежень минулого та зміцнити за їхньою допомогою свою владу у суспільстві».²

Своє обурення відносно становища жінок у Радянському Союзі висловлювали автори спочатку з Західної України, а потім – з далекої діаспори. Галичани Маркіян Дзерович і Евстахія Тихинська друкувалися у журналі «Католицька акція»³. Е. Тихинська констатувала: «Жахлива совітська дійсність заперечує гарні слова Леніна та більшовиків про те, що радянська влада зробила стільки для визволення і рівноправності жінки»⁴. Насправді, наголошувала вона, обов'язки жінки як матері, дружини і господині надзвичайно ускладнювалися, бо вона була зобов'язана «понад сили» працювати, незалежно від свого віку і здоров'я вдень і вночі біля мартенівських печей, в копальнях під землею «під командою мужчин», а решту часу «побиватися за примітивними засобами поживи»⁵. «Положення жінки в Світах є страшне і не згідне з засадами

¹ Коллонтай А. Положение женщин в эволюции хозяйства. Лекции, читанные в Университете им. Я. М. Свердлова. – М.: Госиздат, 1922. – С. 171.

² Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 338 .

³ Дзерович М. Більшовизм і родина / Маркіян Дзерович // Католицька акція. – 1937. – № 1 – 13. – С. 22–28; Тихинська Е. Жінка в радянській державі / Евстахія Тихинська // Католицька акція. – 1937. – Ч. 4. – С. 80–82.

⁴ Тихинська Е. Жінка в радянській державі. – С. 80.

⁵ Там само. – С. 81.

гуманного соціалізму й рівноправності жінки». Авторка наголошувала, що ні в якій епосі мужчина так не принижав жінки, намагаючись «приспати її гарними словами» про співпрацю з ним у будові держави. Тобто наочні звинувачення, які потім неодноразово у тій чи іншій формі присутні в інших закордонних публікаціях: становище жінки складне і в інших країнах, проте його не виставляють як «рівноправне і щасливе».

У діаспорі дослідників найбільше хвилювали декілька тем. Перша з них – становище матері і дитини у підрадянській Україні. Ірена Книш звинувачувала більшовиків у прагненні «доганяти й переганяти Америку» як найшвидше, а для цього потрібно «колосальних мас людей, а тому запряжено там жінки до всього». Жінки виснажуються надмірно тяжкою працею на рівні з чоловіками, в чому вбачається їхнє «зрівняння в правах». Вони відірвані від дому, здоров'я і способ життя не сприяє тому, щоб «вони могли обдаровувати свій нарід здоровим і численним поколінням»¹. Уляна Целевич також таврувала більшовиків за те, що «в підсоветській Україні жінка є найбільшою робочою силою, найважче працюючою і кривдяче експлуатованою». Авторка дякує українській жінці за те, що «помимо всіх ворожих намагань» вона зуміла зберегти дух української родини, зберегти любов, пошану й гордість до всього, що є українським². Аналізуючи становище жінки в СРСР, Раїса Мороз теж спростовує проголошену рівність жінки: «Конституційна рівність жінки з чоловіком в радянській версії виявилася у дійсності страшним рабством. Усі в радянській державі є невольниками – і чоловіки, і жінки. Невольники системи, невольники ідеології, невольники і слуги партії з її найвищим тронем у Москві. Але невольництво жінки

¹ Книш І. Відгуки часу / Ірена Книш. – Вінніпег: Накладом автора, 1972. – С. 163–164.

² Целевич У. До становища жінки і дитини в Україні / Уляна Целевич // Визвольний шлях. – 1979 – Кн. 4. – С. 397–404.

– невільництво подвійне... Жінка була і залишається рабою раба»¹. Дуже серйозною проблемою називається не тільки народження дітей, але й виховання їх національно свідомими².

Визнаючи досягнення радянської жінки, яка має всі конституційні права і навіть літає у космос, Раїса Мороз, а також Любов Бурачинська³, Марія Логуш⁴ жахаються її злиденним матеріальним становищем, складностями побуту, переобтяженого обов'язками і позбавленого елементарних побутових приладів, таких як холодильник або пральна машина. Тому – наступна тема – жахливий зовнішній вигляд: «... жінки в Радянському Союзі виглядають набагато старшими від своїх ровесниць в Америці», проте підкреслюють, що жінки в Україні виглядають краще, ніж деінде в Радянському Союзі, а також намагаються якось прикрасити побут, бо «любов до краси в українок з'єдналася із любов'ю до Батьківщини і пробиває сіризу советських буднів».

Проте радянські автори малювали зовсім іншу картину. Загальна маса публікацій, що виходили в СРСР і були присвячені радянському жіноцтву, мала урочисто-апологетичний характер і була позбавлена будь-яких «неприємних» для влади пасажів. Натомість всіляко наголошувалися пільги, які одержували жінки, підносилися роль жінки-матері. Однак ніде не згадувалося, що майже усі пільги із соціального забезпечення поширювалися виключно на жінок, які працювали у суспільному виробництві і виконувати функцію дітонародження.

¹ Мороз Р. Становище жінки в СРСР / Раїса Мороз // Віднова: Культура. Суспільство. Політика. До 100-річчя українського жіночого руху. – 1984 – літо – осінь. – С.26.

² Мороз Р. Вказ. праця. – С. 31–32.

³ Бурачинська Л. Жінка без жіночих прикмет / Любов Бурачинська // Наше життя. – 1957. – Ч. 5. – С. 3–4.

⁴ Логуш М. Вигляд жінки в СРСР / Марія Логуш // Наше життя. – 1954. – Ч. 4. – С. 8; Ч. 5. – С. 10.

Офіційна пропаганда, у тому числі радянські історики, намагалися довести «звільнення жінки», хоча насправді воно позначало ще більше закріпачення: створювалася подвійна залежність від родини і від позасімейного виробництва. Влада потурбувалася про те, аби заробітку одного чоловіка не вистачало на утримання сім'ї. Жінка мала йти працювати на виробництво, щоби зробити свій внесок у забезпечення виживання домочадців. Відпрацювавши на рівних з чоловіками одну зміну, наприклад, на заводі важкого машинобудування, вдома вона заступала на другу зміну, що за енерговитратами не поступалася першій. За звичай, робочий день жінки закінчувався о другій-третьій годині ночі. У радянській сім'ї панувала гендерна асиметрія, коли чоловік знаходився у привілейованому становищі у порівнянні з дружиною. За дітей та побут він не відповідав. Це вважалося обов'язком жінки. Тобто з чоловіків знімалася більша частина побутового навантаження. Патріархальний тип родини не був замінений на егалітарний. Разом із тим понад сім десятиріч в країні формувалася суспільний ідеал жінки – трудівниці, матері, громадянки, перед якою «відкриті всі шляхи», і якій «все по плечу». Тільки наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. виявилось, що в Радянському Союзі «становище жінки є все ще соціально-політичною проблемою, питанням державної значущості»¹, тобто реальність значно відрізнялася від офіціозу.

На питання: чи змінилося життя жінок за радянських часів на краще? – не так легко відповісти. Над цим питанням розмірковувала у своїй книзі Марта Богачевська-Хом'як². Вона визнавала, що за винятком Туреччини, жодна інша країна в той час не зробила так багато для підвищення статусу жінок, як це було зроблено в Радянському Союзі: були усунені формальні перешкоди для рівноправності, що стояли на шляху українок багатьох поколінь, відбулося покращення їхнього правового становища, створилися умови для одержання освіти та набуття професійної кваліфікації. Разом із тим вчена зазначала: «Не

¹ Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе.– С. 40.

² Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 333, 362–365.

применшуючи досягнень радянського режиму, який зробив значний крок у звільненні жінки від патріархальних пут і відвертої, неприхованої дискримінації, історик має розглянути становище жінок у ширшому контексті – в межах цілісної соціоекономічної системи. При цьому слід урахувувати кілька факторів: ідеологію, політику, національні конфлікти та стандарти життя, що змінюються»¹. Ця настанова залишається актуальною для тих дослідників, які поставлять собі за мету розібратися із становищем, в якому перебувала українська жінка протягом радянського часу. Сама М. Богачевська-Хом'як підкреслює: «звільнення» і «рівноправність» жінки були можливі виключно за відданість режимові, свобода розумілася як «усвідомлена необхідність» виконання вказівок партійного керівництва, у чому жінки стали «рівноправними» з чоловіками. Акцентується також те, що в Україні ситуація з правами людини ускладнювалася русофільським курсом партії. Відзначаючи незаперечні досягнення більшовиків у соціальній сфері, зокрема забезпеченні дитячими дошкільними закладами, налагодженні системи освіти, охорони здоров'я, реформуванні системи законодавства, авторка підкреслює, що пріоритети в жіночій проблематиці вирішувалися самою більшовицькою партією, тобто чоловіками – високопоставленими партійними функціонерами. Визнаючи успіхи жіноцтва в освіті і підвищенні кваліфікації, вказується на переважання чоловіків на керівних посадах, фемінізація певних професій, де були зайняті переважно жінки (та ж освіта, охорона здоров'я тощо), падіння заробітних плат. Життя українок, починаючи з 1914 р., Марта Богачевська-Хом'як називає важким і сірим, а збереження національних традицій і віри в майбутнє нації – подвижництвом. Загальний висновок, до якого приходять дослідниця: можливості для розвитку жінок в Радянському Союзі ніколи не були реальними, оскільки за умов тоталітаризму влада використовувала жінок заради досягнення власних цілей, а не для того, аби задовольняти жіночі

¹ Богачевська-Хом'як М. Вказ. праця.– С. 362.

потреби. Для цього партія вдавалася до ефективного маніпулювання, оскільки «режимові, що тримався на репресіях, не потрібна була вільна жінка»¹.

Аналізу розвитку прав жінок в Українській РСР від 1917 до 1991 р. присвятила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Наталія Бондаренко, вважаючи, що «сьогодні в Україні для ефективного вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням прав жінок та їх реалізацією, необхідно передусім узагальнити радянський досвід»². Вона дійсно уважно аналізує законодавчі акти означеного періоду, які містять норми стосовно політичних, шлюбно-сімейних, трудових та освітніх прав жінок, починаючи від українських радянських Конституцій 1919, 1929, 1937 та 1978 рр. Дослідниця перелічує ті моменти, які можна вважати позитивним досвідом здійснюваної за радянських часів в Україні державної політики щодо жінок, а саме: конституційне закріплення рівноправності обох статей в усіх сферах життєдіяльності; зміни на краще для жіноцтва норм сімейного права, надання можливості жінці працювати, що робило її економічно незалежною від чоловіка; ліквідація неписьменності і розвиток освіти серед жінок; участь УРСР у прийнятті важливих міжнародно-правових актів щодо прав жінок тощо. Недоліками у здійсненні цієї політики, на її погляд, були визнання тільки зареєстрованого шлюбу; залишковий принцип реалізації державної політики у питаннях материнства і дитинства при тому, що основою для соціального забезпечення материнства була обов'язкова робота в народному господарстві; масове використання жінок на некваліфікованих і важких роботах; фактична нерівність в оплаті праці; невирішеність у повній мірі соціально-побутових проблем; усунення жінок від прийняття політичних рішень і т. ін. Її висновок: «...на тлі передових як для свого часу законодавчих норм із питань захисту прав жінки, радянська держава, в умовах тоталітарної системи й екстенсивного розвитку суспільства, перетворювала на практиці законодавчо

¹ Богачевська-Хом'як М. Вказ. праця. – С. 364.

² Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917 – 1991 рр.). – С. 3.

закріплені права жінок на декларації і використовувала жінок передусім як додатковий трудовий ресурс»¹.

Ольга Кривуля у своїй розвідці висвітлює конституційні засади надання рівноправності жінкам радянської України у передвоєнний період², показує ті заходи, які були здійснені в плані соціального забезпечення політики держави щодо жіноцтва, особливо у виконанні функцій «працюючої матері». Але наголос робиться на тому, що тоталітаризм сталінщини перекреслював фасадний демократизм, по-перше через беззахисність громадян перед репресивною машиною та сваволею правлячих кіл, а, по-друге, через те, що передбачувані пільги передбачалися виключно для «трудящих» жінок. О.Кривуля погоджується із позицією двох раніш згадуваних авторок відносно декларативності положень конституції і зацікавленості влади у додаткових робочих руках і кваліфікованих кадрах в умовах індустріалізації³.

Повністю погоджуючись із наведеними судженнями, слід додати, що набувши права на освіту, на працю у суспільному виробництві, на соціальне забезпечення, більшу свободу у сімейних відносинах, радянська жінка одержала максимум обов'язків, чотирикратне навантаження: окрім домашньої праці ще роботу на виробництві на рівних з чоловіками, громадську діяльність, а бути матір'ю вважалось за обов'язок. Час радянської влади закінчився. Разом із нею пішла у небуття її соціальна політика, складовою частиною якої була гендерна система, що забезпечувала певний соціальний мінімум, до якого люди звикли. Як складається жіноча доля? Як розвивається інститут сім'ї за нових умов? Як ці питання розкриваються у працях українських суспільствознавців?

Проблема «Жінка – сім'я – суспільство» є вельми складною. На кінець першого десятиріччя ХХІ ст. в Україні вийшло чимало праць, присвячених

¹ Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок УРСР:– С. 7.

² Кривуля О. О. Конституційні засади надання рівноправ'я жінкам радянської України протягом 1917 – 1939 рр.

³ Кривуля О. О. Вказ. праця. – С. 122–123.

вивченню різних аспектів функціонування сім'ї за нових умов. Оскільки ця проблематика дещо виходить за рамки дисертаційного дослідження, її історіографічний аналіз наразі опускається, проте він представлений у відповідному розділі монографії¹. Взагалі ж авторам, які висвітлюють проблеми сучасного становища родини в Україні, можна було б порадити акцентувати діалектичний зв'язок між сім'єю та суспільством. З одного боку, тільки поява сильної в соціально-економічному і соціально-психологічному плані сім'ї може створити передумови для реалізації тих очікувань та потреб, які притаманні усьому суспільству. З іншого, необхідно, аби суспільство створило сприятливі умови для збереження стабільності інституту сім'ї, що модернізується, і підвищення авторитету сімейної спільноти у суспільній свідомості. У цьому плані важливе місце посідає політика, яку проводить по відношенню до сім'ї держава, що є складовою її соціальної політики в цілому. Сімейна політика держави є важливим об'єктом дослідження багатьох науковців різних фахів, що могло б стати предметом окремого історіографічного дослідження, але це також дещо виходить за рамки даного. Теж саме можна сказати про гендерну політику держави. Це політика, суть якої можна звести до комплексу заходів заради досягнення рівності прав і можливостей обох статей у всіх сферах суспільного життя. Обидва сюжети через обмеженість обсягу дисертації знайшли висвітлення у монографії².

Суспільствознавці аналізують політику забезпечення гендерної рівності та особливості її функціонування в українському суспільстві, акцентуючи створення фактичної, а не номінальної рівноправності. Стосовно прав жінок в сучасній

¹ Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.).– С. 64–69.

² Орлова Т. В. Вказ. праця.– С. 70–78.

Україні висловили свої позиції З. Болюк¹, О. Ветлинська², В. Головченко³, Н. Кесіора⁴, Л. Кормич⁵, К. Левченко⁶, М. Попов⁷, Н. Синельник⁸, багато інших авторів. Кандидатські дисертації захистили Ніна Аніщук, Ліна Леонтєва, Олександра Руднева, Катерина Чижмарь, а докторську - Олена Дашковська⁹. Силами колективу авторів під керівництвом Валентини Довженко підготовлено і видано наукову доповідь «Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду»¹⁰. При тому, що

¹ Болюк З. Права жінки в Україні та проблеми їх реалізації / Болюк З. // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Серія: педагогіка. – 2000. – № 4. – С. 74–77.

² Ветлинська О. В. Декларовані права жінки в законодавстві України / О. В. Ветлинська // Жінка в Україні. – Т. 23. – С. 350–352.

³ Головченко В. Права жінок в Україні: під кутом зору міжнародно-правових стандартів / В. Головченко // Право України. – 1999. – № 7. – С. 38–41.

⁴ Кесіора Н. Законодавче забезпечення прав жінок в Україні: декларація і реальність / Наталія Кесіора // Людина і політика. – 1999. – № 6. – С. 61–64.

⁵ Кормич Л. І. Правовий статус жінки в Україні: гендерний вимір / Людмила Іванівна Кормич // Актуальні проблеми політики. – 2005. – Вип. 24. – С. 3–24.

⁶ Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку / Катерина Борисівна Левченко – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – 360 с.

⁷ Попов М. Правовий статус жінки в Україні / М. Попов // Актуальні проблеми державного управління – 2004. – Вип. 4. – С. 148–161.

⁸ Синельник Н. Правовий статус жінки в українському суспільстві / Н. Синельник // Правовий статус особи: стан, проблеми, перспективи. Ч. 2. – К., 1998. – С. 109–113.

⁹ Назви праць наведені у списку авторефератів дисертацій.

¹⁰ Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду / [Балакірева О. М., Лавриненко

номінально жінка в сучасній українській державі наділена рівними правами з чоловіком, дослідники зазначають: «...ми не можемо констатувати, що жінки на практиці мають однакові з чоловіками можливості для реалізації власних прав, які гарантує їм Конституція України (стаття 24). Про яку сферу суспільного життя ми не вели б розмову, жінки будуть знаходитися в дискримінованому стані».¹ У більшості публікацій по кожній сфері наводиться аргументація на підтвердження такого висновку. Особливе місце займає проблема насильства по підношенню до жінок².

Як підкреслила Катерина Левченко, погоджуючись із думкою відомої російської дослідниці Світлани Айвазової, вивчення проблеми прав жінок не тільки дає можливість глибше зрозуміти сучасних жінок, але й дозволяє оцінити здатність того чи іншого суспільства до оновлення, модернізації – переходу від традиційного устрою до сучасного ліберально-демократичного: «Саме права жінок як невід’ємна складова частина прав людини – один з головних параметрів модернізації»³. Оцінюючи в цілому становище жінки у сучасному українському суспільстві, науковці сходяться на думці, що воно обумовлюється комплексом конкретно-історичних обставин: зниженням соціального статусу жінок, суперечністю між юридичною рівністю статей і фактичною нерівністю у становищі жінок у всіх сферах. Від такої ситуації страждають не тільки жінки. Дуже жорстко показала шкоду для усього суспільства Соломія Павличко: «Суспільство, в якому відсутня рівність чоловіків і жінок, інакше, як хворим чи недорозвинутим, не назвеш. Патріархат нищівно впливає на ментальність, культуру, спотворює її, робить однобокою, неповноцінною, провінційною,

Н. В., Левченко К. Б та ін.]; під ред. В. І. Довженко. – К.: Столиця, 1997. – 176 с.; [2-е вид.] – К.: Столиця, 1998. – 176 с.

¹ Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. – С. 13.

² Історіографія проблеми знайшла висвітлення у монографії – С. 79–80.

³ Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. – С. 16.

хуторянською...»¹. Добре зрозуміло, що на разі культура розуміється широко як комплекс факторів, що зумовлюють сенсові характеристики будь-якої діяльності.

Насамкінець пропонуються наступні висновки.

1. При поверховому погляді на проблему «Жінка і сім'я» може скластися хибне враження її простоти, що часто і має місце в деяких напів- публіцистичних публікаціях. Але, останні півтора десятиріччя показали деякі трансформації в підходах українських істориків. Умовно кажучи, почалася «Друга Велика Хвиля» переосмислення вітчизняної історії. Першою було творення нової історії України, яка звільнялася від трафаретів російсько-радянського покрою. У прагненні до відродженні національної ідентичності створювалися певні ідеологічні міфи, що безпосередньо торкнуло і образ української жінки. Спочатку письменники, а потім і деякі історики прийняли як аксіому твердження про одвічний високий статус жінки в українській сім'ї та суспільстві. Було сконструйовано культ Берегині, що піднявся до рівня офіційно-державного дискурсу. Проте в останні роки активно заявили про необхідність уважного наукового дослідження історичних реалій вчені, які належать до «Другої Хвилі». Це стосується і переосмислення ролі жінки в історії України. Вони порівняли романтизовані й ідеалізовані погляди своїх колег з реальним буттям жінки хоч в традиційній, хоч в шляхтянській родині. Напевно, мало значення і те, що серед представників «Першої Хвилі» переважали чоловіки, а серед другої – чимало жінок – з більшою увагою до деталей, з бажанням зазирнути туди, куди не прийнято було дивитися, сказати про те, про що не прийнято було говорити. Для фахівців «Другої хвилі» притаманне бачення проблем у діалектиці, відмова давати однозначні оцінки, показ протиріч і драматизму жіночого існування. Часто теми їхніх розвідок несподівані, а студії вражають багатством джерел і уважністю аналізу. Сказане не означає, що серед сучасних авторів такі дослідники є більшістю. Як показало

¹ Павличко С. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? // Павличко С. Д. Фемінізм / упоряд. та передмова В.Агеєва. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – С. 26.

ознайомлення з наявним на кінець першого десятиліття ХХІ ст. масивом праць, присвячених досліджуваній проблематиці, поки що переважає «традиційний підхід» із декларативністю і повторенням «загально відомих істин». Виникає думка: чи не настав час переглянути написане «класиками»?

2. У дослідженні історії жіноцтва важливе місце посідає розділ соціальної історії, який умовно називається «історією сім'ї». В цьому плані маємо значні напрацювання вітчизняних етнографів та етнологів при переважанні перших. Проте їх не можна вважати справді студіями з історії сім'ї. Тобто зібрано дуже багато етнографічного матеріалу, присвяченому сімейному побуту, який ще треба перевести на інший рівень узагальнень. Особливо багато публікацій присвячено обрядам родинного циклу з безумовним пріоритетом тих, що пов'язані із весіллям. Але окрім замилювання зовнішньою яскравістю виникає потреба до розуміння глибинних внутрішніх чинників, тому у етнологів – великі перспективи. Особливо стосовно наближення до європейського наукового дискурсу.

3. Як виявилось, переважну більшість студій присвячено українській селянці. Деякою мірою, проте не на всіх етапах, – шляхтянці. Залишаються поки що недослідженими інші категорії українського жіноцтва, наприклад, міщанки, робітниці, дружини і доньки священників, чорниці, та інші. Дивно, що менше розроблено ХІХ століття – час надзвичайно цікавий.

4. Попри те, що протягом трьох чвертей століття видано чимало літератури, присвяченої «радянській жінці», на сьогодні існує потреба по-новому поглянути на означений період і виявити всі аспекти тих трансформацій, які зазнали гендерні відносини, зміни, що відбулися у всіх сферах жіночого життя. В українській історіографії даному періоду присвячено дуже небагато публікацій, що зумовлює перспективність майбутніх розвідок.

5. Що стосується сучасності, то більша активність виявляється не стільки істориками, скільки фахівцями з інших суспільствознавчих наук: соціологами, політологами, спеціалістами з державного управління. З'явився навіть термін «гендеролог», який часто вживається для позначення людини, зайнятої вивченням

гендерних відносин у суспільстві. Але треба відзначити, що більшість з них додержується принципу історизму: намагається показати процес творення і здійснення гендерної політики в Україні у динаміці, порівнюючи стан справ на різних етапах творення незалежної держави. Історикам варто було б приєднати свої зусилля, аби додати відомостей про вплив історичних трансформацій на трансформації гендерні. До того ж треба мати на увазі, що гендерна система має три контекстних виміри: перший: сексуальність /кохання і шлюб/сім'я; другий: освіта, праця, зайнятість; третій – рівноправ'я статей та суспільно-політична активність. Тому істориків мало б зацікавити дослідження впливу державної політики у певний історичний період, а в ідеалі, протягом усієї історії України, на кожен з цих вимірів, зокрема стосовно жіноцтва.

6. Деякі історики відчували нові віяння, а саме зростання активності гендерних досліджень, і вирішили з свого боку прореагувати: показати минувшину в контексті гендерних проблем. Інколи можна побачити амбітну назву, в якій висловлюється намір дослідити гендерні відносини в історії України, проте все завершується переказом знаних положень стосовно одвічного «привілейованого» становища української жінки. Часто це робиться у протиставленні з пригніченим станом росіянок, в такий спосіб підкреслюється одвічний гуманізм та демократизм українства. Дехто доводить, що українки користувалися «рівними правами з чоловіками» допоки Україна не потрапила під владу Росії, а потім більшовиків, що призвело до руйнації українських родинних традицій. Логічним продовженням є ідея стосовно досягнення гендерної рівності на сучасному етапі через повернення до традицій минулого?

7. Серйозні праці з гендерної проблематики показують більшу відданість авторів дослідженню інституційних перетворень (створенню і діяльності певних установ), експертизі відповідних законодавчих актів, аналізу соціологічних даних, фіксації соціальної несправедливості по відношенню до жінок у конкретних аспектах. Проте відчувається недостатня обізнаність із синергетичними положеннями відносно самоорганізації соціальної системи – від окремої сім'ї до суспільства в цілому. Задекларована гендерна рівність не може бути створена

державною політикою, скільки б не створювалося виконавчих і контролюючих органів, скільки б фінансових ресурсів на це не спрямовувалося. Система має самоорганізуватися: саме суспільство, принаймні його переважаюча більшість має усвідомити необхідність змін у гендерних відносинах, що й сприятиме налагодженню гендерної рівності. Очевидною є недостатня участь фахівців з історичної психології у вивченні змін свідомості в плані гендерних відносин.

8. Висновки науковців стосовно становища жінки у суспільстві наводять на роздуми про перспективи суспільного розвитку всієї країни, перед якою стоїть непросте завдання визначитися на майбутнє. Дехто з авторів і політиків намагається вибудувати перспективу на основі «відродження традицій», що по суті замінює еволюцію на інволюцію, тобто зворотній напрямку розвитку: замість руху від індустріального до постіндустріального суспільства – рух від індустріального до аграрного, основою якого була традиційна родина з архаїчними гендерними ролями підкорення жінки чоловікові. Окрім усього іншого, суспільство, яке позбавляє половину своєї людності можливості брати участь у різних сферах життєдіяльності, послаблює себе. Не можна давати відповіді на нові виклики часу, використовуючи прадавні рецепти. Хіба розумно традиції і ритуали, покликані самоорганізувати малі сільські соціуми доіндустріального суспільства, переносити в якості засобів організації способу життя в сучасні мегаполіси? Серйозний науковець не може вважати традиційне суспільство «золотим віком» українства, а бачачи усю його амбівалентність, зрозуміти, що є основою національного характеру, на яку можна орієнтуватися у вибудовуванні стратегій на майбутнє. Схильність до архаїзації і тенденційність не є ознаками сучасного історика.

9. Необхідним і можливим є суттєве розширення тематики студій, оскільки соціальна історія в Україні не належить до надто розроблених. Тому можна знайти безліч варіантів стосовно історії повсякдення, сім'ї, історії жіноцтва, дитинства, гендерних відносин. Значні перспективи – у дослідженні приватного життя, традицію якого заклав ще Орест Левицький, але припинив поступ радянського суспільствознавства з його заполітизованістю і своєрідним баченням

ролі «вождів», «класів» і «мас» в історії. З іншого боку, історики приділили значну увагу дослідженню правового статусу жінок в різні часи, забуваючи про цьому, що закони законами, але вони діяли не у безповітряному просторі. Як вони виконувалися або не виконувалися? – ось питання, варте історичного дослідження стосовно реального становища жіноцтва в той чи інший історичний період.

10. Виявилося, що не зайвим буде нагадування деяким історикам про історичний контекст. Дуже часто процеси описуються без найменшого натяку на історичне тло, тобто середовище, яке справляло певні впливи на життя родини, і, відповідно, на жінку. Так, лише в окремих випадках траплялося акцентування складності соціальної організації традиційної селянської громади, або жорстокості пізнього середньовіччя, коли формувалися жорсткі характери із відповідною поведінкою. Те, що в наш час здається неприйнятним, було нормою в давні часи, але важко утриматися від сучасних оцінок давно минулих сторіч.

2.2. Участь українського жіноцтва в економічній діяльності увисвітленні вітчизняної історіографії

Важливим аспектом досліджуваної теми є участь жіноцтва в економічній сфері, як на рівні мікросоціуму, тобто в сім'ї, так і на рівні макросоціуму, тобто усього суспільства. Питома вага цієї участі значною мірою визначалася загальним історичним розвитком від аграрної (доіндустріальної) стадії до індустріальної і далі – до постіндустріальної. На першій стадії осередком господарсько-економічної діяльності виступала сім'я – вона діяла в якості первісної виробничої ланки. У традиційному аграрному суспільстві за умов ведення натурального господарства у сім'ї вироблялося майже все необхідне для життєзабезпечення. Яка роль жінки в цій господарсько-економічній системі? Як вона змінювалася в залежності від рівня розвитку продуктивних сил і зміни суспільних ладів? Який відбиток це одержало у вітчизняній історіографії? Названі питання має висвітлити наступна розвідка. Розгляд будуватиметься за напрямками: домашнє господарство – суспільне виробництво; процес праці - майнові права.

Від початку треба наголосити, що селянське натуральне господарство не могло існувати без праці жінок. Проте значення жіночої праці завжди недооцінювалося, як у практиках повсякдення, так і в працях більшості дослідників. Тобто цей напрямок відноситься до тих, що є слабо розробленими в історіографії. Логічно було б сподіватися на доробок етнографів та етнологів. У фахових виданнях¹, серед яких декілька підручників та навчальних посібників, господарська діяльність українців подається у таких аспектах. Перший: перелічуються основні галузі господарства і заняття населення. Жіноча роль не акцентується. Другий аспект: перераховується основний реманент – конструкція і деякі технологічні елементи виготовлення знарядь праці, сфери їх використання. Третій – створення предметів побуту: поселення і житло (організація простору, опорядкування хати, хатнє начиння), одяг, приготування їжі з переліком національних страв. Четвертий часом названо «громадський і сімейний побут»², де йдеться про звичаї та обряди, звичаєве право, відносини із громадою. Ймовірно, саме так і має бути в етнографії. Але за всіма переліченими елементами народного буття не відчувається народного життя. Лише поодинокі короткі

¹ Культура і побут населення України: навчальний посібник / [Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – С. 59–148; Лозко Г. С. Українське народознавство. – С. 252–337; Українська родина: Родинний і громадський побут / [упоряд. Л. Орел]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С. 5–68; Українська етнологія: навчальний посібник / за ред. В. К. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 94–200 та ін.

² Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / Кувеньова О. Ф. – К.: Наукова думка, 1966. – 133 с.; Курочкін О. В. Традиційна громада і громадський побут українців / О. В. Курочкін // Радянська освіта. – 1990. - № 11. – С. 37–43; Лазуренко В. М. Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття / В. М. Лазуренко, С. С. Крохмаль. – Черкаси: «Ваш Дім», 2004. – 92 с.

констатації, як у публікації Валентина Лазуренка та Світлани Крохмаль: «... життя українського селянства споконвіків залишалося важким. Зрештою, то було і не життя, а суцільна боротьба за виживання.»¹. Виявляється, в українській історіографії практично не розробляється історія повсякдення, зокрема жіночого. Виключенням можуть бути праці Олени Боряк², Марини Гримич³, Оксани Кісь⁴, Олени Кравець⁵, Людмили Смоляр⁶, хоча і в них означені сюжети мають епізодичний характер. Уявлення про щоденне існування селян можна скласти виключно з творів літератури, таких як «Кайдашева сім'я» Івана Нечуй-Левицького або «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського.

Етнографи також не акцентували увагу на тому, що в розподілі господарських занять на «чоловічі» і «жіночі» елементарний перелік видів робіт останніх суттєво переважав перші. Якщо підсумувати написане названими вище авторами, так до «жіночої справи» відносилися: рільництво: праця на городі, допоміжні роботи в полі (прополювання, спушування ґрунту, сівба, збирання льону і конопель, жнивування і в'язання снопів, заготівля сіна), квітникарство; тваринництво і птахівництво (догляд і годування великої рогатої худоби, свиней і птиці, доїння, стриження овець, догляд домашніх тварин (собака, кіт); переробка

¹ Лазуренко В. М. Від роду до роду. – С. 5.

² Боряк О. Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом".

³ Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві.

⁴ Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – поч. XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – 1999. – С. 49–55; її ж. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї; її ж. Особливості ставлення до вдови в українців у XIX – на початку XX ст.; її ж. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття: гендерні аспекти.

⁵ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу.

⁶ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок / Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 44–60.

сільськогосподарської сировини (віяння зерна, лущення кукурудзи та соняхів, обробка олієвої сировини, а також виготовлення круп, сметани, сиру, масла, соління і квашення овочів, сушення грибів, ягід і плодів), щодення приготування їжі для сім'ї, від випікання хліба до інших страв; промисли і ремесла, насамперед, ткацтво - від вирощування і заготівлі сировини, виготовлення прядива, ниток до ткання полотна, пошиття одягу для всіх членів родини та побутових речей, вишивання, плетення, килимарство, оздоблювальні роботи в хаті; допоміжні господарські заняття – збирання дикорослих ягід, грибів, плодів і рослин, дрібна торгівля; побутові обов'язки: прибирання оселі і подвір'я, прання, миття посуду, миття, білення та мазання хати зовні і зсередини, принесення в дім води і дров, обслуговування і догляд за членами родини, виховання дітей, лікування, господарська магія.

До обов'язків чоловіка входили робота в полі, садівництво, виготовлення і лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою (волами і кіньми), «транспортними засобами» (віз тощо), промисли – мисливство, рибальство, бджільництво, інколи – ремесла (ковальство, шевство, гончарство). Спільно подружжя збирало врожай в полі. Дуже нечасто автори згадують про нерівний розподіл у виконання робіт по господарству, у трудовому навантаженні. Людмила Смоляр підвела підсумок: «... селянка-українка працювала значно більше чоловіка, на ній, головним чином, і трималося селянське господарство»¹. Однак О.Кісь, попри детальний перелік жіночих обов'язків і робіт, вважає: «...сфера, що перебуває у віданні чоловіка (рільництво, скотарство, промисли) має засадниче значення у селянському господарстві: саме від неї насамперед залежить рівень достатку сім'ї».²

Трудове навантаження жінки залежало від низки обставин, про які пишуть дослідниці. По-перше, від заможності родини: чим більше було господарство, тим більше було роботи. По-друге, від розміру родини: у розширеній відбувався

¹ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок. – С. 58.

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 164.

певний перерозподіл обов'язків. За звичай, приготування їжі, догляд за дітьми брала на себе свекруха, яка розподіляла між невістками інші види робіт, наприклад, в полі, на городі, біля худоби тощо. У малих сім'ях навантаження на кожного члена зростало, відповідно важче було і господарювати. По-третє, невістка опинялася у найгіршому становищі, оскільки мала виконувати накази всіх інших членів родини. По-четверте, мав значення вік жінки, оскільки обов'язки дівчинки, дівчини, жінки і баби, звичайно, відрізнялися. Хоча при виборі подружньої пари серед найголовніших факторів фактор міцного здоров'я був серед перших, його вистачало не надовго. При тому, що середня тривалість життя населення Європи наприкінці ХІХ ст. не перевищувала 40 років, українські селянки вже у тридцять – тридцять п'ять років виглядали старими, бо жіночий організм швидко вичерпував свої ресурси через важку працю і часті вагітності¹.

Стосовно «вільного» вибору нареченого, то критично налаштовані дослідниці вказують, що на першому місці стояла воля батьків, які, в свою чергу, керувалися насамперед господарським розрахунком. Тому, чим заможніші були родини, тим менше зважали на особистісні прихильності молодих людей (сім'я – насамперед – виробнича ланка). Хоча, визнається тенденція «лібералізації» у цьому відношенні, особливо ближче до кінця ХІХ ст. і більше серед незаможників. Тоді особисті симпатії мали більше значення, хоча не менш значущими були господарські здібності нареченої.

Важливим фактором економічного порядку було придане. Коли мова йде про придане, то в уявленні необізнаної з реаліями життя традиційної селянської родини людини може скластися думка, що воно надавалося батьками. Насправді, все необхідне мала приготувати сама дівчина, причому в такій кількості, аби вистачило, по можливості, на все життя. На відміну від синів, донькам на батьківський спадок розраховувати було нічого, за виключенням тих випадків, коли в сім'ї не було спадкоємця. Домінувало небажання надміру «дробити»

¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 157.

землю¹. Коли в деяких працях стосовно жіночих прав на майно у подружжі пишеться про «материзну» - земельний наділ, який входив до приданого, не ділився між членами сім'ї, а передавався у спадщину по жіночій лінії, то не вказується, що це не було надто поширеною практикою, оскільки землю передавали синам. Але у студіях наголошується, що наявність «материзни», якою володіла дружина, мало важливе значення для становища жінки в сім'ї, визначало її певну незалежність². О. Маланчук-Рибак слушно зауважила, що не варто переоцінювати жіночі майнові права, тим більше у селянському середовищі³.

З іншого боку, в процесі господарської діяльності, значна частина якої здійснювалася жінкою, у її розпорядженні накопичувалася більша кількість продуктів, аніж у чоловіка. Надлишок будь-яких продуктів «жіночого» господарства, як то: овочів, молочних продуктів, яєць, продуктів переробки, тканин, одягу тощо, жінка могла продати, обміняти або подарувати, а отримані за це кошти витратити без відома чоловіка на власний розсуд⁴. Чоловік ніколи не втручався у справи жінки, особливо у жіноче господарство, передаючи його повністю на розсуд дружини. Тобто значна роль жінки у господарсько-виробничій сфері зумовлювала тенденцію до розвитку «паритетних» та «егалітарних» відносин між чоловіком і жінкою у селянській сім'ї, але при загальному домінуванні патріархального типу культури і соціально-виробничих відносин: останнє слово завжди залишалося за чоловіком, жіночий голос був дорадчим. Чоловік був основним розпорядником майна, аж до того, що через пияцтво міг позбавити родину землі, реманенту, навіть хати. Дослідники сходяться на висновку: при пильному погляді на повсякденний побут традиційної української родини неминуче визнання того, що патріархальне за своєю

¹ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 124.

² Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 29.

³ Маланчук-Рибак О. Вказ. праця. – С. 125–126.

⁴ Кісь О. О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. – С. 71.

глибинною суттю українське суспільство все ж не давало (та і не могло дати в тих культурно-історичних умовах) жінці усієї повноти громадянських та людських прав¹.

Значну увагу приділили історики вивченню становища жінки-шляхтянки в українських землях XVI – XVII ст. Часто підкреслюється її «майже рівноправність з чоловіками», вельми значна самостійність у вчинках, що зумовлювалося значними майновими правами. Особливий наголос ставиться на феномені «віно». Таку позицію обстоює Олександр Кривоший. У своїх працях історик йде за Орестом Левицьким, який в свій час вважав, що шляхтянки мали багато свободи і достатньо широкий простір для самодіяльності, а також наводить всі знайдені свідчення іноземців, які відвідували в той період українські землі і дивувались відмінностями становища жінок у порівнянні з іноземними жінками, зокрема, польками, і росіянками. Відмічаючи залежність суспільного становища жінок від їхнього майнового стану, а не від суспільного статусу чоловіків, О.Кривоший вказує, що жіноче правове становище нормував Литовський статут, у карних та цивільних постановах якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків і жінок. Автор вважає, що оскільки в статуті було закріплено право жінок на успадкування землі, забезпечено майнову незалежність, то таким чином було «узаконено рівний з чоловіком правовий статус»². Це твердження аргументується наведеннями прикладів магнаток, які управляли своїми маєтностями, продавали і дарували землі, засновували монастирі і допомагали братствам, вели судові тяжби і самі виступали в судах, сварилися із сусідами аж до захоплення їхніх володінь, могли навіть розлучитися.

Але уважне вивчення написаного О.Кривошием виявляє деякі протиріччя. Наприклад, наголошується принцип вільного вибору з боку жінки при вступі в шлюб, і через речення визнається: «За Литовським Статутом, дівчина, яка вийшла заміж «без волі батьківської і материнської», а сирота – без волі рідних-опікунів,

¹ Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. – С. 75.

² Кривоший О. Роль жінок у суспільному житті України козацької доби. – С. 61.

позбавлялася права на отримання посагу і втрачала спадкові маєтки... Те ж саме загрожувало жінці-шляхтянці, яка виходила заміж за чоловіка «простого стану...»¹. Говорячи про «унікальне для середньовічної Європи явище», як розлучення, автор пише, що воно не тільки траплялося в Україні, більше того - «розірвання шлюбу за ініціативою жінки було звичайним для тогочасного суспільства явищем»², проте не акцентує, що здійснення його могло бути виключно за обопільною згодою, навіть при крайньому деспотизмі однієї із сторін, що визнавалося судом.

Автором підкреслюється матеріальна незалежність, яку надавало жінці право на одноосібне управління власним приданим до складу якого входила матеріальна і обов'язкове «віно». В сім'ях царювала любов і злагода, як пише історик: «Історичні джерела свідчать про те, що відносини в подружжі були рівноправними, теплими і часто з подякою за такі стосунки дружини дарували своїм чоловікам власне майно без будь-якого примусу. Більшість зроблених дарчих записів закінчуються юридичною формулою, яка пояснювала причини дарування: «Мужу своєму в знак щирої любові до нього і пошани за таку ж любов з його боку». Значна кількість дарувань здійснювалася самими чоловіками, у записках про які відзначається, що чоловіки також дарують дружинам майно в подяку «за подружню любов та вірність»»³. Тобто головна ідея, яку проводить у своїх студіях Олександр Кривоший полягає у тому, що українська жінка займала привілейоване місце в родині і суспільстві. Виникає питання: чи розуміє історик значення слова «привілейованийий», а також те, що антонімом до нього буде

¹ Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. – С. 11.

² Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століття). – С. 14; його ж. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. – С. 4, 19; його ж. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби. – С. 67;

³ Кривоший О. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби. – С. 67 – 68.

«дискримінований». За логікою, якщо жінка «привілейована», то перед ким? За умов існування тільки двох статей, «дискримінованими» залишаються чоловіки? Це – не один привід піддати сумніву об'єктивність суджень історика, засумніватися у всебічності його досліджень.

Чимало приводів до того дає стаття Ірини Ворончук¹, в якій дослідниця не побоялася «піти проти авторитетів», зокрема проти Ореста Левицького, а отже Олександра Кривошия і всіх, хто солідаризувався з ними, уважно вивчити великий комплекс документів, заперечити деякі поширені трактування становища жінок XVI – XVII ст. Це стосується насамперед головного постулату: у шляхетському соціумі тих часів жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. І. Ворончук не тільки звертає увагу на ті статті Литовського Статуту, які значно обмежують волевиявлення жінок перебуванням під постійною владою родичів чоловічої статі, але й на прикладах з тогочасного життя нагадує просту істину: «Закон – це одне, а життя – часом зовсім інше». Згадана сентенція переконливо доводиться у підрозділі «Чи завжди соціальні практики відповідали законодавчим нормам або дещо про віно, його «оправу» та особливості «дару-віддари»². Зміст названого розділу значно дисонує із тим, що можна знайти у студіях Олександра Кривошия.

Ретельне вивчення документальних джерел, які віддзеркалювали реальне життя тогочасних шляхтянок найвищого рівня, призводить до руйнування ідеалізованого уявлення про їх становище у сім'ї. Виявляється, що хоча за статутівими приписами чоловік був зобов'язаний «оправити» дружині віно, проте досить часто при одруженні чоловіки уникали вінових записів. Якщо ж і був віновий, дарчий або доживотний запис чоловіка, то дружина, як правило, тут же віддаровувала йому все ним на неї записане, а також додатково обдаровувала

¹ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / Ірина Ворончук // Соціум. – 2006. – Вип. 6. – С. 161–201.

² Ворончук І. Вказ. праця. – С. 174–175.

власними грошовими сумами, рухомістю і нерухомістю. Це називалося «дар-віддар», і в документах поруч йшов дарчий запис чоловіка і відразу ж дружини, тобто миттєво все подароване поверталось його господарю навіть із зростанням. Далеко не завжди жінки робили це «з доброї волі»: надання дарчих записів через обман або примус було нерідкісним явищем (при тому, що жіноче виховання не орієнтувало на активну життєву позицію, і жінки покірливо підписували папери «на знак великої любові»). І. Ворончук наводить свідчення про випадки катування дружин, аби вони на все життя відмовилися від свого майна на користь чоловіка. Траплялося, що після цього їх або ув'язнювали до скону, або виганяли з дому. Отже, навіть шляхтянки не були захищені від фізичних розправ з боку «шануючих їх високий статус» чоловіків, які своїми побоями часом доводили дружин до могили. Авторка наводить вражаючі своєю жорстокістю документальні свідчення. Вона також пояснює висновок О.І. Левицького про нетиповість «поганих стосунків між подружжям» через незначне число документів, які б свідчили про це. Тому і відбулася ідеалізація тогочасних сімейних відносин.

Насильство по відношенню до жінки вважалося нормальним, а отже типовим для патріархального суспільства, де агресія чоловіків у подружніх стосунках нічим не обмежувалася, а більшість жінок були виховані в канонах покірності чоловікам і десятиліттями терпіли таке становище. Щоправда не всі. Дехто наважувався покласти край знуцанням, покинувши деспота. Втеча дружини в ті часи називалася «зрада». «Зрада» чоловіка – це подружня невірність, при чому, як виявили і О. Левицький, й І. Ворончук, в документах «жодна жінка не звинувачує свого чоловіка у зраді навіть тоді, коли за змістом документа зрозуміло, що чоловік не лише ображав жінку, але зраджував просто на її очах».¹ Що ж стосується тих жінок, які виявляли свою волю – тікали, намагалися вести свої справи самостійно, чи навіть із зброєю в руках боронити своє майно чи

¹ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. – С. 200.

захоплювати чуже, то, як справедливо зазначає І. Ворончук, вольові, амбітні жінки були, є і завжди будуть у будь-якому соціумі, проте поодинокі приклади не характеризують загальну ситуацію і не впливають на стереотипи масової поведінки.¹

Наталія Старченко також вказує на некритичну довіру О. Левицького до джерел, зумовлену певною ідеалізацією становища жінки у шляхетському соціумі². У своїх статтях та кандидатській дисертації³ вона ставить за мету розібратися з реальним майновим становищем жінки з урахуванням чинників, які могли істотно коригувати правові приписи, показати різницю між законодавчою базою та реальною дієздатністю жінки в системі майнових відносин в залежності від її статусу – незаміжня жінка, жінка у шлюбі, вдова. Проаналізувавши великий масив документів, дослідниця так само, як Ірина Ворончук, показала суперечливість між нормативними поведінковими моделями і практикою повсякденного життя, в якому законодавчі приписи часто порушувалися. Разом із тим, як показує Н.Старченко, з одного боку, існувала нормативність підпорядкування дружини чоловікові, але, з іншого, траплялися випадки формального характеру його опікунських повноважень, а також можливості відступів від норми. Таким чином, зауважує вчена, «всупереч нормативності підпорядкування жінки чоловікові, повсякденні практики сприяли творенню

¹ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. – С. 173.

² Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти.– С. 4.

³ Старченко Н. П. Майнові взаємозобов'язання шляхетського подружжя на Волині в XVI століття / Наталія Петрівна Старченко //Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1997. – Т. 2. – С. 49–65; її ж. Правова ситуація на Волині у XVI ст.// Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 26–31; її ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї.

партнерського типу взаємин подружжя»¹. Тобто у загальній картині статусу жінок-шляхтянок тих часів нормою були розбіжності права, звичаю і повсякденних практик. Отже ми бачимо тенденцію, яка намітилася у працях дослідників останнього часу, – уникнення однозначності і остаточної визначеності висновків.

Наступним напрямком розвідок можна вважати історію залучення українського жіноцтва до виробничої діяльності, що виходила за межі домашнього господарства. Вона поки що не являє собою цілісної картини, радше поодинокі фрагменти, в яких висвітлюються окремі періоди з різним змістовим наповненням. Так Ольга Лабур присвятила розгляду участі жінок у виробничій діяльності XVI – XVIII ст. статтю², а також частину розділу у кандидатській дисертації³. Підкресливши, що феодально-становий характер виробництва в Україні тих часів визначав різні права і можливості, форми участі у виробничому процесі, вона показує їх стосовно жінок нижчих верств населення і шляхтянок. Селянки і міщанки брали безпосередню участь у виробництві: вони працювали на полях і садибах, виконували повинності в маєтках панів та власних господарствах, а також займалися промислами, ремісництвом, торгівлею. Представниці панівного стану займалися переважно управлінськими, фінансовими справами та посередницькою діяльністю. Провівши аналіз історичних документів, О. Лабур дійшла висновку, що «майже всі верстви жіночого населення були втягнені у торговельні відносини: купівлею-продажем

¹ Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст. – С. 12.

² Лабур О. В. Виробляли й продавали шляхтянки, міщанки, селянки.../ Ольга Володимирівна Лабур // Віче. – 1999. – № 3. – С. 146–150.

³ Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI – XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: пец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Лабур. – О., 1999. – 19 с.

займалися шляхтянки, міщанки, селянки»¹. Олександр Кривоший також вказував, що свої досить широкі майнові права українські жінки різних станів реалізовували у торгівлі².

Значні зміни у соціально-економічному становищі населення України відбулися з приєднанням її земель до Російської та Австро-Угорської імперії. Найбільш повно картину жіночого існування у нових економічних умовах в Наддніпрянщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає в одному з розділів своєї монографії Людмила Смоляр³. Треба відзначити, що у плані економічної історії українського жіноцтва це – один з найкращих зразків виконання дослідницької роботи, оскільки вчена подає історичну картину без прикрас. «Виключно важкі умови праці, безправність, закріпачення в сфері побуту характеризували становище селянок, які складали переважну більшість населення Наддніпрянської України», - пише авторка.⁴ Практично постійний стан вагітності, поширеність захворювань через післяпологові ускладнення, важка фізична праця, висока смертність дітей, повне ігнорування інтересів жінки, її потреб – про це романтики традиційної селянської родини у своїх студіях ніколи не згадують.

Україна на той час була аграрною, але із розвитком капіталізму збільшувалася чисельність робітників і робітниць, задіяних у промисловості. Цей процес також знайшов своє місце у публікаціях Л. Смоляр⁵, Г. Терещенко та І. Волкова⁶. Подаються статистичні дані залучення жіноцтва в різні галузі.

¹ Лабур О. В. Виробляли й продавали шляхтянки, міщанки, селянки... – С. 149.

² Кривоший О. Жінки в суспільному житті України за часів козаччини. – С. 29; його ж . Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби. – С. 68.

³ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього.– С. 44–60.

⁴ Смоляр Л. Вказ.праця. – С. 54.

⁵ Смоляр Л. Вказ. праця. – С. 45–53.

⁶ Терещенко Г. И. Социально-экономическое положение женщин во второй половине ХІХ века / Г. И. Терещенко, И. А. Волкова // Жінки України: Сучасний статус і перспективи. – С. 82–91.

Підкреслюється, що жінки працювали там, де рівень кваліфікації був незначним, а заробітна плата нижчою при тому, що жінкам традиційно платили приблизно вдвічі менше за однакову з чоловіками роботу. Звичайна тривалість робочого дня досягала 18 годин, стосовно умов праці достатньо сказати, що траплялося використання жіночого тіла для очищення димохідних труб¹. Законодавство Російської імперії не дуже дбало про охорону праці. Загальна думка Л. Смоляр полягає у тому, що становище жіноцтва Наддніпрянської України було таким, що сприяло подальшому поширенню жіночого руху.

В свій час схожу думку, але стереотипно до вимог радянських часів, проводила Олена Кравець, характеризуючи робітничу сім'ю кінця ХІХ – початку ХХ ст.² В її монографії – наочна ідеалізація робітничої родини без будь-яких брутальних подробиць повсякдення з головною ідеєю підготовки до здійснення пролетарської революції, яка мала покласти край експлуатації і була можлива завдяки «революційній свідомості» широких мас трудящих.

Для жіноцтва вищих верств, які прагнули економічної незалежності, здобути вищу професійну кваліфікацію було неможливо через відсутність доступу до вищої освіти. Врешті решт жіноцтво добилося права на вищу освіту, а потім і на можливість працювати за фахом. Все це було дуже обмежено як в Наддніпрянській Україні, про що писала Людмила Смоляр³, так і на західноукраїнських землях, про що можна довідатися зі сторінок монографії Оксани Маланчук-Рибак⁴. У її монографії також йдеться про працю селянок і формування верстви жінок-робітниць. Але, на відміну від своєї колежанки, О. Маланчук-Рибак уникає подробиць тяжких умов життя та праці, обмежуючись статистичними даними стосовно розподілу робочої сили по певних галузях

¹Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 52.

²Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – С. 52–63.

³Смоляр Л. Вказ. праця. – С. 59–60.

⁴Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 120–122.

виробництва. Окремо розглядаються права жінок у підприємницькій діяльності та у трудовому законодавстві, які діяли у першій третині ХХ ст. у Західній Україні¹. Підкреслюється, що законодавчо декларувалися соціальні гарантії працюючих жінок, проголошувалася ліквідація правової різниці між працівниками за статевою ознакою, але визнається, що реальне втілення цих законодавчих норм було дуже неповним і непослідовним, бо роботодавці просто їх ігнорували².

Із встановленням радянської влади спочатку на Сході України, а потім на Заході, відбуваються зміни в економічному становищі населення, що знайшло своє історіографічне віддзеркалення. Нова влада здійснювала послідовну політику по відношенню до жіноцтва на основі теоретичних постулатів класиків марксизму-ленінізму. У радянській історіографії із проблематики, що розглядається, завжди підкреслювалося: вперше в історії розвитку людського суспільства основоположники наукового комунізму обґрунтували соціально-економічні причини нерівності жінок, вбачаючи їх у пануванні приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною. Разом із тим вони вважали, що втягнення до виробництва жінок є явищем в основі своїй прогресивним, оскільки праця на виробництві виводить жінок з обмеженого кола сімейних відносин, дає їм певну економічну незалежність, сприяє духовному розвитку, змінює їх становище в сім'ї і забезпечує більшу рівність.

В основі радянської політики стосовно жіноцтва лежало переконання: лише соціалістична революція, яка знищить приватну власність і експлуатацію, може вирішити всі жіночі проблеми, звільнення жінок можливе тільки при соціалізмі через всезагальне залучення у суспільне виробництво. Цю ідею проводили в своїх працях і радянські автори, як то можна побачити у монографії І. Величко та О. Кузнецової, де записано: «Основою економічного звільнення і рівноправного становища жінки в умовах соціалізму є всезагальний обов'язок працездатних

¹ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 140–144.

² Там само. – С. 142.

громадян працювати»¹. Але там не могло бути вказано, що насправді це було підкорення інтересів жіноцтва інтересам класовим, радше сказати, партійним.

Аналізуючи величезну кількість історіографічних джерел радянських часів, де розглядаються питання ролі і місця жіноцтва у суспільстві, можна побачити тенденцію: найбільше написано праць стосовно залучення жінок до «соціалістичного і комуністичного будівництва», точніше – ефективнішого використання їхньої праці. Частина тих публікацій присвячена жіноцтву України. Існуючу історіографічну спадщину минулих років можна розділити на три нерівні частини. Перша – кількісно найбільша, складається з агітаційно-пропагандистських та суспільствознавчих публікацій радянських авторів, які починають масово з'являтися у 20-х рр. і продовжують майже без сутнісних змін обстоювати лінію партії аж до історичного фіналу СРСР². У другій половині 1920

¹ Величко И. А. Проблемы занятости женских трудовых ресурсов / И. А. Величко, О. М. Кузнецова. – К.: «Вища школа». Изд-во при КГУ, 1981. – С. 9.

² Пілацька О. Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві / Пілацька О. – Х.: Держвидав України, 1930. – 38 с.; Гаско Б. Ю. Жіноча праця на Україні / Б. Ю. Гаско – Харків: Держвидавництво «Господарство України», 1932. – 36 с. Березіна З. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму / З. Березіна, Г. Бодрова. – К.: Політвидав України, 1954. – 112 с.; Тимченко Ж. Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919 – 1920 рр.) / Жанна Тимченко // Український історичний журнал. – 1965. - № 3. – С. 57-65; Сирцова С. Участь жінок України в соціалістичному будівництві (1925 – 1941 рр.) / Світлана Сирцова // Український історичний журнал. – 1969. - № 3. – С. 41-47; Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / ред. М. М. Підтиченко. – К.: Політвидав України, 1971. – 187 с.; Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації / Людмила Дмитрівна Вітрук – К.: Наукова думка, 1973. – 120 с.; Оніпченко В.П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки на прикладах Донбасу / В. П. Оніпченко // Український історичний журнал. – 1977. –

– 30-х рр. у казенних видавництвах Україні виходить велика кількість брошур, які мали показати успіхи соціалістичних індустріалізації, колективізації і підтримку їх з боку жінок¹. Звичайно, тон цих публікацій був натхненно-звитяжний, він мав надихати на нові трудові перемоги. Нічого не говорилося ані про найтяжчі умови праці, адже індустріалізація здійснювалася переважно важкою фізичною роботою, ані про штучно влаштований голодомор, ані про справжні настрої жіноцтва.

Новий етап в радянській історіографії настав після закінчення Другої світової війни, особливо після відбудовчого періоду. Побільшала чисельність дослідників,

№ 1. – С. 87–92; Лукашов О. В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943 – 1985 рр.) / О. В. Лукашов // Український історичний журнал. – 1982. - № 8. – С. 101–107 та ін.

¹ Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы / Карагодская М. – Х.: Пролетарий, 1929. – 46 с.; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер / Гладкова Х.– Х.: Держвидавництво «Український робітник», 1929. – 34 с.; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? / Бодня-Бодненко Л. – Х.: «Книгоспілка», 1930. – 30 с.; Загорська А. Індустріалізація і трудяща жінка / А. Загорська. – Харків: Держвидавництво «Український робітник» 1930. – 80 с.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки / Євгенія Чистик – Х. – К.: Держвидавництво України, 1930. – 64 с.; Шмаргонь О. Селянка в колективах / Шмаргонь О.– Х.: «Книгоспілка» 1930 – 56 с.; Орман А. Г. Робітниця у важкій індустрії / Орман А. Г. – Х.: Український робітник, 1931. – 31 с.; Александрів А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки / Александрів А. – Харків: Пролетар, 1932. – 54 с.; Батшева М. М. О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности / Батшева М. М.– Х.: Український робітник, 1934. – 21 с.; Розов Л. Жінки – червонопрапорці / Розов Л.– Харків: На варті, 1934. – 47 с.; Сатулла Є. Жінки країни соціалізму / Євгенія Сатулла. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1938 та ін.

вище став рівень їхньої роботи, виходило чимало монографій та брошур¹. Проте у цих працях втілювався визначений алгоритм: спочатку згадувалося становище жіноцтва до революції, потім йшов виклад ленінських принципів роботи з жіноцтвом та практика їх реалізації у різних сферах, ілюстрована статистичними даними і прикладами досягнень конкретних підприємств і окремих жінок. Обов'язковим було порівняння із злиденим становищем експлуатованих жінок в капіталістичних країнах, які мріють про такі ж умови, які існують в Союзі. Висновок завжди був один і той самий: в СРСР встановлено рівність жінок і вирішено жіноче питання.

Протягом чотирьох післявоєнних десятиріч тема участі жіноцтва в радянському економічному будівництві стала надзвичайно популярною для захисту кандидатських дисертацій. Автори практично всі - жінки: Л. Бахматова, Бондарчук, Л. Вітрук, Н. Гнедишева, К. Кастеллі, Т. Курченко, М. Луніна, О. Омеляненко, В. Оніпченко, А. Репухова, О. Селезньова, Ю. Трофим'як, Т. Шарова, Н. Шевченко. При чому останні роботи були захищені у 1990 р.² Оглядаючи увесь історіографічний комплекс із історії українського жіноцтва, можна зазначити, що ця тема дисертаційних досліджень одержала найбільше кількісне втілення.

Другу групу історіографічних джерел становлять публікації із зазначеної теми, які виходили впродовж десятиліть за кордоном. Зрозуміло, що найбільшу цікавість виявляли дослідники української діаспори. Серед них - найвідоміші

¹ Луговиківна М. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства / Луговиківна М.– К.: Дежполітвидав, 1950. – 56 с.; Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства; Курій Г.М. Радянські жінки – активні будівники комунізму / Галина Микитівна Курій. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1975. – 48 с.; Данченко Н.И. Равноправие женщин подлинное и мнимое / Н. И. Данченко, В. А. Монастырский – К.: Политиздат Украины, 1979. – 112 с. та ін.

² Відомості про теми, рік і місце захисту названих дисертацій – у списку джерел і літератури.

жінки-дослідниці: Марта Богачевська-Хом'як¹, Ірена Книш², а також Раїса Мороз, Евстахія Тихинська, Уляна Целевич - автори статей, згаданих у попередньому підрозділі, в яких наголошувався цинізм радянської влади в експлуатації жіноцтва. Вони намагалися об'єктивно висвітлити проблему, проте, зрозуміло, були обмежені з точки зору документальної бази досліджень.

Третя група наявних з теми публікацій не така велика, як хотілося б, але залишається сподівання на її зростання. Її складають праці, які з'явилися вже після 1991 р. Спочатку нові висновки пролунали у виступах на наукових конференціях, зокрема у 1994 р., – „Жіночий рух в Україні: історія і сучасність”³, на якій чимало учасників присвятили свої повідомлення становищу українського жіноцтва за радянських часів. У колективній монографії «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні» період соціалістичного будівництва – до війни і після неї – с точки зору становища жіноцтва висвітлила у своїх розділах Людмила Стефаненко⁴. Дослідницею, яка у 2000-х рр. зайнялася уважним і всебічним вивченням проблеми «Жінки та індустріалізація в Україні», є Ольга Кривуля⁵. Вона видала низку статей, захистила кандидатську дисертацію і, що дуже важливо, продовжує займатися жіночою проблематикою надалі. На широкій базі архівних документів прослідковується процес залучення жіноцтва до здійснення грандіозних планів індустріалізації, аналізується змінювання кількісного і якісного складу працівниць важкої промисловості України передвоєнних років.

¹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому; Bohachevsky-Chomiak M. Ukrainian and Russian Women: Cooperation and Conflict // Ukrainian and Russian in their Historical Encounter / ed. by P.J.Potichnyi and etc. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992. – P. 101–121.

² Книш І. Жінка вчора і сьогодні.

³ Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.

⁴ Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період; Статус жінок у післявоєнний період / Людмила Стефаненко // Жіночі студії в Україні. – С. 130 – 137; 154–162.

⁵ Перелік публікацій О. Кривулі – у списку літератури.

Значна увага звертається на освітньо-кваліфікаційний аспект, підкреслюється, що одержання жінками професійної освіти надавало їм можливості працювати в сприятливіших умовах і одержувати більшу заробітну плату, ніж на некваліфікованих роботах. Висвітлюючи працю жінок на промислових підприємствах, О. Кривуля не захоплюється, подібно до радянських авторів «звитягою рекордів». Хоча про участь жінок у соціалістичному змаганні і стаханівському русі є відповідний матеріал, але разом із тим історик показує вади соціальної політики по відношенню до жінок. Це мало прояв у недосконалості заходів охорони їх праці, в нерівності в одержанні заробітної плати за виконання однакової з чоловіками роботи, різноманітних проявах дискримінації. Ведучи мову про роль жінок у суспільно-політичному житті, дослідниця виявляє їхнє фактично безправне становище, попри зайняття деякими з них депутатських місць і незначних посад. Робиться загальний висновок: у 30-ті рр. жіноче питання вирішено не було, а навпаки, жінки опинилися у тричі переобтяженому становищі.

Дуже тяжким було становище жінок у сільському господарстві, яке докорінно перетворювали більшовики. Радянські суспільствознавці, починаючи від середини 20-х і закінчуючи 1990-м роком, присвятили цій тематиці значну кількість своїх праць, серед них – чимало про участь жінок України у колгоспному будівництві¹. Знов таки, всі вони просякнуті вихваланням політики

¹ Підгаєцький В. Жіноча праця в сільському господарстві / Володимир Підгаєцький // Життя і революція. – 1925. – № 10. – С. 86–95; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі?; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки; Шмаргонь О. Селянка в колективах; Луговиківна М. Жінка в колгоспі – велика сила / Луговиківна М. – К.: Держполітвидав України, 1947. – 47 с.; Кіх М. С. Жінки – будівниці нового колгоспного життя / Марія Семенівна Кіх – Л.: Вільна Україна, 1950. – 93 с.; Трудівниці землі київської. Розповідь про славні діла сільських трудівниць столичної області. – К.: Держполітвидав України, 1965. – 220 с.; Бахматова Л. М. Деятельность Компартии Украины по вовлечению

комуністичної партії і показують процеси у викривленому вигляді. Зокрема, в них нічого не говориться ані про опір з боку селянства, ані про страшні Голодомори. Прославляючи «звільнення» селянки колгоспним ладом, радянські автори замовчували те, у якому дійсно тяжкому становищі вона опинилася.

Тільки від 1990 р. почали з'являтися дослідження, в яких суспільствознавці подавали об'єктивне висвітлення процесів колективізації в Україні, тих настроїв, які вони породжували. Заслуговує на увагу праця Наталії Бем «Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.)»¹. У роботі здійснено аналіз та комплексну характеристику політичних настроїв різних прошарків українського селянства того часу. Характеризуючи домінуючі прояви протестної поведінки, Н. Бем висвітлює особливості сприйняття жіночим населенням політичних та економічних перетворень. Спеціальним дослідженням становища і настроїв сільських жінок в Україні за умов підготовки і проведення колективізації наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. є дисертація Олени Сапицької, а також статті². В її працях висвітлюються різні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміна їх місця та ролі у суспільстві протягом 1928 – першої половини 1933 рр.,

женского крестьянства в колхозное строительство 1944 – 1950 гг. (по материалам Западной Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Л. М. Бахматова. – К., 1970. – 20 с.; Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / К. Кастелли. – К., 1990. – 19 с. та ін.

¹ Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Бем. – К., 2004. – 18 с.

² Повні відомості – у списку літератури.

визначаються механізми входження селянок до суспільно-політичної, економічної та соціальної сфер життя за умов докорінної трансформації сільськогосподарського виробництва. Дослідниця розглянула напрямки і обсяги використання праці сільських жінок, а також зміни їхнього соціального статусу. Особлива увага приділена настроям українських селянок, простежено динаміку зростання та форми їх суспільно-політичної активності. Особливу увагу приділено участі сільських жінок України у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації.

Хоча «бабські бунти» були досить поширеним явищем в Україні, в історіографії вони не одержали достатнього висвітлення. Окрім зазначеної дисертації О. Сапицької, праць Р. Конквеста¹, М. Богачевської-Хом'як², Л. Стефаненко³ згадування про них (не більше) - тільки у виступі на конференції Я.Мандрик⁴, а також у праці Г. Л. Махоріна⁵. Тобто проблема вочевидь може розроблятися і надалі.

В свій час було створено міф про радянську жінку – віддану справі партії, яка героїчно працює, бере активну участь у громадській роботі, а також народжує і виховує нових громадян. Проте ніхто не питав саму жінку, чи задовольняє її таке наднавантаження? Звичайно, писати про реальне становище радянського жіноцтва було неможливо. Тільки на початку 1990-х р. з'являються поодинокі

¹ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест / [пер. з англ. Наталія Волошинович]. – К.: Либідь, 1993. – С. 76.

² Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 356.

³ Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період. – С. 136.

⁴ Мандрик Я. І. Становище сільської жінки України у 30-ті роки / Я. І. Мандрик // Жіночий рух в Україні. – С. 98.

⁵ Махорін Г. Л. Опір Геноциду в 1932-1933 рр./ Геннадій Леонідович Махорін. – Житомир: В.Б.Котвицький, 2008. – С. 24–25; 81–82.

публікації під виразними назвами «Яка ти, доле жіноча?»¹ або «Жінка на виробництві: емансипація або експлуатація?»². Вперше на офіційній нараді у Державному комітеті праці СРСР заступниця його голови, начальник управління із справ жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства Л. Ф.Безлепкіна заявила: «... тому аморальному (рос. – безнравственному – Т.О.) ставленню до жінок, яке є, потрібно покласти край не потім, а зараз. Не можна безкінечно експлуатувати жінок. Це не може пройти безслідно для майбутніх поколінь»³. Слова «аморальність» і «експлуатація жінок» пролунали несподівано на тлі офіційний тверджень відносно «щасливого життя радянського жіноцтва».

Феномен «радянської жінки» вартий окремого дослідження. Саме така жінка виявилася сильною і спромоглася винести тяготи перехідного періоду «лихих» 1990-х рр., коли почалися кардинальні зміни у соціально-економічній основі нової держави. Проблеми змінювання соціально-економічного статусу жінки в умовах ринкових трансформацій привернули увагу значної чисельності суспільствознавців⁴, серед яких на перших місцях – соціологи, філософи,

¹ Сотниченко Н. Яка ти, доле жіноча? / Н.Сотниченко // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 14.

² Женщина на производстве: эмансипация или эксплуатация // Социалистический труд. – 1991. – № 3. – С. 7–15.

² Вказ. праця. – С. 15.

³ Женщина на производстве: эмансипация или эксплуатация. – С. 15.

⁴Терещенко Г. И. Социально-экономическое положение женщин в Украине на современном этапе / Г. И. Терещенко, Т. Вилт, Л. К. Стефаненко // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 65–69; Малиш Н. Проблеми жінок в умовах ринкових перетворень / Н. Малиш, Е. Лібанова // Україна. – 1995. – № 5 – 6. – С. 42–48; Лібанова Е. Економічне становище жінок в Україні / Е. Лібанова, О. Макарова // Економіка. Фінанси. Право. – 1999. – № 3. – С. 3–7; Супліна Т. Адаптація жінок до нової економічної ситуації в Україні / Т.Супліна // Економічні реформи сьогодні. – 1997. – № 9. – С. 21–24; Стефаненко Л. Реалії соціального

економісти, демографи, психологи, менше – історики. Дана обставина ще раз свідчить про необхідність складання зусиль фахівців різного профілю заради глибокого опрацювання проблеми. Крім того, аналізуючи наявні праці у порядку їх появи, можна помітити певні змінювання акцентів, тобто використати принцип історизму у вивченні історіографії становища жіноцтва в економічній сфері незалежної України.

Аналіз великої кількості праць відповідної тематики показує, що практично ніколи в них не підкреслюється дуже важлива вихідна ідея: одним з ключових показників статусу жінки у суспільстві є її економічна незалежність, яка визначає міру її особистої свободи у публічній та приватній сферах. Вітчизняні науковці чомусь уникають прямо і докладно писати про економічну залежність жінок на сучасному етапі розвитку країни – від роботодавця, держави, сім'ї. Це контрастує із працями, присвяченими минулому, де, як було показано, підкреслюється така залежність – у дорадянській часи – від родини, насамперед, чоловіків, у радянські – від держави, по суті єдиного роботодавця. Також дуже слабо представлені кроскультурні дослідження, тобто порівняння із станом справ в інших державах, які відчували на собі наслідки масового виходу жіноцтва на ринок праці, що не могло не вплинути на всю систему гендерних відносин.

Переважна більшість публікацій, що вийшли в Україні, розглядають у різних ракурсах два питання: яким чином перехід до ринкових відносин вплинув на

становища жінок України / Людмила Стефаненко // Жіночі студії в Україні. – С. 164–177; Друзь Е. В. Социальное положение женщины в обществе / Елена Валерьевна Друзь. – Х.: Консум, 2001. – 424 с.; Невмержинський Ю. М. Місце жінки в суспільстві та економічному житті / Ю. М. Невмержинський, Н. П. П'яткіна // Жінка в Україні. – Т. 23. – С. 296–321; Гендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи. – С. 25–88; Лисенко А. І. Економічне становище жінок: проблеми та шляхи розв'язання (90-ті роки ХХ століття) / А. І. Лисенко // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили. – 2004. – Т. 32. – Вип. 19. Історичні науки. – С. 69–71 та ін.

зайнятість жінок, і що потрібно з боку держави, аби захистити їхні права? Перш за все аналізується проблема «Жінка і праця у ринкових умовах»¹. Проводяться порівняння радянської і пострадянської гендерних систем. У першому випадку праця вважалася обов'язком і чоловіків, і жінок. При чому жінка мала поєднувати повну зайнятість на виробництві із виконанням ролі матері і домогосподарки. Але, із праць сучасних соціологів випливає, що значною мірою такий лад зберігся і після 1991-го р., коли брати участь у суспільному виробництві наче вже державою не вимагається. Проте модель сім'ї з двома годувальниками – чоловіком і дружиною збереглася через економічну необхідність, а також небажання жіноцтва залишати роботу і повністю замикатися у межах сімейних обов'язків. З іншого боку, як вказує провідна дослідниця гендерної соціології Наталія Лавриненко, успішність реформування економіки України – у прямій залежності від трудової активності жінок, які вже декілька десятиріч складають

¹ Чуйко Л. Концептуальні основи структурної перебудови зайнятості жінок у контексті трансформації суспільства / Л.Чуйко // Українські аспекти праці. – 1996. – № 4. – С. 20–25; Краснов Ю. Сучасні проблеми зайнятості жінок в Україні / Ю. Краснов, О. Кузнецова // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 4. – С. 11–15; Герушта О. До питання «жіноча праця» в сучасних соціально-економічних умовах / О. Герушта // Демографія, економіка праці та соціальна політика. – 1999. – Вип. 7. – С. 39–43; Лавриненко Н. В. Женщина и труд // Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе. (гендерный аспект) / Наталия Васильевна Лавриненко. – К.: ВИПОЛ, 1999. – С. 143–166; Вегера С. Жінки у системі соціально-трудових відносин в Україні / С. Вегера // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 8. – С. 27–32; Шкрєбтан К. В. Праця жінок двадцять першого століття: політичні, економічні і соціальні проблеми / К. В. Шкрєбтан, Н. В. Гончар. // Жінка в Україні. – Т. 23. – С. 353–357.

понад половину усієї сукупної робочої сили у вітчизняній господарській системі¹ (один з найвищих в світі рівнів зайнятості жінок у суспільному виробництві²).

В усіх аналізованих публікаціях, незалежно від часу виходу в світ, присутнє слово «криза». Звичайно, кризові реалії вплинули на всі верстви населення, проте наголошується особлива важкість їх наслідків для жіноцтва: зменшення можливостей у порівнянні з чоловіками у зайнятості за наймом, підприємницькій діяльності, професійному і кар'єрному зростанні, посилення дискримінації в оплаті праці тощо. Становище жінок відзначилося погіршенням, що особливо виявилось у зростанні жіночого безробіття (понад три чверті зареєстрованих безробітних - жінки, переважно з вищою освітою), «фемінізації злиденності» (як показують соціологічні матеріали, більша частина бідного населення жіночої стат), крах системи соціального захисту, до якого жінки звикли за часів соціалізму, витіснення жінок у неформальні сектори, а також збільшення обсягів домашньої праці. Нові можливості, які відкривалися лібералізацією економіки, були успішно використані незначною частиною жіноцтва, у той час як становище більшості погіршилося³.

Публікації з означеної проблематики поділяються на ті, в яких переважає констатація над аналітикою, і ті, які ставлять за мету виявити глибинні протиріччя і причини, сутність явищ та процесів. До таких авторів відноситься Катерина Левченко. Авторка показує основне протиріччя гендерної проблеми сучасного українського суспільства: з одного боку, відбувається формування ринкових відносин, йдуть процеси первісного накопичення капіталу, часткова деіндустріалізація, тимчасова депресія соціальних галузей (де ще за радянських часів жінки посідали перше місце), а формування ринку праці характеризується дискримінацією жінок. З іншого, все це відбувається на фоні загальносвітової

¹ Лавриненко Н. В. Женщина и труд. – С. 143

² Лавриненко Н. В. Указ. соч. – С.148.

³ Журженко Т. Ю. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике / Татьяна Юрьевна Журженко. – Режим доступа: <http://ons/gfns.net/1999/5/16.htm>

тенденції розширення залучення жінок до економічного, політичного управління, зростання їхньої соціально-культурної ролі, що є світовою мегатенденцією¹, а також тим фактором, що впливає на свідомість жіноцтва України, особливо молоді.

Серед тих авторів, які виявили глибокий аналіз економічного становища жіноцтва України на етапі незалежності, виділяється кандидат філософських наук Тетяна Журженко. В своїх працях² вона виокремлює основні фактори, що визначають структуру і тенденції гендерних диспропорцій у системі зайнятості України. Не переказуючи їх всіх, акцентуємо авторський «історичний підхід». Він полягає у тому, що показується зумовленість значної частини нинішніх проблем жіноцтва в економіці тими факторами, які склалися ще в Радянському Союзі. Вчена акцентує діалектичність тріади «демократія – ринок – жінка», виявляючи протиріччя між апріорною рівністю всіх (незалежно від статі, сили тощо) демократії і конкуренцією ринку, де виграє сильніший, а програє жінка, ослаблена низкою факторів, насамперед, сімейно-побутовими та материнськими. Авторка вбачає у сучасному політико-економічному дискурсі домінування ключових маскулінних цінностей: ринкової ефективності індивідуалізму, автономного і орієнтованого на власний інтерес економічного суб'єкта, які відкидають фемінні цінності справедливості, солідарності, орієнтації на спільноту. Якщо підемо далі, то побачимо протиріччя між відокремленням економічної сфери від процесів соціального відтворення, яке на сучасному етапі дало про себе знати у кризовому становищі. Проникливий погляд науковця помічає парадокс суспільств «нової демократії», до яких належить і Україна. Цей парадокс полягає у тому, що такі

¹ Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку / Катерина Борисівна Левченко. – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – С. 14.

² Журженко Т. Ю. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? / Татьяна Юрьевна Журженко // *Femina Postsovietica*. – С. 231–233; Ее же. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике. – Режим доступу: <http://ons/gfns.net/1999/5/16.htm>

суспільства мусять реконструювати ринкову економіку, яка базується на ієрархічному дуалізмі економічного і соціального (маскулінного і фемінного) в той час, коли у розвинених країнах це протиріччя настільки загострилося, що з'явилася тенденція становлення «постекономічного» суспільства. Для такого суспільства притаманне вироблення нового екологічного і економічного мислення, що змінює домінуючу економічну логіку. Суть: не максимізація випуску продукції заради людських забаганок через грошовий попит, а оптимізація виробництва на основі розумних потреб до збереження і відтворення середовища існування людини як першочергової мети. Виявляється, що відмова від пріоритетів «ковбойської економіки» співпадає із феміністським прагненням визначити економіку як теорію взаємодії людини із оточуючим світом, як подолання установок на оволодіння і споживацьке використання природи¹.

Проте до таких філософських глибин жоден інший автор означеного дослідницького напрямку не доходив. Більша стурбованість виявлена стосовно практичної політики з «жіночого питання»: як нейтралізувати негативні наслідки тих ринкових відносин, які впливають на соціально-економічне становище жінки в сучасній Україні? Переважаюча частина публікацій містять різнопланові рекомендації з цього приводу. Найбільша надія покладається на державу, зокрема, на законодавство та систему соціального захисту жіноцтва.

Розглядаючи проблему «Жінка у системі соціально-трудова відносин в Україні», автори, насамперед юристи, називають та аналізують законодавчі акти, які мають відстоювати її права у непростих ринкових умовах². Проте після того,

¹ Журженко Т. Ю. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике.

² Нестерчук Ю. Жінки у сфері соціально-трудова відносин / Ю.Нестерчук // Економіка АПК. – 1998. – № 9. – С. 67–72; Чернышева Г. И. Реализация гарантий трудовых прав женщин в условиях формирования рыночной экономики / Г. И. Чернышева, А. Л. Олейников // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3 / 4. – С. 26–31; Права працюючих жінок / [Ахаладзе М. Г., Ахаладзе Т. Ю., Костриця В. І. та ін.]. – К.: УІСД, 1999. – 160 с.; Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та

як завершується виклад основних положень стосовно захисту прав жінок, зазвичай йде зауваження: «Вітчизняне законодавство, яке протидіє дискримінації жінки на ринку праці, створює лише певне правове середовище, деякі передумови для рівноправності, але не забезпечує їх». Або визнання: «Однак законодавча база, яка створена для гарантії збереження і захисту прав жінок, має здебільшого декларативний характер»¹. Дослідники звертають увагу на те, що захисний характер українського законодавства безпосередньо впливає на те, що використання жіночої робочої сили є не вигідним для більшості роботодавців². Тобто, наділяючи жінку, особливо з дітьми, соціальними гарантіями, частина з яких має виконуватися роботодавцем, законодавство ніяк не враховує інтереси останнього. Складається парадоксальна ситуація: нібито соціальний захист посилюється, проте насправді жінка стає більш соціально незахищеною.

У працях 1990-х рр., присвячених жіночій долі за ринкових економічних умов, переважали сюжети безробіття, бідності, загального значного погіршення соціального статусу. Практично відсутній аналіз нових стратегій в економічному житті. Але поступово, особливо у 2000-х рр. розгортається дослідження феномену жіночого підприємництва. Це робиться на тлі гендерного аналізу підприємницької діяльності як такої, намагання виявити вплив існуючих у суспільстві гендерних стереотипів на можливість жіночої самореалізації у цій сфері³

перспективи розвитку; Лисенко А. І. Економічне становище жінок: проблеми та шляхи розв'язання (90-ті роки ХХ століття).

¹ Мельник М. І. Роль нових видів економічної діяльності у подоланні гендерної нерівності на ринку праці / М. І. Мельник, С. Д. Щеглюк // Подолання гендерної та вікової дискримінації на ринку праці в Україні: реалії та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 20-21 січня 2006 р.). – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2006. – С. 135.

² Стефаненко Л. Реалії соціального становища жінок України. – С. 167.

³ Докладніше про це йдеться у монографії – С. 145–148.

Коли на пострадянському просторі запанували ринкові відносини, відбулися зміни в образах жіночності. Остаточно відійшов у минуле ідеал «радянської жінки». Трудящі жінки стереотипізувалися як нудні невдахи, перші бізнес-леді як не нудні, але теж невдахи, яким не вдалося влаштувати своє особисте життя. Типом найкращої жінки стала фотомодель, якій поталанило вийти заміж за успішного бізнесмена. Жіноча зовнішність перетворилася на товар або бонус до товару («якщо ти придбаєш наше авто, в тебе буде така красива жінка, як на рекламному фото»). Товаром стала не тільки зовнішність.

Жінки нині – провідна стаття сучасної работорівлі, що швидко набула колосальних масштабів і в Україні: на середину 2000-х рр. – третє місце в світі за рівнем торгівлі жінками після Росії та Нігерії¹. Така участь жінок у «бізнесі» стала предметом дослідження науковців, які докладали зусиль, аби допомогти подолати ганебне явище. Серед них – О. Балакірева, Т. Боднар, Ю. Галустян², К. Левченко³, В. Пясковський⁴, Л. Сергєєва⁵, О. Суська¹, Р. Шейко², Т. Хомуленко³ та інші.

¹ Грабовська І. Про українську жінку в українській політиці і не тільки / Ірина Грабовська // Сучасність. – 2004. – № 3. – С. 83.

² Балакірева О. М. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / Балакірева О. М., Боднар Т.В, Галустян Ю. М. – К.: Український інститут соціологічних досліджень, 2001. – 159 с.

³ Левченко Е. Б. Торговля женщинами: нарушение прав человека или добровольное рабство? / Екатерина Борисовна Левченко // Общественные науки и современность. – 2000. - № 4. – С. 58 – 66.

⁴ Пясковський В. В. Сучасні методи вербування і вивозу українських жінок до нелегального секс-бізнесу за межі України / В. В. Пясковський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2. – Ч. 1. – С. 199–201.

⁵ Сергєєва Л. Основні підходи до визначення та вирішення проблеми торгівлі жінками / Людмила Сергєєва // Ефективність державного управління. – 2005. – Вип. 8. – С. 133–141.

Науковці намагаються з'ясувати причини стрімкого поширення в Україні проституції і секс-бізнесу із продажем жінок за кордон. Дехто обмежується констатацією фемінізації бідності та сексизмом, притаманним вітчизняним гендерним відносинам на нинішньому етапі. Інші говорять про численні фактори, ставлячи на перше місце економічні (зубожіння населення, фемінізацію безробіття, криміналізацію економіки та гонитву за прибутком в умовах стихійного первісного накопичення капіталу), а потім соціально-політичні (корупція, відсутність законодавчого регулювання сексуального бізнесу) і духовні (криза соціальної культури в цілому та духовних цінностей). Але Т. Хомуленко та Л. Сергєєва в результаті глибокого і всебічного аналізу явища торгівлі жінками дійшли висновку, що причини мають комплексний, системний характер. Взаємодіють історичний, економічний, політичний, соціальний, моральний, педагогічний і юридично-правовий чинники. При тому, що визнається: «Проблема подолання явища торгівлі жінками є проблемою саме політики держави», наголос робиться на необхідності формування в демократичному суспільстві зрілих самостійних особистостей, які не можуть стати жертвами новітніх работорговців.

Розглядаючи ситуацію в Україні, де третина населення мешкає по селах, неможливо обійти мовчанням становище сільського жіноцтва у нових економічних умовах. В українській суспільствознавчій галузі цій проблематиці

¹ Суська О. О. Торгівля жінками як соціальна і правова проблема / О. О. Суська, Т. А. Кудіна // Жінка в Україні. – Т. 23. – С. 369–381.

² Шейко Р. В. Торгівля жінками в Україні у фокусі соціології / Р. В. Шейко // Вісник Харківського національного університету. – 2003. – № 577. – Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип. 15. – С. 185–188.

³ Хомуленко Т. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками (аналіз у контексті гендерної демократії) / Т. Хомуленко, Л. Сергєєва. – Режим доступу: <http://www/politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=41>

просвятили свої розвідки З. Гриценко¹, А. Лисенко², Л. Молдован³, А. Нестеренко⁴, Г. Святненко⁵. Видано колективну монографію, присвячену соціальному становищу сільської жінки в сучасній Україні⁶. Із зазначеної проблематики Галина Корольова захистила кандидатську дисертацію за історичною спеціальністю⁷, а Катерина Якуба – докторську – за економічним фахом. Варто зазначити, що К. Якуба досліджувала проблему ще за радянських часів, присвятивши їй низку публікацій. На нинішньому етапі вона могла порівнювати ситуацію із попереднім періодом, добре знаючи стан справ, що віддзеркалилося у її публікаціях⁸.

¹ Гриценко З. І. Сучасне становище жінки в аграрній галузі виробництва / З. І. Гриценко // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 167–168.

² Лисенко А. І. Місце сільської жінки в соціально-економічному житті України (1991 – 2001 рр.) / А. І. Лисенко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 315–317.

³ Молдован Л. Зайнятість сільських жінок і проблеми безробіття у сільській місцевості / Любов Молдован // Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шлях їх вирішення: зб. наук. статей. – К.: АТ «Вид-во «Столиця», 1998. – С. 31–35.

⁴ Нестеренко А. О. Участь громадських об'єднань у залученні сільських жінок до підприємницької діяльності на зламі ХХ – ХХІ століть / А. О. Нестеренко // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2007. – Вип. 30. – С. 145–148.

⁵ Святненко Г. В. Соціальні проблеми сільських жінок в період трансформації суспільства / Г. В. Святненко // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення : зб. наук. статей. – К.: НВФ «Студцентр», 1998. – С. 187–192.

⁶ Соціальне становище сільської жінки в Україні / [Кушаков В., Левченко К., Луценко Є. та ін.] / голова ред. кол. В. І. Довженко. – К.: «Академпрес», 1998. – 136 с.

⁷ Праці Галини Корольової перераховані у списку літератури.

⁸ Назви публікацій Катерини Якуби наведені у списку літератури.

Із праць, присвячених соціально-економічному становищу селянських жінок сучасної України, постає нерадісна картина. Там, де панує ручна низькопродуктивна і, як наслідок, низькооплачувана праця, і досі переважають жінки. К. Якуба підрахувала, що в результаті сумарне виробниче навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці в громадському і приватному секторі, в середньому по Україні перевищує показники будь-якої пострадянської держави в 2–3 рази. Крім того сільська жінка витрачає багато сил на народження і доглядання дітей, а також хворих і літніх членів родини, на хатню роботу. Порівняно з чоловіками ці затрати є в 3 – 5 разів більшими. Дослідниця вивела підсумок: обсяг сукупного навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці в громадському, особистому підсобному й домашньому господарствах в середньому по Україні в робочий день становить 15 годин 24 хвилини, тобто перевищує фізіологічно допустимі норми¹. Важкість долі української сільської жінки посилюється через збереження патріархатних традицій у гендерних відносинах, що констатується науковцями на основі уважних соціологічних досліджень. Зокрема виявлено, що в сільському середовищі третина жінок у тій чи іншій сфері життя відчувається дискримінованими.

І в місті, і на селі сучасної України саме жіноча праця виявилася у перехідний період найважливішим фактором, що забезпечив виживання сім'ї. З іншого боку, у нових умовах відбулися зміни у так званих «гендерних контрактах» – поєднанні жінкою зайнятості економічною діяльністю та сім'ї. Як зазначила І. Корольова, у сучасному українському суспільстві існують такі типи «гендерних контрактів»: мати, яка працює і поєднує материнські обов'язки та забезпечення матеріальних ресурсів, необхідних для існування родини; кар'єро-орієнтована жінка, яка поєднує відповідальність за родину й роль матері із фаховим зростанням (передбачається безкоштовна допомога родичів або робота найманих працівників); домогосподарка, яка в обмін за матеріальне забезпечення

¹ Якуба К. І. Жінка в українському селі: соціально-економічні проблеми /Катерина Іллівна Якуба // Економіка України. – 1999. –№ 4. – С. 58–59.

з боку чоловіка виконує обов'язки хранительки вогнища і матері; спонсорський контракт – продаж зовнішньої привабливості та сексуальності за матеріальну підтримку чоловіка (материнство і робота не мають значення)¹. Для більшості українських жінок проблема узгодження функцій працівниці у суспільному виробництві, домогосподарки із функціями матері і дружини залишається складною.

Сучасна родина з «економічної точки зору» і роль в ній жінки є непростю темою, яка ще не одержала належного висвітлення з боку вітчизняних гуманітаріїв, хоча свої розвідки представили Ольга Волкова² і Олена Стрельник³, а також Наталія Лавріненко у своєму комплексному дослідженні⁴. На тлі закликів «відродити традиційну українську родину» з одного боку, і масованих рекомендацій глянцевиx видань «як вполювати чоловіка» - з іншого, не чути серйозного слова науковців, які б не тільки давали поради стосовно психології подолання сімейних конфліктів, а виявили всю складність інституту сім'ї на сучасному етапі суспільного розвитку. Ситуація надто відрізняється від здобутків науковців як далекого (скажімо, американського), так і ближнього (російського) зарубіжжя. Іноземні фахівці розглядають сім'ю як сферу, де у рівній мірі мають місце співробітництво і конкуренція, взаємна турбота і боротьба за ресурси,

¹ Корольова І. Е. Гендерні стереотипи ролі в родині і православна традиція / І. Е. Корольова. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/vkhnpu/Filos/2008_28/29.html

² Волкова О. Соціально неприваблива праця як негативний чинник родинної ролі жінки / Ольга Волкова // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 46–49.

³ Стрельник Е. А. Занятость женщин и семья: гендерные контракты в условиях социально-экономического кризиса / Елена Александровна Стрельник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – 2002. – № 543. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства. – С. 228–233.

⁴ Лавріненко Н. В. Жінчина: самореалізація в семье и обществе.

альтруїзм та егоїзм. Вітчизняні автори, констатуючи факт значно більшого обсягу домашньої роботи, виконуваної жінками, ніж чоловіками, не завжди наголошують, що ця обставина є найбільш наочним проявом диференціації гендерних ролей у приватній сфері.

З огляду на особливості історичного шляху, варто підкреслити, що серед головних причин сімейних конфліктів нинішньої доби є декілька, зумовлених «радянською спадщиною». Пострадянські жінки все ще хочуть досягти успіху у всіх сферах життя, а чоловіки наполягають, на тому, що призначення жінки – домашнє господарство. Разом із тим жінки часто обурюються через чоловічу «слабкість». Вона також є наслідком радянського гендерного ладу, який позбавляв чоловіка його чоловічих прагнень до самореалізації та виконання ролі глави родини. Натомість була вихована «сильна» «радянська жінка», яка звикла брати на себе кратний тягар відповідальності. На сучасному етапі соціологи виявили тенденцію до подальшого зменшення частки сімей, очолюваних чоловіками. При чому помічено, що сім'ї, очолювані жінками, демонструють кращі стратегії економічного виживання. Загальний висновок: одним із наслідків економічного розвитку України є зростання ролі жінки в родині та її відповідальності за сімейний добробут¹.

Що стосується перспектив участі жіноцтва в економічній діяльності, то корисно навести слова всесвітньо відомих аналітиків Джона Несбіта і Патрісії Ебурдін, які у своєму дослідженні світових мегатенденцій зазначали: «Якщо типовим промисловим працівником був чоловік, то типовим інформаційним працівником є жінка». Своє твердження вони проілюстрували статистикою, яка показує переважання жінок серед працівників інформаційної сфери і сфери послуг² (сервісізація економіки також є провідною рисою інформаційного суспільства).

¹ Гендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи. – С. 48.

² Несбит Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000. Калитка в XXI век / Дж. Несбит, П. Эбурдин. – М.: Республика, 1992. – С. 249.

Тобто дуже важливим питанням, що потребує уваги дослідників, є праця жінок, їхня участь в економічному житті постіндустріального суспільства. Досі проблема не має адекватного рівня розробки: окремі невеликі епізодичні публікації¹. В той же час Наталія Лавриненко посилається на прогнози зарубіжних вчених, які вважають: саме талановиті, добре освічені жінки, які складають нині половину випускників університетів, зроблять для постіндустріальної економіки те, що колись зробили селяни для фабричного буму 1950 – 1975 рр.² Проте в Україні ситуація складається так, що жінки часто не можуть реалізувати свою освіченість, що призводить до значних економічних втрат для усього суспільства.

На завершення пропонуються наступні висновки.

1. Для жіночих студій економічні питання є дуже важливими, що і показує значна кількість праць, їм присвячених. Вони поділяються на три групи: ті, що присвячені буттю традиційної селянської родини, участі жінок у побудові соціалістичного і комуністичного суспільств, а також гендерним проблемам ринкової економіки. Їх авторами виступають фахівці з різних галузей знання: історії, етнографії та етнології, соціології, філософії, демографії, економічної теорії, державного управління, юриспруденції, психології. Кожен з них висвітлює ті чи інші аспекти проблеми, при чому робиться це майже завжди із додержанням принципу історизму: часто проводиться порівняння із попередніми часами, так чи інакше оцінюються історичні умови, за яких виявляють себе певні явища і процеси, простежується динаміка їх розвитку у часі.

2. Ознайомлення з наявними працями виявило парадоксальну ситуацію. Хоча існує народне прислів'я: «Жіноча робота ніколи не кінчається», саме цього більшість авторів не показує. Образно кажучи: «Життя без життя», – бракує історії

¹ Корсак К. Женщины – персонал XXI века / К. Корсак. – Персонал. – 2001. – № 3. – С. 39–42; Шкреттан К. В. Праця жінок двадцять першого століття: політичні, економічні і соціальні проблеми.

² Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе. – С. 155.

повсякдення. Наприклад, як пересічна українська селянка виконувала всі ті роботи, що вважалися «жіночою справою» (вражаючий перелік з понад 60 видів обов'язкових занять наводиться вище)? Тільки в поодиноких розвідках – лаконічна констатація «важкого життя» селян. Не довелося знайти жодного опису звичайного дня селянки, коли вона виконувала всі свої функції господині, дружини, матері. Подробиці повсякденного буття можна лише уявляти, спираючись на твори класичної художньої літератури. Ці подробиці є «фігурою умовчання», бо надто псують ідеалізовану картину традиційного українського суспільства, яка мила серцю сучасних поборників відродження його основ. Отже, висновок: історія повсякдення українського жіноцтва (не тільки селянок, але й представниць інших соціальних верств) є практично недослідженою, а тому перспективною темою подальшого вивчення.

3. У висвітленні економічних аспектів досліджуваної проблеми також часом помітні стереотипи «привілейованого» становища української жінки, особливо стосовно майнових прав (найвиразніше в працях про шляхтянок XVI – XVIII ст.). Деякі автори, наслідуючи класиків, пишуть про велику свободу, засновану на майновій незалежності і «майже рівність чоловікам». В даному випадку також виявляється «Друга Хвиля» у переосмисленні національної історії, коли попередні твердження піддаються сумніву і переглядаються на основі уважного і всебічного аналізу джерел. В результаті вимальовується висновок про розбіжності права, звичаю і повсякденних практик, невідповідність соціальних практик законодавчим нормам. Такий висновок може бути прикладений не тільки до часів дії Литовського Статуту, але й Конституцій УРСР і незалежної України з усім відповідним законодавством. Разом із тим деякі дослідники, продовжуючи ідею частих розходжень між нормами і практикою, вказують, що життя складалося по-різному. Тому при загальній номінальній домінації влади чоловіків мали місце прояви егалітарності і навіть провідної ролі жінок в тих чи інших ролинах.

4. У кількісному плані значно переважає доробок радянських суспільствознавців із теми участі жіноцтва в творенні соціалістичної економіки. Жіноча праця, шляхи її інтенсифікації та ефективного використання у різних

галузях народного господарства на всіх етапах побудови комунізму виявилася улюбленою темою авторів, які писали про радянське жіноцтво. Це – опосередковане визнання тієї обставини, про яку говорив і Володимир Ленін: без жіночої праці перемога соціалізму неможлива. Публікації радянських часів були трьох типів: перший – про трудящих жінок в цілому, другий – жінки та індустріалізація і праця у промисловості, третій – селянка і колгоспниця в умовах соціалізму. В усіх доводилася відданість жіноцтва ідеям комунізму та успішність втілення їх в життя. Звичайно, ніяких гострих моментів в подібних працях бути не могло, окрім боротьби із саботажем та антирадянськими елементами (особливо у Західній Україні). Тільки в останні роки існування Союзу пролунали поодинокі критичні зауваження стосовно невирішеності багатьох проблем жіноцтва, на що Михайло Горбачов відповів пропозицією «повернути жінку в сім'ю».

5. На сучасному етапі розвитку української історичної науки почали з'являтися дослідження, які намагаються по-новому висвітити участь жіноцтва у радянському економічному житті. Серед них – кандидатські дисертації з неодмінними статтями, які присвячені залученню жіноцтва до індустріалізації та колективізації сільського господарства. В них значне місце займають питання соціальні, зокрема, ті, що стосуються реалій умов праці і побуту жіноцтва, показується вся суперечливість радянської емансипації, просякнутої дискримінацією. Разом із тим і в даному випадку тема повсякдення залишається дуже перспективною в плані дослідження через недостатню висвітленість. Так само дуже цікавим є напрямок історії ментальностей, зокрема, «радянської жінки», яка виносила всі складності не тільки радянських, але й пострадянських часів.

6. Нині Україна знаходиться в унікальній історичній ситуації, коли водночас відбувається формування держави і складання ринку. У такому становищі опинилися усі пострадянські країни. Як показує історична практика, в більшості з них перехід до нового життя, в якому на першому місці оголошена демократія, відбувається здебільшого за рахунок жінок, що і показано в значній частині праць

суспільствознавців. Проте в жодній з них не знайдено не тільки відповіді, а й постановки питання: чи демократичний такий перехід до демократії?

7. Стосовно економічної сфери, то науковці в своїх працях показують: реальність така, що українська господарська система не може існувати без жіночої участі через значну включеність до різних галузей. Спроби деяких ідеологів та політиків зменшити конкуренцію на ринках праці за рахунок повернення жінок виключно до кола домашніх обов'язків, що прикривається серпанком відродження національних традицій і культом Березині, не тільки приречені на невдачу, а об'єктивно заважають суспільному поступу, в якому більша частина української людності може принести значну користь.

8. Гендерна асиметрія сучасного українського суспільства також виявляється в представленості жінок у різних сферах економічної діяльності. Як показують дослідники, громадська думка асоціює бізнес із «чоловічою справою», тому і досі не виробився стереотип успішної ділової жінки. Натомість циркулює комплекс антифеміністичних стереотипів, що разом із специфічними умовами політичного та економічного життя країни ще більше ускладнюють можливість жінок самореалізуватися в бізнесі. Разом із тим слід зауважити: від початку 1990-х рр. вчені все більше переходять від констатації значного погіршення економічного становища жінок, особливо жіночого безробіття, до вивчення феномену жіночого підприємництва та пошуку нових стратегій економічної поведінки.

9. Певне висвітлення одержали проблеми ролі і місця жінки у сучасній сімейній економіці. Науковці зазначають, що сфера внутрішньосімейного розподілу домашніх обов'язків, як і раніше, залишається найбільш консервативною областю гендерних відносин. Разом із тим все більш помітною стає тенденція в бік егалітарності, в основі чого не стільки розміри заробітків, скільки гендерні уявлення подружжя. Як пояснюють дослідники, солідарність статей та егалітаризм могли б значно покращити становище не тільки жінок, а й чоловіків, проте існуючі гендерні стереотипи тому не сприяють.

10. Проведене вивчення усього розмаїття публікацій з теми «Жіноцтво України в економічному житті» показує, що більшість з них – це факти і

статистика і дуже незначна аналітика. Перехід від поверхових проявів до глибинних тенденцій здійснюється у окремих працях, зокрема, філософів, які зайнялися дослідженням реалій сучасного життя. Наступним дуже бажаним кроком було б об'єднання фахівців різних галузей соціогуманістики заради комплексного дослідження названої проблеми.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ЖІНОЦТВА УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ

3.1. Вітчизняна і діаспорна історіографія українського жіночого руху в минулому і на нинішньому етапі розвитку

Роль і місце жіноцтва у суспільно-політичному житті – багатогранна і складна тема. Її розгляд дослідники різних часів і географічної локації ведуть від стародавніх до наших днів. Відразу слід зазначити, що у сучасному творенні української історичної традиції спостерігається тенденція до певної гіперболізації, що знаходить вияв у публікаціях, присвячених участі жіноцтва в політичному житті нашої країни у давні часи. Розхожими є твердження стосовно: українські жінки від часів Київської Русі і козаччини завжди були свідомі завдань, які стояли у цій царині, виступали вірними союзницями чоловіків у національній і соціальній боротьбі. В якості аргументів наводяться приклади княгині Ольги, доньок Ярослава Мудрого, що не може бути підтвердженням типовості феномену. Що стосується козацьких часів, то в якості державотворчої діяльності наголошується сприяння розвитку освіти, доброчинність, участь у братствах, а також те, що найзаможніші жінки мали вплив на місцеві справи, або інколи брали на себе роль старост чи очолювали військові акції. З іншого боку, здається перспективним вивчення не тільки формальної (вельми обмеженої практично на всіх етапах історії України), але й неформальної участі жінок у владі. Перші спроби здійснити такий підхід вже здійснені. В цілому ж, більш докладно громадсько-політична діяльність жінок на ранніх етапах історії України розглянута у монографії¹.

Револуційні перетворення, які почалися в Росії наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., а потім дали поштовх до аналогічних трансформацій в інших

¹ Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.). – С. 164–177.

колишніх радянських республіках, у тому числі і в Україні, призвели не тільки до трансформації політичної системи, але до змін політичної культури населення, сприяли активізації суспільно-політичної активності всіх його соціальних груп. Жіноцтво України не залишилося осторонь: почали з'являтися жіночі організації, яких ставало все більше. Їхні акції та ініціативи сприяли зверненню дослідників до вивчення такого важливого соціального феномену, яким є жіночий рух. Як показує історіографічний аналіз, тема жіночого руху є однією з найпопулярніших серед дослідників. Увага до цього суспільного феномену виявлялася від часів його зародження до сьогодні, хоча розподілялася нерівномірно, якщо говорити про стать авторів, періоди та регіони. Серед автури переважає жіноча стать, починаючи від активних діячок руху і до сучасних дослідниць. Серед активісток найбільше висвітлювали означену проблему Олена Кисілевська¹, Ольга Кобилянська², Наталія Кобринська³, Константина Малицька⁴, Зінаїда Мірна⁵,

¹ Кисілевська О. Слово до жіноцтва / Олена Кисілевська // Жіноча доля. – 1927. – Ч.11. – С. 3–5; її ж. Як вести працю в жіночих гуртках // Наш світ. Альманах "Жіночої долі". – 1927. – С. 170–173; її ж. Пробудження громадянської свідомості в нашого жіноцтва // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 10. – С. 3.

² Кобилянська О. Емансипація української жінки / Ольга Кобилянська // Самостійна думка української матері. – 1931. – № 2. – С. 5–6.

³ Кобринська Н. Про жіночий рух в новітніх часах / Наталія Кобринська // Перший вінок. Жіночий альманах, виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. – Л., 1887. – С. 5–23; її ж. Жіноча справа в Галичині // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. До 100-річчя українського жіночого руху (1884–1984) – 1984. – Літо-осінь. – С.68–98; її ж. Стремління жіночого руху // Там само. – С. 111–123; її ж. Жінка і свобода // Кобринська Н. Вибрані твори / упоряд.: І. О.Денисюк, К. А.Кріль. – К.: Дніпро, 1980. – С. 372–376 та ін.

⁴ Малицька К. Про жіночий рух / Константина Малицька. – Л., 1904 – 41 с.

⁵ Мірна З. Українська Національна Жіноча Рада / Зінаїда Мірна // Наш світ. Альманах "Жіночої долі", 1927. – С. 194–197; її ж. Жіночі Товариства. Чи вони

Олена Пчілка¹, Мілена Рудницька² та інші. Ці джерела є дуже важливими з огляду на простеження процесів усвідомлення необхідності змін у соціальному становищі жінок України, організації їхньої діяльності, вироблення ідеологічних засад, окреслення організаційних принципів, налагодження практичної роботи, аналізу власного й іноземного досвіду тощо. Цінність названих публікацій також полягає у тому, що вони вийшли з-під пера безпосередніх учасниць, більш того – організаторок та ідеологів українського жіночого руху. Іншим історіографічним аспектом є значний інтерес дослідників більш пізніх часів до провідних учасниць боротьби українського жіноцтва за емансипацію³.

нам потрібні? // Жінка. – 1935. – Ч. 10. – С. 2–3; її ж. "Об'єднання слов'янських жінок" та українки // Жінка. – 1936. – Ч. 11-12. – С. 9–10; її ж. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. – 1937. – Ч. 6. – С. 2–3; Ч. 7. – С. 2–3; Ч. 8-9. – С. 6–7; її ж. Жінка-українка на еміграції // Тризуб. – 1938. – № 48-49. – С. 4–5 та ін.

¹ Пчілка О. Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі / Олена Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 9. – С. 11–12.

² Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: зб. док. і матеріалів про життя, суспільно-політ. діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької.

³ Грушевський М. Наталія Кобринська // Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 9. – Ч. 11. – С. 1–23; Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка / Ольга Дучимінська. – Коломия: Сова, 1934 – 34 с.; Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська і український жіночий рух / Ірена Книш. – Вінніпег: Накладом авторки, 1957. – 302 с.; її ж. Шляхом найвищої любові // Книш І. Жінка вчора й сьогодні. – С. 16–18; Книш І. Передвісниця української революції // Книш І. Відгуки часу. – С. 14–30; Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця / ред. Л. Бурачинська. – Торонто: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1965. – 126 с.; Лашенко Г. Зінаїда Мирна / Г.Лашенко // Наше життя. – 1966. – Ч.1. – С. 39; Ч. 2. – С. 31; Ч. 3. – С. 39; Ч. 4. – С. 31; Ч. 5. – С. 31–33; Кобринська Наталія: бібліографічний покажчик / [ред. О. Н. Мороз, коментар .

Разом із тим в історіографії українського жіночого руху спостерігається дисбаланс в гендерному плані. Адже у гендерному підході до вивчення історії передбачається необхідність уваги до обох статей. Коли мова йде про вивчення історії жіночого руху, часто залишається за межами дослідницької уваги участь непересічних чоловіків України в акцентуванні жіночого питання, а також сприянні становленню жіночого руху. Хоча деякі напрацювання у даному напрямку існують¹, проте до теперішнього часу не вдалося виявити жодної узагальнюючої історіографічної публікації стосовно названої проблеми.

П. Г.Баб'як]. – Л.: Світоч, 1967. – 49 с.; Горохович А. Мілена Рудницька / Антоніна Горохович // Віднова. – 1984. – Літо-осінь. – С. 34–47; Якубовська М. С. Життєвий і творчий шлях Костянтини Малицької / Марія Степанівна Якубовська. – Л.: Основа, 1995. – 123 с.; Гонюкова Л. Софія Русова як фундатор українського жіночого руху / Л. Гонюкова // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1997. – № 2. – С. 292–299; Хорунжий Ю. Людям мила: Оповіді про Людмилу Старицьку-Черняхівську та щойно знайдена ще не надрукована її поема "Великих похорон" – Б.М. Додаток до часопису Всеукраїнського Товариства політв'язнів та репресованих "Зона", 1999. – 52 с.; Одинак В. Олена Кисілевська у боротьбі за жіночу волю / Вікторія Одинак. – Режим доступу: [//http://h.ua/story/150564](http://h.ua/story/150564); Софія Русова: з маловідомого і невідомого. В 2х частинах / [упоряд. З. Нагачевська, О. Джус]. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – Ч. 1. – 334 с.; Ч. 2. – 364 с.; Ворчакова І. Визначна роль Н. Кобринської у зародження та становленні жіночого руху в Україні / І. Ворчакова. – Режим доступу: [//http://www.politik/org.ua/vid/bookcontent.php3?b=24&c=622](http://www.politik/org.ua/vid/bookcontent.php3?b=24&c=622); Бойко А. Т. Костянтина Малицька: історіографія життя й творчості / Андріана Тиберіївна Бойко. – Режим доступу: [//http://intkonf.org/boyko-at-konstyantina-malitska-istoriografiya-zhittya-y-tvorchosti](http://intkonf.org/boyko-at-konstyantina-malitska-istoriografiya-zhittya-y-tvorchosti) та ін.

¹ Грабовська І. Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова)

Говорячи про чоловіків, які стояли біля витоків жіночого руху в Україні, не можна оминати постать Михайла Грушевського, який був не тільки видатним істориком, але й визначним політиком. Проблемі суспільного становища жінки у його спадщині присвятила свою розвідку Оксана Рибак.¹ Жінки в контексті еволюції національної історії та у процесі творення і функціонування культури стали об'єктом його наукового аналізу. Авторка наголошує, що саме в дослідженнях М. Грушевського вперше в українській історіографії суспільне становище жінок трактувалося з точки зору історичної еволюції і як явище, важливе для характеристики національного цивілізаційно-культурного життя. Вона також вказує, що висвітлення проблеми ролі жінок в українській історії підпорядковувалося загальнонауковим завданням вивчення відповідних епох та їх структур і тому не могло бути різнобічним та вичерпним. Проте важливі самі засадничі візії, зокрема, що стосується взаємозалежності соціально-економічного розвитку краю і рівня розвитку жіночого руху, що простежується в працях М. Грушевського.² Наукова спадщина видатного вченого і громадського діяча показує, що він приділяв велику увагу руху жінок, інтелігентній праці, вищій освіті, до публічній і письменницькій діяльності жіноцтва. Закономірно, що до складу Центральної Ради, на чолі якої він став, увійшли і жінки. Тобто на той час українське жіноцтво набуло достатньо поваги, аби разом із чоловіками стати до

/ Ірина Грабовська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2008. – № 12. – С. 26–28; Буряк Л. Науково-творча спадщина М. І. Костомарова крізь призму історичної фемінології / Лариса Буряк // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 348–363.

¹ Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча. – С. 125–131.

² Грушевський М. Рец. на: Жіноча бібліотека, видає Наталія Кобринська, кн. 3. – Львів, 1896 / Михайло Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1897. – Р.VI. – Т.XVII. – кн. III. – С. 49; його ж. Наталія Кобринська // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. IX. – С. 2–4.

державницьких справ, що може розглядатися як досягнення жіночого руху як втілення ідей фемінізму.

Від 80-х рр. XIX ст. ідеї фемінізму живили жіночий рух в Україні. Але відразу варто підкреслити таку деталь: чимало праць, присвячених жіночому руху, визначення йому не дають, наче всім має бути зрозуміло, про що йдеться. Часто він тлумачиться як поняття, що позначає сукупність жіночих організацій, діяльність яких спрямована на підвищення соціально-політичного статусу жінок і досягнення рівних прав з чоловіками. Олена Луценко, визначаючи основні теоретичні підходи до феномену жіночого руху, вказує, що на відміну від інших видів соціальних рухів суб'єктом цього руху є група, яка виділяється за ознакою статі, її специфічними інтересами. Ці інтереси сформувало протиріччя між чоловічою і жіночою соціально-демографічними групами, що склалося історично, в основі якого – проблема нерівноправного становища жінки в суспільстві. Тому, пише О. Луценко "жіночий рух можна розуміти як спільні дії жіночої соціально-демографічної групи, спрямовані на досягнення рівноправного положення жінки в суспільстві".¹ Проте деякі дослідниці, а саме: Л.Смоляр і Г.Ткаченко вказали, що жіночий рух треба розглядати як у вузькому, так і широкому значенні.² Так остання запропонувала визначення: "У вузькому значенні "жіночий рух" – це громадський рух, що ставить за мету мобілізувати активність жінок на досягнення ними справедливого і гідного місця в суспільстві. Основою його є добровільне об'єднання жінок, які діють відповідно до цілей і завдань, закріплених в прийнятих ними програмах і статутах. В широкому розумінні "жіночий рух" являє собою розвиток соціально-політичної активності жінок взагалі".³ І ще: "Рух може

¹ Луценко Е. Основные теоретические подходы к феномену женского движения / Елена Луценко // *Femina Postsovietica*. – С. 153.

² Смоляр Л. Жіночий рух другої половини XIX – початку XX ст. / Людмила Смоляр // *Жіночі студії в Україні*. – С. 11; Ткаченко Г. І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці. – С.8.

³ Ткаченко Г.І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці. – С. 8.

орієнтуватися на зміну структури гендерних відносин, а може діяти, виходячи із існуючих гендерних ролей. В першому випадку він буде називатися феміністичним, в другому – просто жіночим", - висуває своє тлумачення Людмила Смоляр¹.

Аналіз показує, що в проблематиці жіночого руху дають про себе знати психологічні стереотипи романтично-народницького світогляду про практично рівноправне з чоловіками становище жінок у суспільстві, про світову унікальність української жінки як Березині. Разом із тим "історичні витoki жіночого руху та "жіночого питання" в Україні" починають від давніх слов'ян, Київської Русі та козацтва, як це робить Олена Луценко.² Навіть, якщо розглядати жіночий рух в широкому розумінні слова – як активізацію соціально-політичної активності жінок – навряд чи з останнім трактуванням можна погодитися.

Хоча офіційно роком виникнення перших жіночих організацій вважається 1884-й (заснований жіночий гурток Олени Доброграєвої у Києві і «Товариство руських жінок» на чолі з Наталією Кобринською у Станіславі), жіноча громадська активність у різних формах суттєво посилилася раніше. До таких форм можна віднести добротність, культурно-просвітницьку працю, літературну діяльність, а також періодичні видання для жінок³.

Більшість дослідників історії жіночого руху в Україні підкреслюють, що він виник на хвилі національного відродження за умов бездержавності, тому пріоритетне місце в ньому посідали національно-визвольні змагання. Від початку яскраво виявилось його національне спрямування, особливо у західноукраїнських землях. Відданість національній ідеї виявилася у широкому спектрі - від обстоювання її в літературних творах до служіння жінок в лавах Січових стрільців, політичних та військових націоналістичних організаціях, боротьбі

¹ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. – С. 12.

² Луценко Е. А. Програма спецкурса "История женского движения на Украине"

³ Все названі сюжети знайшли відображення з точки зору історіографічного аналізу у монографії.

проти іноземних поневолювачів, проти тоталітаризму. В працях істориків акцент робиться на тому, що починаючи з XIX ст. традиція українського жіночого руху глибоко закорінена на боротьбі не за власне феміністичні цінності у західноєвропейському розумінні, а на боротьбу за національне визволення і підпорядкування жіночих домагань національній та державницькій ідеї.¹

Зрозуміло, що належність до різних держав з їхніми відмінностями у політичних системах і культурних впливах призвело до формування двох різних типів жіночого руху. В історіографічному плані це виявилось у тому, що переважна більшість праць, які розглядають період кінця XIX – першої третини XX ст., присвячена відповідним процесам або у Наддніпрянській Україні², або на західноукраїнських землях.³ Проведений підрахунок публікацій показав понад

¹ Грабовська І. Гендерні та феміністичні студії в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ірина Грабовська. – Режим доступу: http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabos'ka.htm

² Чикаленко Г. Київська Жіноча Громада в перших роках XX століття / Г.Чикаленко // Жінка. – 1939 – Ч.4. – С.2–3; Богачевська-Хомяк М. Організації жінок у східній Україні на зламі XIX – XX ст. / Марта Богачевська-Хомяк // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1993. – Т. ССХХV. Праці історико-філософської секції. – С. 258–277; Смоляр Л. О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905–1916) / Людмила Олексіївна Смоляр // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 92–100; її ж. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 76–90; її ж. Жіночий рух другої половини XIX – початку XX ст. // Жіночі студії в Україні. – С. 90–109; її ж. Минуле заради майбутнього та ін.

³ Починаючи з 1985 р. жіночому руху в Західній Україні присвятила велику кількість своїх студій Оксана Рибак (пізніше вона взяла подвійне прізвище – Маланчук-Рибак). Логічним завершенням її роботи стало видання монографії і захист докторської дисертації. Повний публікацій – у списку літератури. Там само можна знайти назви праць О. Гнатчук, У. Головчанської, І. Дейнеги, М. Дядюк, Т.

п'ятиразове переважання публікацій, присвячених Західній Україні (без праць, що побачили світ завдяки зусиллям авторів з діаспори). Така ситуація пояснюється насамперед тим, що жіночий рух у цьому регіоні мав довшу історію незалежної еволюції, на відміну від підрадянської України і, відповідно, одержав вищий ступінь розвитку. Лише невелика кількість праць дає загальний нарис історії жіночого руху в обох частинах країни¹, або спеціально присвячує студію

Раєвич та інших дослідниць, які захистили кандидатські дисертації і мають багато публікацій. Дослідження означеної теми рушило шляхом більшої деталізації: до розгляду беруться окремі території Західної України, певні напрямки діяльності жіночих організацій, діяльність конкретних об'єднань тощо. Останню кандидатську захищено у 2009 р. – Юрків Ю. В. Українські жіночі організації у національно-політичному житті Східної Галичини (1917–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю. В. Юрків. – Чернівці, 2009. – 20 с.

¹ Смоляр Л. Феміністична традиція України і питання сучасного жіночого руху / Людмила Смоляр // Жінка і демократія. – С. 45–51; Дармограй Н. 110 років жіночого руху в Україні / Наталія Дармограй // Там само. – С. 58–62; Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга пол. ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / І. О. Волкова. – Одеса, 1995. – 24 с.; Луценко Е. История женского движения в Украине / Елена Луценко // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. – Х.: ХЦГИ, 1998. – С. 321–327; Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. Український жіночий рух і процеси державотворення. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 96 с.; Ковалішина Н. П. Витоки, умови виникнення та етапи розвитку жіночого руху в Україні / Наталія Порфирівна Ковалішина // Зб. наук. праць УАДУ. – 2001. – Вип. 1. – С. 72–77.

порівняльній характеристиці¹. Найбільш ґрунтовні студії намагаються дати картину конкретно-історичних умов, в яких виникав жіночий рух у східних і західних українських землях, і які визначили його основні напрямки, ідеологічні течії, характерні риси, функції діяльності жіночих організацій, періоди розвитку самого руху.

Тоталітарна партійно-політична система з характерним прагненням контролю над всіма сферами життя суспільства унеможливила існування самодіяльних громадських організацій в цілому, і жіночих зокрема. При партійних комітетах, які, власне і тримали владу в своїх руках, були створені жінвідділи, покликані керувати жіноцтвом, насамперед, скеровуючи його на "боротьбу за перемогу соціалізму". Із "вирішенням жіночого питання", пов'язаним із "побудовою соціалізму в основному", жінвідділи були скасовані. Пізніше, знов-таки директивно, створили жіночі ради. Вони не мали реальної самостійності, оскільки керувалися і контролювалися комуністами – як комітетами, так і членами партії, які мали працювати у всіх громадських організаціях, "проводячи партійну лінію на місцях". Тобто роль виразника інтересів жінок жіночі ради в дійсності не виконували, оскільки через них партія-держава впливала на сферу приватного життя, керувала жінками, навіть тими, хто не був партійками. Взагалі тема жіночого руху репресувалася в радянській історіографії. Оцінки ставлення більшовизму і радянської влади до незалежного жіночого руху присутні у деяких сучасних історичних розвідках.²

¹ Мручко Є. Є. Жінки в суспільному русі Наддніпрянської України і Галичини наприкінці ХІХ ст. (спроба порівняльної характеристики) / Є. Є. Мручко // Жіночий рух в Україні – С. 130–132.

² Луценко О. А. До історії феміністичного руху на Україні / Олена Анатоліївна Луценко // Дух і космос. – Х.: ХДУ, 1995. – С. 127–128; Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні / Євген Луценко // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 7.

Жіночий рух в якості самодіяльного напрямку суспільно-політичної і культурно-освітницької діяльності продовжував існувати на Західній Україні до приєднання її до СРСР. Там виникло і діяло чимало організацій різного спрямування. Найвпливовішим був "Союз українок", який тривалий час очолювала Мілена Рудницька. У червні 1934 р. у Станіславі відбувся перший Український жіночий конгрес, який підвів підсумки діяльності жіночих спілок. У 1937 р. у Львові було створено Всесвітній Союз українок, який об'єднав українські жіночі організації багатьох країн. У 1938 р. там само зареєстровано політичне товариство "Дружина княгині Ольги", яке вважається завершальним організаційним актом у розбудові тогочасного українського жіночого руху на західноукраїнських землях. В історіографії наявні праці самих активісток руху, зокрема, Мілени Рудницької, західноукраїнських авторів, які висвітлювали історичні досягнення організованого жіноцтва¹.

Після встановлення на практично всіх українських землях радянської влади і сам жіночий рух, і його історіографія продовжують своє існування у діаспорі. В кожній країні, насамперед, в Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії, Німеччині, - виникають організації українок, які докладають зусиль до збереження своєї мови і культури. Їх об'єднує Світова федерація українських жіночих організацій. Ентузіастки справи ретельно ведуть "літописи" роботи, які потім втілюються в узагальнюючі студії. Разом із тим не забувають про Велику

¹ Кобаровська С. Шлях до організації українського жіноцтва (короткий огляд організації його змагання) / С. Кобаровська // Наша мета. – 1919. – Ч. 22. – С. 1–3; № 23. – С. 3–4; № 24. – С. 3–6; Бачинська-Донцова М. Розвиток наших жіночих товариств / М. Бачинська-Донцова // На новий шлях. Альманах "Жіночої долі". – 1926. – С. 14–16; її ж. На біжучі теми жіночого руху // Наш світ. Альманах "Жіночої долі" – 1927. – С. 87–90; Омельченко М. Жіночий рух в Галичині / М. Омельченко // На новий шлях. Альманах "Жіночої долі". – 1926. – С. 77–83; Невицька І. Жіночий рух на Підкарпатті / І. Невицька // Жінка. – 1935. – № 3. – С. 3 та ін.

Україну, її жіноцтво, його історію. Тобто розвиток жіночого руху за кордоном сприяв появі жіночих студій як наукового напрямку не тільки на світовому рівні, але й національному.

Серед діаспорних дослідниць, які присвятили свої праці названим питанням, – Ірина Павликовська, Ірена Книш, Ганна Янішевська, Марта Богачевську–Хомяк. Розвідку І. Павликовської вважають першим узагальнюючим дослідженням історії українського жіночого руху¹, здійсненим із "соборницьким підходом", тобто стосовно всіх українських земель. Сучасні вітчизняні дослідники вважають її важливою для вироблення концептуально-структурної моделі дослідження історії українського жіночого руху.² Слід відзначити, що книга цінна багатими фотоматеріалами, а саме представлені світлини майже всіх видатних українок, які брали участь у феміністичному русі. Разом із тим, у передмові до видання підкреслено, що в даній публікації використано лише доступні на закордонні матеріали. В цілому, робота має публіцистично-популяризаторський характер, головною її ідеєю є зв'язок жіночого руху із національно-визвольною боротьбою.

Велику увагу названій проблематиці приділила Ірена Книш. Значний інтерес являють її монографії про Наталію Кобринську та Івана Франка, які стояли біля витоків українського жіночого руху.³ Історії української жінки присвячені деякі її статті, що увійшли до збірки "Жінка вчора і сьогодні".⁴ І. Криш також виступила в ролі укладача збірок статей з історії українського жіночого руху. Менша за обсягом праця Ганни Янішевської. Але її заслуга полягає у тому, що вона у своїй

¹ Павликовська І. На громадський шлях. З нагоди 70-ліття українського жіночого руху / Ірина Павликовська. – Філадельфія: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1956. – 80 с.

² Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 79.

³ Книш І. Смолоскип у темряві: Наталія Кобринська й український жіночий рух; її ж. Іван Франко і рівноправність жінки.- Вінніпег: Новий шлях, 1956. – 155 с.

⁴ Книш І. Жінка вчора і сьогодні.

невеликій розвідці зробила спробу прослідкувати розвиток жіночого руху протягом 50 років, починаючи від часу української національної революції.¹

Особлива заслуга у дослідженні історії українського жіночого руху належить американській вченій, а також активістці жіночих організацій США, львів'янці за походженням, Марті Богачевській-Хомяк. Вона почала із невеликих статей, а потім видала фундаментальну монографію якісно вищого рівня наукової компетентності та аналітичності, що висвітила період від 1884 до 1939 р. і стан справ на всіх українських землях, які входили до складу різних держав.² М.Богачевська-Хомяк дослідила діяльність жіночих організацій, що існували в Російській та Австрійській імперіях, під Польщею, а також в радянській Україні. Не забута співпраця українок із міжнародними жіночими організаціями. Особливо слід підкреслити: авторка розглядає жіночий рух на широкому історичному тлі українських реалій. Вона також продемонструвала відхід від традиційного розгляду історії країни як історії суспільно-державної і відкинула точку зору, що трактувала суспільну діяльність жінок як маловажливу.

Ця робота має не фрагментарний, а цілісний характер, що відбилося в охопленні широкого кола проблем. Студія була виконана на архівних матеріалах, що зберігаються в Україні, хоча авторка і нарікала на певні труднощі у доступі до них. Але джерельне багатство – величезна кількість джерел, історичні і публіцистичні видання, архівні матеріали, дані статистики, періодична преса, спогади тощо, - віддзеркалилося у змісті, на який досі активно посилаються сучасні дослідники. Окрім повноти фактичного матеріалу наявний аналітичний рівень, зокрема, запропонована концепція "прагматичного фемінізму", що мала пояснити специфіку українського жіночого руху, відтворювана пізніше в численних публікаціях вітчизняних науковців. М.Богачевська-Хомяк не залишила

¹ Янішевська Г. 50-річчя здобуття громадських прав української жінки: жіночий рух від часу української національної революції, 1917-1967 / Ганна Янішевська. – Вінніпег, 1968. – 30 с.

² Праці називалися у першому розділі.

вивчення історії жіноцтва України, присвятила свої праці не тільки минулому, але й тим змінам, що почалися після 1991 р.¹ Вона також постійно приміщувала свої публікації у періодичних виданнях, що виходили за кордоном.² Треба підкреслити: українські жіночі організації за кордоном також мають свої періодичні видання, такі як журнал "Наше життя", що видається Союзом Українок Америки. В цих виданнях постійно виходять історичні розвідки, зокрема, стосовно жіночого руху в різних регіонах і в різні історичні періоди.³

¹ Bohachevsky-Chomiak M. Political Communities and Gendered Ideologies in Contemporary Ukrain: The Vasyl & Maria Petryshyn Memorial Lecture Harvard University, 26 April 1994. - Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, Harvard Univ., 1994. – 25 p.

² Богачевська М. Український жіночий рух з перспективи сторіччя / Марта Богачевська // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. До 100 річчя українського жіночого руху. – 1984. – Літо - осінь. – С. 9–18; Її ж. Українським жіночим організаціям – 100! // Наше життя. – 1984. – Ч. 3-4. – С. 6–8 та ін.

³ Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України / О.Навроцький // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 9. – С. 2–4; Вергун-Модрицька В. Становище жінки у вільному світі і в СРСР / В. Вергун-Модрицька // Жіночий світ. – 1957. – Ч. 5. – С. 4; Абрамюк-Волинець К. Українська жінка на міжнародному форумі у минулому / К. Абрамюк-Волинець // Наше життя. – 1979. – Ч. 3. – С. 5–8; Волинець Л. Українська жінка на міжнародному форумі в минулому / Л. Волинець // Наше життя. – 1979. – Ч. 5. – С. 3–4; Ч. 6. – С. 5–6; 1980. – Ч. 4. – С. 4–6; Віднова. Культура. Суспільство. Політика. До 100 річчя українського жіночого руху (1884 – 1984). – 1984. – Літо - осінь. – 212 с.; Рихтицька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби / Д. Рихтицька // Визвольний шлях. – 1996. – Р. 49. – Кн. 3. – С. 262–268; Кн. 5. – С. 518–527; її ж. За оновлений тип української жінки // Визвольний шлях. – 1997. – Р. 50. – Ч. 6. – С. 673–677; Вжеснявська І. Український жіночий рух і 40-річчя СФУЖО / І. Вжеснявська // Наша дорога. –

Активність авторів діаспори настільки значна, що дає змогу підготовки спеціальних історіографічних розвідок, першою з яких стала стаття Тамари Раєвич.¹ В ній, зокрема, вказується, що науковці з діаспори ставили за мету об'єктивне висвітлення історії українського жіночого руху і висловлювали критичне ставлення до радянської історіографії з її ідеологічним підґрунтям. Водночас в багатьох випадках помітне свідоме небачення всіх проблем, пов'язаних із історичною долею жінок, ідеалізація суспільного становища жінки в минулому України, а також "підпорядкування" жіночих проблем національно-визвольним змаганням. Ірина Грабовська, говорячи про досвід української діаспори, не знаходить активно вираженої позиції тамтешнього жіноцтва, спрямованої на утвердження феміністичних цінностей в українському середовищі зарубіжжя. Дається в цілому позитивна оцінка роботі із збереження і консервації традиційної української культури. Разом із тим висловлюється судження: "...орієнтуватися на українську сільську культуру і на жіночий ідеал – українську селянку ("... селянка українська – це найдосконаліший тип української людини", – стверджувала Мілена Рудницька) у ХХ столітті не просто малоперспективно і утопічно, але й самовбивчо для українського феміністичного руху. Адже, хто-хто, а українська реальна селянка, надзвичайно далека від ідеалу вільної особистості і громадянки".² Отже, загальний висновок стосовно розробки історії українського жіночого руху в діаспорі може акцентувати підтримку інтересу до цієї

1998. – Ч.3. – С. 8–11; Вандерлос Н. Є українська жінка на світових широтах? / Наталка Вандерлос. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=735>

¹ Раєвич Т. Українська діаспора 40-80-х рр. про український жіночий рух / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного університету. – 1999. – № 5. – С. 46–50. Здобутки авторів з діаспори також розглядає Оксана Маланчук-Рибак в історіографічному розділі своєї монографії – С. 78–83.

² Грабовська І. Гендерні та феміністичні студії в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ірина Грабовська. – Режим доступу: http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabovs'ka.htm

проблематики, збереження пам'яті про досягнення у недержавській сфері і літопис діяльності організацій українок за кордоном, але без наголосу на суто феміністичних моментах, оскільки проблема "жінка в суспільстві" розглядалася крізь призму національно-державного підходу.

В сучасній Україні діє велика кількість різноманітних жіночих організацій, а отже, жіночий рух – незаперечна даність. Так само, як даністю є той факт, що йому присвячена величезна кількість досліджень фахівців різних суспільних наук, зокрема, істориків.¹ Серед останніх можна назвати, насамперед, Людмилу Смоляр, яка не тільки досліджувала жіночий рух Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст., але й зайнялась активним вивченням проблем сучасного жіночого руху в незалежній Україні,² Олену Луценко, яка подала систематизовані дані з історії українського жіночого руху у солідних монографіях, підготувала спецкурс, з програмою якого можна ознайомитися в

¹ Жіночі організації та ініціативи в Україні: Довідник. – К.: Інформаційно-консультативний Жіночий центр, 1996. – 98 с.; Жеребкіна І. Женское Политическое Бессознательное: Проблема Гендера и Женское Движение в Украине / Ирина Жеребкіна. – Х.: Ф-Пресс, 1996. – 376 с.; Веселова О. Жіночий рух в умовах незалежної України / О. Веселова // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф (Київ, 22 серпня 1996 р.). – К.: НАН України, Інститут історії України 1997. – С. 213–222; Луценко Е. А. Современное женское движение в Украине // *Femina Postsovietica*. – С. 152–200; Жіночі організації в Україні. Довідник / упоряд. Сидоренко О. І.. – К.: Центр інновацій та розвитку, 2001. – 376 с.; Павличко С. Women's organizations / Соломія Павличко // Павличко С. Фемінізм.– С. 11–113; Орлик М. А. Співпраця жінок України / Марія Андріївна Орлик // Жінка в Україні. Т. 30. – С. 225–228; Серьогін С. Співпраця органів державної влади із жіночими організаціями в умовах інтеграції України в Європейський Союз / С. Серьогін, О. Костюкова // Актуальні проблеми державного управління. – 2004. – № 2. – С. 3–11 та ін.

² Перелік праць авторки наведено у списку літератури.

Інтернеті¹, Ольгу Цуницьку, яка висвітлює сучасний жіночий рух в цілому, а також підготувала монографію, де розглянула його з точки зору регіональної².

Останніми роками було захищено декілька кандидатських дисертацій, присвячених жіночому руху, із фахів «історія», «політичні науки», «державне управління», що відбиває окрім історичних аспектів ширший погляд на роль жіночих організацій у суспільстві в цілому. Серед авторів – Наталія Дармограй, Наталія Ковалішина, Алла Лисенко, Оксана Ярош. Дослідниці видрукували низку статей, що передували захисту³, брали участь в роботі наукових конференцій. Треба зазначити, що жіночому руху в Україні присвячувалися спеціальні наукові конференції: "Жіночий рух в Україні: історія і сучасність" (Одеса, жовтень 1994 р.)⁴, "Актуальні проблеми жіночого руху в сучасній Україні" (Київ, вересень-жовтень 1998 р.)⁵. Проблеми історії і сучасності українського жіночого руху також були представлені на всіх наукових конференціях, які стосувалися жіноцтва України в цілому. Український жіночий рух розглядається в багатьох аспектах і зв'язках із процесами, передусім, державотворення, розвитку демократії, утвердження громадянського суспільства, гендерної політики тощо. Проте кількість ще не перейшла в якість: попри величезне число публікацій,

¹ Луценко Е. История женского движения в Украине / Елена Луценко // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. – Х.: ХЦГИ, 1998. – С. 321–327; ее же. Основные теоретические подходы к феномену женского движения // *Femina Postsovietica*; ее же. Программа спецкурса "История женского движения на Украине".

² Цуницкая О. Жіночий рух в Україні: Погляд з регіону / Ольга Цуницька. – О.: Астропринт, 2001. – 248 с.

³ Див. список літератури.

⁴ Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.

⁵ Актуальні проблеми жіночого руху в сучасній Україні: мат-ли міжнар. (вересень-жовтень 1998 р.) та міжвузівської (червень 1999 р.) конференцій. – К.: Вид-во НАУ, 1999. – 244 с.

присвячених жіночому руху в сучасній Україні, його фундаментальні комплексні дослідження, які можна було б порівняти із монографіями М. Богачевської-Хомяк, Л. Смоляр і О. Маланчук-Рибак про період кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., поки що не побачили світ.

Всі дослідники відзначають зростання чисельності жіночих організацій в Україні, проте часом наведені статистичні значно відрізняються. Наприклад, Алла Лисенко, яка присвятила свою дисертацію всебічному вивченню жіночого руху в період 1980 – 2001 р., вказує, що у 2001 р. кількість його організацій становила 992.¹ А Олена Матвієнко пише про понад 700.² Різниця у майже три сотні закономірно призводить до роздумів: або одна із дослідниць подала некоректні дані (звідки вони взялися і як вівся облік і підрахунок?), або куди поділася така велика кількість жіночих організацій? Зрозуміло, що у своєрідних умовах політичного життя сучасної України різноманітні організації швидко виникають і зникають, але щоби у такій кількості? Якщо прийняти на віру і першу, і другу цифру, треба вивчати "тенденцію". Що це: прояв дискримінації по відношенню до жіночих організацій, показник їх слабкості, віддзеркалення незатребуваності суспільством жіночих організацій як таких, чи то вияв формального підходу? Тобто, це вже становить предмет окремого дослідження.

Зрозуміло, що величезна кількість жіночих організацій передбачає різноманітність. Тому науковці пропонують свої варіанти їх типологізації як засобу наукової класифікації об'єктів за допомогою абстрактних теоретичних моделей або типів, в яких фіксуються найважливіші функціональні особливості

¹ Лисенко А. І. Жіночий рух в Україні: економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980-2001): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Лисенко. – Донецьк. 2004. – С. 16.

² Матвієнко О. М. Участь жінок у суспільно-політичному житті України в 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» – С. 13.

досліджуваних явищ. Варіанти можна знайти у працях Олени Луценко¹, Алли Лисенко², Людмили Смоляр³, Наталії Ковалішиної⁴, Іванни Георгізової⁵. Самі дослідниці, зокрема, О. Луценко⁶, визнають, що типологія сучасного жіночого руху в Україні ще недостатньо розроблена, проте найбільш цікавою вважається та, яку запропонувала Людмила Смоляр. Саме на цю періодизацію найчастіше посилаються інші автори. Треба також зазначити, що багатьом жіночим організаціям різного спрямування присвячені спеціальні публікації, в яких висвітлюється історія їх становлення і розвитку.

При тому, що кількість організацій рахується сотнями, діяльність жіноцтва в них не є масовою. Дослідники називають показник у 0,2% жіночого населення, – учасниць роботи жіночих об'єднань України. Вузькість соціальної бази обумовлює слабкість жіночого руху, як би не вихваляли його розмах і

¹ Луценко Е. Типология современных женских организаций, основные направления их деятельности / Елена Луценко // *Femina Postsovietica*. – С. 175–180.

² Лисенко А. І. Жіночий рух в Україні: економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980-2001). – С. 13.

³ Лисенко А. І. Жіночий рух як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Алла Іванівна Лисенко // *Перехрестя*. – 2000. – № 3. – С. 22–25; № 4. – С. 15–20; № 5. – С. 8–11.

⁴ Ковалішина Н. П. Взаємодія жіночих громадських організацій з органами державної влади як фактор здійснення гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Н. П. Ковалішина. – К., 2006. – С. 11.

⁵ Георгізова І. В. Жіночі організації України в громадсько-політичному житті суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси" / І. В. Георгізова. – К., 2008. – С. 10.

⁶ Луценко Е. Типология современных женских организаций, основные направления их деятельности. – С. 175.

масштабність функціонерки тих чи інших організацій. На фоні вельми бадьорої звітності про досягнення, що переважає в багатьох їхніх публікаціях, виявлення проблем соціальної бази зустрічається не часто. Дослідниці також окреслюють пріоритетні напрямки діяльності жіночих організацій в наш час: розбудова громадянського суспільства, правозахист, запобігання торгівлі людьми, відтворення і планування сім'ї, соціальна робота, благодійність, бізнес-тренінги, культурно-просвітницькі заходи, міжнародне співробітництво. Слід наголосити, що на першому місці, як і в минулі часи, залишається харитативна робота.

Новим явищем у розвиткові руху виявилось створення і діяльність жіночих партій в Україні, хоча далеко не всі феміністки вважали це за потрібне. Однак історичною данністю стали такі політичні партії, як "Жінки України" (виникла у 1997 р.), Всеукраїнська партія жіночих ініціатив (установчий з'їзд відбувся у 1997 р.), "Солідарність жінок України"(заснована у 1999 р.). Однак поки що феномен жіночих партій як таких в цілому і конкретно українських не став предметом уважного дослідження. Хоча поодинокі спеціальні публікації з'явилися: розвідки Ірини Клименко¹, Соломії Павличко², Іванни Гергізової³. В інших публікаціях жіночі партії частіше тільки згадуються, головним чином, з точки зору участі у виборах. Сам факт виникнення жіночих політичних партій може розглядатися як вищий щабель розвитку жіночого руху. Але постає питання: чи дійсно він є вищим? Чи дійсно відповідає новітнім умовам? Чи відстоюються інтереси саме жіноцтва у різноманітних сферах самореалізації? Як показує аналіз партійних документів, а також виступів керівничок, зберігається тенденція ставити на перше місце потреби розбудови національної держави, а потім – власне жіноцтва. Марфа

¹ Клименко І. Як народжуються, живуть і вмирають "жіночі" партії / Ірина Клименко // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – Ч.27. – С. 88–96.

² Павличко С. Women's parties and organizations, political rhetoric of women // Павличко С. Фемінізм. – С. 204–207.

³ Гергізова І. Ідеологічні засади діяльності "жіночих партій" в Україні / Іванна Гергізова // Борисфен. – 2007. – № 1. – С. 5–6.

Скорик вважає, що в цілому жіночі партії в Україні зупинилися на концепції так званого «соціального материнства», зосереджуючись на внесенні в політичну площину та обстоюванні «традиційно жіночих сфер» - турботи про родину, дітей та старше покоління¹. З іншого боку, аналізуючи програмні партійні документи, І. Клименко приходять до висновку, що призначення жіночих партій вбачається в участі жінок у діяльності органів державної влади². Перемога на виборах є необхідною передумовою реальної можливості впливати на прийняття політичних рішень та законотворчий процес. Проте, як відомо, жіночі партії жодного разу не були успішними у виборчому процесі.

Як показують вітчизняні вчені³, головною проблемою є подолання заангажованості українського суспільства на традиційні стереотипи, за якими соціальна роль жінки зводиться до обслуговування чоловічої частини населення та родини, ігнорується особистісна жіноча самореалізація. Тобто стереотип жінки як хранительки родинного вогнища налаштовує і саму жінку, і суспільну свідомість проти участі жінки у політиці. Подібний стан речей не може бути змінений постановами, практика соціального життя змінюється дуже повільно. Іншою стороною цієї проблеми є низька самооцінка жінок, що виявляється у широкому спектрі проявів: від нездатності усвідомити проблему нерівності за ознакою статі до підозрілого ставлення до жінок, що висувалися кандидатами в

¹ Скорик М. Політичні партії перед гендерним вибором – 2002 / Марфа Скорик. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name>

² Клименко І. Як народжуються, живуть і вмирають "жіночі" партії.

³ Костюкевич Л. М. Соціально-політичний аспект жіночого руху в Україні: проблеми та тенденції / Л. М. Костюкевич // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 191–193; Стефаненко Л. Проблеми формування сучасного жіночого руху в Україні / Л. Стефаненко // Перспективи. – 1998. – № 2. – С. 32–34; Луценко Е. Проблемы современного женского движения в Украине. – С. 186–197; Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі // Перехрестя. – 2000. – № 6. – С. 17.

депутати, що призводило до найчастішого програшу виборів. Велике значення має складне соціально-економічне становище країни і жіноцтва, що має наслідком недостатність ресурсів різного плану. Подвійне навантаження роботою вдома і поза домом не залишає жінці можливостей і бажання займатися громадською роботою, що, звичайно не робить жіночий рух сильнішим. Проблеми також випливають з того, що суспільство не сприймає жіночий рух як важливий чинник свого розвитку, тому не цікавиться ним, діяльність жіночих організацій мало відома широкому загалу. Їх важко назвати популярними і впливовими. В їх значній частині домінує традиційний погляд на роль жінки в суспільстві, тобто такі організації характеризуються як неоконсервативні: наче б то вони за "нову жінку", проте за старими стереотипами. Суттєва проблема – об'єднання і консолідація зусиль існуючих численних жіночих організацій, про що неодноразово говорили суспільствознавці¹. Причини зумовлені різницею інтересів і цілей, які в незалежній Україні сповідували жіночі і феміністичні організації. Перші підкреслювали свою роль у національному відродженні, без будь-яких суто феміністичних вимог, другі вимагали радикального переосмислення всіх соціальних і культурних основ, відкинувши пережитки патріархату. Жінки-політики ж заклопотані нагальними економічними і соціальними проблемами, тому не прислухаються до питань, які походять і від перших, і від других.

Головним питанням, на яке намагаються дати відповідь суспільствознавці, це питання ефективності діяльності організованого жіноцтва в сучасній Україні. Аналіз показує, що оцінки розходяться: від урочисто-звитяжних до суворо-песимістичних. Поміж ними – сподівання на те, що "кількість переросте в якість": "... сучасна політична палітра Українського суспільства представлена достатньо

¹ Смоляр Л. Жінки – за діалог / Людмила Смоляр // Віче. – 1999. – № 6. – С. 100–104; її ж. Проблеми діалогу, координації в жіночому русі / Людмила Смоляр // Перехрестя 2000. - № 6. – С. 12–14; Павличко С. Women's discordant voices in the context of 1998 parliamentary elections in Ukraine // Павличко С. Фемінізм. – С. 189.

розгалуженою системою жіночих організацій культурно-просвітницького, громадсько-політичного, соціального спрямування. Це дає змогу сподіватись на підвищення ролі жіночого чинника в державотворчому процесі України і створить належне правове та політичне поле для реального досягнення гендерної рівноваги як важливої запоруки забезпечення суспільної стабільності, злагоди, без яких не можливий прогрес".¹

Уважне вивчення праць, присвячених жіночим проблемам, показує схильність деяких авторів мінімізувати проблеми і перешкоди розвитку. Дехто вважає головною перешкодою проблему приміщень і обмеженість фінансових ресурсів. Хоча можна зустріти і більш серйозні оцінки, пояснення неспроможності жіночих організацій здійснювати свої безпосередні функції. Політолог Оксана Ярош пише про спадок соціалізму, який залишив у свідомості людей уявлення про реалізовану "рівноправність жіноцтва"; нерозвинену жіночу самосвідомість, яка вважає, що політика – не жіноча справа; вкоріненість стереотипів підпорядкування жінки чоловікові серед населення обох статей; відкидання соціалістичних ідеалів жінки-трудівниці і намагання повернути її в сім'ю, що підкріплюється ідеологією національного відродження з культом традиційних цінностей; прихід до влади лідерів із стійкими консервативно-патріархальними стереотипами мислення і некомпетентністю в гендерних питаннях; а також зростаюче прагнення до відокремлення в особисте життя².

Все названі обставини сприяли тому, що сучасний жіночий рух в Україні визначається оглядачами як достатньо традиційний, який наслідує радянські і дореволюційні цінності. Тобто, як і все українське суспільство, так і жіночий рух виявилися не готовими до входження до модерного світу з його принципово іншими, нетрадиційними, основами та динамічними трансформаціями. За словами

¹ Кормич Л. І. Роль жіночих організацій у формуванні гендерних засад державної політики України. – С. 108.

² Ярош О. Жіночий рух. Куди і навіщо? / Оксана Ярош // Віче. – 2001. – № 3. – С. 112–113.

О. Луценко, патріархатне ставлення до жіночого руху, до жінки на державному і побутовому рівні пояснюється тим, що в Україні – країні патріархатних традицій – поки що не склалася необхідна соціокультурна ситуація для справді модерних підходів до розв'язання цих проблем¹.

Разом із тим, ряд дослідниць продовжують вивчати і наголошувати внесок жіночих громадських організацій в процес формування громадянського суспільства за такими критеріями: теоретичний (демонстрація ролі та значення жінки в сучасному суспільстві, визначення гендерних стереотипів, які перешкоджають процесу входження жінки в політику, а також їх причин та наслідків) та практичний (вироблення стратегії гендерних перетворень, надання освітніх послуг жінкам, робота шкіл жіночого лідерства та ін.).² Вони переконані, що в громадянському суспільстві має панувати гендерна рівновага і гендерна демократія, у встановленні якої велику роль відіграють жіночі організації.

З огляду стану розробки історії українського жіночого руху впливають наступні висновки.

1. Проблематика українського жіночого руху широко аналізується вітчизняним суспільствознавством – фахівцями з історії, політології, соціології, державного управління, філологами, журналістами та іншими. Зазначена тема є однією з найбільш розроблених у межах проблематики "Жінка в історії України", про що свідчить велика кількість публікацій. Дослідники займаються загальними питаннями, а саме: формування, становлення, характеристика, становище, оцінка, жіночого руху на різних етапах його розвитку, а також більш конкретними, тобто присвячують свої студії окремим регіонам і навіть організаціям або друкованим органам. Наявна література робить необхідним не тільки підготовку історіографічних статей з багатьох аспектів проблеми, але й може стати темою окремої кандидатської дисертації узагальнюючого плану. На теперішній момент

¹ Луценко Е. Современное женское движение в Украине. – С. 186–187.

² Ковалішина Н.П. Взаємодія жіночих громадських організацій з органами державної влади як фактор здійснення гендерної політики в Україні. – С. 13–14.

таких практично немає, якщо не брати до уваги необхідних вступних частин у дисертаціях, монографіях, а також публікацій дисертантки.

2. В історіографії проблеми виразно окреслюються періоди до встановлення радянської влади в Україні і після. Мається на увазі, що в радянській Україні жіночий рух був репресований, тому і не було розробки його історії. Поодинокі публікації почали з'являтися лише у 1980-х рр. Про український жіночий рух не забували в діаспорі. Насамперед, у кожній країні, де опинилися українські жінки, вони створювали свої організації і вели активну роботу, чому потім присвячували солідні видання – монографічного плану, а також періодичні, насамперед, журнали. Закордонні дослідниці продовжували працювати над історією українського жіночого руху, часом задаючи певні напрями, потім відтворювані у вітчизняних студіях (концепція "прагматичного фемінізму"). Коли ж Україна стала незалежною державою, серед знов відкритих тем означилася історія жіночого руху.

3. Увага дослідників в окресленій проблематиці розподілилася вельми нерівномірно: здебільшого розроблялася історія жіночого руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. з великим переважанням в бік західноукраїнських земель (практично всі автори – з того регіону). Тільки в останнє десятиліття з'явилося декілька дисертацій, супроводжуваних статтями та виступами на конференціях, присвячених стану справ жіночого руху незалежної України. При чому, на ці теми пишуть здебільшого автори з Києва, Центральної та Східної України.

4. Здебільшого розвідки відзначаються особливою ретельністю, академічним рівнем, солідною джерельною базою, фаховим опрацюванням значного масиву архівів, а також періодичної преси. Їх надруковані результати вражають багатством фактажу, що показує опертя на позитивістські засади. Тобто, виразно виступає описово-фактографічний характер праць. Однак часто не вистачає широкого теоретичного погляду, не обмеженого тільки переказом подробиць діяльності тих чи інших організацій, журналів. Необхідне бачення загальнодержавних і навіть глобальних проблем. Відчувається недостатня

загальнотеоретична обізнаність авторів із сучасних суспільствознавчих наук, тієї ж соціології або політології. Тому набагато вагомішими з точки зору загальних оцінок і висновків виглядають праці представників інших гуманітарних наук, які спромоглися піднятися до рівня теоретичних узагальнень.

Найчастіше дисертації, присвячені жіночому руху в тому чи іншому регіоні, починаються стереотипно: із здобуттям незалежності найважливішим є розбудова держава, національне відродження, в чому велику роль відігравали і повинні відігравати жіночі організації. Часто має місце наполягання на використанні форм і методів роботи, які були поширені у позаминулому столітті. Заклики на кшталт "Через пізнання історії – до конкретних дій" часом виглядають як порушення принципу історизму, коли пропоновані засоби виривають з історичного контексту і пропонують використовувати в умовах, які докорінні змінилися. Тобто наявна проблема поєднання традицій і новацій, що є дуже непросто в сьогоднішній Україні.

5. Аналіз праць, присвячених історії українського жіночого руху, подекуди виявляє таку рису, як традиційність в розумінні, небажання відійти від усталених положень і підходів. Показовим є відтворення частиною авторів концепції М. Богачевської-Хом'як стосовно "прагматичного фемінізму", наголошення української особливості стосовно суспільного статусу жінок від давніх часів, небажання розглядати жіночий рух в аспекті новітніх тенденцій розвитку світу. Лише деякі автори, зокрема О. Маланчук-Рибак, С. Павличко, О. Кись, О. Ярош та ін. всупереч традиціоналізму, переважаючому у суспільстві і серед наукових кіл, акцентують, що трансформація українців в модерну політичну націю супроводжувалася і має супроводжуватися поширенням ідеології фемінізму. Фемінізм як суспільний феномен існував не сам по собі, а був пов'язаний із макропроцесами, що відбувалися в економіці, політиці, культурі і носили характер модернізації, яка рухалася в бік індустріального, а пізніше і постіндустріального суспільства. І якщо Україна дійсно прагне увійти до кола розвинених країн світу, які все це пізнали, то треба орієнтуватися на всю сукупність кардинальних змін. Цікавою темою дослідження могла б стати

проблема взаємних впливів фемінізму і українського суспільства, прослідкована на різних історичних етапах. Що ж стосується жіночого руху, то він ще має утвердитися в нашій країні як суб'єкт політичного і соціального творення.

6. Деяким працям притаманна певна вузькість, оскільки вони зациклені на переказуванні деталей без показу широкого історичного тла, на якому розгортався жіночий рух. Щоправда, це зауваження стосується не всіх публікацій. Наприклад, Оксана Маланчук-Рибак у своїй монографії доклала зусиль, аби вписати цей рух у контекст національно-державного, і навіть ширше – культурно-цивілізаційного розвитку України. Іншим класичним прикладом можуть бути фундаментальні праці Марти Богачевської-Хом'як. Також поширеним недоліком є відсутність цілісної картини розвитку жіночого руху в Україні, щоправда, існують виключення.

7. До переважної більшості робіт доречно зауваження відносно хиб у гендерному плані. Адже в теорії гендер як такий стосується обох статей. Тому слід не забувати сказати про роль чоловіків, які виявили своє ставлення до проблем ролі жіноцтва у соціально-політичному житті, так чи інакше вплинули на настрої громадськості або підтримали реальними справами жінок на шляху боротьби за емансипацію. З іншого боку, в історії жіночого руху головна увага приділяється вивченню діяльності саме жіночих за складом організацій. Але, якщо розглядати жіночий рух у широкому розумінні слова, то треба вести мову про участь жінок і в інших громадських організаціях. В цілому, відчувається недостатнє знання і використання методів сучасних гендерних досліджень.

8. В оцінках значення українського жіночого руху як у попередні, так і нинішні часи, не відчувається адекватності. Навпаки, часто наявний деякий романтизм і перебільшення. В сучасних студіях трапляються суто "радянські" обороти: "активна діяльність українського жіноцтва", "велика роль жіночих організацій у розбудові громадянського суспільства" тощо. Актуальним здається дослідження, яке б пояснило подібні "бравурні реляції" на тлі дійсних життєвих проблем. Варто також підкреслити, що характер і тон публікацій залежить від

того, хто виступає автором: оптимістичніший у функціонерів, стриманіший – у науковців.

9. Взагалі, тема українського жіночого руху не може вважатися неприривною у своїй розробці. Тому перешкождали фактори, так би мовити, політичні і географічні. Можна виокремити блоки: дорадянський – наддніпрянській і західноукраїнський, міжвоєнний західноукраїнський, діаспорний, а також пострадянський, коли вітчизняні автори змогли без формальних обмежень зайнятися цією проблематикою. Проте інколи відчувається бажання бути "ідеологічно витриманими" на новий лад, коли настрої національної свідомості переважають над науковою об'єктивністю. В історії українського жіночого руху більш-менш ґрунтовно виписані тільки окремі сюжети і деякі часові періоди. Наскрізних всеохоплюючих фундаментальних видань, в яких би висвітлювався процес на всіх українських землях, а також в діаспорі, на всіх етапах понад сторічного розвитку руху поки що немає, якщо не брати до уваги окремі, хоча і послідовно-конкретні невеликі за обсягом нариси, складені Людмилою Смоляр, Оленою Луценко та деякими іншими. Українська історіографія в цілому не визначилася у питанні цілей, завдань руху, його стратегій і тактик, реальних досягнень і результатів. Практично відкритим залишається питання про вплив жіночого руху на процес соціальних змін в минулому і в наш час. Одностайності думок з приводу багатьох питань немає, що лише посилює необхідність продовження вивчення цього важливого соціально-політичного явища.

3.2. Історіографічний погляд на роль жінок України в державно-політичному житті

Умовно кажучи, держава "концентрує" в собі і собою політику. У величезній кількості аспектів виділимо два, які окреслимо: "держава для громадян", тобто які права надаються (не надаються), і "громадяни для держави", інакше кажучи, участь громадян у державотворенні. Як показує історичний досвід, головним визначальним фактором у даному випадку виступає міра демократії, наявна у тому чи іншому суспільстві. Різниця залежить від форми державного правління

(монархія чи республіка) і типу політичного режиму – чи він авторитарний того або іншого ступеня, аж до тоталітарного, чи він демократичний. Справжня демократія, як відомо, передбачає рівноправність всіх громадян, незалежно від статі, віку, національної і релігійної належності тощо. До кола прав входять соціально-економічні, про що йшлося у попередньому розділі, і політичні. До останніх належать вільне волевиявлення своїх політичних переконань, формування партій і політичних рухів, а також право брати участь у державотворенні. З огляду на зазначене, у центрі уваги постає проблема участі жіноцтва у державно-політичному житті України на різних етапах розвитку в історіографічному ракурсі.

Тему "Історична роль жінки в державотворчому процесі" вітчизняні науковці починають розкривати від часів Київської Русі і козаччини, як це можна побачити у розвідках С. Буравченкової¹, Л. і А. Кормичів², О. Кривошия³, І. Кузич-Березовського⁴, Л. Петришиної⁵. Вказуючи на високу ступінь освіченості жінок, а

¹ Буравченкова С. Б. Жінки у державотворчому процесі (доба Київської Русі і козаччини) / Світлана Борисівна Буравченкова // Жіночий рух в Україні. – С. 66–67.

² Кормич Л. І. Історична роль жіноцтва в державотворчому процесі в Україні / Л. І. Кормич, А. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 246–250.

³ Кривоший О. П. Участь жінок у формуванні державотворчих традицій українського народу за козацької доби (XVI – перша половина XVII ст.) / Олександр Петрович Кривоший // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 22–26.

⁴ Кузич-Березовський І. Жінка і держава / Іван Кузич-Березовський. – Л.: Світ, 1994. – 287 с.

⁵ Петришина Л. В. Історична роль жінки в державотворчому процесі / Л. В. Петришина // Вісник соціально-економічних досліджень. – 1998. – № 2. – С. 13–

також їх поважний соціальний статус, автори всіляко акцентують: "Немало славетних жінок, незалежно від походження, що зв'язали нерозривно свою долю з Україною, докладали своє серце, таланти і здібності для того, щоб утвердилась держава Україна, щоб визнавав її світ, щоб зростав її вплив як чинника світової культури"¹. В якості аргументів наводиться діяльність насамперед княгині Ольги, а також дочок Ярослава Мудрого, які посіли європейські престоли, інших княгинь, славних своєю доброчинністю та просвітительством². Це стосується і часів козаччини, коли саме у доброчинності й просвітительстві вбачається головний внесок жінок в українське державотворення. Тодішні шляхтянки мали певний вплив на громадське життя, проте важко сказати, що це був дійсно внесок у державотворення. В цілому, здаються перебільшенням типові заяви на зразок: «Українські жінки у часи Київської Русі і козаччини брали активну участь у державотворчому процесі, підносилися до високого розуміння тогочасних

19; її ж. Політичний потенціал жінок і процес державотворення в Україні // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3 / 4. – С. 55–60.

¹ Кормич Л. І. Історична роль жіноцтва в державотворчому процесі в Україні. – С. 247.

² Нагаєвський І. Рівноапостольна свята Ольга-Олена, княгиня й володарка Русі-України. Історичний нарис / І. Нагаєвський. – Філадельфія: Накладом Союзу Українок Америки, 1955. – 39 с.; Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі / Висоцький С. О. – К.: Наукова думка, 1991. – 101 с.; Козуля О. Вони прославили Київську Русь / Козуля О. Жінки в історії України. – С. 7–33; Луговий О. Жіноцтво княжої, державної доби / Луговий О. Визначне жіноцтво України. – С. 8–128; Жіночі студії в Україні. – С. 20–58; Борисенко В. Видатні жінки України-Русі: княгиня Ольга, Анна Ярославна / Валентина Борисенко // Українки в історії. – С. 27–32; Ричка В. М. Княгиня Ольга.

проблем України, були вірними і надійними помічницями чоловіків у боротьбі за соціальне і національне визволення народу»¹.

Відомо, що, коли українські землі підпали під владу сусідніх монархій, досягнення у творенні козацької держави були втрачені. За умов авторитарного режиму в державі відсутня демократична правова база, тобто права і свободи людини вкрай обмежені, не тільки для жінок, але й для чоловіків. Державна політика царату у сфері громадянських і політичних прав жінок послідовно проводила принципи невизнання їх в якості суб'єкта суспільного розвитку, закритості доступу до управління на всіх рівнях. Оскільки державна влада стояла на консервативно-патріархальних позиціях відносно призначення жінки, ідеї рівноправності статей і необхідності включення жіноцтва до процесу суспільного розвитку впливали на політику опосередковано, тобто через такі суб'єкти, як жіночі організації, політичні партії, окремі впливові державні і громадські діячі.

В Росії від 1905 р. почалася активізація політичного життя, одним з проявів чого було виникнення і діяльність різних політичних партій. Окремим сюжетом праць вітчизняних істориків є партійне ставлення до жіночого питання, вироблення програмних вимог відносно його². Науковці показують, що воно різнилося. В Україні вимоги стосовно змін становища жіноцтва містилися у програмних документах Української народної партії, Української радикально-демократичної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української селянської партії, Партії українських соціалістів-революціонерів.

¹ Кулачек О. І. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / Ольга Іванівна Кулачек. – К.: Основи, 2005. – С. 39.

² Смотрич Ж. О. Жіноче питання у програмах політичних партій на початку ХХ ст. / Ж. О. Смотрич // Жіночий рух в Україні. – С. 79–80; Лукаш С. Ю. Проблеми жіночого політичного руху наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. / С. Ю. Лукаш // Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність. – Харків: Право, 2000. – С. 35–40; Смоляр Л. Відношення політичних партій до жіночого питання // Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. – С. 286–238.

Аналіз їхніх програм дозволив дослідниками виявити вісім пунктів стосовно жіночого питання, а саме: "1) заборона праці жінок-робітниць під час вагітності із збереженням заробітної плати; 2) утворення дитячих садків при фабриках і заводах; 3) заборона нічної праці жінок; 4) заборона використання жіночої праці на шкідливих виробництвах; 5) восьмигодинний робочий день; 6) введення інспектрис на підприємствах з найманою працею; 7) щотижневий неперервний відпочинок протягом не менш, ніж 42 год.; 8) загальна та обов'язкова освіта для дітей до 16 років обох статей."¹ У всіх названих партій також була вимога запровадження загального виборчого права, незалежно від статі. Але що стосується вище наведених положень, то далеко не кожна партія погоджувалася на всі.

Як впливає із дослідницького аналізу, найбільш послідовною у даному разі виступила Російська соціал-демократична робітничка партія. У програмі, прийнятій на II з'їзді ще у 1903 р., відтворені всі вісім вимог². Це пояснювалося тим, що вони стосувалися насамперед жінок-робітниць, серед яких партія шукала підтримки у своїй боротьбі. В програмі УСДРП містилося лише чотири пункти. Але, в цілому, як зазначила Л. Смоляр, тема участі жінок в політичних партіях є однією з малодосліджених, що не відповідає її реальній історичній "вазі".³

Відомо, що вибори до Всеросійських Установчих Зборів пройшли досить успішно, проте їм не судилося здійснити свою місію демократизації країни через дії більшовиків. В Україні політичні кола намагалися організувати вибори до Всеукраїнських Установчих Зборів, при чому серед кандидатів всіх округ налічувалося 28 жінок. Проте зібрання не було скликано. У подальшому великі сподівання у створенні незалежної української держави покладалися на

¹ Смотрич Ж. О. Жіноче питання у програмах політичних партій на початку ХХ ст. – С. 79–80.

² Женщины в революции / сост. А. В. Артюхина, А. И. Кухрат, Е. А. Попова. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1959. – С. 9–10.

³ Смоляр Л. Участь жінок в діяльності українських партій. – С. 238.

Центральну Раду. В аспекті проблем, що розглядаються, назовемо декілька прізвищ дослідниць, які приділили їм увагу. Це Зінаїда Мірна¹, Ірена Книш², Марта Богачевська-Хом'як³, Надія Миронець⁴, Людмила Смоляр⁵, Ірина Грабовська⁶. Всі вони насамперед підкреслюють, що розроблена Центральною Радою і прийнята на останньому її засіданні Конституція Народної Республіки проголосила рівноправність жінок, записавши в одинадцятій статті: "Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає". Ця цитата наводиться у всіх працях, присвячених значенню жіночого питання у діяльності Центральної Ради. Виходячи з позицій гендерного аналізу, Ірина Грабовська означила її як "процес утвердження гендерної демократії в суспільстві шляхом правової декларації принципів гендерної рівноправності".⁷ Хоча через зміну політичної ситуації Конституція не набрала сили, проте намічена лінія здійснювалася ще раніше. Насамперед це виявилось в участі жінок у діяльності самої Центральної Ради. До її складу одразу після її виникнення увійшло 6 жінок, пізніше їх число збільшилося до 15, згідно списку персонального складу УЦР,

¹ Мірна З. Жінки в Українській Центральній Раді / Зінаїда Мірна // Жіноча доля: Альманах на рік 1929. – С. 12–13; її ж. Праця жіноцтва в Українській Центральній Раді // Жінка. – 1937. – Ч. 10. – С. 2.

² Книш І. Відгуки часу. – С. 43–44.

³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 178–181.

⁴ Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді / Надія Миронець // Слово і час. – 1996. - № 8/9. – С. 49–55.

⁵ Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності / Людмила Смоляр // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 10–15.

⁶ Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917–1921 років // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – Число 27. – С. 110–117.

⁷ Грабовська І. Вказ. праця.

затвердженого мандатною комісією шостих загальних зборів від 8 серпня 1917 р., серед членів Ради була вже 21 жінка.¹

Відзначаючи те, що жінки активно включилися в діяльність Центральної Ради, дослідники, самі того, можливо не усвідомлюючи, роблять наголос на їх практичній роботі. Тобто непоміченою залишилася тенденція, що вже діяла у партійно-політичному житті дореволюційної доби: неучасть у ідейно-теоретичних дискусіях, відсутність впливу на концептуальні позиції нової влади. Хоча поодинокі згадування стосовно цього зустрічаються. Надія Миронець пише про внесок Софії Русової в обґрунтування національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії², а Ірена Книш характеризує Людмилу Старицьку-Черняхівську як "найбільш непохитну речницю української державної суверенності, до того безпощадну до всіх проявів москвофільства"³.

На наш погляд, в роботі жіноцтва в Центральній Раді помітні два найголовніших моменти, які не наголошуються в проаналізованих публікаціях. Перший – це виконання "чорної", але вкрай необхідної роботи. Прикладами можуть бути створення Національного фонду, який мав забезпечити "фінансову основу відродження України": по всій країні працювали комітети із збирання коштів, в діяльності значною мірою були задіяні жінки (в Києві такий комітет очолила Л. Старицька-Черняхівська). Інший приклад – створення Виконавчого комітету у справах біженців під головуванням Зінаїди Мірної. Другий момент, характерний для роботи жінок в ЦР, є, так би мовити, традиційність сфер докладання їх зусиль. Насамперед, вони, як зазначають усі історики, зосередилися на розбудові національної школи, організації позашкільного виховання, на відродженні національної культури, мистецтва.

¹ Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Оніщенко. – К., 2008. – С. 15.

² Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді. – С. 53.

³ Книш І. Відгуки часу. – С. 44–45.

У нетривалий період "другого видання" української державності влада Центральної Ради змінилася гетьманатом Павла Скоропадського, а потім Директорією. У своїй студії, присвяченій гендерній рівності як проблемі конституціоналізму доби української революції, Ірина Грабовська, розглядає всі три режими¹. Аналізуючи "Закон про тимчасовий державний устрій України", а також "Грамоту до всього Українського Народу", видані гетьманом, вона приходить до висновку, що українське жіноцтво виключалося з числа громадян, а правові акти часів Гетьманату були поверненням назад. За часів Директорії "Основний державний закон Української Народної Республіки" проголошував в третьому артикулі: "Державна Рада є однопалатним тілом, що вибирається на підставі загального як для чоловіків так і для жінок рівного, безпосереднього, таємного права голосування, з додержанням принципу пропорційності"². В артикулі 15 проголошувалися ще ширші права українського жіноцтва: "Всі громадяне Української Держави, як чоловіки так і жінки, без різниці віри, народности та походження, рівні перед законом. Зносяться всі родові, станові, шляхоцькі привілеї та всі родові й особистісні шляхоцькі титули. Всі публічні уряди є рівно доступні для всіх громадян на умовах, означених в законі. Жінка в Українській Державі має всі права цивільні та політичні нарівні з чоловіком"³. А в артикулі 50 йдеться про те, що всі громадяни є військовозобов'язаними, "порядок покликання жінок до служби в цілі оборони держави визначається в законі"⁴. Ірина Грабовська робить висновки про розвиток, хоча і непослідовний, становлення гендерної рівності в українському суспільстві, тим більш значущий,

¹ Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917-1921 років.

² Основний державний закон Української Народної Республіки // Слюсаренко А. Г. Історія Української Конституції /А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – С. 95.

³ Там само. – С. 97.

⁴ Там само. – С. 101.

що "він опонував усьому попередньому політичному досвідові суспільства (включно із Козаччиною, де проблема гендерної рівності аж ніяк не поставала і не могла постати)"¹.

Що стосується прав жінок у західноукраїнських землях, то найбільш ґрунтовно вони висвітлені у монографії Оксани Маланчук-Рибак². Раніше цьому питанню вона присвятила окрему статтю³. Більша частина матеріалу відноситься до сфери цивільного права, спочатку Австро-Угорщини, а потім Польщі. Авторка показує дискримінацію жіноцтва, яка логічно завершувалася у сфері політичних прав. Розглядається також юридичний статус жінок у міжвоєнний період. Декларування Західно-Українською Народною Республікою рівних політичних прав для чоловіків і жінок оцінюється як визнання однієї з головних засад демократичного та ліберального права. Проте наступні події перервали розвиток цієї тенденції. А проголошена у міжвоєнній Польщі рівність всіх громадян перед законом, зокрема рівність громадянських прав для обох статей, мала примарний характер. Конституційні норми носили здебільшого декларативний характер.

В тій частині України, де встановилася радянська влада, йшов принципово інший процес державотворення, формувався новий лад, який його вожді проголосили "демократією нового типу". Попри існування серед суспільствознавців численних пояснюючих концепцій, переважає думка, що то був тоталітаризм. Цей історичний феномен спочатку став однією з найбільш досліджуваних тем на Заході, а з набуттям державної незалежності і в Україні.

¹ Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917–1921 років.

² Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. – С. 94–155.

³ Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини ХІХ – початку ХХ ст. / Оксана Маланчук-Рибак // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 183–197.

Вітчизняні суспільствознавці вивчають його різноманітні аспекти, проте до теперішнього часу практично не одержали висвітлення гендерні.

Як вже йшлося у попередньому розділі, за часів соціалізму роль і місце жіноцтва знайшли своє відображення у значній кількості публікацій суспільствознавців, які працювали в союзних республіках – найбільше в Російській Федерації та Україні. Як правило, ці праці були присвячені радянській жінці без будь-яких національних відмінностей.¹ Разом із тим значну частину з них являють твори, які висвітлювали ті чи інші сторони буття жінок в певній

¹ Ковнатор Р.А. Женский вопрос в свете ленинизма / Рахиль Ароновна Ковнатор. – Х.: Пролетарій, 1926. – 79 с.; Левкович М. О. Работницы и селянки на ленинском пути / Мария Остаповна Левкович. – Х.: Пролетарій, 1926. – 64 с.; Нюрина Ф. Женщина в борьбе за новое общество / Нюрина Ф. – Х.: Пролетариат, 1930. – 56 с.; Каліновський О. Жінки за державним кермом / Каліновський О. – К.: «Радянське будівництво і право», 1937. – 92 с.; Саттула Є. Жінка країни соціалізму; Луговиківна М. Жінки країни Рад; її ж. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства – К.: Держполітвидав, 1950. – 56 с.; Береза Г. Жінка Радянської країни; Курій Г. М. Радянські жінки – активні будівники комунізму / Галина Микитівна Курій. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1975. – 48 с.; Голубенцева В.Г. Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР / Валентина Григорівна Голубенцева. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977. – 26 с.; Сидоренко В. П. Торжество ленинських ідей рівноправності жінок / Валентина Павлівна Сидоренко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1979. – 19 с.; Семке Н. Н. Активная жизненная позиция советских женщин и ее реализация в сфере общественно-политической жизни: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Н. Н. Семке. – Х., 1984. – 24 с.; Кузнецова В. Ф. Гарантированное равноправие: Женщины в СССР / Валентина Федоровна Кузнецова. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 127 с.; Шевченко В. С. Господарки країни / Валентина Семенівна Шевченко. – К.: Політвидав України, 1987. – 64 с.; Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе та ін.

республіці СРСР, зокрема - в Україні¹. У всіх цих працях демонструвалася зростаюча активна діяльність і досягнення «вільних радянських жінок» у громадсько-політичному житті, управлінні державою, народному господарстві, науці і культурі, що стало можливим через встановлення радянською владою «справжньої рівності чоловіків і жінок» і «вирішення жіночого питання». Типовими пасажами були такі: "В Радянському Союзі всі жінки беруть участь у політичному житті країни. Вони сповна користуються правом обирати і бути обраними до керівних державних органів. Це є одне з величезних завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції..."² У центрі уваги - висвітлення партійного і державного досвіду роботи серед жінок на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, а також – це особливо стосується 1960-1980-х рр., – політико-виховної роботи серед них, спрямованої на підвищення їх громадсько-політичної активності. Найчастіше це були дисертації,

¹ Гречуха М. С. Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок / Михайло Сергійович Гречуха. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 40 с.; Березіна В. Жінки радянської України – активні будівники комунізму; Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.) / Жанна Павлівна Тимченко. – К.: Наукова думка, 1966. – 152 с.; Вітрук Л. Д. Жінки Радянської України - XXIV з'їзду КПРС / Людмила Дмитрівна Вітрук. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1971. – 38 с.; Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства; Селезнева Е.С. Производительная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности СССР 1971–1980): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Е. С. Селезнева. – К., 1986. – 16 с.; Ковальська Н. К. Жінки Радянської України / Н. К. Ковальська, Т. М. Олександрова. – К.: Політвидав України, 1990. – 69 с. та ін.

² Луговиківна М. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства. – С. 29.

а також ж необхідні для захисту статті, що часто приміщувалися у збірках з історії партії і радянської держави¹.

Про дійсне становище жіноцтва в тоталітарному СРСР могли писати виключно закордонні автори, насамперед, з української діаспори¹. Серед них

¹ Пилацкая О. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок / Ольга Пилацкая. – Х.: Пролетарий, 1927; 1930 – 30 с.; Кустелян М. Робітниця в міських радах / Марія Кустелян. – Х.: Український робітник, 1929. – 36 с.; Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921-1925) / О. Ф. Белінська // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 80–85; Мацына З. В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин в общественно-политическую жизнь и промышленное производство (1926–1932 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / З. В. Мацына. – Донецк, 1973. – 17 с.; Гушинець Н. О. Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933–1941 гг. (на материалах партийных организаций Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Н. А. Гушинець. – К., 1985. – 25 с.; Литвин П. Е. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946-1950 гг.) / П. Е. Литвин, О. К. Онопченко, О. К. Митрофанова // Научные труды по истории КПСС. – 1984. – Вып. 128. – С. 87–92; Курченко Т. Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно политическую жизнь в начале 20-х годов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Т. Е. Курченко. – К., 1990. – 26 с.; Терещенко Г. И. Из опыта деятельности партийных организаций по выдвижению женщин на руководящую работу / Г. И. Терещенко, Л. А. Смоляр // Научные труды по истории КПСС. – 1988. – Вып. 153. – С. 84–90.

найбільшу наполегливість у цьому напрямку виявила Марта Богачевська-Хом'як. В неї не тільки вийшло найбільше праць із дослідження становища українських жінок в Радянському Союзі, але й було наголошено на тоталітарному його характері. Зокрема, в її основній монографії у розділі «Жінки Радянської України» окремий підрозділ так і називається: «Тоталітаризм проти жіноцтва»². За обсягом – це найбільша публікація із даної проблематики.

Починаючи з середини 1990-х рр., простежується поступове зростання інтересу до вивчення історичної долі українського жіноцтва за радянських часів. Показова в цьому плані наукова конференція "Жіночий рух і сучасність", проведена в Одесі у 1994 р., де чимало виступів присвячено означеній темі³. Окрім виступів на конференціях з'явилися кандидатські дисертації, розділи у колективних монографіях, статті у наукових журналах. В них Т. Арзуманова, Н. Бондаренко, О. Кривуля, Т. Немирівська, А. Новгородська, О. Сапицька, Л. Смоляр, Л. Стефаненко⁴ намагаються дійсно об'єктивно підійти до вивчення ролі жінок України за радянських часів, зокрема у сфері державно-політичній. Проте кількісно і часто якісно досягнутий рівень не може вважатися задовільним. Зокрема це стосується проблеми «Радянський тоталітаризм і жіноцтво». Одна з причин полягає у тому, що автори здебільшого просто не ставлять перед собою такого завдання. В працях переважає фактологічний, насамперед, статистичний матеріал, узагальнень набагато менше. Тоталітаризм як такий не тільки не аналізується в означеному ракурсі, а навіть не акцентується, ледь згадується.

¹ Вергун-Модрицька В. Становище жінки у вільному світі і в СРСР / В. Вергун-Модрицька // Жіночий світ. – 1957. – Ч. 5. – С. 4; Книш І. Жінка вчора і сьогодні; Кононенко О. Сучасне становище жінки під Советами / О. Кононенко // Жіночий світ. – 1962. – Ч. 4; 1963. – Ч. 4; Богачевська-Хом'як М. Українська жінка у двох світах // Наше життя. – 1983. – Ч. 2. – С. 2–5.

² Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 345–362.

³ Жіночий рух в Україні: Історія і сучасність.

⁴ Переліки праць названих авторів – у списку літератури.

Певні орієнтири у названій проблемі означені в окремій статті дисертантки, приміщеній в «Українському історичному журналі»¹. Адже, якщо якесь питання не є достатньо висвітленим, історіограф може запропонувати своє бачення проблеми. Це сприятиме подальшому розвитку жіночих студій.

Які ж питання названої проблематики знайшли найбільше висвітлення у науковців новітньої України? Перш за все – політичні права жіноцтва в СРСР. У 2000-х роках фахівець з юриспруденції Наталія Бондаренко² та історик Ольга Кривуля³ проаналізували радянські конституції, а також втілення записаного в них у життя стосовно жіноцтва. Фактично проголошена Конституцією 1919 р. рівноправність жінок з чоловіками діяла до квітня 1978 р., коли у новій Конституції права жінок були дещо розширені. Однак в дійсності - яскравий приклад цинізму тоталітарної влади: з одного боку, формально проголошені політичні права і свободи, а з іншого – масовий і багатоваріантний терор проти власного народу, коли записані права і свободи повсюдно і повсякчасно жорстоко попиралися, що демонструють авторки. Жорстокою іронією історії можна вважати те, що жінки дійсно були "рівноправними" з чоловіками в політичній сфері. Їх так само піддавали репресіям – від вигнання з роботи та оселі – до ув'язнення в таборах та розстрілів.

¹ Орлова Т. В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії / Тетяна Володимирівна Орлова // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 184–198.

² Бондаренко Н. О. Проблеми еволюції прав жінок за Конституціями 1919, 1929, 1937, 1978 років / Наталія Олександрівна Бондаренко // Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Наука і освіта 2004». – Том 50. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 3-5; її ж. Розвиток прав жінок в УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917–1991).

³ Кривуля О. Конституційні засади надання рівноправ'я жінкам радянської протягом 1917-1939 рр. / Ольга Кривуля // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2007. – Вип. 31. – С. 118–123.

Заради використання жінок в якості додаткового трудового ресурсу створювалася ілюзія того, що жінки дійсно – впливова сила, яка бере участь в будівництві держави та управлінні нею. Свою роль відігравала у цьому партійно-пропагандистська література, ідеї якої мали доноситися в маси. Пізніше досвід роботи "із залучення жінок до радянського будівництва" висвітлювали у своїх публікаціях суспільствознавці. Особливо підкреслювалося депутатство в Радах, які насправді не мали реального впливу, оскільки служили лише ширмою, яка прикривала "керівну і спрямовуючу силу держави" – партію. До вищого партійного керівництва протягом десятиріч жінок не допускали: Інесса Арманд – яка перебувала серед вищого більшовицького керівництва, починаючи з 1917 р., померла у 1920 р., Олександрю Коллонтай – соратницю В.Леніна - через участь в опозиції у 1923 р. переведено на дипломатичну роботу і фактично вислано з країни. Катерину Фурцеву – члена Президії ЦК КПРС у 1957 – 1961 рр. - Микита Хрущов підступно виштовхнув з вищого ешелону влади, не зважаючи на те, що у свій час саме вона зберегла для нього найголовнішу партійну посаду. Як наголошують дослідники новітніх часів, а саме Наталія Бондаренко, жінки усувалися від реальної участі в державному управлінні. Тобто те, як розв'язувати всі важливі питання, у тому числі і «жіноче», вирішували чоловіки. Широке представництво жінок-депутатів в органах державної влади – радах не віддзеркалювало реальної ролі жінки в суспільно-політичному житті, а значною мірою штучно підтримувалося рознарядками вищих партійних і державних органів – своєрідними, не закріпленими в законі квотами, що коливалися в межах 30 відсотків. Але роль їх була суто формальна: висловлювати одностайну підтримку політики партії.

Що стосується членства у комуністичній партії, так на перших порах жінки не виявляли великого бажання до нього. Проте з часом, із зростанням самооцінки найбільш соціально активних представниць, їх чисельність у лавах КПРС збільшувалася. Причиною було те, що членство в партії виступало необхідною умовою кар'єрного просування, а також інших соціальних переваг. Як пише Олена Кривуля у своїй статті, присвяченій залученню жінок до Компартії у 1920-

30-х роках: "... володіння партійним квитком часто давало можливість отримувати різноманітні пільги і, навіть покращувати матеріальні статки", наводяться конкретні відомості стосовно цього.¹ Із статті випливає, що жінки вступали в партію, керуючих виключно кар'єрними та меркантильними розрахунками, тобто не беруться до уваги ідейні міркування, які не можна відкидати. Адже серед вступаючих до партійних лав було чимало молодих жінок, які найчастіше відданих ідеалам боротьби за нове життя, що потім показав масовий героїзм під час війни 1941–1945 рр.

Незаперечний той факт, що більшовики дійсно значну увагу приділили керівництву жіноцтвом. Після жовтня 1917 р. майже кожен партійний з'їзд займався проблемами роботи серед жінок, покращення їх становища, залучення до активнішої роботи у справі творення нового ладу. Задля керівництва жіноцтвом при партійних комітетах всіх рівнів більшовики створили жіночі відділи, а також на місцях - жіночі ради (проіснували до 1930 р.²) і делегатські збори (до 1933 р.). Як вже зазначалося, в свій час накопичилася значна кількість публікацій радянських авторів, присвячених партійному керівництву цією ділянкою роботи, поданому у відповідному ключі. Названі організаційні форми розглядалися як ланка, що пов'язувала широкі безпартійні жіночі маси з партією. Радянські суспільствознавці називали їх «школою політичного виховання

¹ Кривуля О. О. Залучення жінок України до Компартії у 1920–1930-і роки – вирішальний крок у зміні їх соціальної ролі / Ольга Олександрівна Кривуля // Історичні записки: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – 2007. – Вип. 16. – С. 84–85.

² Жіночі ради були відроджені за часів перебудови, коли на це вказав XXVII з'їзд КПРС у 1986 р. Відразу ж проявилася реакція у вигляді присвячених виконанню цього завдання публікацій: Тимченко Ж. Серед героїв наші імена / Жанна Тимченко // Наука і суспільство. – 1986. – № 10. – С. 15–16; Удальцова С. Вихователь – жіноча рада / С. Удальцова // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 9. – С. 57–60 та ін.

жінок»¹, не наголошуючи, як це роблять сучасні автори, що жінради не були самостійними громадськими організаціями або добровільними об'єднаннями, їх створювала владна воля держави, а тому вони знаходилися під постійним контролем більшовицької партії.² Формально їх завдання визначалися так: трудове розкріпачення робітниць і селянок, розвиток самодіяльності жіночого пролетаріату. Насправді в цьому крилася політика трудової мобілізації, для якої головним було "вирвати" жінок із сім'ї як потенційно дешеву робочу силу. Проте жінради з часом далеко відійшли від поставлених партією завдань трудової і політичної мобілізації, перетворившись на структуру, що здійснювала представництво жінок, сприяла зростанню їх самосвідомості і осмисленню своїх інтересів та проблем. Вони захищали інтереси жінок, вирішували їх повсякденні проблеми, взаємодіяли із владою у конфліктних ситуаціях. З часом самостійна ініціативність, розширення контролюючих функцій, пріоритет проблем жінок, співзвучність із феміністськими настановами про цінність жіночої особистості вступили у протиріччя з партійними настановами, що особливо виявилось після року Великого перелому – 1929 р., коли в СРСР фактично встановився тоталітарний режим. Йому вільна жінка була непотрібна. У січні 1930 р. жіночі ради розпустили, офіційно проголосивши "остаточне і безповоротне вирішення жіночого питання", що знайшло відбиття у кожній публікації, присвяченій історії радянського жіноцтва. Проте в них не говориться про небажаність активних структур жіноцтва для влади. Замовчувалася і та обставина, що курс на прискорене здійснення індустріалізації в СРСР відсував на задній план питання гідного людського побуту, чим активно намагалися займатися жіночі ради та делегатські збори. У влади на покращання умов життя людей не вистачало ані коштів, ані розуміння такої необхідності.

¹ Луговиківна М. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства. – С. 42.

² Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР: Національний та міжнародний аспекти (1917-1991). – С. 7; Хома Т. Чи був фемінізм в Україні? / Таня Хома // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – Число 17. – С. 19.

Радянська історіографічна спадщина майже не дає відомостей про опір більшовицькій політиці, окрім праць, присвячених громадянській війні і подальшому придушенню «кулацького бандитизму». Так само в ній практично до середини 1980-х рр. не згадувалися масові репресії – неодмінний чинник тоталітарної держави. Боротьба проти тоталітаризму в Україні – окрема велика тема, дослідження якої гідне історіографічних студій. Що стосується участі в ній жіноцтва, то поки подібних не було. Виявлені нечисленні публікації показують, що проблема розглядається у певних хронологічних межах: 1930-ті роки, 40-50-ті і 60-80-ті. Особливо складним був період 40 –х років, час Другої світової війни, коли за свободу билися з двома потужними ворогами. Радянські жінки взяли участь у захисті завоювань соціалізму, у визволенні України від німецьких окупантів. Жінки Західної України в лавах ОУН-УПА разом із чоловіками боролися проти фашизму і більшовизму. Особливо слід зазначити, що існує великий масив праць істориків, присвячених висвітленню життя та боротьби видатних дочок України¹. Окремі праці присвячені Людмилі Старицькій-Черняхівській², Надії Суровцевій¹, Ользі Басараб², Катерині Зарицькій³, Олені

¹ Ковалюк Р. Т. Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні / Р. Т. Ковалюк // Жіночий рух в Україні. – С. 99–101; Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. / Леся Онишко // Визвольний шлях. – 2002. – Ч. 10. – С. 64–75; її ж. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття // Український визвольний рух. – 2004. – Зб. 3. – С. 30–38; Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА / Іван Крайній. – Режим доступу: <http://www.oun-upa.org.ua/articles/um02.html>; Антонова Т. Жінка та її "мирні", "напівмирні" й "воєнні" ролі в боротьбі ОУН і УПА / Тетяна Антонова // Український визвольний рух. – 2007. – № 9. – С. 22–26.

² Губаржевський І. Людмила Старицька-Черняхівська – борець за молоду Україну / І.Губаржевський // Нові дні. – 1970. – Ч. 12. – С. 38–52; Хорунжий Ю. Людмила.

Телізі⁴, Ользі Сліпій¹. Також видані праці, в яких йдеться про багатьох інших подвижниць українських національно-визвольних змагань.² Багато з них зазнали

¹ Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцевої: Нарис / Л. Плющ // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90; Хорунжий Ю. Зв'язкова покоління / Ю. Хорунжий // Київ. – 2003. – № 6. – С. 137–147; Шевченко О. Л. Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки / О. Л. Шевченко // Вісник Київського університету. Серія "Історія". – 2004. – Вип. 74–76. – С. 43–46; Немирівська Т. Боротьба жіноцтва за Україну / Таїсія Немирівська // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2/3. – С. 62–66.

² Стахова Є. Ольга Басараб / Євдокія Стахова // На службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930-1955) – Вінніпег: Видання Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – С. 11–15; Книш І. Шляхом найвищої любові // Книш І. Жінка вчора і сьогодні. – С. 16–18; Незабутня Ольга Басараб / під. ред. І. Книш. – Вінніпег: Видання Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, 1976. – 240 с.; Лялька Я. С. Ольга Басараб та її доба; Миронець Н. Ольга Басараб та її роль у національно-визвольній боротьбі українського народу / Надія Миронець // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 17–21.

³ Шифрін А. Катерина Зарицька / А. Шифрін // Визвольний шлях. – 1987. – Кн. 11. – С. 1208–1211; Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина / Леся Онишко. – Л.: Світ, 2002. – 176 с. її ж. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-ті – 40 роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л. В. Онишко. – Л., 2006. – 20 с.; її ж. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..." Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі.

⁴ Книш І. Шляхом найвищої любові. – С. 16–18; Червак Б.О. Олена Теліга. Життя і творчість / Богдан Остапович Червак. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 256 с.; Миронець Н. Біографічний нарис "І злитися знову зі своїм народом" / Надія Миронець // Теліга О. О краю мій... Твори, документи, бібліографічний нарис / Олена Теліга. – 2-е вид. випр. і доп. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 496 с.;

репресій, стали політв'язнями. Хоча по це й вийшли декілька публікацій³, а також мемуарних видань⁴, проте фундаментального дослідження поки немає. Тема

Фігурний Ю. Жанна Д'Арк української поезії / Юрій Фігурний – К.: НДІУ, 2007. – 40 с.

¹ Нескорена струсів'янка. Ольга Сліпа / [упоряд. Б. І Габлевич., С. Я.Ярема]. – Л.: Наукове товариство імені Шевченка, 2005. – 178 с.

² Гулько Я. Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) / Я. Гулько // Людина і світ. – 1991. – № 8. – С. 22–29; Юсип Д. Корона і вінок терновий; його ж. Дзвони Чумацького Шляху. Історично-документальні студії, присвячені борцям за волю України. – Івано-Франківськ: Вид-во "Нова Зоря", 2007. – Про Олену Телігу – С. 101–127; Галину Савицьку-Голод – С. 227–241; Тетяну Барбелюк-Байдю – С. 261–268; Літопис Голготи України. Т. 4. Славні дочки України-Русі. – Л.: "Сполом", 1999. – 1006 с.; Нескорена Берегиня. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / упоряд. Б. Гордасевич – Торонто-Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2002. – 280 с.; Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр.: Біографічний довідник / упоряд. Н. Мудра. – Л.: Світ, 2004. – Вип. 1. – 190 с.; Вип. 2. – 192 с.; Осьмак Н. Нескорені Берегині / Н. Осьмак // Жінка в Україні. – Т. 30. – С. 427–442; В обороні національних прав // Українки в історії. – С. 124–162; А смерть їх безсмертям зустріла. – Режим доступу: <http://www.holocaust.notfirms.com/hol15uk1.htm>; "Лінія найбільшого опору" (Роль жіноцтва у національно-визвольних змаганнях українського народу кінця ХІХ–ХХ століття): публіцистично-біографічне видання / під загал. ред І. Стойняк. – К.: Видавнича спілка, 2008. – 108 с.

³ Бризгун-Соколик О. Українська жінка і сучасність / Оксана Бризгун-Соколик // Наша дорога. – 1989. – vol. ХХ. – № 4. – С. 12–15; Гулько Я. Жіночі долі – пісня українська; Моравська Л. В. Жінки-політв'язні / Л. В. Моравська // Жіночий рух в Україні. – С. 96–97; Нескорена Берегиня.

⁴ Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Лариса Крушельницька. – Л.: Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2001. – 260 с.; Савчин

могла б бути розкрита у багатьох аспектах не тільки політичної, а й соціальної історії, історії культури, ментальностей і, звичайно, жіночих студій.

Теми "Жінка і демократія", "Роль жінки у громадянському суспільстві" привернула значну увагу суспільствознавців від початку 1990х рр., що й зрозуміло. Серед авторів – С. Геращенко¹, Н. Ковалішина², А. Комарова³, І. Лазар⁴, Н. Лакіза-Сачук⁵, Литвиненко В. Ф.¹, Л. Лобанова², Т. Мельник³, А.

М. Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / Марія Савчишин. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.; Козак (Савицька) І. На буремних шляхах визвольної боротьби / Ірина Козак (Савицька) – Гадяч: Гадяч, 2005. – 263 с.; Когут Б. Оповіді каторжанки Мирослави Пелех / Богдан Когут. – Л., 2008. – 192 с.

¹ Геращенко С. В. Гендерна рівність як чинник демократичних перетворень в Україні / С. В. Геращенко. – Режим доступу: <http://www.library.ukma.kiev.ua/e-82-2008-polityk/12-garaschenko-sv.PDF>

² Ковалішина Н. П. Жіночий рух України – важливий чинник розбудови громадянського суспільства / Наталія Порфирівна Ковалішина // Вісник УАДУ. – 2001. – № 2. – Ч. 2. – С. 260–268.

³ Комарова А. І. Жінка і правова держава, громадянське суспільство в Україні: питання методології, теорії і практики / Аліна Іванівна Комарова // Жінка в Україні. Т.23; Комарова А. І. Жінка в громадянському суспільстві інформаційної епохи / А. І. Комарова, В. В. Тітов // Жінка в Україні. – Т. 30. – С. 2–7.

⁴ Лазар І. Г. Громадянське суспільство: гендерний чинник / Ірина Геннадіївна Лазар // Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування (проблеми теорії і практики): матеріали щорічної наук.-практ. українсько-польської конф. (Львів, 4 – 5 березня 2002 р.) – Л.: Добродійний громадський фонд ім. князя Осмомисла, 2003. – С. 105–109.

⁵ Лакіза-Сачук Н. "Жіноче питання" в контексті демократизації / Н. Лакіза-Сачук // Політика і час. – 1994. – № 11. – С. 36–39;

Стахневич⁴, та ін. – при чому не тільки істориків, а і юристів, політологів, фахівців з державного управління. Було проведено дві наукові конференції : "Українка і демократія" (1993 р.)⁵ і "Жінка і демократія" (1995 р.)⁶, – на яких спеціалісти обмінялися думками, а свої міркування оформили як практичні рекомендації щодо поліпшення ситуації в Україні. Двічі виходила наукова доповідь "Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і

¹ Литвиненко В. Ф. Жіночий фактор у розбудові громадянського суспільства / В. Ф. Литвиненко. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2003. – 22 с.

² Лобанова Л. У демократії обличчя не жіноче / Людмила Лобанова // Віче. – 1994. - № 3. – С. 26–29.

³ Мельник Т. Доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції "Жінка і демократія" / Тамара Мельник // Жінка і демократія: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (К., 2-5 червня 1995 р.) / Міжнародна організація «Жіноча Громада» / ред. Т. М. Мельник. – К.: "Жіноча Громада", 1995. – С. 18–25

⁴ Стахневич А. І. Місце і роль жінок у громадянському суспільстві / Анастасія Іванівна Стахневич // Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) – К.: ІТ, 1999. – С. 86–142; її ж. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. І. Стахневич. – Луганськ, 2004. – 20 с.

⁵ Українка і демократія: матеріали міжнар. конф. / Союз Українок, Світова Федерація українських жіночих організацій (Київ, 7–11 липня 1993 р.). – К., 1993. – 176 с.

⁶ Жінка і демократія: матеріали міжнар. наук.-практ. конф (Київ, 2 – 5 червня 1995 р.).

чоловіків трансформаційного періоду"¹, побачила світ спеціальна збірка статей "Активізація можливостей жінок у побудові громадянського суспільства"².

Огляд публікацій із зазначеної проблематики показує, що дуже часто авторки вдаються до комбінації кількох розхожих тез: «незалежна Україна стала на шлях побудови громадянського суспільства», «демократія неможлива без участі жіноцтва», «в Україні громадсько-політична діяльність жінок зростає», «у Верховній Раді жінки складають невеликий відсоток», «жінки найбільше потерпають від соціально-економічних проблем», «треба збільшити участь жіноцтва в управлінні державою», адже «жінка – берегиня». Складається враження про брак політологічних знань в цілому і реального бачення сучасної політичної ситуації в країні зокрема. Можливо, в останньому випадку, спрацьовує «жіноча обережність» - не вдаватися до критики існуючих порядків. Щоправда, є й виключення, як то – монографія Катерини Левченко³, яка всебічно розглядає проблему прав жінок. У розділі, присвяченому їхнім політичним правам, вона звертається до протиріч сучасної політики, не боючись називати речі своїми іменами. Зокрема, недолік формальної демократії вбачається у тому, що вона ігнорує очевидний недемократизм повсякденності: відторгненість людей від рішень в тих питаннях, які становлять зміст їх соціального життя.

Зазначаючи малий відсоток жінок серед депутатів Верховної Ради України, деякі автори намагаються роздивитися своєрідну «компенсацію» у тому, що важливим чинником розвитку демократичного суспільства є надання населенню можливості вирішувати питання повсякденного життя через органи місцевого самоврядування, які є найбільш близькі до населення. А там відсоток обраних

¹ Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду : наукова доповідь / ред. В. І. Довженко. – К.: Столиця, 1997. – 168 с.; – 2-е вид. – 1998. – 176 с.

² "Активізація можливостей жінок у побудові громадянського суспільства": зб. наук.-метод. праць. – Миколаїв: Б. в., 2002. – 56 с.

³ Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку.

жінок – набагато більший, ніж на вищому рівні¹. Але при цьому не наголошується реальна наповненість владних повноважень і можливість здійснення прийнятих рішень.

Що стосується прав жінок в українському суспільстві новітньої доби, то суспільствознавці, здебільшого юристи, аналізують політико-правовий аспект, підкреслюючи, що права жінок – важливий чинник демократичних процесів в Україні². Дослідники розглядають чинну українську законодавчу базу і сходяться на думці, що загалом закони щодо жінок мають демократичний характер і відповідають сучасному міжнародному праву. Проте існує відмінність між проголошеними правами та їхньою реалізацією.³ Іншими словами: формально, тобто з точки зору законодавства, рівноправність є, проте реальна участь жіноцтва у державно-політичній сфері показує його дискримінацію.

¹ Верес К. М. Участь жінок України в суспільно-політичних процесах в умовах незалежності / К. М. Верес // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. – К.: НАНУ. Інститут історії, 2002. – С. 242.

² Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду / [Балакірева О. М., Лаврінченко Н. В., Левченко К. Б. та ін.]. – К.: Столиця, 1998. – С. 11; Аніщук Н. В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. В. Аніщук. – Одеса, 2001. – 19 с.; Руднева О. М. Гендерна рівність в праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Руднева. – Х., 2002. – 18 с.; Лисенко А. І. Права жінок як важливий чинник демократичних процесів в Україні (1990 рр. – початок ХХІ ст.) / Алла Іванівна Лисенко. – Режим доступу: <http://www.history.com.ua/review/2006/n2-2006/r2>

³ Комарова А. Проблема «Жінки України» в концепції людського розвитку: методологічний аспект / Аліна Комарова // Жінка і демократія. – С. 39.

У формуванні інститутів громадянського суспільства важлива роль відводиться деякими суспільствознавцями принципу гендерної або паритетної демократії. Це питання виходить за межі даного дисертаційного дослідження, проте знайшло висвітлення у монографії¹. Наразі зазначимо, що для досягнення гендерної демократії необхідна належна увага до цих питань з боку політичних партій. Науковці спробували з'ясувати позиції різних українських політичних партій, які діяли, починаючи з 1991 р., стосовно жіноцтва та його проблем² і помітили: увага партій до названих проблем зростає напередодні виборів до Верховної Ради, що віддзеркалюється в їхніх передвиборчих програмах. В результаті аналізу висновки виявилися невтішними. По-перше, всі партії ігнорували й ігнорують принцип паритетності при формуванні своїх виборчих списків. По-друге, гендерні питання залишаються на маргінесі їх програм та передвиборчих документів. По-третє, переважна більшість політичних партій і блоків, які згадали про жіноцтво, ставили на меті соціальний захист материнства і дитинства, тобто, як і раніше, роль жінки розглядалася як виконавиці репродуктивної функції. В кращому разі у незначній частині партій траплялися гасла забезпечити жінці «гідне місце у суспільстві» або «залучити жінок до управління державою» без будь-якої конкретизації.

В цілому, дослідники виявили загальну тенденцію для всіх політичних партій, яка прослідковується на кожних виборах, а також у поточній політичній

¹ Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) – С. 295–299.

² Павлик В. А. Жіноче питання та економічні програми сучасних партій України / В. А. Павлик, Л. І. Рожкова // Жіночий рух в Україні. – С. 181–182; Лисенко А. І. Жіночий рух в Україні: економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980 – 2010). – С. 19; Катан О. І. Концептуальні і політико-практичні засади вирішення гендерної проблеми в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. І. Катан. – К., 2005. – С. 17.

роботі – ігнорувати жіночу проблематику, не розглядати жінку як рівного політичного партнера, переводячи її відповідальність у площину плекання морально-етичних норм, виконання функцій материнства і дбання про сім'ю. Тобто в програмах політичних партій про жіноцтво – або ніяк, або в межах соціального протекціонізму.

У минулому столітті в світі відбулася грандіозна трансформація гендерних відносин, що змінила становище значною частини жіноцтва, надавши йому права – від можливості брати участь у виборах до роботи у органах влади, державних структурах аж до служби в армії. Тобто жінки більшості країн світу набули можливості реально працювати на державотворення. Участь жіноцтва у розбудові незалежної України стала цікавити вітчизняних суспільствознавців від початку 1990-х рр. Серед науковців найбільш активні в цьому плані Л. Васильєва¹, Н. Дармограй², О. Кулачек³, Л. Романишин⁴, О. Ярош⁵ та інші. На першому плані стояв і стоїть розгляд державної політики щодо залучення жінок у сферу управління. В сучасній Україні очевидною стала гендерна асиметрія у сфері політики і управління. Найяскравішим прикладом тому є мізерне представництво

¹ Васильєва Л. Й. Роль жінок у формуванні державності / Л. Й. Васильєва // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 250–253.

² Дармограй Н. М. Культура державотворення в Україні: гендерний аспект // Наталія Миколаївна Дармограй // Статистика України. – 2002. – № 1. – С. 29–34.

³ Кулачек О. Роль та місце жінки в політиці та державотворенні: проблеми й перспективи / Ольга Кулачек // Українська Академія державного управління при Президентові України. Збірник наук. праць. – 1999. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 114–119.

⁴ Романишин Л. Жінка в державотворенні України в умовах незалежності / Лілія Романишин // На перехрестях світової науки. – Чернівці, 2006. – С. 308–310.

⁵ Ярош О. Жіночі об'єднання України як суб'єкти державотворення кінця ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Б. Ярош. – К., 2000. – 19 с.

жінок у вищому законодавчому органі України, на що вказують практично всі автори, які висвітлюють названу проблематику.

Попри те, що автори наголошують необхідність суттєвішого впливу жіноцтва на парламентську діяльність¹, аналіз діяльності жінок-депутаток у Верховній Раді України не набув достатньої ваги. Виключенням є лише стаття і розділ кандидатської дисертації Олени Матвієнко², в яких ця діяльність оцінюється як «значуща і багатогранна», підкреслюється, що жінки представляли увесь політичний спектр від правого крила (Ярослава Стецько) до ультралівого (Наталія Вітренко). Авторка наголошує на тому, що жінки-депутатки суттєво вплинули на формування внутрішньої політики держави, промовистим доказом чого стало обрання прем'єр-міністром Юлії Тимошенко і головою Фонду держмайна Валентини Семенюк. Порівнюючи стан справ із радянськими часами, робиться висновок, що поступаючись чисельно, сучасні депутатки випереджають своїх попередниць в плані впливу на прийняття політичних рішень на найвищому рівні. Але представництво жінок в українському парламенті ще не вийшло на загальноєвропейський рівень, досягнення якого в якості мети задекларовано. Разом із тим Олена Матвієнко уникла визнання того, про що насмілилася в свій час сказати Соломія Павличко: «... жінки – члени парламенту в дійсності не

¹ Тарнашинська Л. Жінці не досить слів, або Роксолана в Українському Парламенті? / Л. Тарнашинська // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 32–34; Стяряшко Є. М. Кухня чи парламент: де ваше місце, жінки? / Є. М. Стяряшко. С. М. Баранник // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип. 20. – С.273–277.

² Матвієнко О. Діяльність жінок у Верховній Раді України (III – IV скликання) / Олена Матвієнко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2006. – Вип. 85/86. – С. 92–103; її ж. Участь жінок у суспільно-політичному житті України в 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Матвієнко. – К., 2009 – С. 9–10.

репрезентують жінок, мало зацікавлені у жіночих проблемах окрім традиційних концепцій материнства і навіть дещо стидаються своєї статі»¹. Хоча ці слова були написані десяток років тому, проте ситуація не змінилася. Жінки-парламентарі в Україні насправді не є представницями інтересів жінок-виборців, що опосередковано є виявленням слабкості жіночого руху в країні.

На керівних посадах в органах державної влади жінок також небагато. З'ясування причин такої ситуації також чекає на свого уважного дослідника, хоча варіант пояснення у вигляді тез представлено у статті Ірини Лазар², а також у виступі на міжнародному семінарі Олени Лазоренко³. Зокрема, вказано на так звану «скляну стелю» або штучно створений бар'єр у жіночому кар'єрному сходженні; складність, пов'язану із поєднанням суспільних функцій професійної діяльності та виконання сімейних обов'язків; недостатню зацікавленість у розвитку власної активності; застарілі стереотипи, слабку поінформованість про власні можливості впливу на зміни у законодавстві. Не акцентується, але проходить думка про головну перешкоду – негативне ставлення суспільства до громадсько-політичної діяльності жінок. В цілому ж проблема гендерної асиметрії в органах державної влади України одержала значне місце у працях сучасних суспільствознавців⁴.

Також слід підкреслити, що протягом останніх двох десятиліть вітчизняні суспільствознавці виявили дослідницький інтерес до широкої теми: «Жінка і політика», розглядаючи її насамперед в двох аспектах. По-перше, політика як спосіб дій стосовно жінок, тобто гендерна політика держави. По-друге, політика

¹ Павличко С. *Women's voices* // Павличко С. Фемінізм. – С. 103–104.

² Лазар І. Г. Гендерна асиметрія в органах державної влади / Ірина Геннадіївна Лазар // Ефективність державного управління. – 2005. – Вип. 9. – С. 380.

³ Лазоренко О. Жіноча присутність в українській політиці: що заважає професійній політичній кар'єрі / Олена Лазоренко // Жінки в політиці. – С. 175–183.

⁴ Цей сюжет детальніше висвітлено у монографії – С. 312–316.

як вид діяльності, на разі діяльності жіноцтва. Стосовно першого мова йшла вище. Наразі – розгляд праць, присвячених здійсненню другого варіанту. Відразу треба підкреслити відмінність від радянських часів, коли жінки представлялись виключно як об'єкт політики партії або як звитяжні виконавиці її рішень. З початком нової доби – переходу від тоталітаризму до демократії – все більше уваги приділяється жіноцтву як суб'єкту політичної діяльності. Від початку 1990-х рр. пройшло декілька наукових конференцій, на яких ця проблема активно обговорювалася¹. Також практично на всіх наукових конференціях, присвячених питанням державотворення на новому етапі історії України, гендерним проблемам, були представлені виступи в означеному аспекті.

Свою частку вніс Харківський Центр Гендерних Досліджень, який видав дві монографії, присвячені змінам жіночої участі у політичних процесах незалежної України. Першою вийшла індивідуальна монографія керівниці Центру філософа Ірини Жеребкіної, яка дуже своєрідно висловила свої думки стосовно «жіночого – політичного – несвідомого»². Другою була колективна праця³, здійснена під її ж керівництвом, проте автори висловлювали власну позицію і виразніше виявили історичний підхід. Яскравим прикладом є розділ «Динаміка політичної участі жінок: самоорганізація, політичний рух, входження у владу (1989 – 1998)», написаний відомим українським політологом Володимиром Фесенком, який прослідковує розгортання усіх названих процесів буквально по роках, детально

¹ Жіночий рух в Україні: історія і сучасність; Жінка і демократія; Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє; Пекінські стратегії. Програма дій в Україні: матеріали Всеукр. конф. «Стратегії Четвертої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні (Київ, 20–29 червня 1996 р. – К.: Вид-во «Жіноча Громада», 1996. – 396 с.; Жінки в політиці.

² Жеребкина И. Женское. Политическое. Бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине.

³ *Femina Postsovietica: Украинская женщина в переходный период: От социальных движений к политике.*

аналізуючи їх.¹ Великий розділ, присвячений жінці в політиці, доступу її до політичної влади, інтеграції у владні структури, її ролі у становленні правової держави в Україні, знаходимо у великомасштабному збірнику «Жінка в Україні» - зібранню праць науковців і практичних працівників, адресований вищому керівництву країни². Трохи слабкішим є розділ 8 «Жінка в політиці України», в тридцятому томі цього видання³. Окремий розділ про політичну активність жінок присутній у науковій доповіді «Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок та чоловіків в Україні»⁴.

Серед науковців, які досліджують роль і місце жінки в українській сучасній політиці, – О.Волошанська⁵, І. Ворчакова⁶, І. Грабовська⁷, Р. Губань⁸, Н.

¹ Фесенко В. Динамика политического участия женщин: самоорганизация, политическое движение, вхождение во власть (1989-1998) / Владимир Фесенко // *Femina Postsovietica*. – С. 83–151.

² Жінка в Україні.– Т.23. – С. 25–172.

³ Жінка в політиці України // Жінка в Україні. – Т. 30. – К., 2004. – С. 448–515.

⁴ Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду. – С. 58–69.

⁵ Волошанська О. В. Жінки в політиці / О. В. Волошанська // Розбудова держави: духовність, екологія, бізнес. – К.: Всеукраїнський Благодійний культурно-науковий фонд Т. Г. Шевченка, Провід ОУН, 1996. – С. 124–126.

⁶ Ворчакова І. Є. Найвпливовіша роль жінок – політичних лідерів в сучасних державотворчих процесах української держави / І. Є. Ворчакова // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – № 6. – С. 42–58.

⁷ Ірина Грабовська відзначилася особливою дослідницькою активністю, що втілюється у значній кількості публікацій, наведених у списку літератури.

⁸ Губань Р. В. Українська жінка в політиці і суспільстві у світовому контексті: перспективи на майбутнє / Радим Васильович Губань // Жінка в Україні. Т. 23.– С. 71–79.

Дармограй¹, О. Дашковська², О. Іващенко³, О. Кісь⁴, Л. Кононко⁵, О. Лень⁶, О. Матвієнко⁷, Л. Морозко⁸, С. Павличко¹, О. Скар², Л. Смоляр³ та багато інших.

¹ Дармограй Н. Культура гендерної рівності в політиці / Наталія Дармограй // Збірник наукових праць УАДУ. – 2001. – Вип. 2. – С. 276–287.

² Дашковська О. Р. Державні гарантії і шляхи активізації участі жінок у політичному житті України: загальнотеоретичні питання / О. Р. Дашковська // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 59. – С. 8–13.

³ Іващенко О. Участь жінок у політиці України (соціологічні спостереження) / Ольга Іващенко // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 69–72; її ж. Участь жінок у суспільно-політичній сфері України // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – С. 31–35; її ж. Жіноче лідерство: політичні і соціальні виміри. – Режим доступу: [//women.library.kr.ua/ivaschenko.html](http://women.library.kr.ua/ivaschenko.html)

⁴ Кісь О. Жіночі стратегії в українській політиці / Оксана Кісь // Пошуки гендерної паритетності: український контекст. – С. 121–141.

⁵ Кононко Л. Жінка в сучасному політичному житті України / Лідія Кононко // Третій міжнар. конгрес українців. Секція: Політологія. Етнологія. Соціологія. – Х., 1996. – С. 241–243; її ж. Жіноча політична еліта України: проблеми і перспективи // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 73–74.

⁶ Лень О. До проблеми політичної активності жінок в Україні / Ольга Лень. – Режим доступу: [//http://www.ucipr/kiev.ua/modules.php?op=modload&name](http://www.ucipr/kiev.ua/modules.php?op=modload&name)

⁷ Матвієнко О. М. Політична і громадська діяльність українських жінок на сучасному етапі / Олена Миколаївна Матвієнко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 60–66.

⁸ Морозко Л. Жіноче політичне лідерство та проблеми становлення громадянського суспільства в Україні / Л. Морозко // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – С. 63–70.

Серед них – не тільки і не стільки історики за фахом, скільки політологи, соціологи, фахівці з державного управління, філософи, психологи, що тільки підтверджує необхідність і корисність використання міждисциплінарних підходів і значно розширює поле історіографічних студій, а, головне, дозволяє підняти загальнотеоретичний рівень вивчення проблеми, надати багатоаспектності і глибини. Всі вони констатують: без активного входження жінок в політику, побудови її на засадах гендерного паритету створення демократичного громадянського суспільства неможливе. Разом із тим чимало науковців замислюються над питаннями: чому мало жінок в українській політиці? Що стає на заваді активності жінок у політичному житті? Ці проблеми – ближче до сфери політології, але історіографічний аналіз відповідних праць і зведений варіант сукупності причин, що пояснюють невелику чисельність жінок у політиці, наведено у монографії⁴.

З політичної історії світу відомо, що існують три шляхи, що ведуть жінок до верхівки влади: «азійський» (поширений в азіатських країнах, коли жінка стає головою держави або уряду як вдова або донька лідера країни), «кризовий» (виявляється, коли зростають проблеми в країні або партії і виникає проблема зміни лідера, тоді нестандартним рішенням стає обрання на посаду жінки), «скандинавський» або «соціал-демократичний» (коли висування жінок в партійні,

¹ Павличко С. Progress on hold: the conservative faces of women in Ukraine // Павличко С. Фемінізм. – С. 101–115; Women's discordant voices in the context of 1998 parliamentary elections in Ukraine // Ibid. – С. 189–212.

² Скар О. Жінка в політиці: гендерний аспект / О. Скар // Гендер і культура. – К.Факт, 2001. – С. 202–208.

³ Смоляр Л. Жінка в системі політичної культури України / Людмила Смоляр // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 57–65; її ж. Місце і роль жінки в політичній системі України // Пекінські стратегії. – С. 21–35.

⁴ Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) – С. 324–327.

парламентські або державні структури відбувається на основі системи квот). Схоже, що в Україні здійснюється другий шлях, яким до високих посад прийшли такі жінки, як Юлія Тимошенко (двічі прем'єр-міністр), Раїса Богатирьова (секретар Ради Національної Безпеки та Оборони), Віра Ульянченко (керівник секретаріату президента, голова Ради партії «Народний союз «Наша Україна»), Сюзанна Станік (міністр України із справ сім'ї та молоді, міністр юстиції), Валентина Довженко (міністр у справах сім'ї, дітей та молоді), Людмила Денісова (міністр праці та соціальної політики), Олександра Кужель (голова Державного комітету України з питань підприємництва при президентові Л. Кучмі, голова Держкомітету з питань регуляторної політики і підприємництва при президентові В. Ющенко), Інна Богословська (голова Держкомітету України з питань регуляторної політики і підприємництва), Валентина Семенюк-Самсоненко (голова фонду держмайна), Ніна Карпачова (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини), Анна Герман (заступник голови парламентської фракції Партії Регіонів) та інші. Тому особливої актуальності набуває дослідження феномену жіночого політичного лідерства в Україні, на що звернуло увагу чимало суспільствознавців. Знов-таки, проблематика явно має політологічний характер, тому винесена за рамки дисертаційного дослідження¹.

Підбиваючи підсумки проведеного історіографічного аналізу можна сформулювати наступні висновки:

1. Незаперечним є факт існування реальної наукової проблеми – вивчення ролі і місця жіноцтва України у політиці минулих часів і сучасності. Це насамперед пов'язано із загальносвітовими тенденціями, такими як рух в бік демократизації (що передбачає гендерний паритет у всіх сферах, і в політиці, зокрема); активізація політичного життя в незалежній українській державі, необхідність задіяти всі резерви заради не тільки виходу із теперішньої кризи, але й продовження модернізації суспільства.

2. Проблема вирішується завдяки роботі значного кола суспільствознавців різних фахів: істориків, політологів, соціологів, філософів, психологів, фахівців з

¹ Відповідний сюжет представлений у монографії – С. 331–334.

державного управління та ін. Разом із тим, існує принципова різниця між загальними підходами і конкретним їх втіленням у публікаціях радянських часів і часів незалежності. У першому випадку загальною була настанова «остаточного вирішення жіночого питання в СРСР» і «активної участі жінок в управлінні державою», що носило декларативний характер, однак знайшло відображення в багатьох працях того часу. Принципово інші підходи почали втілюватися у дослідницьких розвідках від початку 1990-х рр. Однак «досвід тоталітаризму» у цьому плані не одержав належного опрацювання до нашого часу, хоча він продовжує впливати на суспільство.

3. Певною мірою досвід часів незалежності в аспектах досліджуваної теми знайшов відображення в численних публікаціях науковців новітнього періоду. З різною мірою обґрунтованості і всебічності показано участь українського жіноцтва в політичному житті і державотворенні, забезпеченість політичних прав обох статей. Дискутуються шляхи і механізми сприяння зростанню політичної активності жінок, оскільки в політиці країні існує гендерна асиметрія. Піднімаються проблеми гендерної (паритетної) демократії та їх важливості для побудови громадянського суспільства. Відзначаючи складності і нерозв'язані проблеми, науковці вважають, що в цілому розвиток політичної участі жінок в сучасному українському суспільстві має позитивну динаміку, як у кількісному, так і в якісному вимірах. Особливе значення надається появі та активній діяльності групи яскравих жінок-політиків, які посилили свій вплив у 2000-х рр. Разом із тим підкреслюється, що має значення не сама фізична присутність жінок на найвищих посадах, а те, які ідеї ними реалізуються. Також визнається, що поява жінок на керівних посадах, збільшення їх числа в органах державного управління, діяльність жіночих організацій не ведуть автоматично до викоренення дискримінації, що має місце по відношенню до жінок нині. Дослідники зазначають, що перетворення жінки з об'єкту соціального захисту, чим вона в наш час є, на суб'єкт політичної діяльності – складний і тривалий процес, свою роль у сприянні цьому перетворенню мають відіграти вчені.

4. Серед науковців, працюючих над проблемами «Жінка в громадсько-політичному житті», «Жінка в державотворенні», «Жінка у розбудові громадянського суспільства», «Жінка і демократія», «Жінка і влада», «Жіноче лідерство», «Жінка і політика», - не так багато істориків. Проте принцип історизму часто присутній в працях політологів або соціологів, які показують явища в історичному розвитку. Вони не так часто звертаються до далекого минулого (хоча рідко хто не згадує княгиню Ольгу), але простежують зміни від кінця 80-х рр. до сьогодення, наводячи статистику, прийняті постанови і законодавчі акти, появу відомих жінок-політиків і етапи їхньої діяльності, в цілому, – трансформації, які спостерігаються в суспільстві.

5. Деякі авторки беруть на себе сміливість наголошувати, що в сучасній Україні спостерігається патріархальний ренесанс. Одним з його проявів є артикулювання жіночого політичного, соціального, культурного місця в суспільстві за допомогою патріархального дискурсу, коли жінку намагаються повернути до домашнього вогнища, обмежити її інтереси дітьми та доглядом за чоловіком, хатніми клопотами. За подібним «відродженням одвічних цінностей» криється реальне пониження статусу жінки в соціально-політичній сфері. Порівнюючи ситуацію в Україні з іншими посттоталітарними країнами, дослідники роблять висновок відносно парадоксальності демократизації у таких суспільствах, коли відбувається «натуралізація» суспільних відносин, зокрема намагання обмежити самореалізацію жінок виконанням їх «природного призначення». Наслідком є гендерна асиметрія в українському суспільстві, що не сприяє його модернізації.

6. Поки що зарано говорити, що рівень осмислення проблеми «Жінка і політика» у вітчизняному суспільствознавстві є високим. Часто в публікаціях превалюють статистика недостатньої представленості жінок на вищих керівних посадах, декларації стосовно жіночих здібностей і заклики подолати становище, що склалося, через здійснення тих чи інших заходів і механізмів. Відсутнє вагоме слово політологів, яких серед вчених жіночої статі в Україні не так багато, а фахівці-чоловіки не поспішають висловити з цього приводу свою думку. Дивно,

що і гендерологи, яких поступово більше у вітчизняній науці, також до цього часу не представили серйозну розробку, що показала б владу крізь призму гендера як складну і багатогранну проблему. Немає комплексного дослідження феномену жіночого політичного лідерства, можливо, через те, що його новітня історія почалася не так давно. Означене коло проблем конче потребує поєднання зусиль фахівців різних соціогуманітарних наук. Однак в наш час спостерігається тенденція не до інтеграції, а, радше, до «замикання» в межах тої чи іншої дисципліни.

7. Дуже помітним є нерозуміння більшістю авторок сучасних тенденцій розвитку світу, соціосфери, політики, які прямо чи опосередковано впливають на стан справ в усіх країнах. Це особливо помітно в тих випадках, коли мова йде про порівняння становища жінок у політиці, державі, владі в Україні і за кордоном. Наводяться відсотки представництва, інколи називаються видатні керівнички, проте глибинного аналізу загальних трансформацій немає.

8. Іншою тенденцією, яка простежується під час ознайомлення з працями суспільствознавців, присвячених темі «Жінка і демократія», є певне звуження, коли досягнення демократії вбачається в збільшенні жінок у вищих органах влади та на керівних посадах, зменшення безробіття серед них і збільшення зарплати, подолання патріархальних стереотипів відносно жінок-політиків тощо. Дуже і дуже рідко можна зустріти ідею стосовно вільного вибору жінкою сфер діяльності, ще рідше – саме слово «самореалізація». Це свідчить про опосередковане виявлення нерозуміння реалій сучасного світу, передова частина якого рухається в бік постіндустріального суспільства. Суть полягає у тому, що в індустріальному суспільстві людина розглядалася як «засіб», в постіндустріальному – як мета. Об'єктивно збільшення участі жінок у політиці має призвести до зміни пріоритетів в бік сприяння розвитку людини, якої б статі, віри, віку, расової чи національної належності вона не була.

3.3. Жіноцтво України в революціях: історіографія проблеми

Революція як історичний феномен в цілому і її конкретні втілення в Росії, в Україні – окрема складна тема, яка вже одержала значне висвітлення у працях істориків та інших спеціалістів-суспільствознавців. Це, в свою чергу, дає багатий матеріал для відповідних історіографічних досліджень. Що стосується теми дисертації, то зазначимо, що у дореволюційний період в Україні про революцію, а тим більше про участь в ній жінок відкрито не писали. Виключення становила заборонена література – праці марксистів, зокрема, Карла Каутського, Августа Бебеля, Олександр Коллонтай та інших, хто більшою чи меншою мірою розглядав необхідність залучення жінок до революційного руху заради звільнення від експлуатації та соціальної нерівності.

Незаперечним є той факт, що провідну роль у більшовизмі відіграв Володимир Ленін, в працях якого радянські автори пізніше знайшли "відповіді на всі питання", стосовно участі жіноцтва в революції також. Вони, зокрема, наголошували грандіозну роль В. Леніна в історіографії питання. Типовими були такі пасажі: "Ідеї В.І.Леніна заклали методологічну основу і сприяли подальшому розвитку історико-партійного погляду на питання більшовицького керівництва жінками. В.І.Ленін був першим істориком даної проблеми. Ленінські праці про вирішення жіночого питання, про партійне керівництво трудящими жінками не тільки зробили величезний внесок у марксизм, але й узагальнили попередній досвід партії, показали історію боротьби більшовиків за залучення жінок до революційного руху, в них закарбовані найважливіші її етапи, даний глибокий всебічний аналіз теоретичної, політичної та організаційної роботи Комуністичної партії із прилучення жінок до лав пролетаріату, який бореться із самодержавством і капіталізмом"¹.

¹ Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между двумя буржуазно-демократическими революциями (июнь 1907 – февраль 1917 гг. на материалах Украины): автореф.

Насправді, у пролетарського вождя до 1917 р. з приводу залучення жінок до революційного руху траплялися поодинокі, епізодичні зауваження, які наголошували важливість активізації цієї частини населення у боротьбі проти самодержавства, поміщиків і капіталістів, а потім – у побудові нового суспільства. Інша справа – період після перемоги збройного повстання в Петрограді, коли потрібно було мобілізувати жіноцтво на роботу із створення нового суспільства – тоді побільшало спеціальних звернень і праць, яких радянські автори нарахували понад тридцять. З одного боку, наявне очевидне перебільшення внеску В.Леніна до історіографії проблеми, що зрозуміло з огляду на загальні умови існування історичної науки в той період. З іншого, і сам лідер більшовиків, й інші більшовики, насамперед більшовички – Надія Крупська, Інесса Арманд, Олександра Коллонтай, Конкордія Самойлова, Євгенія Бош, Марія Левкович та ін., коли писали про участь жінок у боротьбі за "нове життя", підкреслювали, що не можна виправити несправедливість без революції. Але в дійсності, як і в національному, так і в жіночому питанні, все мало підпорядковуватися встановленню і зміцненню "диктатури пролетаріату", що насправді було диктатурою партії. Не акцентуючи підпорядкованість інтересів жіноцтва політичним інтересам "вищого порядку", це проголошували самі історики партії: "Комуністична партія Радянського Союзу – на всіх етапах своєї історії приділяла величезну увагу залученню жінок до революційного руху, будівництва соціалізму і комунізму, розглядаючи це як складову частину загального питання боротьби робітничого класу за диктатуру пролетаріату, побудови комуністичного суспільства".¹

дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Г. В. Воробьева. – Одесса, 1983. – С. 2–3.

¹ Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между двумя буржуазно-демократическими революциями. – С. 1.

Заради залучення жіноцтва до участі у побудові нового суспільства велася значна агітаційно-пропагандистська робота, на допомогу її працівникам видавалися значні накладі відповідних матеріалів. У 1920-30-ті рр. література здебільшого друкувалася у Москві та Петрограді, частина її потрапляла до України, де з часом також почали виходити публікації, присвячені участі жіноцтва в революціях¹. В цілому названі праці являли собою виклад загальних більшовицьких положень стосовно цілей боротьби і коментарі авторів з цього приводу. Про систематичне використання документальної бази, архівів не йшлося. Навряд чи можна назвати роботи того часу дійсно історично-науковими. Але вони виконували своє пропагандистське призначення, виховували жіноцтво на прикладі героїчного життя в революції найбільш свідомих його представниць.

Пізніше з'явилася низка видань мемуарного і біографічного плану². Не беручи до аналізу достовірність і цінність подібної літератури, міру суб'єктивності оцінок подій і висвітлення участі тих чи інших діячів в них, наголосимо іншу обставину, помітну у зазначених джерелах: серед власне українського жіноцтва було не так багато революційно налаштованого і до того ж

¹ Жінка в боротьбі за світовий Жовтень: бібліографічний покажчик літератури з життя жінки за часів царату; жінка в революційному рухові та на різних ділянках соціалістичного будівництва / під заг. ред. І. Фельдштейна. – Х.: Вид-во книжкової палати УРСР, 1935. – 33 с.

² Женщины в революции / [сост. А. В. Артюхина, А. И. Кухрат, Е. А. Попова]. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1959. – 472 с.; Гриценко А. П. Євгенія Бош (1879-1925) / А. П. Гриценко, Ж. П. Тимченко. – К.: Держполітвидав України, 1964. – 92 с.; Карпов М. О. Дочки великої бурі на Україні / Микола Олексійович Карпов. – К.: Тов-во "Знання" УРСР, 1967. – 32 с.; Тимченко Ж. П. Видатні жінки-революціонерки у Києві / Жанна Павлівна Тимченко. – К.: Тов-во "Знання" РСР, 1971. – 23 с.; її ж. Жінки в революційній боротьбі. – К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1977; Кризь бурю часу / [упоряд. М.О. Левкович (ред.) / пер. з рос.]. – К.: Політвидав України, 1982. – 295 с.

активно діючого. Це відбилося у тому, що серед мемуарів учасників революційних подій спогадів українок-революціонерок зовсім небагато. Зокрема, у великій збірці "Жінки в революції", яка вийшла у Москві у 1959 р., містяться лише два матеріали, написані більшовичками, відрядженими для ведення роботи в Україні, - Марією Левкович та Вірою Більшай. У Москві ж була видана збірка спогадів жінок, які згадували про розгортання революційних подій в Україні та Молдавії, перекладена пізніше українською мовою¹. Показовим є той факт, що серед прізвищ авторок спогадів українських – меншість у порівнянні з російськими та єврейськими. Переважаюча більшість – членкині більшовицької партії з 1898 – 1916 рр., тобто професійні революціонерки, які в той або інший період були направлені на Україну задля ведення спочатку підпільної, а потім легальної організаційної роботи. Хоча в самих спогадах останнє не акцентується, бо мала створюватися картина свідомої революційної роботи більшості місцевих трудящих жінок, а потім їх збройної боротьби за перемогу пролетарської революції.

Разом із тим значне місце займають публікації біографічного плану, в яких йдеться про діяльність видних більшовичок в Україні – Н. Крупської, А. Ульянової-Єлізарової, М. Ульянової, О. Коллонтай, К. Самойлової, І. Арманд, О. Стасової, Є. Бош, С. Гопнер, С. Соколовської, О. Розмирович, Є. Адамович та інших². Причому деякі з них перебували в той час на високих партійних і державних посадах в радянській державній системі. Зазначені моменти наводять на думку щодо доцільності сучасного складання узагальнюючого соціального портрету тих жінок, які брали участь в революційних подіях в Україні на боці

¹ Крізь бурю часу. – С. 257–266 і 267–271.

² Гриценко А. П. Євгенія Бош (1879-1925); Конкина Е. И. Евгения Бош / Евфимия Ивановна Конкина // Под знаменем ленинизма. – 1969. – № 3. – С. 6–9; Тимченко Ж. П. Жінки в революційній боротьбі; Воробьева Г. В. Деятельность А. М. Коллонтай на Украине и в Крыму / Галина Владимировна Воробьева // Український історичний журнал. – 1982. – № 4 – С. 53–61; Крізь бурю часу та ін.

червоних. Уточнення вимагають і персональні характеристики, оскільки в цілому "полум'яні революціонерки" виглядають дуже схематично. Основний наголос робиться на їх роботі, причому вона подається виключно у "правильному світлі" – без негатива, якого "і бути не могло". Зокрема, про Є. Бош, яка очолювала наркомат внутрішніх справ в Україні, із публікацій радянських авторів складається враження, що вона займалася чи не виключно проблемами постачання продовольства. Спробу дати реалістичну картину зробила у своїй статті наша сучасниця О. Оніщенко¹. Про тих жінок, хто прийшов в революцію з міркувань "вищого порядку", вона пише, як про немилосердних, нещадних "бійців за нове життя", наводячи приклади не тільки Євгенії Бош і Розалії Залкінд (Землячки), але й інших "безжальних фанатичок", намагаючись пояснити причини їх появи і жорстокості. Спроби осмислити стимули й спонуки тих жінок, що стали на службу революції, зроблено в книзі Олесья Козулі "Жінки в історії України".² У розділі "У громадянської війни зовсім не жіноче обличчя" автор задався питанням: жінки-революціонерки, жінки-комісари, жінки-командири – якими вони здаються нам тепер: героїнями чи жертвами? Він пише також про долю збільшовичених звичайних, простих жінок, які прийшли в революцію з міркувань вищого порядку, із жалю до простого народу, а стали немилосердними "бійцями революції".

Жінкам в революційному процесі (на матеріалах України) в радянській період було присвячено кандидатські дисертації Ж. Тимченко (період 1917-1920 рр.)³, Л. Домбровської (канун і період першої російської революції)¹, Г.

¹ Оніщенко Жіноче обличчя революції: уявне чи реальне / Оксана Володимирівна Оніщенко // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип. 21. – С. 99–103.

² Козуля О. Жінки в історії України.

³Тимченко Ж. П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление советской власти на Украине (1917-1920) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ж. П. Тимченко. – К., 1965. – 18 с.; назви решти її публікацій наведені у списку літератури.

Воробйової (червень 1907- лютий 1917 рр.)² і Є. Конкіної (період 1910-1914 рр.)³, а також виконані на базі зібраних до них матеріалів статі і брошури. При ознайомленні із названими працями на згадку приходять слова нині покійного професора Петра Шморгуна – провідного фахівця з історії робітничого і революційного руху в Україні, який на одному з засідань щиро визнав, що радянські історики насправді займалися "фальсифікацією". І пояснив свої слова тим, що у робітничому і революційному русі в Україні українців було обмаль. А історик, в разі виявлення хоча б випадкового згадування якогось українського

¹ Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Л. Ф. Домбровская. – Одесса, 1986. – 16 с. Ее же. Историография борьбы партии большевиков за вовлечение женских масс в революционное движение в годы первой буржуазно-демократической революции в России // Научные труды по истории КПСС. – 1986. – Вып. 139. – С. 113–119.

² Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между двумя буржуазно-демократическими революциями (июнь 1907 – февраль 1917 гг. на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Г. В. Воробьева. – Одесса, 1983. – 17 с.; ее же. Деятельность партии большевиков по вовлечению трудящихся женщин в борьбу за победу социалистической революции на Украине // Научные труды по истории КПСС. – 1982. – Вып. 117. – С. 99-116.

³ Конкина Е. И. Деятельность большевиков по вовлечению женщин-работниц в массовое революционное движение 1910-1914 гг. (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01: "История КПСС" / Е. И. Конкина. – К., 1974. – 28 с.; ее же. Работницы Украины в деятельности ленинской "Правды" // Український історичний журнал. – 1972. – № 10. – С. 123–130.

прізвища у відповідному документі, відразу записував його у "активісти" та "видатні більшовицькі діячі". Подібні речі можна зрозуміти, якщо взяти до уваги реальні соціальні характеристики переважно аграрної України у складі не надто індустріалізованої Російської імперії.

За звичай в публікаціях, що розглядаються, виклад матеріалу будувався за такою схемою. Спочатку – соціально-економічне становище жінок, насамперед, робітниць, при царизмі, важкі умови їхньої праці і побуту, політичне безправ'я, що надихало їх на революційність, організований напрям, якій надавала робота більшовиків з метою повалення старого режиму і досягнення звільнення від гноблення. Всі дослідниці пишуть про те, що українські жінки не тільки самі вивчали більшовицькі газети та журнали, а й читали іншим, організовували збір коштів на їх видання, передплату і спеціальні кіоски з продажу тощо. Це при тому, що менше, ніж три жінки з кожних ста пролетарок вміли читати. Інше питання: чи намагалися вони виступати в ролі агітаторів, як про це пишуть радянські історики? Адже подібні газети були заборонені, за їх зберігання можна було потрапити за ґрати, залишивши напризволяще сім'ю, дітей.

У своїх працях названі авторки наводять різноманітність форм і методів, які застосовувалися більшовиками у роботі із жіноцтвом в залежності від умов того чи іншого періоду – посилення чи послаблення революційності в країні. За зразок приймалися ті, які використовувалися в Петрограді, про що так і писалося. Так, за прикладом Петроградського комітету партії більшовиків при багатьох більшовицьких комітетах України були створені спеціальні групи і комісії для налагодження роботи серед жінок¹.

З аналізованих праць складається враження дієвого більшовицького керівництва, що мало значний вплив на жіноцтво у політичному вихованні та підготовці до прийдешніх класових боїв. Наприклад, Л. Домбровська писала: "До жовтня 1905 р. революційний рух охопив широкі жіночі маси, піднявся на небачену до того висоту, впритул підійшов до організації збройного повстання.

¹Тимченко Ж. П. Жінки в революційній боротьбі. – С. 10.

Керуючись рішеннями III-го з'їзду партії, більшовицькі організації розгорнули велику практичну роботу по підготовці повстання, приділяючи особливу увагу організації політичних страйків, як головному засобу згуртування жіночих мас та їх політичного виховання"¹. З історії відомо, що збройні повстання у 1905 р. мали місце в деяких містах України, зокрема в Донбасі, і були жорстоко придушеними. Але переважаюча більшість населення становили селяни, їх виступи мало відчували на собі організаційний більшовицький вплив, не кажучи вже про жіноцтво. До того ж чисельність партійних рядів в Україні не була значною: навіть на лютий 1917 р. більшовиків нараховувалося приблизно 2 тисячі.

Здається більш ймовірним, що жінки, втягнуті у вир революційних подій, насамперед, не розуміли достеменно їх політичних складових. Особливо це стосувалося простих трудівниць, які з початком Першої світової війни опинилися ще в гіршому становищі. Якщо частина освічених жінок зраділа демократичним свободам, наданим людневою революцією 1917 р., зокрема, виборчим правам, то селянки взагалі не усвідомлювали, що то таке і як до нього ставитися. Вони прагнули припинити тяготи, спричинені війною, повернути додому чоловіків, одержати землю. Гасла більшовиків про мир і землю впали на сприятливий ґрунт.

Ще одну обставину варто підкреслити стосовно дисертацій, присвячених темі участі жіноцтва у революціях. Відомо, що в дисертаціях неодмінно окреслюється "практична значимість" виконаного дослідження. Часто вона визначалася тим, що узагальнення історичного досвіду більшовицької партії з ідейно-політичного виховання трудящих жінок, їх згуртування під керівництвом партії, залучення жінок до політичних армій буржуазно-демократичних та соціалістичних революцій мало величезне міжнародне значення і могло бути використано в країнах, де ще очікувалися революційні перетворення. Вважалося, що більшовицький досвід являв величезний інтерес для комуністичних і

¹ Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины). – С. 12.

робітничих партій несоціалістичних країн в їхній боротьбі із світом капіталу. У висновках вказувалося, що свою роль в демократичних і соціалістичних революціях жіноцтво може виконати тільки під керівництвом марксистсько-ленінських партій.¹ З цього випливають, принаймні, два висновки. Перший: ще в середині 1980-х рр ідея "експорту революції", хоч і не афішувалася, але продовжувала існувати у сподіванні на "перемогу комунізму в усьому світі". Другий: і в такий спосіб обґрунтовувалася керівна роль комуністичної партії в житті суспільства, і не тільки радянського.

Якщо за радянських часів зрозумілим був напрямок досліджень проблеми "Жінка і революція", так на нинішньому етапі розвитку української історичної науки ця проблематика тільки починає розроблятися. Насамперед, слід сказати про публікації, в яких подається ранішній період революційного руху в Україні. Це невеликі за обсягом розвідки В. Абрамова, О. Горбула, С. Світленко і А. Слугіної². В них вказується, що на буржуазно-демократичному етапі визвольної боротьби в Україні значну роль відіграло народництво, в якому активну участь брали жінки. Варто нагадати, що в 70-ті рр в Росії серед революціонерів поширюється і анархізм, що також виявився привабливим для деяких жінок. У сучасній українській історіографії присутні розвідки з цього приводу – виступ на

¹ Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между двумя буржуазно-демократическими революциями. – С. 8, 15; Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции. – С. 2, 8.

² Абрамов В. І. Участь жінок у революційному русі України у 70-80-х роках ХІХ ст. / В. І. Абрамов, О. Д. Горбул // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.– С. 80–81; Світленко С. Жіноцтво в русі соціально-революційного народництва у 70-х роках ХІХ ст. / Сергій Світленко, Анжеліка Слугіна // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 9–12.

конференції Л. Шумрікової стосовно діяльності жінок-анархісток в Україні на початку ХХ ст.¹

За радянських часів про жінок в революції писалося або як про "полум'яних революціонерок", або як про "трудящі маси", що радо сприйняли більшовицькі ідеї і активно взяли їх захищати і втілювати у життя. Інша частина жіноцтва – «з іншого боку барикад» – не представляла для дослідників інтересу. Через нерозробленість ця тема є перспективною для нової генерації істориків, які зацікавляються дослідженням долі пересічних людей в революціях, насамперед у подіях 1917-1921 рр. в Україні. Така робота не є простою, оскільки потребує переосмислення відомих джерел і пошуку невідомих. Серед них – спогади сучасниць революційної доби.

Мемуари жінок в якості історичного джерела до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні аналізує наша сучасниця Оксана Оніщенко², підкреслюючи, що "спогади жінок мають сприяти вивченню ролі жіноцтва в революції, що в свою чергу дасть змогу відтворити цілісну картину подій"³. Цінність названого джерела авторка вбачає у "більш широкому погляді на історичні процеси"⁴. При тому, що при значному спиранні на публікацію, здійснену Інститутом російської історії ще у 1997 р.,⁵ авторка і робить певні

¹ Шумрікова Л. П. Діяльність жінок-анархісток в Україні на початку ХХ ст. / Л. П. Шумрікова // Жіночий рух в Україні. – С. 82–83.

² Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні / Оксана Оніщенко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 21–28.

³ Оніщенко О. Вказ. праця. – С. 22.

⁴ Оніщенко О. Вказ. праця. – С. 24.

⁵ Кулик В. Н. Российские женщины в 1917 г. / В. Н. Кулик // Революция и человек. Быт, нравы, поведение, мораль. – М.: Ин-т российской истории, 1997. – С. 76–84; Рогалина Н. Л. Заботы и мысли интеллигентной женщины в дни революции ("Дневник матери-хозяйки") / Н. Л. Рогалина, В. Л. Телицын // Там же. – С. 85–97.

узагальнення, вона могла б глибше підійти до проблеми, взявши до уваги новітні напрацювання, які з'явилися за роки, відколи вийшла московська студія. Претендуючи на створення повної картини, О. Онищенко практично не аналізує мемуари жінок, які виступали на боці революційних сил.

Хоча в новітній українській історіографії наявні деякі праці, присвячені темі "Жінки в українській революції", проте саме О. Онищенко поки що залишається чи не єдиним дослідником із спробою вивчити проблему більш комплексно. Наприкінці 2008 р. нею захищена кандидатська дисертація, присвячена участі жінок у суспільно-політичному житті України революційного 1917 р.¹, а до того вийшло друком біля десятка статей з різних питань проблеми². Її дисертація складається з трьох частин і не особливо акцентує саме революційні аспекти. Предметом дослідження визначено громадсько-політичну діяльність жінок, зміну їх соціального статусу за умов піднесення українського національно-визвольного руху протягом 1917 р.³ Загальний висновок роботи: жінки України в той час були активними учасницями подій, а революційні зміни активізували зміни у гендерній стратифікації суспільства, призвели до збільшення ролі жінок у різних сферах суспільного життя.⁴

У своїй праці О. Онищенко згадує монографію Марти Богачевської-Хомяк "Білим по білому. Жінки в громадському житті України, 1884-1939". В цій студії діаспорної дослідниці є спеціальний розділ, присвячений українському жіноцтву – "У заграві воєн та революцій"⁵. Нагадавши про піднесений настрій, що

¹ Онищенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Онищенко. – К., 2008. – 21 с.

² Перелік публікацій наведено у списку літератури.

³ Онищенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. – С. 2.

⁴ Онищенко О. В. Вказ. праця. – С. 20.

⁵ Богачевська-Хомяк М. У заграві воєн та революцій / Марта Богачевська-Хомяк // Білим по білому. С. 172–195.

запанував після повідомлення про повалення царату, М. Богачевська-Хомяк змалювала картину жіночої активності, яка насамперед спрямовувалася на справи добродійності. Створювалися або відновлювалися жіночі організації. Разом із тим підкреслено: "Під час воєн жінкам було не до проблем жіночого визволення. Але якщо росіянки зосередилися на суспільно-політичних подіях, то українки та взагалі неросіянки найважливішим вважали національне питання"¹.

Одержавши більше прав, найбільш свідомі жінки включилися до політичних справ. Зокрема, серед 115 осіб, обраних до складу Української Центральної Ради, було 11 жінок, про яких коротко пише дослідниця. Однак поки що відсутня повна картина того, як "українські жінки вливалися у військові формування націоналістів, комуністів, анархістів, а також у самостійні частини, від яких часто залежали результати боротьби".² М. Богачевська-Хомяк помітила, що чим трагічнішою ставала ситуація в Україні, тим більше жінок брало участь у збройній боротьбі, зокрема, в лавах українських повстанських загонів, що воювали проти більшовиків³. Для жінок, які вступали до збройних лав, на першому місці були патріотичні ідеали, а не жіноче питання. Називаються й імена тих жінок, які прийшли до військ. Серед них – Олена Степанів, Софія Галечко, Гандзя Дмитерко. У розділі наводяться слова Ольги Кобилянської, яка у 1917 р. казала, що війна поділила людство не на непримиренні країни, а на "острів мужчин" і "острів жінок, дітей і старих". Чоловіки боролися за свої ідеали, а жінки намагалися нагодувати дітей, обробляти землю і зберігати людське життя.⁴ Це, зрозуміло, метафора. Але те, що жіноцтво мало не тільки дбати про родину без допомоги чоловіків, а часом, захищаючись від чоловіків, заробляти на те, аби рідні не померли від голоду і хвороб, не є перебільшенням.

¹ Богачевська-Хомяк М. У заграві воєн та революцій. – С. 173.

² Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 183.

³ Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 184.

⁴ Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 173.

Участі жіноцтва України у подіях 1917 р. присвятила свою студію й інша відома дослідниця з діаспори Ірена Книш¹. Хоча вона шкодує з приводу обмеженості джерельної бази, але саме у неї можна знайти набагато більше імен і навіть портретів тих жінок, які виявили активність в той час. Значне місце відведено першому всеукраїнському жіночому з'їзду у Києві, наводяться уривки з його резолюцій. Прямо сказано: "Українські жінки рішуче і сміливо виступили за українську державність, відкинувши всякі компроміси, хитання й митарства з російським урядом винниченківського проводу... та водночас висловили довір'я й громадську дисциплінованість у лояльності до Центральної Ради"². У прагненні української державної суверенності вони вели значну громадську роботу, про що йдеться у публікації І. Книш.

Вивчення напрацьованого вітчизняними і закордонними істориками свідчить, що на теперішній час відсутнє дійсно всебічне дослідження проблеми долі жіноцтва в тодішніх революційних подіях, не кажучи про всі політичні революції, що мали місце на терені України. Поки що в історіографії простежується різка поляризація: з одного боку – "більшовицька", з іншого – "небільшовицька". Хоча і та, і інша сторони згадують про протилежний політичний табір і жінок у ньому, але навряд чи їх оцінки є дійсно виваженими і науковими, бо проблема у всіх своїх аспектах не розглядається. Окрім того тільки починається виявлення уваги до життєвих реалій переважаючої більшості жіноцтва, яка не брала активної участі у тих подіях.

Аналіз проблеми залишиться неповним, якщо не сказати про так звану Помаранчеву революцію – події листопада–грудня 2004 р. Протягом 2005–2006 рр. вийшло чимало праць різного обсягу і характеру, їм присвячених. Грунтовні історичні висновки стосовно того, чи були ті події дійсно революцією – попереду. Разом із тим незаперечна колосальна активізація народу у політичному житті

¹ Книш І. Відгуки часу. – С. 34–46.

² Книш І. Вказ. праця. – С. 43.

країни, в якому брало участь і жіноцтво. Суспільствознавці, які писали про ті події, не звернули належної уваги на «жіночий фактор», хоча його дія значна.

Центральним питанням були вибори президента, за результатами фальсифікації вбачалася зневага з боку старої влади. У даному контексті варто звернути увагу на декілька обставин. По-перше, більшість електорату України становлять жінки, що зумовлено особливостями її демографічної ситуації. Одним з факторів перемоги на президентських виборах першого президента незалежної Леоніда Кравчука полягав у тому, що він як чоловік дуже імпував жінкам середнього і старшого віку, частка голосів яких завжди найбільша пропорційно до інших статево-вікових категорій електорату. Аналогічна ситуація мала місце і в ті вирішальні дні виборів, коли на Майдані стояло дуже багато немолодих жінок, а до виборчих дільниць з останніх сил йшли старі, аби проголосувати за краще життя для дітей та онуків. По-друге, як зазначив відомий російський політолог Андрій Окара, саме жінка – Юлія Тимошенко відіграла роль "критичної маси", без якої перемога Ющенка була б під великим питанням"¹.

Жіночій темі в названій революції присвячено декілька публікацій. Першою серед них за часом появи стала стаття в Інтернеті філософа Ольги Плахотнік², в якій вона спробувала знайти відповідь на питання: "Яке воно, "жіноче обличчя" української революції?". І чи можна взагалі говорити про специфічну роль, участь жінок у революційних українських подіях осені 2004 року? Від початку авторка підкреслила, що вона як гендерний дослідник, знаходить масу саме гендерних нюансів у подіях, що відбувалися. Здебільшого мова йде про Юлію Тимошенко, хоча частка дослідницької уваги звертається на Катерину Ющенко, Людмилу Янукович, Руслану Лижичко, Марійку Бурмаку, Ліну Костенко, Оксану Забужко. Не забула дослідниця і тих жінок, які стали основою масового руху «допомоги

¹ Окара А. Женщины украинских революций / Андрей Окара. – Режим доступа: <http://cosmopolis.mgimo.ru/fileserver/12/12-10.pdf>

² Плахотник О. "Женское лицо" украинской революции" / Ольга Плахотник. – Режим доступа: <http://takaya.by/texts/essay/imosh/>

революції», що займався життєзабезпеченням протестантів на Майдані. Разом із тим О. Плахотнік вказує, що на мітингах на Сході і Півдні було чимало жінок похилого віку з біло-блакитною символікою, які відчайдушно ляли "помаранчевих". Висновком статті є твердження, що жіноче обличчя у революції є, хоча однозначної характеристики йому дати не можна. Жіноцтво України підтримує різні політичні кольори, використовує різні засоби і відіграє роль різного порядку.

Висновки із проведеного історіографічного аналізу можуть бути такі:

1. Значення революцій (маються на увазі політичні) в історії в цілому, і у вітчизняній зокрема, важко переоцінити. Існує значна кількість праць істориків різної політичної орієнтації, які доклали зусиль у вивченні і поданні до уваги громадськості результатів своїх студій. Відбувається зміна не тільки світоглядних позицій, але й підходів до тих чи інших проблем. Це стосується і питання участі різних верств населення у революціях, а також значення для них наслідків перетворень.

2. Радянські автори часто намагалися показати історичну картину не такою, якою вона насправді була, а такою, якою вона повинна була бути згідно партійних настанов. Відповідно роль жіноцтва здебільшого змальовувалася як свідомо участь раніше гнобленої, а потім прозрілої верстви, що героїчно боролася проти контрреволюції під керівництвом більшовиків. Оскільки одне з важливих завдань істориків полягало у вихованні радянських людей в дусі відданості ідеям партії, значна частина публікацій несла агітаційно-пропагандистське навантаження, що впливало не тільки на форму, але й на зміст.

3. Хоча за часів незалежності увага до жіночих студій зростає, але вона здебільшого концентрується навколо невеликої кількості тем, серед яких проблема "Жінка і революція" поки що розробляється недостатньо. Її аспекти вивчаються невеликим числом науковців, хоча тема гідна більшої уваги.

4. У часи революцій, коли чоловіки билися за владу, переважна більшість жіноцтва "билися" за збереження життя, причому не тільки свого, але й дітей, інших рідних і близьких. Проте реальні проблеми елементарного виживання,

життєзабезпечення, якими найбільше були зайняті пересічні жінки, до останнього часу випадали з поля зору істориків. Виключенням становлять мемуари, частково опубліковані, а також поодинокі публікації істориків діаспори.

5. Цікавість являє собою дослідження того, як себе відчували жінки у соціально-стресовій ситуації, спричиненій революціями. При чому аналіз слід вести за соціальними категоріями, показуючи, що в результаті революції змінилося у їх становищі: що втратили, що набули жінки того чи іншого класу або верстви. Адже в наслідок революцій жінки колишньої Російської імперії одержали демократичні права і свободи. Інше питання: як вони здійснювалися на практиці?

6. Відчувається недостатній аналіз соціальної структури жіноцтва України, зокрема, у 1917 р. Свою роль відіграє у цьому відношенні та обставина, що українські землі тоді не були єдині. Значна різниця зумовлювалася, насамперед, тим, що на різних територіях по-різному відбилися катаклізми Першої Світової, а пізніше громадянської війни та інтервенції. Великий інтерес представляють жіночі студії з точки зору класової, тобто, розгляд проблеми "Жінки в революції", здійснений окремо стосовно дворянок, представниць буржуазії, інтелігенції, робітниць, селянок. Їх соціальний статус і майнове становище, ментальність дуже відрізнялися. І в революції вони здебільшого приймали сторону чоловіків свого соціального прошарку. Разом із тим до радикальних дій у кожному таборі вдавалися одиниці, що й забезпечило їм згадку в історії. Історія життя кожної такої жінки являє інтерес для біографістики. Особливою темою дослідження могли б стати прояви девіантної жіночої поведінки в ті часи.

7. В сучасній українській історіографії помітна більша увага до тих жінок, які не були на боці «червоних». Такий підхід не є дійсно об'єктивним, оскільки не дається повна картина ситуації і подій. Створюється "упередженість навпаки", що не сумісно із справжньою науковістю. Революціонерки варті об'єктивної дослідницької уваги.

8. Проблему становлять історичні джерела вивчення окресленої проблематики, оскільки здавна жіноча діяльність слабо відбивалася в них. Проте

певні можливості особистих архівів, мемуарів можна використати, особливо з огляду на мікроісторію. Для цього дослідник має розбиратися у новітніх підходах світової історичної науки.

9. Під час вивчення наявного історіографічного доробку українських науковців не було знайдено жодної публікації у плані досліджуваної проблематики стосовно межі 80 – 90-х рр. минулого століття, коли в Росії, а потім і в Україні відбулася ліберально-демократична і водночас антикомуністична революція, що призвела до краху існуючого ладу.

10. Чекає на реалізацію комплексне з гендерної точки зору дослідження, яке охопило б усі політичні революції, що мали місце в Україні. Проте гендерний підхід в українській історичній науці поки що не досяг того рівня, який би дозволив здійснити такий проект.

11. Дослідження проблеми "Жінки і політичні революції" є важливою складовою розробки широкої тематики, а саме: «Жінка і політика», «Жінка і соціальні трансформації», «Жінка і суспільство», оскільки революції завжди призводять до кардинальної зміни ситуації в цілому, конкретно для соціальних груп, а також окремих особистостей.

3.4. Участь жінок України у війнах ХХ століття

Війни супроводжують людство протягом тисячоліть. Особливого значення вони набули у ХХ сторіччі, коли війна зазнала найбільш глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічним виглядом, характером зброї, що застосовувалася, масштабами, руйнівністю і впливом на життя суспільства, зокрема, жіноцтва. Протягом всієї людської історії війна була справою чоловічою. Жінки виступали в якості пасивної жертви, воєнної здобичі, в культурі їх образи подавалися страждаючими і чекаючими дружинами, матерями, нареченими. У ХХ ст. участь жінок у війні стало явищем масовим. Побільшало великих війн; замість невеликих професійних армій звичайним явищем стали поголовні мобілізації, які частково стосувалися і жінок. Якщо раніше війни, як правило, велися силами професійних армій і часто не зачіпали більшості мирного населення, так дві

світові війни радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення бойових дій.

У минулому століття Україна стала ареною двох світових війн, а також не менш жорстокої громадянської війни, не кажучи про те, що вихідці з неї брали участь у всіх війнах, оголошених і неоголошених Радянським Союзом (з Фінляндією, у В'єтнамі, в Афганістані, в африканських країнах тощо). В традиціях вітчизняної історіографії на всіх етапах її розвитку воєнні епохи розглядалися під кутом зору вивчення військово-політичних, ідеологічних, мобілізаційних та інших факторів, здебільшого залишаючи за межами уваги науковців та читачів дослідження трагічної і героїчної долі жіноцтва, хоча такі студії представлені низкою праць. Переважають публікації радянських часів¹ на

¹ Левкович М. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні / Марія Левкович. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 93 с.; Холодний І. Оборона країни і завдання жінок / Холодний Іван. – Х.: Державне вид-во України, 1930 – 28 с.; Жінка в громадянській війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917–1920 рр.: зб. нарисів / [підгот. І. Разгон, В. Горбункова, А. Мельник]. – К.: Державне вид-во політичної літератури, 1938. – 242 с.; Мішакова О. Радянська жінка у Великій Вітчизняній війні / Мішакова О. – К.: Укрвидав, 1944. – 23 с.; Мужні серця. Книга про славних синів і дочок українського народу / упоряд. Б.Лавренев - К.: Молодь, 1947. – 152 с.; Тимченко Ж. П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление Советской власти на Украине; її ж. Трудящі жінки у боротьбі за владу рад на Україні (1917–1920). – К.: Наукова думка, 1966. – 152 с.; Карпов М. О. Дочки великої бурі / Микола Олексійович Карпов. – К.: Тов-во "Знання" УРСР, 1967. – 32 с.; Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1975 – № 12. – С. 24–46; Коваленко Л. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 119–124; Ее же. Участие советских женщин в боевой и политической деятельности партийного подполья и

тлі меншої кількості сучасних¹. Більшість публікацій присвячені періоду 1941 – 1945 рр., обмаль – про участь жінок України у Першій світовій війні та її вплив на них.

партизанских формирований на временно оккупированной территории Украины (июнь 1941–1944 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Л. А. Коваленко – К., 1984. – 24 с.; Кризь бурю часу; Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині / Віра Володимирівна Зайченко // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С. 91–94; Дудукалов С. М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918–1920 рр.) / Сергій Миколайович Дудукалов // Український історичний журнал. – 1986. – № 5. – С. 130–135; Его же. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918–1920): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / С. Н. Дудукалов. – К., 1987. – 24 с.; Куртіль С. Повернення небажане (про радянських жінок – в'язнів концтабору Равенсбрюк 1939–1945) / С. Куртіль // Жовтень. – 1988. – № 10. – С. 78–81 та ін.

¹ Ігнатенко Є. І. Участь жінок України у всенародній боротьбі у тилу ворога (1941–1944) / Є. І. Ігнатенко, Л. А. Коваленко // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 69–70; Сафонова Є. В. Жінки в боях за визволення України в роки Великої Вітчизняної війни / Є. В. Сафонова // Там само. – С. 35–40; Звитяжниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої війни / [Сафонова Е. В., Галаган В. Я., Данилко Г. В., Сільченко З. О.] . – К.: Україна, 1995. – 247 с.; Есип И. М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История Украины" / И. М. Есип. – Донецк, 1997. – 18 с.; Суховой Л. Н. Женщины – воины Одесщины 1941 – 1945: учеб. пособие / Л. Н. Суховой, А. Д. Суховой. – Одесса: Б. и., 2003. – 22 с.; Архипенко Г. Жіноче серце сповнене любові: Нариси про

Невелику за обсягом розвідку про участь жінок у процесах зародження української армії ХХ ст. підготував Дмитро Адаменко¹. Він прослідкував процес творення військових формувань Січових Стрільців і підкреслив участь у ньому від самих початків жіноцтва. Інші дослідники – А.І.Корміч і Л.І.Корміч згадують про героїчних жінок, які воювали серед січових стрільців – Олену Степанів і Софію Галечко, а також Наталену Королеву, яка під час Першої світової війни працювала медичною сестрою². Звичайно, вона була не єдина жінка, хто надавав медичну допомогу.³ Під час Першої світової війни жінка-солдат – радше велика рідкість, ніж звичайність. Такою рідкісною героїнею була Олена Степанів, яка одягла чоловічій мундир і воювала в лавах легіону українських січових стрільців,

киянок-учасниць Великої Вітчизняної війни / Г. Архипенко, С. Йовенко. – К.: Політехніка, 2005. – 86 с.; Заковоротний Д. И. Ах война, что ты, подлая, сделала: исторический очерк о женщинах Николаевщины в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов / Д. И. Заковоротний. – Николаев: ЧП Гудым И. А., 2005. – 184 с.; Колядна Н. Жіночий фактор перемоги / Н. Колядна // Історичний досвід і сучасність. Вип. 11. – Одеса, 2005. – С. 13–14; Жіноче серце сповнене любові: Нариси про киянок-учасниць бойових дій в Афганістані (та збройних конфліктах в інших країнах) / упоряд. Г. А. Архипенко. – К.: АДЕФ, 2007 – 124 с.; Чуєнко О. Подвиг жінок-медиків України в тилу та на фронтах Другої світової війни / Оксана Чуєнко // Часопис української історії – 2009. – Вип. 11. – С. 49–52.

¹ Адаменко Д. І сталося на тім світі / Дмитро Адаменко. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/army/women-uss.html>

² Корміч А. І. Жінки у визвольних змаганнях в Україні на початку ХХ ст. / А. І. Корміч, Л. І. Корміч // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 83–85.

³ Традиція участі жінок у війнах в якості сестер милосердя була започаткована раніше, про що підготовлена окрема монографія – Сестры милосердия в Крымской войне 1853–1856 годов / сост. Н. Н. Колесникова. – Симферополь: Изд. Фирма "Бизнес-Информ", 2005. – 335 с.

одержала звання хорунжого і бойову нагороду. Їй присвятила свої студії відома дослідниця з діаспори Ірена Книш¹. Журнальні публікації про героїчну жінку виходили в діаспорі за часів радянської влади, і в самій Україні, коли тої не стало². Були видані спогади – її та про неї³. Про Олену Степанів, Софію Галечко, Гандзю Дмитерко, а також в цілому про жінок, які вступили до війська, писала в окремому розділі "У заграві воєн та революцій" своєї монографії Марта Богачевська-Хомяк⁴. Проте в цілому в період Першої Світової війни жінки здебільшого намагалися надати допомогу жертвам війни через різні добродійні організації. В центрі їхньої уваги було сприяння медичній допомозі та організації постачання продовольства.

У громадянській війні участь жіноцтва набула масового характеру. У радянській історіографії цьому було присвячено декілька праць⁵. Після

¹Книш І. Життя і легенда Олени Степанів / Книш І. Відгуки часу. – С. 56–76.

² Вільде І. Олена Степанів колись і тепер / Ірина Вільде // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 9/10. 9. – С. 14–15; Залізник О. Із моїх спогадів про Олену Степанів / О. Залізник // Наше життя. – 1964. – Ч. 1. – С. 10; Давид І. "Суд" над Оленою Степанів / І. Давид // Україна в минулому. – 1994. – Вип. 3. – С. 106–113; Шаблій О. Життя, віддане народу і науці (До 110- річчя від народження Олени Степанів) // Історія української географії. – 2003. – Вип. 7. – С. 12–24 та ін.

³ Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання і думки, 1912–1914 / Олена Степанів. – Л.: Видавництво кооперативу "Червона калина", 1930. – 45 с.; Степанів Олена. Наукові праці. Есе. Спогади / Олена Степанів. – Л.: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 2003. – 607 с.

⁴ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. – С. 189–190.

⁵ Більшість публікацій видавалася у Москві та Ленінграді, частина з яких виходила в українському перекладі. Але були й ті, що готувалися українськими авторами: Левкович М. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні; Жінка в громадянській війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917 – 1920 рр.; Кризь бурю часу: Спогади жінок – активних учасниць

агітаційно-пропагандистських матеріалів, авторами яких часто виступали провідні діячі більшовицької партії, з'явилися спроби історичних розвідок, а також мемуарна література. Особливо слід відзначити наполегливість українських дослідників Жанни Тимченко та Сергія Дудукалова, які захистили кандидатські дисертації, присвячені участі жінок у громадянській війні¹. Їхні праці сповнені багатим фактажем, який демонструє участь жінок у бойових діях на фронтах, у боротьбі в тилу ворога, у роботі на підприємствах, але поданим у трафаретному для радянської історіографії плані: «Як і всі трудящі, робітниці, селянки і передові представниці інтелігенції України на заклик Комуністичної партії піднялися на боротьбу з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією. Вони виступили на захист здобутків Великої Жовтневої соціалістичної революції, одним з величезних завоювань якої було розкріпачення жінок»².

Радянська історіографія часто згадує імена таких відомих більшовичок, які відіграли значну роль у роки встановлення радянської влади і громадянської війни на Україні, як Євгенія Бош, Лариса Рейснер, Розалія Землячка (Залкинд), Жанна Лябурб та ін. Проте їхня діяльність висвітлюється «препаровано», тобто у «потрібному» плані. Так, підкреслюючи видатні агітаційні здібності «полум'яних революціонерок», обходиться мовчанням їхня жорстокість, або це називається «непримиренністю до ворогів революції». Впадає в очі те, що серед наведених в публікаціях радянських часів прізвищ жінок – учасниць громадянської війни, які діяли на боці більшовиків, значно переважають російські та єврейські прізвища над українськими (трапляються дуже рідко). На цей факт дослідники не звертають ніякої уваги, що закономірно для часів панування ідей «пролетарського інтернаціоналізму».

революційного руху і соціалістичного будівництва на Україні і в Молдавії / упоряд. М. О. Левкович. – К.: Політвидав України, 1982. – 295 с. та ін.

¹ Див. список літератури.

² Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.) – С.92.

Як зазначається в офіційному виданні «Жінки Країни Рад», наприкінці громадянської війни у Червоній Армії служило 66 тисяч жінок¹. До осені 1920 р. у її частинах, які діяли на Україні, знаходилося приблизно 30 тисяч жінок. За роки війни Червона Армія, як повідомляє назване джерело, втратила 1 мільйон бійців і командирів. Вбиті, поранені і взяті у полон 1854 жінки². Подібна точність наштотує на роздуми про адекватність реальним втратам. Як можна було за умов суцільного хаосу і розпачу підрахувати до одиниць вбитих, поранених і взятих в полон людей? Чи не применшені ці цифри? В наш час називаються різні дані стосовно загиблих у громадянській війні: не менше 5 мільйонів з боку «білих» і не менше 8 мільйонів з боку «червоних». Тобто «загальна похибка» зростає принаймні у 8 разів. Та прагнення применшити втрати і перебільшити досягнення – загальна риса офіційних джерел, тим більше, радянських.

Це стосується і війни 1941–1945 рр., яку в наші дні історики України все частіше називають Другою Світовою, радянсько-німецькою або інакше. Так само достеменно не відомо, скільки становили загальні втрати. Але, на відміну від праць, присвячених громадянській війні, у тих, які присвячені Великій Вітчизняній, данні про втрати жіноцтва взагалі не наводяться. Що стосується участі жінок у збройних силах, то навіть наявні статистичні данні у перерахунку суперечать загальній офіційній цифрі – 800 тисяч (80 тисяч – на офіцерських посадах)³, 100 тисяч жінок, які воювали на фронті були з радянської України¹.

¹Женщины Страны Советов. Краткий исторический очерк. – М.: Политиздат, 1977. – С. 86; Сергій Дудукалов, спираючись на дані С. М. Кляцкіна, наводить цифру у 100 тисяч. // Дудукалов С. М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918–1920 рр.) – С. 135.

² Дудукалов С. М. Вказ. праця. – С. 93.

³ Советская военная энциклопедия. В 8 томах. / гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1977. – Т. 3. – С. 332; История второй мировой войны. В 12 томах / гл. ред. комиссии А. А. Гречко. – М.: Воениздат, 1975. – Т. 12. – С. 50.

Якщо ж скласти інші цифри, то загальна сума виходить значно більшою. В ті роки тільки медичних сестер було підготовлено 300 тисяч, понад 900 тисяч сандружинниць і саніструкторів, у військах протиповітряної оборони служили 300 тисяч жінок. За роки війни було підготовлено 222 тисячі жінок «бійців-спеціалістів»: мінометниць, станкових і ручних кулеметниць, автоматниць, снайперів, зв'язківців, фахівців дорожньо-експлуатаційних служб². Навіть якщо скласти ці цифри, вийде 1722000. Це без врахування жінок в авіації, на флоті, у бронетанкових військах, артилерії, навіть в кавалерії. Десятки тисяч жінок служили військовими лікарями, розвідницями, водіями, штабістами, кухарями та ін. Тобто реальна чисельність жінок, які носили воєнну форму - ніяк не менша 2 – 3 мільйонів. До того багато жінок перебували в ополченні, в партизанських загонах, в підпіллі. Масово використовувалася жіноча праця на військових підприємствах, де вони працювали по 12 годин на добу, часто не виходячи з цехів тижнями, навіть коли ті підпадали під обстріл або бомбардування. З перших днів війни переважно жінок відряджали на будівництво оборонних рубежів. В обладнанні протитанкових ровів, окопів, бліндажів брало участь 12 млн. чоловік, принаймні 10 млн. з них були жіночої статі³.

Попри применшення статистики, участь радянського жіноцтва у війні, зокрема у військових діях, була такою значною, що подібне соціальне явище не могло залишитися без спеціальних студій. І такі публікації з'явилися. Їх кількість і якість дали підставу навіть появі декількох історіографічних розвідок: насамперед, провідної української дослідниці ролі жінок у Великій Вітчизняній війні Валентини Галаган (1988 р.)⁴, а також – з перервою 20 років – Оксани

¹ Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – С. 39.

² [http://www.rusamny.com/328/t02-1\(328\).htm](http://www.rusamny.com/328/t02-1(328).htm)

³ Женщины Страны Советов. – С. 208.

⁴ Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни.

Чуєнко (2008 р.)¹. Статті самі по собі являють історіографічний інтерес через те, що вони віддзеркалюють характерні риси сучасного їм етапу розвитку науки (зокрема, остання стаття присвячена періоду не Великої Вітчизняної війни, а Другої світової). Історіографічні розділи в якості необхідних складових наявні також у дисертаціях з відповідної тематики. Насамперед, слід відзначити захищену у 1991 р. докторську дисертацію В. Галаган «Жінки України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945рр.)», яка у 1986 р. була представлена для широкого читацького загалу у вигляді монографії «Ратний подвиг жінок в роки Великої вітчизняної війни». Після цього жодної іншої дисертації стосовно того чи іншого аспекту участі жінок України у Другій світовій війні не з'явилося.

Еволюція вітчизняної історіографії проблеми «Жінки у війні 1941–1945 рр.» пройшла декілька етапів. Умовно їх можна поділити на: період воєнних часів, повоєнний – радянський період і пострадянську сучасність. Перші публікації вийшли вже у 1941 р. Це були розповіді про подвиги героїнь того часу, а також про жінок, які працювали на Перемогу в тилу. У 1942 р., за підрахунками В.Я.Галаган², в країні вийшло майже тридцять книг, які прославляли подвиги конкретних жінок, або збірники про них. У наступні воєнні роки ця тенденція продовжувала розвиватися. Завдяки друкованому слову ставало відомо про героїзм радянських жінок. Цьому надавалося величезне значення у надиханні всіх громадян і громадянок у протистоянні із загарбниками. Тому ці праці мали публіцистичний характер. Більшість видань здійснювалося у Москві або у тилкових містах. Проте із визволенням України почали виходити друком публікації і в Україні.

Зазвичай, публікації будувалися за таким алгоритмом: радянським жінкам нагадувалися жахливі дореволюційні часи і те, що «визволення жінки – величезне

¹ Чуєнко О. Відображення в історичній літературі участі жінок України на фронтах та в тилу у роки Другої світової війни.

² Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни – С. 52–53.

завоювання Великої Жовтневої революції»¹. Підкреслювалося значення усього того, що зробила для жіноцтва радянська влада, на захист якої треба спрямувати всі сили. Більшу частину книжок становив опис яскравих фактів героїзму жінок на фронті та в тилу, що мало певні особливості.

Доречно навести невеликий уривок: «Марусю Байду оточила група німецьких автоматників. Десятки озвірілих фашистів стояли проти одної радянської дівчини. Здавалося, кінець трагедії ясний. Що пережила Маруся? Оціпеніння смертельного страху, якого зазнає людина, зустрівшись поглядом з мутними гіпнотизуючими очима гадюки? Жах приреченості, безвихідності, коли ноги враз стають важкі, наче гирі, і приростають до землі? Непереборне бажання втікати? Може, ці почуття блискавкою пронизали її. Але дівчина подавали їх у собі. Вона не повинна поступитися перед ворогом! Ненависть горіла священним вогнем в її грудях. І Маруся стала до бою. Влучними пострілами з автомата вона поклала п'ятнадцять німців, п'ятьох убила прикладом. Марусю поранили. Але вона пробилася до своїх. Двадцять фашистів поклали свої голови за спробу убити радянську дівчину, Героя Радянського Союзу Марію Байду»². Аж ніяк не ставлячи під сумнів подвиг видатної українки, можна разом із тим скласти враження про особливості тогочасних праць, присвячених досліджуваній темі. Насамперед, дуже сильну агітаційність, для якої деякі перебільшення не вважалися надмірними (п'ятьох німців Марія убила прикладом). Проте саме завдяки таким виданням ставали відомі героїні війни.

Головною метою подібних видань було проведення виховної роботи серед жінок, особливо комсомолок. Не буде перебільшенням сказати, що саме молоді дівчата виявили масовий героїзм, віддавали свої життя не тільки захищаючи свою Батьківщину, але й сплачуючи криваву ціну за недолугість партійних і військових

¹ Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни. – С. 6.

² Мішакова О. Радянська жінка в Великій Вітчизняній війні / Мішакова О. – К.: Укрвидав, 1944. – С. 19.

керівників, які призвели до страшних поразок і людських втрат, і які без вагань кинули молодих жінок у пекло війни, нагороджуючи деяких з них орденами і медалями, найчастіше посмертно. За мужність і героїзм у роки війни нагороджено більше ніж 100 тисяч жінок, серед них 91 жінці присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Їх вік не перевищував 25 років¹. Але дослідниці, які працювали над цією тематикою за радянських часів, і продовжили цю роботу у незалежній Україні, статистику наводять, проте не йдуть далі, аби проаналізувати всю повноту причин, що призвели до такого масового залучення жінок до діючої армії.

Парадоксально, але не мілітаризована юнка, яку готували до збройного захисту Батьківщини ще у мирний час, стала провідним образом жінки на війні, який домінував в офіційній пропаганді та агітації. Хоча у тогочасних публікаціях різного роду почав формуватися образ жінки-героїні, прототипом його все частіше ставала партизанка або санітарка. Як зазначає О. Ніконова: «Іконографія Великої війни при зображенні жінки в плакаті, кіно, літературі, популярній пісні та пресі була сфокусована на образі Батьківщини-матері – жінки старшого віку, яка своєю героїчною працею наближає перемогу. Відомий вірш Константина Симонова «Чекай мене», надзвичайно популярний у роки війни, акцентував образ дружини, яка чекала бійця у глибокому тилу».² У цій ситуації прослідковується цинізм і лицемірство влади. Адже вона досягла свого: два мільйони молодих дівчат або через комсомольську мобілізацію, або добровільно, палаючи патріотичними почуттями, билися з ворогом, захищаючи від нього «рідну радянську владу і особисто товариша Сталіна». Так навіщо було акцентувати увагу на тому, що використання жінок у діючій армії, на передовій має масовий

¹ Галаган В.Я. Жіночий фактор перемоги / Валентина Яківна Галаган // Жіночі студії в Україні. – С. 153; Сафонова Є.В. Жінки в боях за визволення України в роки Великої Вітчизняної війни – С. 36.

² Ніконова О. Женщины, война и "фигуры умолчания" /О. Никонова. – Режим доступа: <http://magazines.ru/nz/2005/2/ni32.html>

характер? Краще створити враження, що радянські жінки працюють в "безпечному" тилу, вірно чекаючи своїх близьких з фронту.

У повоєнний період попри поступове зростання дослідницького доробку з історії Великої Вітчизняної війни, не можна сказати, що пропорційно зростав масив праць, присвячених участі жіноцтва в ній. Точкою відліку в політиці радянського керівництва по відношенню до жінок у війні була промова голови президії Верховної Ради Михайла Калініна, який у липні 1945 р. рекомендував демобілізованим жінками не хвалитися своїми військовими заслугами. Особливий цинізм цього представника влади полягав у тому, що саме він тоді, коли йшла війна, наголошував, що радянські патріотки «завоювали рівноправ'я... і ще в одній галузі – у безпосередньому захисті своєї Батьківщини із зброєю в руках»¹. Тобто, коли була гостра потреба у «дровах», як називав солдатів маршал Г. Жуков, жінок кликали на подвиги. Коли війна скінчилася, жінкам «порадили» «не хвалитися своїми військовими заслугами». Природньо, що вказівка була сприйнята також істориками, які писали про минулу війну.

Лише за часів Л. Брежнєва, який очолив КПРС в 1964 р., відбулася зміна у цьому відношенні. Новий Генеральний секретар ЦК КПСС відкрито заявив: «Земной наш уклін радянським жінкам, які проявили вражаючу мужність у суворий воєнний час»². Перед усім, до 20-річчя Перемоги свято 8 березня було оголошено неробочим днем. Відтоді радянських жінок почали вшановувати не тільки за «заслуги у комуністичному будівництві», а й за «захист Батьківщини». У 1967 р. вийшла тритомна фундаментальна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.», перевидана у 1975³. У цій

¹ Калинин М. И. О коммунистическом воспитании. Избранные речи и статьи / Михаил Иванович Калинин. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 367.

² Брежнев Л. И. Лениным курсом. Речь и статьи / Леонид Ильич Брежнев. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1970. – С. 135.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975.

праці представлені деякі сюжети про участь жіноцтва у всенародній боротьбі: в армії, в ополченні, на виробництві. Хоча у більшості фундаментальних радянських видань про історію Другої світової війни аспекти жіночої участі навіть не згадувалися.

Першим науковим дослідженням, написаним на загальносоюзному матеріалі, стала монографія російської вченої В. Мурманцевої «Радянські жінки у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», видана у 1974 р.¹ Що стосується України, так першою дійсно науковою спробою узагальнити внесок її жіноцтва до перемоги над фашизмом, вважається стаття М. Ковалю, яка побачила світ у 1975 р.² Пізніше з'являються ще декілька статей, присвячених, насамперед, участі жінок у партизанському русі³, а також у господарському житті того періоду⁴. Проте найбільший внесок у дослідження ролі жіноцтва України у війні 1941-1945 рр. зробила Валентина Галаган.⁵ Вона вела складну і вкрай необхідну пошукову

¹ Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941 – 1945 / Мурманцева В. С. – М.: Мысль, 1974. – 293 с.

² Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.

³ Коваленко Л. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога; Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині; Кеніна М. І. Серце кликало до бою: Спогади партизанської розвідниці / Марія Іванівна Кеніна. – К.: Політвидав України, 1985. – 172 с.

⁴ Бондарчук Н. Д. Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943–1946 рр. / Н. Д. Бондарчук // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 79–86; Лукашов О. В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943–1945 рр.) / О. В. Лукашов // Український історичний журнал. – 1985. – № 8. – С. 101–107; Бондарчук Н. Д. Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943–1945 гг.) / Н. Д. Бондарчук, Л. А. Коваленко // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 135. – К., 1985. – С. 67–72.

⁵ Праці Валентини Галаган названі у списку і літератури.

роботу, висвітлювала героїку і драму, силу і трагізм українського жіноцтва у минулій війні. У своїх студіях вчена увесь час намагалася дати найповнішу картину, показуючи участь жінок і у бойових діях, і у боротьби в тилу ворога, і на виробництві усього необхідного для фронту, для Перемоги. Оцінюючи її працю з позицій сьогодення, можна помітити, що деякі аспекти в її публікаціях не відбилися. Зокрема, ще стосується участі жінок у боротьбі ОУН-УПА, долі нашого жіноцтва у фашистській неволі, виживання в окупації, жіночого бачення війни тощо. Проте наприкінці 1980-х рр., коли йшла робота над монографією та дисертацією, потреба у висвітленні названих проблем не назріла.

На сучасному етапі до вивчення теми «Українське жіноцтво у роки Другої світової війни» долучаються нові і нові дослідники¹. Хочеться сподіватися, що її розробка продовжуватиметься надалі, і будуть у повній мірі використані нові можливості й підходи у вивченні та описі раніше не вивчених аспектів цього складного історичного феномену, зокрема, гендерних. В українській історіографії використання такого підходу поки що має вельми обмежений характер. В іноземних дослідженнях участі жіноцтва у війні акцент все більше зсувається на історію жіночого досвіду війни, вивчення жіночих моделей пам'яті про війну, аналіз особливостей жіночої психології і поведінки на війні. Поки що у сучасних вітчизняних істориків не надто популярними є теми військової повсякденності, як на фронті, так і в тилу, на окупованих територіях, у фашистській неволі, хоча перші публікації вже з'явилися². Особливо слід звернути увагу на публікацію результатів спільного українсько-німецького проекту, присвяченому дослідженню

¹ Посилання приміщено на початку підрозділу.

² Вронська Т. В. В умовах війни: Життя і побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Тамара Василівна Вронська. – К.: НАН України, Ін-т історії, 1995. – 83 с. (доля жіноцтва не акцентується).

становища українських примусових робітниць у Німеччині.¹ В книзі на основі джерел усної історії показується їхня важка праця, боротьба за виживання, постійне відчуття голоду, приниження та покарання, ізоляція й залежне становище.

В українській історіографії взагалі нині склалася парадоксальна ситуація: про минулу велику війну написано дуже багато, проте про неї ми багато чого не знаємо. Не знаємо, насамперед, як люди жили в ті часи? Які часи? Якої війни? У публікаціях останніх років акцент перенесено з 22 червня 1941 р. на 17 вересня 1939 р. – дату вступу СРСР (отже, і України) у Другу світову війну. А коли вона закінчилася для України? Коли було підписано капітуляцію з Німеччиною, Японією, або коли було остаточно придушено опір ОУН-УПА?

Історія ОУН-УПА за радянських часів або замовчувалася, або перекручувалася. Зовсім інакше про це писали дослідники з діаспори. Серед їх публікацій були й ті, що присвячувалися участі жінок в боротьбі за волю України². З набуттям державної незалежності і в самій Україні побільшало

¹ Riss durchs Leben. Тріщина через все життя: Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд / упоряд. Крайове об'єднання Райнланд. – Кьольн, 2007. – 214 с.

² Українське жіноцтво в боротьбі з окупантами // Визвольний шлях. – 1953. – Ч.2. – С. 1–4; Пискір М. Жінка в УПА / Марія Пискір // Наше життя. – 1984. – Ч.3-4. – С. 49–53; Могила-Козанівська О. Із спогадів зв'язкової / О. Могила-Козанівська. – Торонто: Гомін України, 1993. – С. 258–260; Медична опіка в УПА: спогади і документи / ред. М. Ріпецький. – Торонто: Літопис УПА, – Львів: ТОВ "Літопис УПА", 2001 – 581 с.; Савка Б. Смерть їх безсмертям зустріла: Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля (Гусятинського, Заліщицького, Підволочиського) в національно-визвольній боротьбі ОУН–УПА 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст./ Богдан Савка. – Торонто: ТОВ "Джура", 2003 – 332 с.

публікацій на цю тему, особливо у західному регіоні¹. Здебільшого – це спогади учасниць визвольної боротьби і розповіді про них тих, хто їх знав. Ця обставина є теж показовою з точки зору історіографії. З одного боку, при наявності ґрунтовних досліджень історії Української Повстанської Армії, подібні праці поки що відсутні в плані жіночих студій. З іншого боку, побільшання мемуарної літератури свідчить про наявність можливостей розширити джерельну базу дослідження теми «Жінки у Другій світовій війні».

Варто звернути увагу на гендерний аспект мемуаристики. Героїчні жінки, які пройшли війну, були щиро радянськими. Та все одно залишалися жінками. І часто не боялися зізнатися у тому, в чому чоловіки ніколи б не зізналися, наприклад, про свій страх і відразу до того, що відбувалося. Жіноче бачення війни принципово відрізняється від чоловічого. Спогади жінок менш ідеологізовані і більш детально і образно передають воєнну атмосферу, військовий побут і людські відносини в екстремальних умовах війни. Показовим наразі може бути приклад із спогадами відомої акторки Людмили Гурченко, яка пережила німецьку окупацію Харкова.² З точки зору історії повсякдення згадки спостережливої жінки мають неабияку цінність. Крім того настрої тої доби подаються не під тиском необхідного "ідейно-правильного підходу".

Необхідно підкреслити: в українській історіографії поки що практично відсутні наукові праці про війну через призму її сприйняття жінками. Можливо, через те, що їм бракує документальної бази, не спотвореної різного роду

¹ Мудра Н. Згадує героїня українського руху опору / Н. Мудра //Літопис Голготи України. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. Т. 1. – Львів, 1993. – С. 126–135; Савчишин М. Тисяча доріг; Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.: бібліографічний довідник / упоряд. Н. Мудра. – Львів. – Вип. 1. – 2004. – 190 с.; Вип. 2 – 2006. – 192 с.; Крайній І. Жіночі обличчя ОУН–УПА / І. Крайній. – Режим доступу: [//www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084](http://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084) та ін.

² Гурченко Л. М. Мое взрослое детство / Людмила Марковна Гурченко. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 288 с.

офіційними міркуваннями та їх практичними наслідками. У цьому відношенні значну роль могли б відіграти усні спогади жінок, які пережили війну. Іншим джерелом досліджень жіночих настроїв під час війни є листи. Про значення названого джерела писала у своїй статті В. Галаган¹. Проте за радянських часів дослідники, наводячи уривки з листів, ніколи не наголошували на тому, що діяла військова цензура, яка ретельно перечитувала все те, що люди приватно повідомляли один одному. Листи могли і не дійти до адресата, якщо в них писалось щось «не те», або стати підставою для покарання автора. Тобто знайти дійсно правдиві теж дуже складно. Прикладом може бути лист О. Лугової, який зберігся у секретаріаті голови Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна. Жінка писала: «Я стисло спробую описати тил, де живу. Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, вже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчують. Без обмундирування, 20 % босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані новини: «У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна; розбирайте зерно, все одно йому тут пропадати, розбирайте худобу...» Народ хвилюється сильно. Керівники від'їздять, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель, керувати були охочі, а захищати немає нікого... Газети наші не висвітлюють недоліків, замовчують їх, а це народжує недовіру...»².

Остання фраза доречна для загальної характеристики радянської історіографії минулої війни. Для неї визначалося наперед, як саме висвітлювати історію Великої Вітчизняної війни в цілому і окремі її аспекти, такі як участь жіноцтва. Схема буквально виглядала так: фашистська Німеччина несподівано

¹ Галаган В. Я. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело / Валентина Яківна Галаган // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. – 1989 – Вип. 31. – С. 74–79.

² Волкогонов Д. А. Сталин / Дмитрій Антонович Волкогонов. – М.: Новости, 1997. – С. 221.

напала на Радянський Союз, який проводив миролюбну політику. Увесь народ під керівництвом комуністичної партії став на захист соціалістичної батьківщини, виявляючи масовий героїзм на фронті і в тилу. Свою роль у Великій Вітчизняній війні відіграли радянські жінки, які захищали не тільки свою батьківщину, а насамперед, найпередовіший суспільний лад, що надав їм справжньої свободи і рівноправності. Героїка радянських жінок подавалася саме як вияв вдячності радянській владі за вирішення жіночого питання. Історична правда полягає у тому, що масова участь жіноцтва у Другій світовій війні була не тільки виявом патріотичних настроїв вихованих радянською владою жінок, але й втіленням мобілізаційних заходів з боку держави. Відверто кажучи, це було ганьбою влади, яка допустила настільки масове залучення жінок до діючої армії¹.

Які можна зробити висновки з усього сказаного?

1. У висвітленні війни як такої склалися певні стереотипи. Вони зосереджуються виключно на питаннях політичних, військових, іноді ідеологічних та економічних. У зарубіжній історіографії в останні десятиріччя вагоме слово – за соціальною історією, яка виявляє свою увагу і до військової сфери. Адже на війні життя продовжується, а в арміях – живі люди. Особливого значення набуває вивчення соціально-психологічних аспектів почування всіх, хто жив у воєнні роки – на фронті, у полоні, в тилу. На жаль, в українській історіографії цей напрямок не одержав достатнього втілення взагалі, стосовно жіноцтва, зокрема.

2. Якщо оцінювати в цілому стан української історіографії війн всіх часів, то можна побачити, що більше всього надруковано праць, присвячених Великій Вітчизняній війні, яку нині не прийнято так називати. В наш час залишається актуальним завданням створення об'єктивної історичної картини усього шляху України, і в середині минулого століття зокрема. Але у створенні цієї нової картини не треба уникати гендерних підходів, інакше вона не буде повною. Із

¹ Тема «Жінки в армії» на нинішньому етапі історії України розкрита в історіографічному плані у монографії – С. 394–396.

зміною характеру і масштабів війн у ХХ ст. в них була втягнута переважаюча більшість населення, у тому числі і жінки. Однак їхня участь у війнах, які пройшли через Україну, не одержала адекватного висвітлення.

3. Серед українських істориків – не дуже багато тих, хто працював і працює над темою «Жінка на війні». Особливо слід відзначити наполегливу і гідну поваги працю Валентини Галаган. Проте після її захисту докторської дисертації у 1991 р. захистів інших науковців – навіть кандидатських дисертацій – не відбулося. Так само – не надто багато публікацій взагалі.

4. Після набуття незалежності в Україні більше уваги стали приділяти всім учасникам Другої світової війни, не тільки Червоній Армії, але й ОУН-УПА. Останнім часом побачили світ численні публікації про людей, які билися на два фронти. Серед них – спогади про жінок – учасниць національно-визвольної боротьби. Вони переважно видаються в Західній Україні, не одержуючи поширення в інших регіонах. Детальне дослідження участі жінок у війні, яка не закінчилася у 1945 р., ще попереду.

5. Тема «Жінка і війна» є дуже перспективною для подальших досліджень, адже практично не досліджувався мілітарний вплив на українське жіноцтво (від того, що заради військово-промислового розвитку радянська влада йшла на всілякі визиски з населення, до того, як змінилася жіноча психологія під тиском ідеологічної обробки, що мала сильний мілітаристський компонент). Взагалі, одним із слабких місць української соціогуманістики є нерозвиненість історичної психології як такої. А в царині соціальної історії залишається нерозвіданим жіночий досвід на війні, досвід виживання свого і оточуючих – на фронті, в окупації, в тилу, в неволі – фашистських і радянських таборах.

6. Українські автори уникають писати про взаємовідносини між статями в історичному контексті, тим більше на війні. Навіть слов'янські сусіди – росіяни і білоруси – наважилися торкнутися теми побутового середовища на війні, взаємин між чоловіками і жінками на фронті та партизанських загонах, феномену «військово-польових дружин», а також насильства по відношенню до жінок з

обох воюючих сторін. Але при тому, що тема «Жінка і війна» взагалі не є популярною серед вітчизняних науковців, тому не слід дивуватися.

7. Існує проблема джерел. Офіційні документи не можуть розглядатися як достатні, оскільки відсікають усе приватне. Радянські газети – ще більш сумнівні джерела. Листи під час війни перлюструвалися, лише поодинокі, в яких змальовувалася реальна ситуація, збереглися у найзакритіших фондах. Жіночих мемуарів – набагато менше, ніж чоловічих, хоча вони відвертіші. Великі можливості поки що, але із тенденцією до згасання, відкриває усна історія.

8. Історія в боргу перед жіноцтвом України, особливо перед тими, хто захищав Батьківщину на фронтах. Як було показано, офіційні цифри значно зменшені. До того ж в наш час спостерігається невдячність до героїнь, які билися із зброєю в руках, під серпанком великого шанування Жінки-Матері, яка чекала своїх синів і чоловіків у тилу. Але публікацій, які б показували подібне викривлення історичної дійсності, немає.

9. Тема «Жінка і війна» є важливою складовою ширшої теми «Жінка і політика», адже, за класичним визначенням Карла фон Клаузевица, «Війна – є продовженням політики, але іншими засобами». Додамо – і перше, і друге – вияв маскуліності. У сучасному світі величезною помилкою буде вважати, що політичні питання можна розв'язувати старими – військовими у тому числі методами. Тобто наочна необхідність нових політичних підходів, інших стилів політичної діяльності.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВНЕСКУ ЖІНОЦТВА У ДУХОВНУ СФЕРУ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

4.1. Історіографічний аналіз проблеми «Жіноцтво і релігія»

Як показує історичний досвід, у загальній динаміці соціоісторичних процесів найважливішу роль відіграють чотири основні духовні сфери: релігія, освіта, наука у найширшому розумінні слова, що частково охоплює і технологію, а також мистецтво. В них містяться найважливіші людські ресурси розвитку на всіх рівнях – від внутрішнього і особистого до регіонального і глобального. З іншого боку, переважна більшість країн і досі в повному обсязі не використовує можливості такого потужного ресурсу, яким є жіноцтво. Жіноцтво могло б відіграти значно більшу роль у всіх сферах життя, ніж це відбувається нині. Особливо слід підкреслити ту обставину, як це роблять у своїх працях деякі з сучасних дослідників, що у кризові часи, зокрема теперішній, найбільше страждають жінки, хоча саме вони здебільшого і зберігають найголовніші цінності, серед яких на першому місці – духовність. Відразу зазначимо, що саме на жінку в наш час покладається відповідальність за збереження духовності в Україні¹. Зайвим буде доводити, що духовність кожного народу визначається насамперед тією провідною вірою, яка існувала на його землі протягом століть. В Україні серед основних чинників релігійного впливу найважливіші – язичницькі вірування і християнство.

¹ Творун С. Роль жінки в збереженні українських традицій культури та духовності / С.Творун // Українка і демократія. – С.117–119; Доровська О. В. Роль жінки в сім'ї та суспільстві: духовний аспект / О. В.Доровська // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Вип. 1-2. – Одеса, 1997. – С. 23–25; Авдіянц Г. Г. Духовність і жінка / Г. Г.Авдіянц // Гумнаізація навчально-виховного процесу. – Вип. 5. –1999. – С. 265–269; Жінка за духовну безпеку суспільства та ін.

Існує чимало праць фахівців різного профілю і переконань, присвячених історії релігії в Україні. В частині з них розглядаються питання ролі і місця жіночого начала у поширених віруваннях. Проте до цього часу не з'явилося жодного історіографічного узагальнення ані того, які проблеми піднімаються у зазначеному аспекті, ані того, як саме вони висвітлюються. Тобто поки що немає можливості навести розвідки, що були б спеціально присвячені темі "Жіноцтво України і релігія у публікаціях ХХ– початку ХХІ ст." Також в цій темі відразу слід звернути увагу на наступний прояв діалектики: релігія, культура, етнос суттєво впливають на існування жінки не тільки в їх просторі, але в суспільстві в цілому. З іншого боку, сама жінка впливає на релігію, культуру та етнос, хоча і не так сильно, як протилежна стать. Український парадокс полягає у тому, що більшість дослідників – етнографів, істориків, етнопсихологів – вважають навпаки: жінка-мати має особливе значення в менталітеті українців, що визначає тип їхньої суспільності і культури. Тобто українській культурі притаманна матріархатна тенденція¹. Популярне серед дослідників підкреслювання впливу язичницьких традицій та вірувань на складання світогляду українства можна знати, зокрема, у розділі колективної монографії "Жіночі студії в Україні"². Разом із тим і це видання, й інші, де у більшому або меншому обсязі висвітлюється проблема "Жінка і релігія", в який би час вони не виходили і які б світоглядні позиції не займали їх автори, не піддавали сумніву головну роль християнства в житті України.

Якщо розглянути історіографію даної проблеми по періодах, можна побачити, що на кожному з них питання взаємин церкви і жінки не залишалось осторонь уваги авторів і читачів. Однак увага ця зростала від періоду до періоду. У дорадянській час більша частина літератури виходила друком у Санкт-Петербурзі, Москві, деяких інших російських містах. В українських землях також

¹ Цимбалістий Б. Родина і душа народу – С.80; Луценко О. "Жіноче начало" в українській ментальності / Ольга Луценко // Жіночі студії в Україні. – С.10–34.

² Луценко О. Вказ. праця. – С.10–18.

з'вилося декілька праць¹. З публікацій помітно, що православна церква реагувала на нові віяння у суспільстві, зокрема на ідеї емансипації жінок. Показовою в цьому відношенні є студія протоієрея М. Стеллецького, який навіть виніс нове слово у назву свого твору². Автор постійно наголошував, що "жінка є істота більш сердешна, любляча, кротка, і в величезній більшості випадків більш моральна, ніж чоловік", всіяко підкреслював жіночу слабкість (рос. "немоцность")³ і на цій підставі заявляв: "...ми цілковито проти погордливої думки – вивести жінку на широку арену громадсько-державної діяльності, поряд і на рівних з чоловіком. Це – погордлива думка, при здійсненні її призведеться до одного – до загибелі самої жінки"⁴. Потім йшов незаперечливий висновок: "... область жінки є саме її дім, а не суспільне життя"⁵. Більшість населення тодішньої Російської імперії з цим погоджувалася. Жіноцтво, за виключенням поодиноких революціонерок з атеїстичними поглядами, перебувало під впливом релігії, і православна церква не мала потреби боротися за відданість половини населення, як пізніше робили її ідеологічні опоненти – більшовики.

¹ Стеллецкий Н. С. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени / Николай Семенович Стеллецкий – К.: Издание Киевского Свято-Владимирского Братства, 1909. – 44 с.; Щурат В. Маріинський культ на українських землях давньої польської держави / Василь Щурат. – Львів: Накладом редакції "Ниви", 1910. – 36 с.; Пархоменко В. О крещении св. Кн. Ольги / Владимир Пархоменко // Вера и разум. – 1911. – № 10. – Кн. 2. – С. 429–449; Исторический очерк Золотоношскаго Багославскаго Женского монастыря Полтавской епархіи / И.Авраменко (сост.) – Полтава: Б. и., 1914. – 173 с. та ін.

² Стеллецкий Н. С. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени.

³ Стеллецкий Н. С. Указ. соч. – С.37, 40.

⁴ Стеллецкий Н. С. Указ. соч. – С. 36.

⁵ Стеллецкий Н. С. Указ. соч. – С. 38.

Перетягування прихильності жіноцтва на свій бік відразу почала радянська влада. З перших днів вона проголосила низку декретів, які, з одного боку, послаблювали позиції церкви (відокремлення церкви від держави, освіти, скасування церковного шлюбу і впровадження його державної реєстрації), а з іншого, посилювали позиції жінок у суспільстві (проголошення рівності прав з чоловіками у доступі до освіти, праці, оплати за неї, у родинних відносинах, зокрема, можливість розлучення тощо). Більшовики добре розуміли, що без підтримки жіноцтва та жіночих робочих рук нового суспільства їм не побудувати, а релігія відволікала від "боротьби за комунізм". Розгорнулася широкомасштабна агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на розвінчання церкви і атеїстичне виховання. Виходили праці, присвячені "історії поневолення жінки християнською церквою", причинам більшої жіночої релігійності, а також "боротьбі за свідомість трудящих жінок". Серед авторів поступово стали переважати жінки, особливо у 1960–80-х рр. – Клавдія Руденко, Ірина Тимченко, Ірина Фоменко, Олена Зборовська та ін¹. Збільшення чисельності жіночої автури зумовлювалося, по-перше, тим, що з плином часу зростав освітній і науковий рівень радянських жінок, і вони могли готувати подібні публікації пропагандистського характеру. По-друге, існувала переконаність, що краще атеїстичну роботу з жінками можуть вести самі жінки, бо довіри між ними

¹ Руденко К. П. Жінка і релігія / Клавдія Пилипівна Руденко. – К.: Держполітвидав України, 1962. – 32 с.; Тимченко И. П. Женщина, религия, атеизм / Ирина Петровна Тимченко. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 151 с.; Фоменко А. К. Отношение христианства к женщине, семье, детям / А. К. Фоменко, И. А. Фоменко. – К.: "Знание" УССР, 1983. – 46 с.; Зборовская Е. Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин / Елена Зборовская // Проблемы філософії. – 1989. – Вип.79. – С. 44–50.

більше, й існує багато "точок дотику", "спільних інтересів", що полегшує налагодження контактів і покращує виховну роботу¹.

Від самого початку радянські пропагандисти помітили, що жінки значно релігійніші, ніж чоловіки. Навіть наприкінці 1980-х рр., за даними тодішніх соціологічних опитувань, вони складали 80–90% віруючих². Добре відомо, що релігійність матері має більший вплив на формування світогляду дитини, ніж релігійність батька. Врахування цього було дуже важливим з огляду на турботу про свідомість прийдешніх поколінь "нових радянських людей". Тому автори намагалися з'ясувати причини більшої жіночої відданості вірі. Деякі з них, починаючи від провідної більшовички і дружини Володимира Леніна Надії Крупської, шукали їх в особливостях жіночої психології: "У жінок всіх класів емоційна сторона сильніше розвинена, ніж у чоловіка того ж класу, вони більш вразливі, легше піддаються настроям. Їх легше переконати у чомусь, впливаючи на їхні почуття, ніж на розум... Турботи, хвороби, смерть близьких... В такі хвилини людина шукає опори, надії... вона шукає її у бога; чим важче їй, тим палкіше вона молиться. І жінка, знов-таки в силу своєї емоційної натури... особливо тримається за бога"³.

Інші автори підкреслювали причини соціальні, економічні, політичні, культурні, насамперед безпросвітну темряву, бідність, безправність: "Соціально-економічне гноблення народу підтримувала церква, яка, відстоюючи інтереси

¹ Поворозник В. В. Вразлива душа жіноча / В. В. Поворозник // Людина і світ. – 1988. – № 8. – С. 17.

² Фоменко А. К. Отношение христианства к женщине, семье, детям. – С. 4; Зборовская К. Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин. – С. 44.

³ Крупская Н. К. Сборник статей о работе среди женщин / Надежда Константиновна Крупская – М.: Гос. Из-во политической литературы, 1926. – С. 52–53; Зеленчук І. П. Чому жінка релігійніша від чоловіка / І. П. Зеленчук – Х.: Пролетарій, 1930. – 77 с.

панівних класів, гнітила людей духовно"¹. В публікаціях радянських часів викладалися основні постулати християнської церкви відносно жінки: що вона – істота другого сорту, бо створена "з ребра Адама", що вона ввела його в гріх, запропонувавши заборонений плід, за чим слідувало вигнання з раю і Божа кара, що вона – джерело спокус і взагалі, особа неврівноважена, тому потребує керівництва з боку чоловіка, якого має почитати як Господа і повністю йому коритися. А кращими рисами характеру жінок православ'я проголошує покірливість, милосердя, самопожертву і безмовність.

Звертаючись до історії питання, радянські автори вказували на роль християнства у приниженні ролі жінки у суспільному житті у порівнянні з ранішніми часами: "...в період панування на Русі ранніх вірувань жінки займали доволі високе і почесне положення. Із введенням християнства в Київській Русі і розвитком в ній феодальних відносин жінка перетворилася по суті у рабиню чоловіка"². Особливе місце займали сюжети про страхіття монастирського життя і діяльності релігійних сект³ як до революції, так і після неї.

В працях 1930-х рр. перспективи боротьби з релігією визначалися невідворотністю перемоги світової революції, яка покладе край капіталізму і анархії в господарстві. А світове господарство, об'єднане в руках трудящих набуде "нечуваної пляновості й темпу свого розвитку; високо підніметься матеріальний та культурний рівень трудящих і наука буде здобутком широких верств; зникне нарешті над людиною гніт, цей ґрунт релігійності трудящих"⁴. Навіть наприкінці існування СРСР радянські автори ще висловлювали сподівання на покращення системи, а разом із тим можливість ідеологічної перемоги: "...подолання жіночої релігійності нерозривно пов'язане із подальшим розвитком

¹ Руденко К. П. Жінка і релігія. – С. 18.

² Фоменко А. К. Отношение христианства к женщине, семье, детям. – С. 7.

³ Руденко К. П. Жінка і релігія; Зеленчук І. П. Сектантство і релігійна жінка / І. П. Зеленчук. – Х.– К.: Державне вид-во України, 1930. – 56 с.

⁴ Зеленчук І. П. Сектантство і релігійна жінка. – С. 51.

нашого суспільства, із створенням основ для ліквідації фактичної нерівності між жінкою і чоловіком", наполягали на формуванні науково-матеріалістичного світогляду у жінок¹.

Набуття Україною державної незалежності докорінно змінило можливості історичних досліджень, які відчували на собі нові зовнішні і внутрішні віяння. На одне з чільних місць висунулося питання відродження національної свідомості, збереження духовності. У зв'язку з цим акцентується роль жінки як носія морального потенціалу суспільства, духовної заступниці. Іншою новацією, що набуває все більшого визнання у вітчизняних суспільствознавців, є увага до гендерних питань у релігієзнавстві. Тема "Жінка і релігія" є дуже непростого, вона стоїть на перехресті декількох дисциплін, а саме: філософії, релігієзнавства, соціології, психології, історії, етнографії. В Україні можна відзначити появу декількох праць у цьому ключі, хоча їх ще не так багато, вони незначні за обсягом і стосуються не стільки української жінки в релігійному світі православ'я, скільки загальнотеоретичних оцінок ставлення до жінки різних релігій світу від давнини до сучасності².

¹Зборовская Е. Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин.

² Шелковая Н. Женское начало в религии / Наталья Шелковая // Теория и история феминизма. – Х.: ХЦГИ, 1996.– С.302–321. Нею же запропонований до читання у Харківському державному педагогічному університеті спецкурс "Жінка і релігія", програма якого є в Інтернеті – <http://www.gender.univer.kharkov.ua/speckursy-081.shtml>; Суковатая В. А. Женщина в христианстве: гендерный аспект / В. А. Суковатая // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. № 501/2. Проблеми буття людини. – Х., 2001. – С. 52–57; Гриценко А. Жінка і релігія: гендерний аспект / Альона Гриценко // Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві: матеріали міжнар. наук. конф. (Чернівці, 18–19 квітня 2005 р.). – Чернівці, 2005. – С. 143–144.

Якщо в радянські часи офіційний курс був спрямований на нівелювання будь-яких відмінностей, зокрема, національних, конфесіональних, так з початком державного існування в Україні особливо стали наголошуватися ті моменти, які допомогли зберегти власну ідентичність. З історії України відомо, що саме відстоювання православної віри допомогло зберегти душу народу, той стрижень, навколо якого обертається все народне життя, його культура. У цьому відношенні інтерес являє стаття Олександра Кривошия "Жінка і українське православ'я XVI – першої половини XVII ст."¹, де серед інших сюжетів присутнє згадування про виникнення релігійно-просвітницького руху, в якому у боротьбі проти унії на захист православ'я сміливо ставало чимало найдостойніших жінок, бо віра служила в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови та польської культури в цілому. Автор підтримує думку С. Пустотіна стосовно того, що "релігійні ідеї стали в цей період символом, головними цінностями, навколо яких консолідувалась самосвідомість українського етносу"². Аналогічні думки висловлює у своїх працях Ольга Лабур³, підкреслюючи значну практичну діяльність жіноцтва в галузі освіти та благодійництва. Про те, що у XX ст. навколо православної церкви об'єднувалися українці в інших країнах, куди

¹ Кривоший О. П. Жінка і українське православ'я XVI – першої половини XVII ст. / Олександр Петрович Кривоший // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. IV. – Запоріжжя, 1998. – С. 3–8.

² Кривоший О.П. Вказ. праця. – С. 6.

³ Лабур О. В. Роль шляхетних жінок у релігійному житті України (кінець XVI – XVII ст.) / Ольга Володимирівна Лабур // Сторінки історії – 1996. – № 8. – С. 90–91. її ж. Жінки у релігійному житті на Україні протягом XVI – XVIII ст. // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Вип. 1-2. – Одеса, 1997. – С. 242–246.

закинула їх доля, а жінки були в центрі релігійно-культурного руху на чужині, пише у своїй статті Н. Воропаєва¹.

Поєднання ідей відстоювання власної ідентичності проти зовнішнього тиску, ролі церкви у цьому і значення жіночого начала має місце в працях, присвячених шануванню в Україні культу Богородиці.² Автори простежують історію прищеплення культу Богоматері від Візантії і поширення його в Київській Русі, підкреслюють її близькість душі українця, нагадують шанування її козацтвом³, а також те, що під Покров Богоматері віддала себе Українська Повстанська Армія. Загальна ідея – особливе поклоніння діві Марії як символу жіночого начала. Напрошується висновок: з одного боку, це мало б пояснити особливості – сильну фемінінність українського національного характеру, а, з іншого, нівелювати загальний антифемінізм християнства, хоча у православ'ї він не такий суворий, як у католицтві (відьом в Україні теж карали, проте масового "полювання" на них і спалення за те, що "уклали угоду з дияволом", не було).

¹ Воропаєва Н. Церква в житті українських жінок на еміграції / Н.Воропаєва // Християнство і культура: історія, традиції і сучасність: зб. наук. праць. – Полтава: Б. в., 1998. – С. 24–27.

² Плохій С. П. Покрова Богородиці в Україні / С. П. Плохій // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 11–19; Пархоменко І. Українська Богородиця / І. Пархоменко // Слово і час. – 1993. – № 6. – С. 66–69; Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя / Олександр Петрович Кривоший // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України. ЗДУ. – Вип. 1. – 1996. – С. 69–71; Іванків Є. Україна під могутнім Покровом своєї небесної захисниці / Євген Іванків // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 86–92; Музичка І. Культ Богородиці в Україні / Іван Музичка // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 92–95; Ортинський І. Під покровом Богоматері – захисниці Києва і всієї України / І.Ортинський // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 5-6. – С. 72–74.

³ Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя.

Однією з особливостей вітчизняної історіографії є те, що значна увага приділена феномену українського відьомства. Найбільше публікацій, як у першому випадку, так і в другому, припадає на закінчення ХІХ – початок ХХ ст., а також його останні десятиліття і початок нашого сторіччя¹. Треба сказати, що на Заході тема історичного дослідження репрезентації демонології у житті суспільства, особливо що стосується відьом, розроблялася протягом десятиріч дуже активно, що мало результатом появу сотень книг и статей². Короткий історіографічний огляд в аспекті досліджуваної нею проблеми дає у своїй

¹ Антонович В. Колдовство / Владимир Антонович // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. 1. – 1877. – С. 319–460; Ефименко П. Суд над ведьмами / Петр Ефименко // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – С. 374–401; Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. Иванов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. III. – 1891. – С. 156–228; Сумцов Н. Ф. Колдуны, ведьмы и упыри / Николай Федорович Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. III. – 1891. – С. 229–278. Милорадович В. П. Украинская ведьма / Василий Петрович Милорадович // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII (72). – С. 217–233; Гнатюк В. Купанє й паленє відьм у Галичині / Володимир Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1912. – Т. XV. – С. 178–201; Левицький О. І. По судах Гетьманщини: Відьмацтво й чарівництво / Орест Іванович Левицький // Старожитності – 1991. – № 2. – С. 16. Горбань Н. Копний суд над відьмою / Н. Горбань // Червоний Шлях. – 1925 – № 8. – С. 146–159; Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні / Константин Штепа // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 2-3. – 1928. – С. 64–80.

² Бібліографія наводиться у монографії Катерини Дисої "Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ століття. – С. 266–278. В цій монографії подаються дані про 207 публікацій на англійській, німецькій і польській мовах.

монографії "Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття" київська вчена Катерина Диса¹.

Що стосується вітчизняної історіографії, то К. Диса називає прізвища тих авторів, які видали свої праці на межі XIX – XX століть, і глухо говорить про "пожвавлення уваги дослідників, передусім етнографів" в останні десятиріччя, наводячи одну статтю А. Курочкіна, надруковану німецькою мовою у 1991 р.² На підставі цього оголошується, що досі немає комплексного дослідження українських матеріалів судів про чари. Треба віддати належне її монографії, виконаній на високому професійному рівні, і такій, що читається з великим інтересом. Це за стилем і поданням матеріалу нагадує кращі твори європейських істориків, перекладені і надруковані у нас. Проте до декларації "комплексного дослідження" виникають питання: чи можна за таке вважати роботу, яка, по-перше, обмежена хронологічно (XVII – XVIII ст.), по-друге, географічно (на матеріалах Подільського, Волинського і Руського воєводств Речі Посполитої), по-третє, не згадує ані у вступі – історіографічному огляді, ані в бібліографії досить численних праць інших науковців, які також досліджують українське відьомство і мають певний доробок. Серед них – Г. Бондаренко, О. Боряк, А. Гамаш, І. Головаха, О. Кись, К. Рахно, І. Чеховський та інші³. Звичайно, названі автори у

¹ Диса К. Історія з відьмами. – С. 12–26. Курс "відьмознавства" нею читається студентам Києво-Могилянської Академії.

² Диса К. Вказ. праця. – С. 21–22.

³ Бондаренко Г. Відьма / Галина Бондаренко // Людина і світ. – 1995. – № 11-12. – С. 42–44; Головаха І. "У відьми корова завжди добра": Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини / І. Головаха // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 103–108; Гамаш А. Інтерпретація фольклорного образу відьми в українській літературі XIX ст./ А. Гамаш // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск 27. – Українська фольклористика. – 1999. – С. 120–125; Кись О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета) / Оксана Кись // Гендерные исследования. – 2000. - № 5. – С. 274–285; Чеховський І. Українська

своїх працях розглядають окремі аспекти історії відьомства в Україні і не претендують на "комплексність". Проте варто було хоча б згадати про них, підтверджуючи ту обставину, що Україна має дослідницький потенціал, здатний студіювати і такі, здавалося б, екзотичні теми, знаходячи в них нові сторони і підходи (наприклад, "українське відьмацтво як продукт гендерних відносин").

Цікавою у цьому відношенні є стаття Оксани Кись, в якій реконструюється соціальний портрет модальної української сільської відьми по таких ключових параметрах, як стать, вік, сімейний стан, соціальний статус, особливості соціальних контактів¹. Справа в тому, що в більшості публікацій українських авторів новітніх часів майже не зустрічається докладного або навіть побіжного пояснення феномену відьми, її особливих рис і характеристик. Вони ведуть мову про неї як про загальновідому і всім зрозумілу істоту. На наш погляд, це є показовою обставиною, яка характеризує український менталітет і особливості соціальної психології від давнини до сучасності, а саме: прийняття відьмацтва (тобто самої фігури відьми, факту існування відьом) як невід'ємної складової повсякденності, про яку відомо з дитинства. Тому автори вважають за непотрібні додаткові пояснення.

На увагу заслуговує стаття київської дослідниці Олени Боряк². Названа студія показова з декількох позицій. Насамперед, вона є класичним зразком дослідження в ракурсі соціальної історії. По-друге, звертає увагу на реальне підґрунтя вірувань у надзвичайні здібності певних осіб, яких відносили до

відьма на Лисій горі (Національні особливості нічних польотів на чарівну гору) / Ігор Чеховський // Берегиня. – 2002. – № 3. – С. 13–34; Боряк О. Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом": українсько-західноєвропейські паралелі; Рахно К. Українське відьмацтво як продукт гендерних відносин / Констянтин Рахно // Український керамологічний журнал – 2004. – № 2/3. – С. 27–33 та ін.

¹ Кись О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета).

² Боряк О. Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом": українсько-західноєвропейські паралелі.

"відьом" та "знахарок". Далеко не всі дослідники новітніх часів наводять причини існування стійкого вірування у чарівництво, хоча це є дуже важливим. Адже історія у сучасному розумінні повинна не обмежуватися описовістю фактів і документів, а йти до глибинного аналізу і висновків, які спираються на можливості, надані іншими дисциплінами соціально-гуманітарного циклу, а саме психології і соціології. У цьому відношенні можна згадати і статтю Галини Бондаренко, яка вказує на те, що здавна були люди "краще за інших обізнані з таємницями природи, спостережливіші і кмітливіші, які вміли скористатись цілющою силою трав, передбачати погоду, лікувати ритуалами. Жінки більше, ніж чоловіки, були зацікавлені у збереженні знань, необхідних у повсякденному житті: вилікувати дитину і худобу, вчасно посіяти і посадити..."¹. Третьою і четвертою цікавими для нас обставинами, які підкреслюються самою назвою статті О. Боряк, є "полювання на відьом" і "українсько-західноєвропейські паралелі".

Більша частина публікацій з обраної для історіографічного огляду теми присвячена саме "полюванню на відьом" у прямому розумінні слова, навіть якщо це не позначено у назві праці. І майже в кожній проводиться порівняння українських реалій з практикою західноєвропейською. Але кидається в очі те, що дослідники у публікаціях, присвячених гонінням на відьом, не оперують достовірними даними про кількість жертв тих переслідувань і називають цифри від 6 до 9 млн.² Більш реалістичною виглядає оцінка Олени Боряк. Говорячи про західну історіографію "гоніння на відьом", вона вказує: "Серед численних спроб оцінити кількість жертв переслідування є і такі припущення: у період між 1450 роком і серединою 1700-х близько 70 тисяч людей були звинувачені у чаклунстві,

¹ Бондаренко Г. Відьма. – С. 42.

² Фоменко А. К. Отношение христианства к женщине, семье, детям. – С. 8; Теория и история феминизма – С. 315; Суковатая В. А. Женщина в христианстве: гендерный аспект. – С. 54, 57.

приблизно 80% з них були жінками..."¹ Тобто одним з "вузьких місць" праць, присвячених даній темі, є непевна статистика. Для справжнього науковця навіть обурення "злочином проти жіноцтва" не дає підстав посилювати враження за рахунок перебільшення чисельності його жертв на порядки.

Всі дослідники історії відьомства (діяльності) і відьмацтва (соціальної категорії) в Україні – від В. Антоновича і К. Штепи до К. Дисої – сходяться на висновку, що тут переслідування і суди не набули такої поширеності і жорстокості, як це мало місце у Західній Європі, хоча через посередництво Польщі і тих земель, які певний час входили до її складу, подібна практика передалася і сюди. Головною відмінністю українських судів за чари (яких було значно менше у кількісному відношенні) від західноєвропейських аналогів було покарання не за зв'язок з дияволом, боговідступництво і зраду церкві, а за ту шкоду, яку, як вважалося, зробила підозрювана (наприклад, у сусідської корови пропало молоко). Причому українські суди були значно поблажливіші: випадків страт менше, часто карали побиттям або штрафами. Тортури використовувалися рідко. Часто звинувачену відпускали із попередженням суворих покарань в разі повторення "злочинних дій". Бувало, що позов в результаті розбору виявлявся наклепом, і скептично налаштовані судді (серед яких не було церковників) запроваджували певні санкції проти того, хто побудував незграбне звинувачення. Але не можна заперечити той факт, що в Україні частіше траплялися самосуди, коли розлючений натовп не чекав на офіційний розгляд справи. "Баб" палили, топили, заривали живцем в землю, побивали камінням часто на смерть. Але всі дослідники, як межі ХІХ – ХХ, так і ХХ – ХХІ ст., сходяться на тому, що в Україні широкого полювання на відьом не велося.

Проте ніхто з авторів не йде далі, тобто не пояснює глибинних причин такої історичної ситуації. З свого боку, можемо запропонувати таке міркування: на переслідування відьом на Заході надзвичайно сильно вплинули церква і держава, позиції яких в тодішній Україні були значно слабкішими. Відомо, що православ'я

¹ Боряк О. Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом". – С. 250.

не таке фанатичне у переслідуванні єретиків і тих, хто "продав душу дияволу", як католицизм. До того ж організаційні можливості і вплив на владу й населення у першого були значно меншими, ніж у другого. З іншого боку, попри притаманний самодержавству деспотизм, не варто вважати надто сильними позиції російського царату в Україні в ті часи. Він був більше зайнятий іншими справами, ніж "полюванням на відьом". До усього сказаного треба додати особливості української народної культури, де ставлення до магічних сил було поблажливішим, ніж на Заході, можливо, з причини, що архаїчні вірування не зазнали таких утисків з боку офіційної церкви. Показова та обставина, що дівчат відкрито могли назвати "дівками-чарівницями", і це сприймалося радше як комплімент, а не звинувачення, за яким міг слідувати суд і спалення на багатті. А знахарка була своїм місцевим лікарем за відсутність іншого варіанту. В наш час майже в кожному селі або у сусідньому є "бабка", яка може визначити, чи "пороблено", відвести "лихе око", дати "приворотне зілля" або "спрогнозувати перспективи".

Якщо вести мову про роль конкретних жінок в історії вірувань в Україні у віддзеркаленні історіографії, так на першому місці, незаперечно, - Свята рівноапостольна Велика княгиня Ольга. Про неї багато писали і до революції, і після неї, щоправда, змінювалася сила наголосу на ролі цієї жінки у християнстві¹. Інша свята, про яку також видано декілька книг, – великомучениця

¹ Пархоменко В. О крещении св. Кн. Ольги / В. Пархоменко // Вера и разум. – 1911. – № 10. Кн. 2. – С. 429–449; Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі; Горський В. С. Рівноапостольна княгиня Ольга / Вілен Сергійович Горський // Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – С. 2–51; Жіночі студії в Україні. – С. 37–41; Борисенко В. Видатні жінки України-Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна; Ричка В. М. Княгиня Ольга; Духопельников В. М. Княгиня Ольга / Владимир Михайлович Духопельников. – Х.: Фолио, 2009. – 123 с. та ін.

Варвара¹. Ще однією жінкою, роль якої в історії релігії в Україні вважається значною, була чорниця Анастасія – велика княгиня Олександра Петрівна. Вона виступила фундаторкою багатьох благодійницьких установ, а потім прийняла постриг у заснованому нею ж Києво-Покровському жіночому монастирі². Показовим є те, що видання про неї здійснено за редакцією ігумені Серафими накладом жіночого монастиря. Це є прикладом підвищення ролі жіноцтва в організації сучасного церковного життя, проте не варто це переоцінювати. Православна церква залишається дуже консервативною, хоча деякі зміни відбуваються. Наприклад, православні богослови ХХІ ст. виходять із своїми міркуваннями в Інтернет, як це зробив ігумен Іларіон із студією "Про шлюб і чернецтво"³. Жіноча тематика з'явилася у дисертаціях з богослов'я. Так у 1999 р. в Києві Василь Ковцуняк захистив кандидатську роботу на тему "Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві"⁴. Разом із тим більшу частину публікацій, здійснюваних за замовленнями православної церкви в плані досліджуваної проблематики, складають нариси з історії тих чи інших жіночих монастирів⁵. В цілому ж, що православ'я здебільшого зберігає традиційність у

¹ Життя і страждання святої великомучениці Варвари. – К.: Київська правда, 1988. – 33 с.; Свята Варвара великомучениця. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. – 2006. – 78 с.

² Царственная инокиня. / ред. Игуменья Серафима. – Одесса: Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь, 1995. – 160 с.

³ Ігумен Іларіон. Про шлюб і чернецтво./ Ігумен Іларіон. – Режим доступу: [//http://teolib.h1.Teo/ital.html](http://teolib.h1.Teo/ital.html)

⁴ Ковцуняк В. І. Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві: дис. на здобуття наукового ступеня канд. богослов'я / Київський Патріархат / Василь Іванович Ковцуняк. – К., 1999. – 204 с.

⁵ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: исторический очерк (от основания до 1998 года). – К.: Информационно-издательський Центр УПЦ, 1999. – 86 с.; Нежинский Свято-Введенский женский монастырь. – Нежин:

питаннях стосовно ролі жінок в церкві і в суспільстві, що виявляється у відповідних публікаціях¹.

Історіографічний огляд буде не повним, якщо не сказати про віддзеркалення теми «Жіноцтво і релігія» у публікаціях української діаспори, для якої збереження відданості своїй церкві служило запорукою збереження національно духу. Хоча релігійна тематика мала значну популярність серед українців закордоння, проте в аспекті, що вивчається, налічується не так багато праць, здебільшого невеликих за обсягом у періодичних виданнях. Більш загальні теми знайшли відбиття у статтях Л. Бурачинської², С. Сенік³, Г. Сенчишин⁴. Культ Богоматері в Україні також

Издание Нежинского Свято-Введенского женского монастыря, 2002. – 48 с.; Белоусов Е. В. Топловский Свято-Параскевиевский женский монастырь: Историко-краеведческий очерк / Белоусов Е.В. – Д.: Има-пресс, 2002 – 32 с.; Михнівський Свято-Стрітенський жіночий монастир. 1642 – 2006: Історико-краєзнавчий нарис / підгот. П. Троневиц. – Луцьк: ПВД "Твердиня", 2006 – 16 с.; Свято-Покровський Київський жіночий монастир. – К.: Б. и. 2007 – 63 с. та ін.

¹ Сюжети про історіографічне віддзеркалення «нетрадиційної» ролі жінок в релігійній сфері, а саме – про Олену Блаватську, яка спробувала здійснити релігійно-філософський синтез всіх часів і народів, та Марину Цвигун, або «Господь Марію Деві Христос» – засновницю «Великого Білого Братства» – «ЮСМАЛОС», увійшли до монографії – С. 419–420.

² Бурачинська Л. Про жіночу містику / Любов Бурачинська // Наше життя. – 1965. – Ч.7. – С. 3–4.

³ Сенік С. Роля жінок у введенні християнства на Русі-Україні / С. Сенік // Наше життя. – 1987. – Ч.5. – С. 2–3.

⁴ Сенчишин Г. "Українська жінка на шляху 1000-ліття християнства" / Г. Сенчишин // Український голос. – 1988. – Ч. 49. – С. 5; Ч.50. – С. 6; Ч. 51. – С. 9; Ч. 52. – С. 8; 1989. – Ч. 1. – С. 7; Ч. 2. – С. 8.

певною мірою присутній у діаспорних публікаціях¹. І, звичайно, закордонні історики не могли не віддати шану княгині Ользі². В цьому плані особливо слід наголосити внесок таких видатних дослідниць, як Наталія Полонської-Василенко та Марта Богачевської-Хом'як.

Підводячи підсумки, можна сказати наступне.

1. Проблема "Жінка і релігія" є дуже непростою. Вона віддзеркалює ширше коло питань стосовно ролі і місця жіноцтва в суспільстві, які змінювалися історично, але на глибинному рівні багато в чому визначені домінуючою вірою. В Україні при певному впливові архаїчних вірувань панівною церквою виступає християнська, насамперед її православна конфесія. В її традиції у ставленні до жінки наявні дві тенденції. Перша: жінку вважають менш вартою, бо створена з ребра Адама, є неповноцінною і нечистою, ближчою до потойбічних сил, таврована як джерело спокуси, гріху, причина вигнання з раю. На цій підставі робиться висновок про необхідність керівництва нею з боку чоловіка і підкорення йому. Наслідки таких переконань протягом століть давали про себе знати у всіх сферах буття, починаючи від родинного життя до політики. Друга полягає у вшануванні образу Божої Матері, жінок святих (княгиня Ольга) і великомучениць (Варвара). Названі тенденції зберігаються і в наш час, попри всі новітні суспільні трансформації в світі та країні.

¹ Поклін Марії: Українська еміграція в Німеччині пречистій діві Марії Владичиці і опікунці України / ред. Т. Курпіта. – Мюнхен: Накладом видавництва релігійної літератури, 1947. – 160 с.

² Полонська-Василенко Н. Д. Княгиня Ольга / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Віра і культура. – 1952. – № 3-4. – С. 7–12; Которович А. Свята Ольга – Велика Княгиня України / Которович А. – Трентон: Видання об'єднання Сестринців УП Церкви в США, 1963. – 43 с.; Богачевська-Хом'як М. Княгиня Ольга – предтеча християнства / Марта Богачевська-Хом'як // Наше життя. – 1987. – Ч. 5. – С. 2–5; Мацьків Т. Чи княгиня Ольга прийняла християнство в Царгороді / Т.Мацьків // Український історик. – 1989. - № 1-3. – С. 43–49.

2. Протягом досліджуваного періоду – ХХ – початку ХХІ ст. – автори різного рівня і світоглядних позицій робили свій внесок у висвітлення проблеми "Жінка і релігія в історичних реаліях українського буття". Зрозуміле ідеологічне підґрунтя їхніх висновків. Так церковники у м'якій, але непохитній формі доводили призначення жінки залишатися в сім'ї і займатися виключно піклуванням про її членів, пам'ятаючи про церкву. Якщо це були пропагандисти радянських часів, то вони показували в історичному розрізі дурман клерикальних дій у підкоренні пануючим класам трудящих, намагання відволікти їх від революційної боротьби. Метою виступало атеїстичне виховання "нових людей", які б не слухали ідеологічного конкурента комуністичної партії. Протягом останнього двадцятиріччя поширюється плюралізм думок. Співіснують і богословські трактати, і містичні твори неоязичників, і спроби державних діячів вивести країну з кризи за допомогою "повернення до віри наших пращів". Разом із тим працюють дослідники, які стоять на позиціях науковості.

3. Попри те, що історіографічний доробок вітчизняних вчених є вагомим, поки що він не є достатнім. Якщо брати в історичному ключі, так наскрізне дослідження теми "Жінка України і віра" буквально від первісності до сучасності відсутнє. Наявні праці присвячені окремим аспектам, таким як участь жінок у захисті православ'я від зовнішнього ідеологічного тиску або уславлення ролі княгині Ольги у просуванні християнства. Виходом бачиться об'єднання зусиль різнопрофільних фахівців – не тільки істориків, але релігієзнавців, соціологів, психологів, культурологів, етнографів, які на сучасному рівні могли б висвітлити цю важливу і складну проблематику.

4. На нинішньому етапі історичного розвитку має місце загальноцивілізаційна криза, в якій відчутне релігійне відродження. Разом із тим у сучасному релігійному житті діють три провідні тенденції. Перша: посилення позицій традиційних для тієї або іншої місцевості конфесій: для України це, в цілому, православна віра, з певним впливом католицької, протестантської та інших. Друга: захоплення нетрадиційними вірами, до яких належать як екзотичні вірування (наприклад, буддизм в Україні), так і архаїчні культури. Третя:

поширення так званої "бідної релігії", адепти якої не відносять себе до якогось певного віросповідання, а вважають, що "просто вірять в Бога", не потребуючи посередництва ніякої церкви. На жаль, у проаналізованих публікаціях про це не згадується, отже не виявляється дії названих тенденцій в українському житті в цілому, і стосовно жіноцтва, зокрема.

5. В Україні, так само, як і в інших країнах, на межі тисячоліть поживалася цікавість до різноманітних магічних практик і осіб із надзвичайними здібностями. Зазначена обставина виявила себе у збільшенні кількості розвідок, присвячених феномену української відьми, що нагадує дореволюційні часи, коли вийшло друком чимало праць на цю тему. З іншого боку, сукупність наукових праць, виданих до цього часу, поступається сотням опублікованих розвідок в країнах Заходу. Подібне становище склалося через дію декількох чинників: майже 70-річного "особливого шляху розвитку" вітчизняної історії, в якому провідними були атеїзм і суворий матеріалізм; значно менших потенцій української історичної науки; взагалі значно слабкішого економічного потенціалу України, яка, на відміну від розвинених країн Заходу, не може дозволити собі розкіш підтримувати гуманітарні студії, тим більше на такі "екзотичні" теми.

6. Праці істориків останніх десятиріч XX – початку XXI ст., присвячені стародавнім віруванням, відьомству, часто спираються на публікації дореволюційних авторів. Разом із тим, в деяких з них наводяться етнографічні матеріали, зібрані або самостійно, або етнографами наших часів. Виключенням є монографія Катерини Дисої, написана на багатому архівному матеріалі.

7. В частині публікацій останнього часу спостерігається відблиск неоромантичного ретроспективного міфу про українську жінку, яка всіма силами і засобами "береже духовність нації". У цьому захопленні поетикою фольклору, де відьмі належить чи не центральне місце, часом втрачається наукова тверезість і розповіді про відьом та їх польоти подаються як цілком реальні речі. При тому, що в Україну зараз прийшла прийнятність методологічного плюралізму, межа між наукою і магією ще зберігається. І зберігати її посинні науковці, навіть досліджуючи таку тему, як українське відьомство.

8. Взагалі складається враження, що існує деяка розгубленість серед дослідників, які працювали в галузі релігієзнавства. З одного боку, в пошані звеличення православ'я, його традицій і цінностей. З іншого, атеїзм з матеріалізмом – в опалі. Якщо екстраполювати це на тему "Жінки України і вірування", то інколи ми бачимо уникання об'єктивних оцінок. І тоді нічні шабаші відьом на Лисій Горі представляються як цілковито справжні дійства, а на відродження православних настанов покладаються сподівання як на основу кардинального модернізаційного прориву України. І в тому, і в іншому випадку страждають всі, але насамперед, жінки, оскільки частина з них схильна до більшої довірливості і не готується давати адекватну відповідь на виклики сучасності.

4.2. Історичний та історіографічний ракурси боротьби за освіту жінок України

Однією з мегатенденцій розвитку сучасного світу є посилення процесів демократизації, проявом якої є поширення освіти, зокрема, серед жіноцтва. Визначаючи міру демократичної розвиненості нашої держави, варто дослідити означену у назві розділу проблему. Широкоформатний історіографічний аналіз показує, що тема освіти жінок є однією з найбільш досліджених. Кількісно – це найбільший масив з усього того, що опубліковано про жінок у різних сферах суспільного буття України протягом століть. Звичайно, значно більша сукупність різноманітних праць про окремих видатних осіб нашої історії, але зараз мова йде не про біографістику.

Від початку історіографічного аналізу слід зазначити, що різні етапи історії розвитку освіти жінок в Україні одержали нерівномірне висвітлення у наявній літературі не тільки історичного, але й педагогічного і соціологічного спрямування. Найменш дослідженим залишається час від Київської Русі до другої половини XIX століття. Йому присвячено декілька невеликих статей і виступів на

наукових конференціях¹, в яких проводиться думка про те, що Київська Русь в культурному і освітньому плані була на рівні тодішньої Європи і навіть вище. Часом метою є викриття "наукової неспроможності концепцій фальсифікаторів", які прагнуть показати культурну відсталість Київської Русі², і доведення того, що "тісно пов'язана з феодальними державами Західної Європи, Київська Русь була найважливішим центром середньовічної цивілізації і активно брала участь у створенні культурних цінностей раннього середньовіччя"³. Наголошується просвітницька роль княгині Ольги, високоосвічених дочок князя Ярослава Мудрого – Анни, Єлизавети та Анастасії, які, будучи дружинами європейських монархів, виявили себе як найкращі представниці держави з гідним поваги рівнем культури. При тому, що освіту одержували насамперед представниці вищих прошарків суспільства, говориться і про поширення писемності серед жіноцтва скромніших статків. Згадується заснування онукою Ярослава Мудрого княгинею Анною (Янкою) Всеволодівною в Андріївському монастирі першої жіночої школи в Києві і на Русі, наводяться докази грамотності жінок, які вишивали золотими і срібними нитками (шати XII ст., знайдені у Київській Софії), залишили свої графіті в Софії, користувалися підписаними пряслицями тощо.

Те, що освіті жінок давніх часів присвячено не так багато дослідницьких розвідок, можна пояснити, насамперед, браком джерел. Давньоруські літописи, яких залишилося небагато, приділяли замало уваги жіноцтву, навіть і князівського походження. Тому зацікавленим науковцям доводиться використовувати інші можливості. В цілому, стан освіти жінок від середини XIII до середини XIX ст. в

¹ Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси / С. Д. Бабишин // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1980. – Вып. 25. – С. 136–142; Устименко Л. М. Нотатки щодо історичної та культурно-освітньої ролі жінки за часів Київської Русі / Л.М.Устименко // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 86–87.

² Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси. – С. 136.

³ Бабишин С.Д. Указ. соч. – С. 141.

цілому висвітлено слабо: трапляються окремі праці, присвячені тому чи іншому аспекту¹, що не закриває потреби у комплексному дослідженні проблеми від початку писемності на Русі і до нашого часу. Відсутність подібних всебічних і ґрунтовних студій виглядає дивною на тлі надзвичайної уваги дослідниць до історії жіночої освіти в Україні. Достатньо сказати, що це – улюблена тема жінок, які захищають кандидатські дисертації². Зрозуміло, що вивчення історії розвитку освіти жінок само по собі є важливим з огляду на оцінку загальної динаміки розвитку суспільства, визначення реального місця і ролі в ньому жіноцтва та інших важливих моментів. Але напрошується також думка про те, що претендентки на науковий ступінь йдуть шляхом найменшого спротиву, аби швидше його одержати. Тему не можна назвати "небезпечною" з точки зору гостроти дискусійності або можливих змін загальноісторичних оцінок, які загрожують діаметрально трансформуватися на момент захисту дисертації, або, принаймні викликати ніяковість за власні ранні публікації. Адже більшість студій присвячені періоду ХІХ – початку ХХ століття (з 12 наведених у посиланні – 10), який навряд чи зазнає докорінного переосмислення.

Крім того цей період дуже добре забезпечений не тільки документальним надрукованим матеріалом (закони, положення про жіночу освіту, статuti і правила освітніх жіночих закладів, звіти і довідки про їх діяльність, тощо), доступними фондами архівів, періодики, але й узагальнюючими працями тогочасних авторів. За нашим підрахунками, тільки в Україні стосовно розвитку

¹ Апанович О. М. Роль жінки в козацькому вихованні / Олена Михайлівна Апанович // Неопалима Купина. – 1993. – № 1. – С. 75–79; Лабур О. Культурно-просвітницька діяльність жінок України у ХVІ–ХVІІІ ст./ Ольга Лабур // Жінки України: сучасний статус і перспективи. – С. 127–128.

² В порядку хронології: Л. Вовк, І. Малинко, Л. Применко, О. Аніщенко, Т. Сухенко, Т. Тронько. Л. Єршова, О. Давидюк, К. Кобченко, В. Вірченко, В. Добровольська, Т. Шушара (назви кандидатських дисертацій, місце і рік захисту – у списку літератури).

освіти жінок від 1900 р. до початку Першої світової війни (після того видавнича справа зазнала зрозумілих складностей) було видано близько 40 узагальнюючих праць, присвячених всій проблемі в цілому і конкретним прикладам її розв'язання¹. Не варто виключати і ту літературу з питань жіночої освіти, яка виходила за межами України і налічувала чимало позицій. Приклад – фундаментальна тогочасна монографія Олени Ліхачової "Матеріали для історії жіночої освіти в Росії 1856-1880"², в якій значне місце відведено стану справ у Києві, Харкові та Одесі. Зазначена значна література, з більшою або меншою ретельністю, наводиться в історіографічних розділах і списку використаних джерел самих дисертанток і авторів монографій нашого часу, але переважною більшістю з них практично не аналізується. Велика концентрація дослідницької уваги до цієї теми та використання одних і тих самих джерел не могло не привести до повторень у працях різних істориків нашого часу. З цього приводу Катерина Кобченко висловилася досить жорстко: "На жаль, серед сучасних українських науковців, які досліджують названі проблеми, є й такі, що нехтують принципами професіоналізму та наукової етики"³, вважаючи, що запозичення відбуваються за рахунок саме її публікацій.

В історіографії освіти жінок в Україні найбільше праць присвячено періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Причому найбільшу активність виявлено впродовж останнього двадцятиріччя. Можливо, під впливом "нової упередженості", а саме нігілістського ставлення до всього, що було зроблено за часів радянської влади, деякі сучасні автори прямо або опосередковано – через незгадування в історіографічних і бібліографічних розділах своїх праць – проводять думку: історія боротьби жінок за освіту другої половини ХІХ – початку

¹ Перелік частини публікацій можна знайти у монографії – С. 452.

² Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856–1880 / Елена Лихачева. – СПб., 1901. – 647 с.

³ Кобченко К. А. Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко – К.: МП Леся, 2007. – С.17.

XX ст. після революції, тобто радянськими авторами, не висвітлювалася. Насправді, це питання не втратило своїх зацікавлених дослідників другого – радянського – періоду. Чимало публікацій виходило з-під пера науковців України. Серед них – І. Малинко О. Назаревський, О. Титова, Т. Федотова та ін¹. Що стосується розвідок тогочасних авторів про розвиток освіти жінок за радянських часів, то вдалося виявити не так багато, як на те можна було очікувати². Особливо

¹ Назаревський О. До історії Вищої жіночої освіти на Україні (З життя Київських жіночих курсів 70-80-х рр.) / О.Назаревський // Життя й революція. – 1927. – №4. – Т. II. – С. 111–118; Титова О. М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні / О. М.Титова // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 85–91; Федотова Т. И. О высшем женском образовании в Одессе / Т. И.Федотова // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Сер. Філологічних наук. – Вип. 11. – 1981. – С. 184–191; Малинко И. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / И. Г. Малинко. – Х., 1985. – 24 с.

² Подгорненська У. Ліквідація неграмотності і малограмотності серед жінок / У.Подгорненська // Комунарка України. – 1923. – № 9-10. – С. 6–9; Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926–1932 рр. / Людмила Дмитрівна Вітрук // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 48–58; Гушинець Н. О. Архівні джерела про підготовку жіночих кадрів для народного господарства Української РСР (1933–1941) / Н. О.Гушинець // Архіви України. – 1984. – № 2. – С. 65–68; Пикалова Т. И. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917–1937) / Т. И.Пикалова // Вопросы истории СССР. – Х., 1984. – Вып. 29. – С. 8–16; Куценко В. І. Напрямки підвищення ефективності використання освітнього потенціалу жінок / В. І. Куценко // Демографічні дослідження. – 1985. – Вип. 9. – С. 54–64; Курченко Т. Е. Діяльність жінвідділів України по боротьбі з

слід звернути увагу на предметні дослідження Л.Вовк, зокрема, її дисертацію¹. В них висвітлюється стан освіти жінок не тільки в плані лікнепу, але й інших освітніх рівнів, до того ж у досить великий проміжок часу. Стосовно покращення стану освіти радянських жінок можна знайти деякі дані у працях загального плану, присвячених "вирішенню жіночого питання у Союзі РСР". Звичайно, подібні праці були написані у бравурному тоні, що відповідало загальній заданості суспільствознавчих публікацій. Стосовно кількісних показників можна розмірковувати відносно їхньої коректності. Проте незаперечним фактом є те, що за радянських часів стан освіти жіноцтва докорінно покращився в цілому.

Третій – пострадянській - період розвитку української історіографії, показує значне зростання дослідницького інтересу до розвитку освіти жінок. По-перше, серед кандидатських дисертацій, присвячених їй, більшість захистів припадає на період після 1991 р., і взагалі вони складають переважаючу більшість серед всіх дисертацій з жіночих студій. По-друге, виходять друком серйозні монографії таких істориків, як Катерина Кобченко², Віра Вірченко і Анатолій Коцур³, Олена Аніщенко⁴ (всі вони знов-таки присвячені жіночій освіті XIX – початку XX ст.).

неписьменністю жінок-робітниць (1925–1925 рр.) / Т. Е. Курченко // Вісник Київського університету. Історичні науки. – Вип. 30. – 1988. – С. 18–24.

¹ Вовк Л. П. Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917 – 1941): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. П. Вовк, 1975. – 26 с.

² Кобченко К.А. Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко – К.: МП Леся, 2007. – 271 с.

³ Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у М.Києві (1861-1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур – К.- Чернівці: Книги -XXI, 2007. – 196 с.

⁴ Аніщенко О. В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія та сучасність / Аніщенко О. В. – Ніжин: Наука-Сервіс, 2003. – 251 с.

Серед усіх авторів, які досліджують історію освіти жінок в Україні, найбільшою активністю відзначається Катерина Кобченко. Починаючи з 1999 р., практично щорічно виходило по кілька статей, присвячених цій темі, здебільшого історії Київських вищих жіночих курсів¹. У 2004 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему: "Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878 – 1920)", а у 2007 р. побачила світ монографія "Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів". Відразу доречно висловити сумнів відносно назви праці, адже Київські вищі жіночі курси не називалися офіційно "університет Святої Ольги", тобто необізнаний читач може відразу впасти в оману відносно існування жіночого університету. Про свою роботу авторка пише, що це є першим спеціальним комплексним дослідженням історії КВЖК, наголошує на її міждисциплінарному характері і вагомості в багатьох аспектах. Можливо, виправдано було б говорити про міждисциплінарний підхід, якщо б у "комплексному дослідженні" більше містилося елементів соціології, політології, психології, педагогіки, демографії та інших гуманітарних наук – дисциплін.

Монографія К. Кобченко заслуговує схвальних оцінок з багатьох причин, насамперед, широти і ґрунтовності дослідження, що базується на ретельному вивченні великого кола джерел. Причому авторка не обмежується аналізом формально-організаційної історії Київських вищих жіночих курсів, що часто є характерним для багатьох публікацій, присвячених освіті жінок. В її студіях відчувається вплив новітніх підходів світової історіографії, коли дослідник намагається "олюднити" історію, як пише К.Кобченко: "...за "зовнішньою" історією закладу побачити непрості людські долі та яскраві постаті"². І це їй вдається. Обізнаність про сучасні історіографічні тенденції виявляється в заявленому ще у дисертаційній роботі намірі досліджувати процес створення та діяльності КВЖК "... в ширшому соціокультурному контексті ситуації в Україні в

¹ Перелік публікацій Катерини Кобченко наведено у списку літератури.

² Кобченко К. А. Жіночий університет Святої Ольги. – С. 8.

другій половині ХІХ – на початку ХХ ст." ¹. Проте декларований намір недостатньо реалізувався, на що звертають увагу інші спеціалісти з історії жіночої освіти в Україні В. Вірченко і А. Коцур: "Недоліком цих наукових розвідок є те, що авторка не приділила увагу розгляду передумов заснування даної вищої школи та особливостям урядової освітньої політики щодо жіноцтва"².

Монографія К. Кобченко характеризується надзвичайною відданістю авторки темі свого дослідження, що не є поодиноким випадком у вітчизняній історіографії. Але часом, бажаючи довести надзвичайне значення власної роботи, захоплені науковці дещо його перебільшують: намагаються показати, що досліджуване явище або процес призвів до набагато значніших, фігурально кажучи, глобальних трансформацій. Так про Вищі жіночі курси К. Кобченко пише: "... самим своїм існуванням вони вносили істотні зміни до усталеного суспільного устрою і були найважливішим компонентом тих, за сучасною термінологією, гендерних перетворень, що спричинили зміну звичної ролі жінки, а водночас викликали й ширші необоротні суспільні зміни. Адже в особі курсистки на суспільну арену виходила освічена та професійно підготовлена жінка, діяльність якої більше не обмежувалася родинним колом і яка прагнула зайняти нові суспільні ніші, зокрема у тих сферах, де вона могла скласти конкуренцію чоловікам".³

Наведена цитата наштовхує на певні критичні міркування. Насамперед, стає очевидним недостатня обізнаність авторки відносно "гендерних перетворень, що спричинили зміну звичної ролі жінки, а водночас викликали й ширші необоротні суспільні зміни", якщо саме вищі жіночі курси були їх "найважливішим компонентом". Адже сукупність факторів – набагато ширша і обіймає чинники економічні, соціальні, політичні, духовні, пов'язані із глибинними

¹ Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні. – С. 3.

² Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у М.Києві. – С. 25.

³ Кобченко К. А. Жіночий університет Святої Ольги. – С. 7.

трансформаціями, які відбувалися в світі, насамперед під впливом індустріалізму. По-друге, як впливає із розвідок, присвячених вищій жіночій освіті в Російській імперії, дуже довгий час курсистки були позбавлені будь-якого офіційного визнання в якості спеціалістів, окрім можливостей працювати приватними виховательками і вчительками молодших класів. По-третє, недоречне вживання слова "конкуренція" у даному контексті. Воно як поняття означає "суперництво на ринку" і лексично затвердилося на Заході лише у 20-х роках ХХ ст. В Російській імперії часів функціонування Вищих жіночих курсів навряд чи існувала сама ймовірність конкуренції між освіченими чоловіками і жінками. Якщо у висновках піти далі, зазначимо, що наведений уривок є досить показовим. Непоодинокі випадки, коли історики, досліджуючи те чи інше питання давнини роблять спроби його "актуалізувати" і "перекидають місток" у сучасність, не добре її розуміючи. В тому виявляється недостатня підготовленість в галузі інших соціальних наук, але це вже зауваження відносно сучасного стану вищої освіти в Україні, що виходить за рамки дисертаційного дослідження.

Іншою монографією, присвяченою освіті жінок в Україні, є праця Віри Вірченко і Анатолія Коцура. Вона присвячена жіночим навчальним закладам – початковим, середнім, вищим – міста Києва у період від 1861 до 1920 р., тобто перевагою є охоплення всіх рівнів навчальних закладів, а також значний історичний період. Особливо слід підкреслити, що спеціальний розділ присвячений історіографії теми (не тільки українській, але й російській) та джерельній базі дослідження.¹ При чому історіографія кожного періоду, а саме: першого – 60-ті рр. ХІХ ст. – 1917 р.; другого – 1917 – 1991 рр.; третього – 1991р. – 2006 рр., – детально аналізується, щоправда, на першому і другому етапах не знайшов належної оцінки доробок тих авторів, які писали про стан справ із освітою жінок в Україні. У своєму аналізі автори підкреслюють посилення наукового інтересу до проблеми, що виявилось у значному збільшенні кількості публікацій, зокрема, присвячених окремим навчальним закладам. Можна

¹ Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у М.Києві (1861–1920 рр.). – С. 11–32.

продовжити цю думку істориків. Дійсно, тенденцією останніх 10-15 років є "звуження географії", тобто якщо раніше науковці намагалися проаналізувати стан справ по всій Україні, то потім увага стала концентруватися на окремих регіонах і навіть містах або освітніх закладах¹. Траплялося, коли на одну й ту ж конференцію виносилося декілька доповідей, присвячених становленню і розвитку жіночої освіти в одному місті в період з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Так, зокрема сталося на конференції "Жіночий рух в Україні: історія і сучасність" (1994 р.), коли одинадцять учасниць надали повідомлення про жіночу освіту, з них чотири – про Одесу².

¹ Штефан Л. А. Розвиток жіночої освіти на Харківщині у ХІХ ст. / Л. А.Штефан, Т. П. Танько // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 120–122; Листопад А. А. История становления и развития женских средних и низших профессиональных училищ в Одессе в конце ХІХ – начале ХХ столетий / А. А. Листопад // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3 / 4. – С. 84–88; Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С.О.Славутинської (1901–1921) / Е.М.Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць – Т. 3. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 127–138; Добровольська В. Становлення та діяльність приватної Харківської недільної школи Х. Д. Алчевської / В. Добровольська // Рідна школа. – 2007. – № 7/8. – С. 62–64; Федоренко С. А. Сприяння православного духовенства розповсюдженню освіти серед жіночої частини населення Полтавської губернії (ІІ половина ХІХ століття) / С. А. Федоренко // Історична пам'ять. – 2005. – № 1-2. – С. 126–136; Заєць О. З історії приватної жіночої гімназії О. Ф. Плетньової / О. Заєць // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 55–60; Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії ХІХ – початку ХХ ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184–196 та ін.

² Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.

Третьою монографією, підготовленою на тему, що розглядається, є праця Олени Аніщенко "Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія та сучасність", яка побачила світ у 2003 р. Назва відразу налаштовує на очікування більшого, ніж потім впливає із самої публікації. Треба зазначити, що професійній освіті жінок в Україні в цілому не присвячено більше жодної роботи, крім цієї. В назві є слово "самореалізація", що орієнтує на глибоке дослідження, не позбавлене елементів психології. Проте розвідка здебільшого концентрується на організаційній стороні питання. І, нарешті, у заголовку не окреслені хронологічні рамки дослідження, а беруться "історія і сучасність", що наводить читача на думку, що проблема всебічно досліджується від давнини дотепер. Насправді ж монографія майже повністю присвячена періоду другої половини XIX – початку XX ст. – улюбленому періоду вітчизняних дослідниць. Із притаманною жінкам ретельністю авторка досліджує велику різноманітність жіночих професійних навчальних закладів тієї доби, класифікуючи їх за різними параметрами. Що стосується періоду від 1917 р. до початку нинішнього століття, то йому відводиться незначне місце. Можливо це, знов-таки, пояснюється кращою джерельною забезпеченістю попереднього періоду, а, можливо, негативним ставленням до радянських часів.

Проте факти – незаперечна річ. Історична реальність така: за даними перепису 1897 р. у містах Росії грамотними були тільки 12,4 % населення, у сільській місцевості – лише 8,6 %. Особливо низькою була грамотність серед жінок неросійських регіонів¹. Наприкінці XIX ст. 70 % українок залишалися неграмотними², тоді як польок – 30%, чешок – 6,9 %. На 1897 р. по восьми українських губерніях Наддніпрянщини лише 4 % жінок були грамотними, у 1890

¹ Шушара Т. З історії розвитку жіночої освіти / Тетяна Шушара // Рідна школа. – 2005. – № 6. – С. 77.

² Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.). – С. 6.

р. у 47 повітах Східної Галичини нараховувалось 86,18 % неписьменних жінок, на Буковині – 92,5 %.¹

Як зазначає у своїй статті Л. Вовк, до 1939 р. в УРСР було ліквідовано різницю в грамотності міського і сільського населення, а також чоловічого і жіночого. У деяких областях процент грамотних жінок становив до 90%, а в Києві – 95,6%². Навіть якщо взяти до уваги зрозумілу некоректність радянської статистики, все одно в сфері розвитку освіти, зокрема серед жінок, здійснено грандіозний прорив. Жінки набули можливості одержати не тільки початкову, а й середню і вищу освіту, що й робили з великою енергією та наполегливістю, підвищуючи свої професійні можливості і здійснюючи прагнення до самореалізації. Починаючи з 1950-х рр. і до цього часу, саме вони становлять більшість серед студентів України, а також серед працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Інша сторона питання – чи справді вони стали рівними з чоловіками в здійсненні прав на реалізацію освітнього потенціалу в роботі, зайнятті керівних посад, одержанні винагороди за працю та іншого.

Серед жінок України – багато видатних педагогів, а також добродійок, які підтримували сферу освіти. Деякі жінки виявили меценатську щедрість, зробивши пожертви на заснування та роботу освітніх закладів. Такими були Галшка Гулевичівна³, Гальшка-Єлізевета Острозька⁴. Інші присвятили свою багаторічну

¹ Дейнега І. І. Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І. І. Дейнега. – Запоріжжя, 2003. – С. 10.

² Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917–1941 рр.) / Л. П. Вовк // Український історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 84.

³ Хижняк З. Галшка Гулевичівна / Зоя Хижняк // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 56–64; її ж. Галшка Гулевичівна – фундаторка Києво-Могилянської академії // Українки в історії. – С. 47–51.

⁴ Бошко Н. М. Гальшка-Єлізавета Острозька – фундатор Острозької академії / Н. М. Бошко, Л. В. Цубов // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 129–130.

працю розвитку освіти і культури. У публікаціях, присвячених життю і діяльності видатних українок, одне з чільних місць займають такі освітянки, як Христина Алчевська¹, Олімпіада Пащенко², Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер)³ та інші. Особливо велику увагу дослідники приділили вивченню життя та діяльності Софії Русової⁴. Важливо зазначити, що вивчати життєвий шлях і діяльність видатних просвітниць допомагають надруковані мемуари¹.

¹ Мазуркевич О. В. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х. Д. Алчевська та її сподвижники / Мазуркевич О. В. – К.: Знання, 1963. – 80 с.; Мухін М. Г. Педагогічні погляди і освітня діяльність Христини Данилівни Алчевської / Мухін М. Г. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.; Коляда Н. Христина Алчевська. На освітянській ниві / Наталія Коляда // Українки в історії. – С. 98–100 та ін.

² Мельник Е. Олімпіада Пащенко – просвітницька діячка Поділля / Е. Мельник // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. – К., 2002 – С. 310–314; Сохацька Є. Олімпіада Пащенко – видатна діячка українського громадянського і культурно-освітнього руху / Є. Сохацька // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 22–26.

³ Про Уляну Кравченко (Спогади Дзядик О. М.) // Радянське літературознавство. – 1987. – № 3. – С. 64–65; Царик Я. Талановита вихованка Каменяра: До 130- іччя від дня народження Уляни Кравченко / Я. Царик, В. Шалайко // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 138–141.

⁴ Софія Русова і Галичина: зб. статей і матеріалів / упоряд. З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – 126 с.; Слюсаренко В. Г. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: науково-методичний посібник / Слюсаренко В. Г., Проскура О. В., Болтівець С. І. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 1998. – 194 с.; Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції / Оксана Володимирівна Джус. – Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника, 2002. – 260 с.; Софія Русова: з маловідомого і невідомого / упоряд. О. Джус, З. Нагачевська. – Івано-Франківськ:

Всупереч тому, що Україна не мала державності, педагогічні традиції і новації одержали розвиток, насамперед на її західних землях, що зустрічало увагу і схвалення на різних етапах – від двадцятих років і до наших часів. Так, С. Кобаровська підготувала огляд діяльності жінок, які працювали в царині освіти та виховання.² Названа тема одержала глибоке і всебічне дослідження у кандидатській дисертації Парасковії Дутчак, хоча вона орієнтувалася на культурно-просвітницьку діяльність українських жіночих організацій³. Через десять років вийшла друком інша фундаментальна праця – монографія Зіновії Нагачевської "Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної

Гостинець. – Ч. 1. – 2006. – 456 с.; Ч. 2. – 2007. – 364 с. Більш докладний список публікацій наведено у монографії – С. 471–472.

¹ Наприклад: Алчевська Х. Д. Автобіографіческие письма / Христина Даниловна Алчевская // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. IV. – С. 85–90; Ее же. Передуманное. Пережитое. Дневник, письма, воспоминания. – М.: тип. Т-во И. Д. Сытина, 1912. – 466 с.; Кравченко У. Спогади учительки / Уляна Кравченко / Юлія Шнайдер – Коломия: Б.в., 1939 – 76 с.; Русова С. Ф. Мої спомини / Софія Федорівна Русова. – К.: Україна – Віта, 1996. – 208 с.; Русова Софія Федорівна. Мемуари. Щоденники. / Софія Федорівна Русова / упоряд. В.Сергійчук. – К.: Поліграфкнига. – 2004. – 544 с.

² Кобаровська С. Короткий огляд визначніших наших жінок., працюючих на педагогічно-виховній ниві / С.Кобаровська //Жіноча доля. Альманах на рік 1928. – С. 106–120.

³ Дутчак П. В. Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20-30-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / П. В. Дутчак. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.

України (друга половина XIX – 1939 р.).¹ У своїй багатогранній праці авторка розкриває виховно-освітній потенціал українського жіночого руху західних земель, які перебували під владою спочатку Австро-Угорської імперії, а потім польської, румунської та чехословацької держав.

Оскільки освіта і виховання є найважливішими складовими формування національної свідомості, ці питання не залишилися поза увагою українських авторів, які працювали у діаспорі. Жінки-емігрантки не полишали своїх зусиль у розвиткові педагогічної думки, стислий аналіз чого одержав висвітлення у матеріалах О. Джус, підготовлених до другої конференції "Жінка в науці та освіті"². У головній книзі Марти Богачевської-Хом'як окремі підрозділи присвячені освіті жінок в Російській і в Австрійській імперіях³. У виданнях діаспори виходили праці різного характеру, присвячені відомим українським освітянкам – найчастіше це були невеликі за розміром матеріали, які віншували Софію Русову⁴, Олену Доброграєву⁵, Константину Малицьку⁶ та інших. У 1965 р. в Торонто Світовою Федерацією Українських Жіночих Організацій видано

¹ Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX – 1939 р.) / Зіновія Нагачевська. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2007. – 763 с.

² Джус О. Жінки-емігрантки і розвиток української педагогічної думки за рубежем (друга половина XX ст.) / О. Джус // Жінка в науці та освіті. – К., 2002. – С. 324–328.

³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 45–52; 94–109.

⁴ Дорошенко Н. Зразковий приклад (у 100 літні роковини народин Софії Русової) / Н. Дорошенко // Наше життя. – 1957. – Ч.81. – С. 4.

⁵ Книш І. Про Олену Доброграєву у 100-річчя смерті / Ірена Книш // Український голос. – 1988. – Ч.48. – С. 17.

⁶ Франко-Ключко А. Це була моя вчителька (пам'яті Константини Малицької) / А.Франко-Ключко // Наше життя. – 1957. – Ч. 3. – С. 5.

монографію "Виховниця поколінь Константина Малицька"¹. В Україні про цих жінок не згадували аж до початку 1990-х рр.

В якості підсумків проведеного історіографічного аналізу – такі висновки.

1. Історіографічний аналіз показує, що серед усіх тем із жіночих студій в Україні тема освіти жінок є найбільш розробленою. Показником, зокрема, є кількість захищених кандидатських дисертацій. «Конкуренцію» їй може скласти хіба що кількість публікацій з історії жіночого руху.

2. Найбільшу увагу дослідників привертає період від середини ХІХ ст. і до встановлення радянської влади. Якщо це східна Україна – до 1920 р., якщо західна – до 1939 р. Становище жіноцтва саме цього часу є найбільше висвітлено не тільки в аспекті зазначеної проблематики, але й в інших.

3. В дисертаційних дослідженнях і монографіях присутній значний фактологічний матеріал, одержаний при уважному вивченні величезного масиву джерел, серед яких чимало побачили світ за царських часів. Однак трапляються повторення, у чому деякі автори вбачають порушення наукової етики з боку колег. Головна причина - умови роботи значної чисельності вчених на вельми обмеженому дослідницькому полі, на якому ще у дорадянські часи були залишені ґрунтовні документальні та авторські публікації.

4. Бажаючи підкреслити значущість власних здобутків, деякі автори, з одного боку роблять необґрунтовані далекосяжні узагальнення, а, з іншого, ігнорують сучасні реалії в освітній сфері, а також трансформацію гендерних проблем у кризовий перехідний період. Тому корисно було ознайомитися із сучасними здобутками світового та українського суспільствознавства і прикладати їх до власних студій. З того, що далеко не всі автори вдаються до подібних речей, можна зробити висновок про певну обмеженість одержаної історичної підготовки або небажання продовжувати підвищення власної кваліфікації після отримання магістерського або кандидатського диплому.

¹ Виховниця поколінь Константина Малицька / ред. Л. Бурчинська. – Торонто: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій. – 1965. – 126 с.

5. Якщо представники інших гуманітарних наук, зокрема соціології, наважуються досліджувати сучасний етап розвитку освіти жінок в Україні, історики цим практично не займаються. Напрошується думка, що вони вважають це завданням спеціалістів з гендерних питань. Це, частково, так. Але без історичної основи ніякі узагальнення неможливі. На сучасному етапі стає все більш очевидним, що історія неможлива без соціології і навпаки.

6. В частині студій спостерігається ігнорування додержання принципу об'єктивності, що зменшує наукове значення тієї чи іншої роботи. Мова йде про недооцінку радянських часів з точки зору не тільки розвитку освіти жінок, але й праці істориків, які її досліджували. Ідіосинкразія на «радянщину» не повинна позбавляти дослідника чесності у визнанні тогочасних досягнень, показуючи їх разом із протиріччями та негативними сторонами буття.

7. При тому, що названа тема є вельми розробленою, наявна нерівномірність стосовно різних історичних періодів, а також певна фрагментація. Настав час звести напрацьоване разом, підготувати дійсно комплексне дослідження розвитку освіти жінок від давнини до сучасності, залучивши до цієї справи не тільки знавців того чи іншого періоду, але й представників інших гуманітарних наук, що є однією з провідних тенденцій сучасної наукової роботи.

8. В сучасних умовах, коли від стану освіти залежить не просто успішне існування, але елементарне виживання як держав, так і окремих особистостей, треба з усією увагою поставитися до пошуку нових підходів, спираючись на особливості національного характеру і накопичений досвід. Цьому значною мірою могли б посприяти саме історики, обізнані із минулим і сучасністю.

4.3. Наукова діяльність жіноцтва України: етапи зростання у відзеркаленні історіографії

Сучасний етап розвитку людства характеризується декількома суперечливими і неоднозначними процесами: глобалізацією, хаотизацією, фрагментацією, - що ускладнює шлях кожної держави. Найбільш розвинені рухаються в бік інформаційного або постіндустріального суспільства, яке інколи називають "суспільством знань". Це суспільство базується насамперед на науково-технологічних досягненнях і здатності широких верст населення користуватися ними. На межі тисячоліть жінки України, як і багатьох інших країн, на рівній з чоловіками правовій основі мають вільний доступ до вищої освіти та занять наукою. Проте з історії добре відомо, що така ситуація у науково-освітній царині існувала далеко не завжди.

Аналіз літератури, що виходила протягом ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст., показує: її тематика зосереджується навколо трьох головних напрямків. Перший – входження жіноцтва у наукову діяльність. Другий – життя і праця видатних жінок-вчених України. Третій – проблеми жіноцтва у науковій сфері сучасної України. На відміну від освітньої тематики вивчення місця і ролі жінок України в науці одержало значно менше уваги. До того ж конкретні проблеми представлені у публікаціях з різною мірою глибини і всебічності висвітлення. Зокрема не так багато написано про входження жінок до наукових сфер. В існуючих історичних розвідках вдалося знайти лише поодинокі згадування про цікавість жінок до наукових занять у давні часи. Так у своїй статті "Про грамотність жінок у містах Київської Русі" С. Д. Бабишин пише про те, що декотрі доньки і дружини руських князів виявляли значний інтерес до медицини, астрономії, історії. Зокрема вказується, що збереглася праця онуки Володимира Мономаха Добродеї (Зої) "Алімма" ("Мазі"), написана грецькою мовою. Ця праця вважається першим у Європі медичним керівництвом, написаним жінкою¹. Але це відноситься до поодиноких фактів.

¹ Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси. – С. 138.

Невеликий сюжет про наукову працю українських жінок царських часів містить монографія Марти Богачевської-Хом'як "Білим по білому"¹. Вона пише про видатну вчену з математики Софію Ковалевську, уроджену Корвин-Круковську, чия сім'я походила з Полтавщини, і кого можна вважати україркою, що і робить інша відома діаспорна дослідниця української історії Наталія Полонська-Василенко. Називаються етнограф Пелагія Бартош-Литвин, дослідниця історії Олександра Єфименко та інші. Згадується та обставина, що багато українських жінок виїжджали на курси в Москву та Петербург, бо там їм легше було здійснити наукову кар'єру, а нагляд за українцями в столицях був слабкіший, ніж у Києві. Ще кращими умовами, як відомо, відрізнялися закордонні освітні та наукові установи.

Однією з перших публікацій у новітній вітчизняній історіографії стала доповідь на конференції наукового співробітника Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки національної академії наук Світлани Рудої "Участь жінок у роботі наукових товариств України"². У ній називаються імена перших жінок – дійсних членів наукових товариств в Україні, говориться про їхню участь у наукових дослідженнях, лекційній та просвітницькій роботі. Проте на трьох сторінках викладено надто мало матеріалу, який носить суто інформаційний характер. Детальнішого продовження розвідки нами не виявлено, що наводить на сумні висновки відносно уваги поважної установи, а також самої авторки до висвітлення історії участі жінок в українській науці. Деякою мірою продовжила дослідження К. Кобченко, яка підготувала на наукову конференцію виступ з теми "Шляхи наукової кар'єри українських жінок (кінець XIX – початок

¹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. – С. 49–50.

² Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України / Світлана Руда // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. – С. 13–17.

XX ст.)¹. Вона показує, як молоді жінки прагнули здобути вищу освіту за кордоном, коли вона була заборонена або обмежена на батьківщині, а потім наполегливо добивалися можливості займатися науковою діяльністю. Наводяться також відомості про окремих жінок-вчених, які одержали освіту на Київських Вищих жіночих курсах, стали співробітниками Київського університету вже в радянський час.

Після взяття влади більшовики здійснювали політику, в результаті якої швидкими темпами була ліквідована неписьменність, значно розвинулася вища освіта, зросла чисельність студенток, побільшало серед жінок фахівців, які працювали у різних галузях, зокрема, в науковій. З точки зору історіографії, помітними є декілька суттєвих моментів. Насамперед, у радянський час праці на тему: "Жінки в науковій діяльності", практично відсутні. Здебільшого наводилися цифри у тих книгах і статтях загального плану, що демонстрували успіхи комуністичної влади у розв'язанні "жіночого питання". Єдина публікація, спеціально присвячена названій темі, вийшла у 1969 р. у товаристві "Знання" Української РСР. Г. Добров і А. Теплякова підготували брошуру під назвою "Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок)"². Ця публікація є дуже типовою для радянських часів за змістом і формою. Окрім того вона написана більше у публіцистичному ключі, а не науковому плані, бо, власне, є матеріалом для лекторів товариства «Знання». Додержуючись історичної правди, не можна не визнати: багато жінок за часів радянської влади спромоглися докорінно змінити свої життєві перспективи і здійснити успішну соціальну самореалізацію. Серед них – чимало успішних дослідниць, чиї досягнення були визнані окрім усього іншого присудженням наукових ступенів та звань. Але

¹ Кобченко К. Шляхи наукової кар'єри українських жінок (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Катерина Кобченко // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: – К., 2005. – С. 311–318.

² Добров Г. М. Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок) / Г. М. Добров, А. С. Теплякова – К.: Тов-во "Знання" Української РСР, 1969 – 48 с.

існував і зворотний бік медалі, а радянська історіографія ніколи не показувала повної і всебічної реальної картини.

Серед багатьох тенденцій становлення і розвитку власне радянської науки виразно виявляється поступовий процес її фемінізації. У цьому процесі російські дослідниці Є. Мирська і Є. Мартинова виокремили три "хвилі"¹. Перша породжена тою соціальною ситуацією, що склалася після революції 1917 р., коли жінки одержали рівні з чоловіками права і в доступі до освіти та науки. Причому вихідці із робітничо-селянського середовища отримали додаткові пільги при вступі до вищих навчальних закладів та в одержанні роботи після їх закінчення. До цієї констатації варто додати, що "демократичність" мала і зворотний бік: соціальне походження часто переважало здібності і таланти. А молодь з "непролетарських елементів", зокрема, діти колишніх дворян, буржуазії, духовенства, службовців, тобто інтелігенції – часто залишалися поза вищої школи та наукової діяльності, хоча підготовленість їх була кращою. Відповідно змінювався "соціальний склад наукових кадрів", для яких найважливішою була "ідеологічна відданість", зумовлена походженням з трудових класів. Інтелігенція завжди сприймалася владою підозріло. Інакше ніж "гнилою", або, в кращому випадку, – "прошарком" її не називали. Зрозуміло, про це в працях радянських часів ніколи не згадувалося. Потім саме соціальне походження найчастіше ставало підставою для репресій як батьків, так і дітей. В Україні ситуація погіршувалася постійною боротьбою з "буржуазним націоналізмом" та "контрреволюційними змовами". Оскільки історично склалося так, що більшість науковців та викладачів була чоловічої статі, репресії більше викошували їх. Пропорція зростала в бік працівниць освітньої та наукової сфер.

Друга "хвиля" фемінізації почалася у 1960-х рр., коли відбувалося стрімке екстенсивне зростання науки, зумовлене боротьбою між двома супердержавами у "холодній війні". У змаганні із Сполученими Штатами Америки СРСР мав

¹ Мирская Е. З. Женщины в науке / Е. З. Мирская, Е. А. Мартынова // Вестник Российской академии наук. – 1993. – Т. 63. – № 8. – С. 693–700.

довести свої переваги, зокрема в освіті та науці. В той час з'являється велика кількість нових науково-дослідних інститутів з новими робочими місцями, які важко заповнювалися чоловіками, адже передвоєнні та воєнні втрати давали про себе знати.

У своїх публікаціях радянські автори використовували витончений прийом подання статистичних даних. Вони наводили зростання чисельності жінок-наукових кадрів у процентах, збільшення їх чисельності до сотень тисяч, проте ніколи не наводили відповідних даних про чоловіків. Правда полягала у тому, що спочатку чоловіки в науковій сфері переважали кількісно, а потім якісно, тобто в плані наукових звань і керівних посад. З часом відбулося кількісне збільшення жіночих наукових кадрів, проте серед фахівців вищої категорії – кандидатів, докторів, професорів, не кажучи про керівний склад – від завідувачів відділів до президентів Академій наук – жінок було набагато менше, а серед керівників вищого рівня – одиниці. Здебільшого жінки займалися допоміжними роботами, готуючи матеріали для узагальнень наукових колективів, очолюваних чоловіками, яким діставалися і честь, і слава, і більше фінансування.

За радянських часів не прийнято було говорити про потрібне навантаження жінки, яка мусила бути старанною працівницею на виробництві чи установі, турботливою матір'ю і дружиною, а також активним громадським діячем. Про те, як це поєднується в реальному житті, не писали аж до часів горбачовської перебудови. Лише тоді з'явилися поодинокі публікації, в яких пролунали "несподівані" висновки. Такою, наприклад була стаття "Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус", що з'явилася у 1986 р.¹ Її автор – Н. Фойгт розглядає питання залежності між професійною діяльністю жінки-вченої з її сімейним станом в плані виявлення особливостей суміщення нею успішного наукового пошуку і створення гармонійної сім'ї. Наукове сумління не дозволило покривити проти реальності, як це часто мало місце у дифірамбах

¹ Фойгт Н. А. Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус / Н. А.Фойгт // Демографічні дослідження.– 1986. – Вип. 1. – С. 46–50.

радянському ладу доперебудовних часів. На основі наведених статистичних даних з питання "захист дисертації – розлучення" наприкінці статті показується, що наукова робота жінки часто призводить саме до цього. Н. Фойгт пише: "Підводячи підсумок, можна припустити, що наукова діяльність, будучи, по суті, рафінованою творчістю, акумулює значні інтелектуальні і фізичні ресурси жінки-вченого, що, в свою чергу, сприяє незбалансованості її професійної діяльності з традиційними жіночими "ролями""¹.

Третя "хвиля" збільшення жіноцтва серед науковців зумовлена кризою, яка стала результатом ліберально-демократичної і водночас антикомуністичної революції кінця 1980– початку 1990-х рр. На усьому пострадянському просторі в цілому, і в Україні зокрема, ситуація в галузі науки значно погіршилася. З іншого боку, після краху СРСР науковці одержали більшу свободу, звільнившись від ідеологічно-репресивних кайданів. Починаючи з 90-х рр. минулого століття, вітчизняні дослідники поступово стали сприймати новації світової історичної науки і віддзеркалювати їх у власних розвідках. Зокрема, це виявилось у зверненні до гендерної проблематики, жіночих студій.

У зазначеному плані цікавою є публікація Людмили Лобанової "Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності"². В ній йдеться про "чотири основні напрямки, представники кожного з яких по-своєму визначають причини відносно скромної ролі жінок у виробництві наукових знань"³. До першого напрямку відносяться роботи, які аналізують внесок жінок у розвиток науки, їхні автори намагаються довести, що наукові досягнення жінок явно применшені, а імена багатьох з них незаслужовано забуті істориками науки.

¹ Фойгт Н. А. Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус. – С. 50.

² Лобанова Л. С. Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності / Людмила Сергіївна Лобанова // Наука і наукознавство. – 2001. – № 3. – С. 52–60.

³ Лобанова Л.С. Вказ. праця. – С. 56.

Другий напрям доповнює перший, розглядаючи історію участі жінок у наукових інституціях та їх статус як професійних вчених. Третій – охоплює праці, пов'язані із вивченням біологічних та психологічних особливостей жінок, які займаються наукою. Четвертий включає праці, присвячені аналізу самої природи науки, викривленням у нормах і методах наукових досліджень, що зробили неминучим результатом практичну недостатню участь жінок у становленні сучасної науки.

Звернемо увагу на те, що авторка пише: "Огляд опублікованих наукових робіт з проблем участі жінок у наукових дослідженнях свідчать про наявність...". Тобто можна подумати, що Л. Лобанова самостійно проаналізували зазначені праці. Насправді ж без посилання майже дослівно було використано матеріал із вступної частини реферативної збірки, виданої у 1989 р. московським Інститутом наукової інформації із суспільних наук¹, а сам аналіз був виконаний Т. Виноградовою на основі дійсно широкого кола іноземних публікацій, посилання на які наведені у збірнику. Її ґрунтовна аргументація дає підставу погодитися з висновком відносно чотирьох напрямків. Взагалі, слід зазначити, що дослідники висувають чимало пояснень – історичних, соціальних, психологічних та біологічних – недостатньої участі жінок у наукових дослідженнях. Основним фактором складності є те, що треба поєднувати сім'ю, материнство та наукову роботу.

Другим досить потужним напрямком у дослідженні питання участі жінок України у науковій діяльності є біографістика. Наявні праці, присвячені видатним українським жінкам-вченим, різняться як за обсягом, так і характером. На першому місці за кількістю стоять невеликі статті, які найчастіше носять суто інформаційний характер. Насамперед вони приміщені у різноманітних виданнях енциклопедично-довідкового характеру. В якості прикладу назвемо публікацію

¹ Женщины в науке: [реф. сб. / гл. ред. А. М. Кулькин] – М.:ИНИОН АН СССР, 1989. – С. 5–6.

під назвою: "Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник"¹ або "Жінки – вчені Києва"². Якісно інший підхід здійснено при виданні "Українки в історії", в якому представлений великий розділ "Видатні українки-вчені Новітньої доби (XIX – XX ст.)"³. В ньому матеріал подається не тільки в інформаційному плані, а з елементами такого аналізу, який свідчить про обізнаність з новими підходами, поширеними у світовій історіографії.

Окремо необхідно сказати про велику роботу, яку здійснила й продовжує Людмила Шумрикова-Карагодіна. Вийшло друком два видання її монографії "Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX ст.)"⁴. В книзі йдеться про відомих жінок України, ушлякених науковими і педагогічними досягненнями в галузях гуманітарних та природничих наук. Треба віддати належне авторці за цю діяльність, оскільки навіть фаховим історикам відомо не так багато про жінок-вчених нашої країни, не кажучи про нефаківців, які навряд чи зможуть назвати

¹ Жінки України [біографічний енциклопедичний словник / голов. ред. М. А. Орлик, уклад. Л. Г. Андрієнко] – К.: Фенікс, 2001 – 560 с.

² Жінки – вчені Києва / голова ред. кол. Л. Нестеренко. - К.: Головне управління освіти і науки Київської міської державної адміністрації 2003 – 312 с.

³ Українки в історії. До розділу входять статті про Олександрю Єфименко, Пелагею Литвинову-Бартош, Наталю Полонську-Василенко, Катерину Грушевську, Олену Апанович та інших істориків та народознавців, видатних педагогів Софію Русову і Христину Алчевську, фізика Антоніну Приходько, вченого-ботаніка Наталю Осадчу-Янату, професора-офтальмолога Надію Пучковську, астронома Олену Казимирчак-Полонську, видатного математика і кібернетика Катерину Ющенко та інших.

⁴ Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX ст.) / Людмила Петрівна Шумрикова-Карагодіна. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1999. – 198 с.; 2-е вид., доповнене, 2003. – 212 с.

хоча б одне ім'я жінки-вченої, окрім Марії Складовської-Кюрі або Софії Ковалевської.

Здається зрозумілим те, що історики більше пишуть про істориків, ніж, наприклад, про представниць природничих наук. Серед жінок, які присвятили своє життя вивченню історії України, найбільше увагу біографів та історіографів привернули Олександра Єфименко¹, Олена Апанович², Наталія Полонська-

¹ Багалій Д. І. Олександра Яківна Єфименко (1848–1918 рр.). Оцінка її наукових праць / Дмитро Іванович Багалій // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. 1. – 1919. – С. 23–34; його ж. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906 рр.) // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1930. – Т. 10. – С. 3–15; Марков П. А.Я. Ефименко – историк Украины / Поликарп Марков – К.: Изд-во Киевского университета, 1966. – 124 с.; Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко / О. Ф. Скакун // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 65–73; Государственно-правовые взгляды А. Я. Ефименко (К вопросу о политических и правовых идеях либерального народничества на Украине) / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения. – Вып. 42. – К., 1981. – С. 40–49; Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко / О. Ф. Скакун // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 65–73; Ковалевська О. Олександра Єфименко / Ольга Ковалевська // Історіографічні дослідження в Україні. – 2002. – Вип.12. – С. 152–180.

² Ковальський М. Відданість життєвому покликанню / М. Ковальський // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: зб. статей. – К.-Дніпропетровськ: Б.в., 1995. – С. 3–9; Олена Михайлівна Апанович [бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / упоряд. С. Даневич] – К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. – 82 с.; Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1999 – № 5. – С. 71–86.

Василенко¹, Катерина Грушевська². Якщо подивитися на те, як склалося життя чотирьох названих жінок, які присвятили свою наукову діяльність вивченню і

¹ Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності) / Василь Омельченко // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 89–90; Винар Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко / Л. Винар // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 55–61; Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884–1973): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / І. В. Верба – К., 1994. – 14 [1] с.; його ж. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко. – К., 1994 (Історія української археографії: персоналії. Вип. 23) – 38 с.; його ж. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973) – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 324 с.; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: Либідь, 1995. – Т.1. – С. V–LXXXVIII; Н. Д. Полонська-Василенко: покажчик документальних матеріалів в архівах України / упоряд. Верба І. В. – К., Запоріжжя: Тандем, 2008. – 366 с. Швайба Н. І. Н. Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Н. І. Швайба. – К., 2008. – 20 [1]с. та ін.

² Матяш І. Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви / Ірина Борисівна Матяш. – К.: Укр. Держ. НДІ архівної справи та документознавства, 1997. – 223 с.; її ж. Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської. – К.: НАНУ Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2002. – 232 с.; її ж. Катерина Грушевська: життя і діяльність. – К.: Україна, 2004. – 240 с. Горинь В. Катерина Грушевська (1900–1943)... Що стояла на сторожі "огню в світогляді українського народу" / Василь Горинь – Л.: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 114 с.

популяризації історії України, то вийде сумна картина, яка віддзеркалює саму історію нашої країни. Олександрю Єфименко разом із дочкою було вбито "бандитами" на маленькому хуторі під час громадянської війни. Олені Апанович всіляко перешкоджали в її роботі, часом позбавляючи самої можливості нею займатися. Наталія Полонська-Василенко жила і працювала за кордоном. Катерина Грушевська зазнала сталінських репресій і загинула у молодому віці, не зумівши реалізувати величезний науковий потенціал, який мала. Ім'я доньки видатного політичного і наукового діяча України Михайла Грушевського, яка сама була здібним етнологом, соціологом, істориком, фольклористом, тривалий час взагалі у вітчизняній історіографії не згадувалося, чого не можна сказати про діаспорну¹

Окремо слід сказати про значну популярність біографічних студій серед дослідників. Разом із тим історіографічний аналіз призводить до думки, що до частини з вітчизняних істориків ще не дійшли актуальні тенденції світової науки, а саме – "нової біографічної історії". Мова йде не просто про відтворення перипетій індивідуальної долі, а про історичне дослідження безперервного руху особи своїм життєвим шляхом та про її численні взаємодії у соціально-інтелектуальному просторі, що постійно змінюється. Варто згадати визначення об'єкта і предмета біографії, яке дав на початку 1980-х рр. російський дослідник Е. Соловйов: "Безпосереднім об'єктом біографії є життя людини від моменту народження до моменту смерті. Однак предметом, на який спрямоване основне дослідницьке зусилля біографа, кожного разу виявляється соціальна і культурна ситуація. Тільки по відношенню до останньої життя, що замальовується, набуває

¹ Детальніший історіографічний аналіз праць істориків, присвячений життю та діяльності видатних жінок-вчених, міститься у монографії – С. 435–440.

значення історії, особливої змістовно-часової цілісності, до якої можна застосувати поняття унікальності, подійності, розвитку, самоздійснення"¹.

Для частини нинішніх істориків, які працюють в Україні, притаманне, так би мовити "випадіння із сучасності" – незнання або ігнорування того, що відбувається у світовій історичній науці. Навряд чи це можна назвати самотутністю. Так у дисертаціях, присвячених тій чи іншій видатній особі, жодного разу не зустрілося навіть посилання на типологію біографічного жанру, розроблену Дональдом Уокером, не те, що її втілення в самому дослідженні. До неї входять: 1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, родинні коріння і впливи, риси характеру та особисте життя особи); 2) професійна біографія; 3) бібліографічна біографія (аналіз надрукованих праць, історія їх створення, резонанс); 4) ситуативна біографія або біографія середовища (події та умови соціально-економічного та політичного життя епохи та суспільства, в яких жила і працювала людина.² Тобто тільки уся сукупність фактів особистого, професійного, ситуативного і бібліографічного характеру створює те, що можна назвати науковою біографією.

Наголосимо: якщо історик пише біографію, то вона має бути *історичною*. Такою вона може бути тільки тоді, коли занурена в історичний контекст, причому взятий у всіх його аспектах. Звичайно, це набагато складніше, ніж переказ фактів біографії і перерахування виданих праць. Тут потрібний аналіз соціокультурного середовища і його змін, які не можуть не впливати на особистість. Історик треба здійснювати ширший підхід, беручи до уваги можливості, які надаються іншими гуманітарними науками, такими, як соціологія, психологія, культурологія, філософія та ін. Треба замислитися над новою висотою – підняти біографічний аналіз до рівня історико-філософського дослідження, яке б показувало здійснення

¹ Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981 – № 9. – С. 138.

² История через личность: Историческая биография сегодня / ред. Л. П. Репина. – М.: Кругъ, 2005. – С. 332–333.

тією чи іншою людиною, особливо якщо вона представляє наукові кола, особистісного синтезу різних форм духовної діяльності, а саме моралі, релігії, науки. Ще вищим рівнем було б об'єднання можливостей різних наук у створенні багатоаспектного історичного портрету на тлі історичної доби.

З набуттям незалежності України активізувалися громадські рухи, почали створюватися нові громадські організації, частина яких наслідувала приклади як міжнародного, так і національного рівня. Серед них – громадська організація "Жінки в науці"¹. Головною метою визначено зміну стереотипу ментальності суспільства щодо другорядності ролі жінок-вчених у науці, сприяння підвищенню професійної та громадської активності жінок-науковців, покращення їх соціального становища, залучення до процесів демократизації науки та суспільства².

Одним з напрямків діяльності названого об'єднання є організація і проведення конференцій, присвячених відповідним проблемам (треба зазначити, що, починаючи з 1998 р. відбуваються європейські конференції "Жінка і наука"). Так, починаючи з 1999 року, в Україні було влаштовано чотири міжнародні науково-практичні конференції "Жінка в науці і освіті: минуле, сучасність, майбутнє" (1999, 2002, 2005, 2008 рр.), матеріали яких потім виходили друком³. Кожний раз працювала секція під назвою "Історичні портрети жінок-вчених та освітянок". Серед них знов-таки у кількості переважали постаті освітянок та громадських діячок. Повідомлень про жінок-вчених – значно менше. Решта присвячена освіті, а також громадським рухам та іншим питанням. Разом із тим слід підкреслити, що кожного разу у повідомленнях про жінок-вчених додавалися

¹ Окрім того існують Українська Асоціація "Жінки в науці та освіті", заснована в листопаді 1999 р. у Харківському університеті ім. В. Н. Каразіна, Севастопольська асоціація жінок-вчених та освітянок.

² Троян В. М. Жінки в науці / Віра Михайлівна Троян // Науковий світ. – 1999. – № 1. – С. 5.

³ Бібліографічний опис – у списку літератури.

все нові й нові імена. Ці розвідки у поєднанні із попередніми могли б стати основою створення комп'ютерного архіву "Жінки України в науці", подібного до англomовної енциклопедії "Women in science. Biographies", що представлена в Інтернеті.

Найбільша увага на науково-практичних конференціях "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє", а також у статтях наукових журналів та збірок, присвячується третьому напрямку, а саме – проблемам жіноцтва у наукових сферах теперішньої України. Вже на першій конференції 1999 р. зазначалося: "Характерною особливістю нашої цивілізації є побудова патріархального суспільства, де практично всі суспільно відповідальні рішення приймаються з мінімальною участю жінок. Аналогічна ситуація і в Україні, хоча жінки у нас складають 53,5 % від загальної кількості населення і понад 51 % серед студентів вузів. Проте тільки 4 – 7 % їх серед академіків та член-кореспондентів Національної Академії Наук та членів Верховної Ради, одиниці серед керівників наукових установ і вищих освітніх закладів"¹. Учасниці конференцій (чоловіків, окрім поодиноких почесних гостей, які виголошують вітання, а потім йдуть, там не буває) шукали відповіді на питання стосовно об'єктивності причин подібного стану речей, порівнювали положення жінок в науковій та освітянській сферах в Україні та за кордоном, намагалися з'ясувати, чи існують гендерні обмеження на наукову кар'єру, чи сумісна кар'єра жінки-вченої, жінки-керівника з обов'язками дружини, матері та обговорювали багато інших проблем. За звичай конференції завершувалися прийняттям заключних рекомендацій, в яких містяться, наприклад, такі положення: "Звернутися до Кабінету Міністрів України і Міністерства освіти та науки України з пропозиціями: забезпечити суттєве підвищення фінансування освіти та науки як пріоритетної сфери розвитку держави; розробити стратегію реформування науки із залученням міжнародної експертизи...; на виконання Закону про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків створити підрозділ з гендерної політики у сфері науки та освіти; розглянути можливість

¹ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє – К., 1999. – С. 2.

використання квотування для паритетного представництва жінок на керівних посадах вищих навчальних закладів..."¹ та ін. Зрозуміло, що інакше і не можуть чинити учасники науково-практичної конференції – представниці наукової громадськості України. Адже науковці повинні надавати експертні оцінки, що сприяли б успішному розвитку суспільства, хоча на розв'язання існуючих у ньому проблем вони поки що не дуже впливають.

В цілому, наявні публікації віддзеркалюють адекватне сприйняття авторками історичного минулого і сьогодення, хоча деякі положення потребують уточнення. Так, Л. Лобанова пише: "Представництво жінок у науці в різних країнах та їх реальний стан у цій сфері залежать від багатьох факторів: поточної економічної ситуації, загального науково-технологічного розвитку країни, соціально-культурних традицій, системи законодавства тощо. В останнє десятиріччя можна говорити про "нову хвилю" в процесі фемінізації науки. Явне зниження суспільного статусу і значення цієї сфери, особливо в країнах постсоціалізму, а також у ряді інших країн, де наявним є спад економічного розвитку, призвело до відтоку значної частини чоловіків-вчених до більш престижних соціальних сфер, що повністю відповідає відомій орієнтації чоловіків на престижні види діяльності й високі заробітки... Якщо в країні спостерігається економічна нестабільність і зростання безробіття, то, як свідчить світовий досвід, в першу чергу потерпають жінки, які при однакових з чоловіками освіті, професійному досвіді та трудовому стажі частіше за чоловіків втрачають свої робочі місця. Це пов'язано з гендерними стереотипами, що панують в науці"².

Стосовно останньої фрази все не так просто. З одного боку, як неодноразово зазначалося у виступах на названих конференціях, а також статтях у періодичних виданнях, недостатнє фінансування науки, низьке представництво жінок на вищих посадах і в групах прийняття рішень, нерівні можливості в отриманні

¹ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. – К., 2005. – С. 397–398.

² Лобанова Л. С. Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності. – С. 57.

грантів, нерозвиненість участі у підприємстві – все це призводить до того, що вони змушені або задовольнятися низькими зарплатами і погіршенням умов праці, або нехтувати власною кар'єрою, часто влаштовуючись на роботу не за спеціальністю і таким чином збіднюючи інтелектуальний потенціал власної країни¹. Слід підкреслити, що водночас зростає фемінізація наукової сфери. Чисельність жінок серед здобувачів наукового ступеня кандидата зросла від 30 % у 1993–1996 рр. до сьогоднішніх 54 %². Така тенденція визначається не стільки зростанням наукової активності жіноцтва, чого не можна виключати, скільки відтоком чоловіків з низькооплачуваної сфери до бізнесу та політики, а інколи навіть до будівництва, де кваліфікований майстер (до кризи) заробляв набагато більше своїми руками, ніж науковець мозком. Тобто в наукових установах саме жінки частіше залишаються на своїх робочих місцях.

Хоча наукова сфера як така ще існує в Україні, але в ній відбуваються небезпечні трансформації. За радянських часів Україна з багатьох напрямків досліджень, таких як космонавтика, теоретична фізика, математика, кібернетика, матеріалознавство, зварювальні технології, біотехнологія та інші займала передові позиції в світі. Деякі з них поки остаточно не втрачені. Проте, як зазначає одна з відомих дослідниць гендерного питання Ірина Грабовська: "...із постійним низьким фінансуванням української науки відбулося руйнування тих секторів наукових досліджень, які прямо чи опосередковано пов'язані із високими технологіями. Україна поступово, але невпинно перетворюється на аграрно-гуманітарну країну. Тобто, на країну, де розвиваються ті галузі наукового знання, які орієнтовані в основному на творчий потенціал вченого і які не вимагають великих капіталовкладень"³. І це при тому, що саме розвиток науки і новітні технології можуть вивести будь-яку країну на новий рівень, насамперед, інформаційного суспільства.

При підбиванні підсумків вимальовуються наступні висновки.

¹ <http://209.85.129/132/search?q=cache:MEINiV215dsJ:politican.com.ua/1>

² <http://209.85.129/132/search?q=cache:MEINiV215dsJ:politican.com.ua/1> – Р.9.

³ Там само – Р.8.

1. Закономірним є те, що в Україні, яка за рівнем наукового потенціалу від часів радянської влади і досі займала і займає друге місце серед колишніх республік СРСР, роль жіноцтва в науковій сфері – значна. Жінки утвердили себе в якості активних суб'єктів наукової діяльності. Тепер жінки в науці – це не тільки окремі видатні особистості, але й наукові працівники як представники масової професії. Проте їхня роль зазнавала і зазнає значних змін, які визначаються історичними трансформаціями суспільства. Ця обставина не могла не викликати дослідницький інтерес, зумовлений не тільки досягненнями жіноцтва України, але й загальними тенденціями демократизації сучасного світу.

2. Дослідження ролі жіноцтва у розвиткові науки стало одним з популярних напрямків іноземної історіографії, в якій особлива увага відводиться аналізу соціально-історичних коренів названої проблематики, її глибинної детермінації. Українська історіографія також має свій дослідницький доробок, втілений в кількох колективних та індивідуальних монографіях, енциклопедичних довідниках, збірниках матеріалів наукових конференцій, статтях та дисертаціях.

3. У порівнянні з радянським періодом публікації часів незалежності України кількісно і змістовно набагато перевершують аналогічні попередні публікації. Зростає чисельність авторів, зацікавлених проблематикою участі жінок в науці. Переважаюча більшість серед них – жінки, хоча декілька чоловіків також надрукували результати своїх досліджень у даній тематиці. Слід підкреслити, що розширюється коло осіб, які стають героїнями біографічних розвідок.

4. Поки що відсутнє комплексне дослідження історії входження жінок України до наукової сфери і їхньої подальшої діяльності, ролі у розвиткові української науки в цілому від минулого до сучасності. Такі студії могли б знайти втілення і в індивідуальній монографії, і в докторській дисертації. Звичайно, колективна монографія, яка б об'єднала зусилля знавців різних історичних періодів, більш бажана.

5. Стан історіографії віддзеркалює не тільки інтерес до певних проблем, міру їх розробки, глибину та охоплення дослідницьких студій, але й ті процеси, які мають місце в суспільстві. На жаль, дуже часто вони залишаються "за кадром".

Пояснення тому можуть бути різними. Перше: науковець вважає, що історичне тло і так добре відоме, і читач сам має здогадатися, які обставини впливали на роль і місце жіноцтва в науці взагалі, або конкретної жінки-вченої. По-друге, помітні елементарна лінкуватість або наукова неспроможність піднятися над примітивним переказом біографічних фактів та переліком надрукованих праць до серйозних узагальнень, заглиблення в аналіз не тільки трансформацій середовища, але й тих змін, які під їх впливом відбувалися у долі та характері жінки-вченої. По-третє, свою роль може відігравати і загальна економічна ситуація в країні, яка призводить до гендерних змін на ринку праці, в галузі науки і освіти, а також елементарно тягне за собою скорочення видавничої діяльності аж до обмеження обсягу публікацій.

6. Історіографія проблеми "Жіноцтво України в науковій сфері" або її варіації можуть розглядатися як конкретний випадок дії ширших тенденцій, існуючих у сучасному суспільстві. А висновки мають ще більш загальний і від того важливий характер. У сучасному технологічному просторі необхідно визначити власне місце як на державному, так і на особистому рівні. Колишній СРСР "не вписався" у дві науково-технічні революції ХХ століття, що разом із іншими факторами призвело до його краху і до змін життя усіх громадян. Новим незалежним державам - пострадянським країнам потрібно вирішувати непросту проблему модернізації, яку ускладнює світова економічна криза. Вже очевидно, що Україна не виживе за рахунок застарілих заводів-гігантів металургійної і хімічної промисловості. Також нерозумно покладатися на завезення нових технологій з-за кордону, бо сама по собі технологія нічого не вирішує. Необхідні особистість, культура, належна освіта, що роблять можливими нові наукові прориви, що цінуються і впроваджуються в життя, значно його полегшуючи. Проте на заваді стоять дві головні перешкоди: український політикум і недосконалість у гендерній сфері, що не дає вивільнитися і самореалізуватися значному потенціалу України, у перспективність якого хочеться вірити.

4.4. Жінки-мисткині в історії української художньої культури

Художня культура – література, образотворче, музичне, театральне мистецтво і мистецтво кіно – є однією з чотирьох основних духовних сфер, що суттєво впливають на динаміку соціоісторичних процесів. В свою чергу, останні віддзеркалюються у перших: в літературі та мистецтві відбиваються глибинні тенденції та проблеми життя, зокрема, гендерні. Хоча українська історіографія має значний обсяг праць, присвячених історії культури України, проте її гендерні аспекти довгий час не були предметом окремих наукових студій. Разом із тим слід наголосити величезне кількісне переважання публікацій про життя і творчість видатних письменниць та мисткинь над рештою досліджень, присвячених жіноцтву в історії України.

Це сотні великих і менших за обсягом, а також за рівнем науковості праць фахівців різних гуманітарних наук: істориків, соціологів, філософів, мистецтвознавців і філологів. Перше місце за кількістю присвячених їй видань посідає, незаперечно, Леся Українка. Достатньо навести такий факт: бібліографічний показник публікацій про її життя і творчість, що вийшли друком протягом 1884–1970 рр., нараховує 392 сторінки¹. Зрозуміло, що кількість праць за час, що минув від року видання, зростає в рази². Це стосується й інших славетних представниць художнього світу. Проте їх коло є досить обмеженим: найбільше написано про тих, чий імена знає кожна більш-менш освічена людина в Україні. Серед них окрім Лесі Українки – письменниці різних часів: Ольга Кобилянська, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Олена Теліга, Соломія Павличко, акторка Марія Заньковецька, співачка Соломія Крушельницька, художниці Марія Приймаченко, Катерина Білокур та інші³. Про значну частину інших творчих жінок (аналіз історіографії виводить на приблизно

¹ Леся Українка: [бібліографічний показник 1884–1970 / уклад. М. В. Булавицька., М. О. Мороз]. – К.: Наук. думка, 1972. – 392 с.

² Розширене посилання на публікації, присвячені Лесі Українці, наведене у монографії – С. 475–476.

³ Аналогічно – С. 476–479.

сотню імен) найчастіше видано по декілька праць, серед яких часом трапляються скоріш захоплені літературно-публіцистичні нариси, ніж глибокі наукові дослідження. Більша частина розвідок написана за схемою "життя і творчість" тієї або іншої видатної діячки української художньої культури. Здебільшого писали філологи та мистецтвознавці, яким ближче був аналіз творчості, проте вони не могли обійти стороною виклад основних подій життєвого шляху своїх героїнь. Помітною є ще одна тенденція: історіографічна репрезентація літераторок значно переважає репрезентацію діячок інших напрямків художньої творчості. Можливо через те, що у кількісному відношенні філологів в нашій країні готується набагато більше, ніж мистецтвознавців. Інша причина, ймовірно, – більший ідейний вплив та ідеологічне значення саме літератури (до того часу, як засоби масової інформації, насамперед, телебачення не посіли чільне місце з точки зору впливу на масову свідомість).

Тема "Жінка у художній культурі України" має історіографічну традицію, яка розпочалася ще до ХХ ст. На початку минулого сторіччя – до встановлення радянської влади – з'явилося декілька розвідок, серед яких більшість була присвячена письменницям¹. Проте вони були поодинокі, носили здебільшого

¹ Грінченко Б. Поет жіночого горя: О. М. Кулішева (Ганна Барвінок). Біографія, характеристики творчості / Борис Грінченко // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 11. – С. 185–202; Гребінка Б. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішової) / Борис Гребінка // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Ч. II. – С. 167–173; Єфремов С. Марко Вовчок / Сергій Єфремов // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 21–36; Франко І. Марко Вовчок / Іван Франко // Україна. – 1907. – Т. 39. – С. 381–385; Русова С. Женщины писательницы в украинской литературе / София Русова // Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10-16 декабря 1908 г. – СПб., 1909. – С. 153–157; Барвінок Г. Спомини про Марка Вовчка / Ганна Барвінок // Рідний край. – 1909. – № 1. – С. 9–11; Старицька-Черняхівська Л. Ганна Барвінок / Людмила Старицька-Черняхівська // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Кн. IX – С. 367–372;

інформаційно-компліментарний характер. Серед них значну частину складають публікації, присвячені або ювілею, або посмертному вшануванню видатної діячки. Епізодичність подібних виступів пояснюється насамперед гендерною політикою царату, за умов якої жінки майже не мали можливості виявляти себе у громадському і мистецькому житті, а увага до них була незначна. До того ж українська культура існувала в умовах всіляких утисків та обмежень. Разом із тим, характеризуючи життєвий шлях і творчість непересічних українок, автори – серед яких було чимало діячів культури – І. Франко, Б. Грінченко, Г. Барвінок, Д. Донцов, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, С. Єфремов та ін. – намагалися виявити загальні тенденції у творчості українського жіноцтва, наголошуючи на її ідейному змісті. Загальною для всіх них була оцінка, висловлена Софією Русовою на Першому Всеросійському з'їзді 1908 р.: "...національна українська література має у своєму середовищі талановитих високообдарованих письменниць, які вносять у свою творчість не тільки красиве поетичне натхнення, але й великий ідейний зміст. Це – ідея широкого братолюбства, звільнення народних мас від усіх кайданів рабства, як духовного, так і матеріального. Гуманізм українських письменниць тісно пов'язаний з національним почуттям глибокої скорботи про гноблення українського народу; всі вони з різною мірою оригінальності і самобутності, чуйно відгукнулися на страждання народу і на велике геніальне слово Шевченка і виконали своєю творчістю саме ту велику справу, яку Шевченко довіряє жінкам у своїй прекрасній поемі "Неофіти": «І ти слова його живие вь живую душу приняла і на торжища і в чертоги живого істинного Бога ти слова правди понесла!»¹

Якщо стисло окреслити основні зміни після 1917 р. стосовно участі жінок України у літературно-мистецькому житті, то насамперед слід зазначити

Шаповал М. Ганна Барвінок / М.Шаповал // Українська хата. – 1911. – № 7-8. – С. 328–331; Донцов Д. Леся Українка / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Кн. 4-5. – С. 182–184; Зайцев П. Перші українські поетеси ХІХ ст. / П.Зайцев // Наше минуле – 1918. – С. 129–134 та ін.

¹ Русова С. Женщины-писательницы в украинской литературе. – С. 157.

намагання радянської влади всіляко активізувати участь жіноцтва у "побудові нового суспільства", яке буде "найдемократичнішим і найпередовішим у всьому світі". Велика увага приділялася сфері культури. За радянських часів масовими накладами друкувалися твори письменників, які "стояли на правильних з ідеологічної точки зору позиціях". Серед них були і українські майстрині художнього слова, які уславилися ще у дорадянські часи. Аналіз кількісних показників свідчить, що найбільше було надруковано як самих творів (вони перевидавалися багато разів, накладами в сотні тисяч примірників, причому не тільки українською мовою, а й у перекладі на мови народів СРСР), так і наукових, публіцистичних і художніх праць про їх авторок. Така масовість була притаманна радянським часам. В якості причин можна припустити декілька. По-перше, радянська влада надавала великого значення кількісним показникам, що стосувалося і видавничої діяльності. По-друге, створювалася картина "вирішення жіночого питання", а видання творів жінок мало бути тому підтвердженням. Здебільшого видавали класичну літературу, зокрема, твори Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Марка Вовчка. По-третє, в коментарях до класики української літератури всіляко наголошувалися її "демократизм" і "революційність", а також співчуття авторів до бідувань простого народу, якого революція "звільнила від страждань".

Не зайвим буде підкреслити, що серед письменства радянських часів жінки були представлені мізерно. Так, у другій половині минулого століття представництво жінок у Спілці письменників України в середньому дорівнювало 10-12%, а в деяких обласних письменницьких організаціях у 1950-1960-х рр. ці показники складали лише 4-5 %, іноді обласні організації і взагалі обходилися без жінок¹. За радянських часів жінки здебільшого виявляли себе у літературі для дітей. Хоча жіноче письменство того періоду представлено творчістю таких видатних авторок, як Ірина Вільде, Зінаїда Тулуб, Наталія Забіла, Ванда

¹ Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. – С. 258–259.

Василевська, Ліна Костенко, Оксана Іваненко, Валерія Врублевська, Раїса Іванченко та інші. Дехто з них не зазнав сталінських утисків, дехто від них постраждав, як це сталося із Зінаїдою Тулуб. Інші, як Наталена Королева, були виштовхнуті владою на маргінес. Про них до початку горбачовської перебудови було більше відомо в діаспорі, ніж в Україні, про що свідчить й історіографічний аналіз¹. Взагалі тема "Українська авторка і влада" одержала спочатку увагу з боку дослідників діаспори, а потім вітчизняних². По-четверте, радянська влада демонструвала "повагу до національної культури", а українська інтелігенція всіма засобами намагалася дійсно її зберегти. У передмові до збірки "Тридцять українських поетес" Леоніла Міщенко влучно зазначила: "...якщо віками гноблений народ із свого середовища – з найбільш уярмленої його частини – жіноцтва – зміг за несприятливих умов зродити стільки талантів, то який це великий і талановитий народ".³

¹ Биковський Л. Наталена Королева / Л.Биковський // Визвольний шлях. – 1958. – Кн. 1/9 (121). – С. 59; Кн. 2/50 (124). – С. 185; Кн. 3/51 (125). – С. 294; Бучинський Д. Заслуги Наталени Королевої / Д. Бучинський // Наше життя. – 1958. – Ч. 11. – С. 3; Дибко У. Згадаймо Наталену Королеву / У.Дибко // Наше життя. – 1983. – Ч. 7. – С. 4–5; Федорів Р. Королева, що ходила в інші світи / Р.Федорів // Жовтень. – 1988. – № 7. – С. 52–56; Голубовська І. Письменниця про себе: "Автобіографія" Наталени Королевої / Ірина Голубовська // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – 2002. – Вип. 9. – С. 98–101; Наталена Королева: бібліографічний покажчик / уклад. К.Костишина. – Л., 2003 – 44 с.

²Invisible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the USSR/ – Baltimor etc.: Smoloskyp, 1977. – 136 p.; Ільєнко І. О. З порога смерті: Зінаїда Тулуб у тенетах ежовсько-береївських людоловів / Іван Олександрович Ільєнко // Ільєнко І. У жорнах репресій. – К.: Веселка, 1995. – С. 262–289; Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. – С. 131.

³ Міщенко Л. І. Українські поетеси дожовтневої доби / Леоніла Іванівна Міщенко. – К.: Дніпро, 1964. – С. 30.

Що стосується мистецтва, то найбільше уваги було приділено виданню альбомів і статей про двох народних художниць – Катерини Білокур і Марії Приймаченко. Звичайно, і після 1991 р. дослідження про майстринь продовжували виходити, як і про письменниць. Кількісний аналіз показує багаторазове переважання публікацій про К. Білокур над студіями про життя і творчість М. Приймаченко. Ймовірно через те, що творчість першої мисткині через свою вишукану реалістичну декоративність натюрмортів була більш доступною для пересічного глядача, тобто "народ це розумів", як говорили "відповідальні" партійні і радянські керівники. Примітивізм Марії Приймаченко не сприймався не тільки на офіційному рівні, а навіть її односельцями, які вважали її «не від світу цього». Тільки пізніше жінка стала лауреатом Державної премії УРСР ім. Тараса Шевченка. А 2009 р. – рік її сторічного ювілею - ЮНЕСКО оголосила роком Марії Примаченко. Одна з її картин прикрашає обгортку "Всесвітньої Енциклопедії Наївного Мистецтва", в якій пані Марія представлена як зірка першої величини. Показовим є те, що статті про Катерину Білокур та Марію Примаченко увійшли до всіх довідково-енциклопедичних видань, присвячених історії і культурі України, як за радянських, так і пострадянських часів, виданих у нас в країні і за її межами. Про тих же художниць з України, хто, подібно Марії Башкірцевій або Людмилі Морозовій, залишили Батьківщину і працювали за кордоном, згадували тільки дослідники діаспори¹. Не можна оминати увагою той факт, що серед професійних художників України ХХ ст. добре відомим є лише одне жіноче ім'я – Тетяни Яблонської, творчість якої високо цінується і в наш час. Проте публікацій про неї – значно менше, ніж про двох видатних непрофесійних майстринь².

¹ Книш І. Три ровесниці, 1860–1960: До 100-річчя народин У. Кравченко, М. Башкірцевої, М. Заньковецької / Ірена Книш – Вінніпег: National publishers, 1960. – 320 р.; Попович В. Творчий шлях Людмили Морозової / В. Попович // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія. – 1985. – Ч.25. – С. 28–30.

² Бугаєнко І. Тетяна Яблонська / І. Бугаєнко – К.: Мистецтво, 1991. – 176 с.

Попри проголошену рівність статей у всіх сферах серед членів Спілки художників відносний показник участі жінок був невисоким і коливався в межах 23–25 %. Причому найбільше жінок було задіяно в галузях "народного" чи "декоративно-прикладного мистецтва", що відповідало «традиційній ролі» жіноцтва у суспільстві. (40–47%) і в галузі "мистецтвознавства" (показник коливався між 37–51 %) ¹. Адже соціальні вимоги здавна орієнтували жінок на прикрашання побуту – житла, одягу, посуду тощо. Тобто вишивання, гаптування, писанкарство, розмальовування побутових предметів тощо з аналогічно ряду дуже міцно трималося канонів, що передавалися з покоління в покоління. Творчість у цій царині була значною мірою обмеженою, а традиційність – збереженою.

Проте дослідники радянського періоду не замислювалися над подібними питаннями. Більше уваги приділялося висвітленню здійснення започаткованої владою "культурної революції", головна мета якої полягала у створенні «нової людини». Такі ідейні позиції віддзеркалилися в працях тогочасних науковців. На першому плані стояло висвітлення діяльності комуністичної партії із залучення жіноцтва до здійснення культурної революції. Тетяна Пікалова захистила кандидатську дисертацію на цю тему², чому передувало декілька її статей. Серед них варто відзначити історіографічну розвідку³. Загальний висновок: "Ліквідація

¹ Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. – С. 133.

² Пікалова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История Коммунистической партии Советского Союза" / Т. И. Пікалова. – Х., 1985. – 16 с.

³ Пікалова Т. И. Вопросы историографии деятельности Коммунистической партии Украины по вовлечению трудящихся женщин в осуществление

соціальної відсталості жінок та їх залучення у будівництво соціалізму тісно пов'язані із здійсненням культурної революції, що в якості складової частини ленінського плану побудови соціалізму, стала важливою віхою в утвердженні фактичного рівноправ'я жінок"¹, - відповідає тогочасній логіці у гендерній політиці влади. Загальнополітичні настанови тих часів простежуються і в інших студіях, присвячених жіноцтву у народній творчості, літературі, мистецтві². Загальна ідея: гноблення трудящих, в тому числі жінок, за часів царизму протиставляється широким можливостям, наданим радянською владою, які і призвели до успішного вирішення "жіночого питання".

На якісно вищий рівень піднялося наукове осмислення проблеми "Жінка і культура" у другій половині 1990-х – 2000-х рр. Саме в цей час до України дійшли і почали широко обговорюватися нові суспільствознавчі ідеї, зокрема, гендерні. Свідченням дійсного наукового прогресу у вивченні ролі жіноцтва в історії культури України є опублікований науковий доробок Олени Стяжкіної, яка зробила найбільший внесок у розробку названої проблеми. Захисту докторської дисертації передувало вихід друком декількох десятків її статей у наукових збірках, а також фундаментальної монографії³. У своїй роботі дослідниця здійснює міждисциплінарний підхід і піднімається у вивченні проблеми на вищий методологічний рівень. Розуміючи, що проблема жінки в культурі має не тільки

культурной революции в период строительства социализма / Татьяна Исаевна Пикалова // Вестник Харьковского ун-та – 1984. – № 257. – С. 96–102.

¹ Пикалова Т. И. Вопросы историографии деятельности Коммунистической партии Украины по вовлечению трудящихся женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма. – С. 16.

² Танцюра Г. Жіноча доля в народних піснях / Танцюра Г.– Х.,: Пролетар, 1930. – 36 с.; Московченко В. М. Жінка у вітчизняному образотворчому мистецтві / Варвара Миколаївна Московченко. – К.: Т-во для поширення політичних і наукових знань Укр. РСР, 1962. – 48 с.

³ Вагомий науковий внесок Олени Стяжкіної відображено у списку літератури.

конкретно-історичний, але й історико-теоретичний характер, вона виходить на теоретичний рівень осмислення проблеми, використовує сукупність методів, притаманних різним галузям гуманітарних наук. Насамперед вона спирається на методологічні принципи історичної антропології в рамках вивчення історії української культури. Окрім суто історичного методологічного інструментарію задіяні можливості лінгвістики, соціології, соціальної психології, літературо- і мистецтвознавства та інших.

Головна мета роботи О.Стяжкіної: зробити жіночий культурний досвід частиною соціальної історії, що також слід привітати у світлі перспективності розвитку цього напрямку в Україні. Об'єктом дослідження "виступають жінки України, які створювали мистецький, художній, повсякденний культурний простір, виступаючи і як свідомі митці, і як споживачки символів, і як охоронниці традицій, і як репрезентативні образи"¹, а предметом – "механізми включення, репрезентації, існування жінок у культурному просторі, який створювався як державою, так і пересічною людиною"². В працях Олени Стяжкіної окреслене дуже широке коло проблем, серед них одержала висвітлення участь жінок у літературному та мистецькому процесах. Щоправда, в назві монографії та докторської дисертації зазначено: "культура", проте нічого не сказано про науку і освіту, які також входять до цієї сфери. Якщо вести мову про мистецтво, то вчена досліджує проблему жіноцтва у музичному і театральному мистецтвах, живописі та скульптурі, проте оминає таку важливу сферу другої половини ХХ ст., якою було кіномистецтво.

При всій багатогранності монографії можна виокремити чотири найважливіші тренди: по-перше, моделі входження жінок у мистецтво, існування і самовідчуття в ньому; по-друге, особливості жіночої творчості; по-третє, жіночі

¹ Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Стяжкіна. – Донецьк, 2003. – С. 5.

² Там само.

стереотипи, які нав'язувалися суспільством, і які відбивалися у творах радянської і пострадянської доби; по-четверте, жінки у культурі повсякдення, в якій їхня роль – провідна (авторка акцентує свою заслугу у цьому відношенні, і має на те право, бо дослідження культури повсякдення, попри досить довгу і плідну традицію на Заході, в Україні є недостатнім, тобто таким, що має значні перспективи).

Дослідницька діяльність Олени Стяжкіної заслуговує на високу оцінку з багатьох причин. Передусім – за намагання здійснити комплексний підхід в оцінці реального впливу жінок на стан культури в Україні, в тому числі, літератури і мистецтва. У своєму фундаментальному дослідженні авторка також витримує проблемно-хронологічний підхід і показує зміни ролі і місця жіноцтва у культурному просторі в залежності від трансформацій історичного тла. Особливо актуальним є її внесок у вивчення з гендерної точки зору масової культури та засобів масової інформації другої половини ХХ ст., причому деякі помічені нею феномени мають місце і нині.

Тема "Жінка у масовій культурі" розробляється й іншими науковцями¹, переважно жіночої статі. Особливість їхніх праць полягає в тому, що вони аналізують проблему на фоні глибокого філософсько-соціологічного аналізу феномену масової культури як такої, а також висвітлюють докорінні суспільні трансформації, які призвели до її виникнення, а також ті, що відбуваються під її впливом. Детально розглядається дія масової культури на гендерні відносини у суспільстві. Разом із тим показується їх викривленість у характері самої масової культури. Зокрема, підкреслюється, що сучасна масова культура у центр уваги поставила тілесну оболонку чуттєвості, її пластично-еротичні форми. Запанував "дискурс влади цього тіла над розумом в рекламній продукції, де постає тіло-

¹ Доній Н. Є. Образ жінки в контексті масової культури: стандарт чи індивідуальність / Н. Є. Доній // Жінка в Україні. – Т.23. – С. 567–572; її ж. Гендерний підхід до аналізу масової культури // Вісник Чернігівського педагогічного ун-ту. Сер. Філософські науки. – 2003. – Вип. – С. 22–27.

фетіш. Від жіночого тіла вимагається максимум сексуальності та відповідності патріархальним типам привабливості та "нормальності", з точки зору чоловічого погляду"¹.

Всі автори публікацій з проблеми "Жінка і масова культура" сходяться на тому, що має місце експлуатації жіночих образів за умов натуралізації патріархальних відносин, яка посилилася у 90-ті рр. минулого століття і продовжується на початку нинішнього внаслідок кризових явищ в економіці та в ідеолого-герменевтичному світі². Радянська модель рівності поступилася місцем моделі та ідеології жіночого призначення. Як зазначає О. Стяжкіна, це не була повна і остаточна відмова від декларації статевої рівності у всіх її проявах, але натуралізація традиційного, патріархального буття вже наприкінці 80-х рр. щодо жінки стала явною.³ Більшість авторів, які займаються вивченням окреслених проблем, вказують на культурну травму, пов'язану із зламом звичних норм життя, що гостро відчувають жінки, принаймні частина з них.

Поки що монографія Олени Стяжкіної залишається єдиною комплексною працею, яка висвітлює роль і місце жіноцтва в культурі України, щоправда, лише у період другої половини ХХ ст. В плані розкриття значення внеску жінок у розвиток нашої культури в цілому і мистецтва зокрема дуже бажаними були б студії, які охоплюють часи від стародавності до сучасності. Певна активізація жіночих студій в Україні дає підстави сподіватися на можливість підготовки

¹ Кучма І. Канон тіла в західноєвропейській культурі / І. Кучма // Магістеріум. Культурологія. – 2000. – Вип. 5. – С. 48.

² Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття – С. 154.

³ Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. – С. 26.

праць такого плану. До такої думки приводить також поява студій, написаних або з нових позицій, або на несподівані для минулого теми¹.

Іншим аспектом, який став об'єктом уваги дослідників від початку 1990-х рр., є відносини між владою і художньою інтелігенцією. В українській історіографії здебільшого акцентується репресивна роль держави по відношенню до діячів української культури. Представлені розвідки стосовно творчого жіноцтва.² Здебільшого вони відносяться до періоду тоталітаризму. Поки що не одержала висвітлення проблема "Мисткиня і влада" періоду імперії і демократичного суспільства, хоча і в першому, і в другому вона не може не існувати. При тому, що жіноцтва це стосується менше, дослідники оминають детальне вивчення співпраці творчої інтелігенції із владою. Адже роль "інженерів людських душ", як їх називав Й. Сталін, залишається "білою плямою" історіографії новітніх часів. Можна було б поставити чимало різнопланових питань стосовно особистих доль і творчих реалізацій, що віддзеркалювали мікро- і макроісторичні елементи буття митців і споживачів їхнього творчого доробку.

¹ Колісник О. В. До питання проблеми жінки в культурі українців / О. В. Колісник // Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: матеріали міжнародної наук.-прак. конф., 5-7 грудня 2002, Київ / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; ін-т соціальних досліджень; Канадсько-український гендерний фонд. – К., 2002. – С. 98–100; Чайківська Я. Феномен жіночого авторства / Яніна Чайківська. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Chaikivska; Жінка в мистецтві :зб. наук. статей / ред. О. Маланчук-Рибак. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка, 2008. – 180 с.

² Гордасевич Г. Доля жінки-мисткині в умовах тоталітарного режиму / Г. Гордасевич // Українка і демократія. – С. 129–135; Конончук Т. 1932-1933 роки у творчих долях жінок України / Тетяна Конончук // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 71–76 та ін.

З набуттям державної незалежності в українській історіографії помітним напрямком стало дослідження національно-культурного відродження, зокрема, ролі в ньому жіноцтва. Такі історики, як О. Дмитренко, О. і В. Луценки, Л. Петришина, В. Чирка, Н. Щербак присвятили цій темі свої статті та виступи на наукових конференціях.¹ При тому, що в частині праць науковість присутня, проте спостерігається деяка ідеалізація ролі жіноцтва у складній справі культурно-національного відродження. Також характерною рисою більшості з них є певна пафосність і захопленість ідеєю, що саме жінка має відродити національну духовність і культуру. Окрему групу складають праці, присвячені культурно-просвітницькій і громадсько-культурницькій діяльності українського жіноцтва. Особливу наполегливість у її вивченні виявили Парасковія Дутчак і Наталія Дармограй, які захистили кандидатські дисертації², причому перша дослідниця не зупинилася на досягнутому (що є досить типовим серед

¹ Луценко О. А. Жінка в національно-культурному відродженні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. А. Луценко, В. П. Луценко // Вісник Харківського держ. ун-ту. – 1998. – № 401. – Історія України. – Вип. 2. – С. 259–264; Петришина Л. В. Історична постать жінки – важливий фактор формування гуманістичних цінностей особистості / Л. В. Петришина // Мова і культура. – 2000. – Т.1. – Вип. 1. Філософія мови і культури. – С. 180–184; Дмитренко О. О. Роль жіноцтва у культурно-національному відродженні України в ХІХ – поч. ХХ ст. / О. О. Дмитренко // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 1. – С. 61–62 та ін.

² Дутчак П. В. Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20-30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / П. В. Дутчак.– Чернівці, 1997. – 16 с.; Дармограй Н. М. Жіночі об'єднання України та їх громадсько-культурницька діяльність (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Дармограй. – К., 1998. – 15 с.

дослідників, які одержують науковий ступінь) і продовжувала друкувати статті, що висвітлювали окремі аспекти теми¹.

В останнє десятиріччя минулого століття – перше нинішнього продовжувалася традиція вивчення жіночого внеску в розвиток традиційного – народного мистецтва. Цьому були присвячені здебільшого статті у наукових збірках та журналах.² Слід відзначити, що публікації останніх часів демонструють підвищення рівня науковості на тлі попередньої описовості. Показовою є стаття Оксани Кісь³, в якій на основі аналізу базових видів діяльності, до яких головним чином була залучена жінка, робиться спроба дослідження етнопсихологічних механізмів та соціокультурних особливостей творчості українського жіноцтва. Серед "ключових видів суто жіночої творчості" називаються вишивання, виготовлення повсякденного та святкового одягу, домашнє ткацтво та килимарство, внутрішнє декорування оселі, писанкарство, випікання обрядового печива. Чималою була роль жінок у плетінні з природних матеріалів, виготовленні іграшок, виготовленні і розписі кераміки, виготовленні прикрас тощо. Вчену цікавить проблема співвідношення індивідуального, особистісного (хисту, здібностей, смаків) та колективного, традиційного (сукупного досвіду, усталених зразків та технік) як засадничих компонентів творчого процесу. Вона приходить до висновку, що зазначені види художньої діяльності складно назвати творчими, бо через ритуальну наповненість таких видів діяльності, сувору

¹ Перелік праць Парасковії Дутчак наводиться у списку літератури.

² Нолл В. Роль жінок у музичному житті українського села / В. Нолл // Родовід. – 1994. – № 9. – С. 36–43; Кісь О. Соціовікові аспекти жіночої творчості в традиційній українській культурі / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. – 2000. – № 4. – С. 650–654; Мельничук Л. Жінки-гончарі Поділля / Л.Мельничук // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 88–91 та ін.

³ Кісь О. Соціовікові аспекти жіночої творчості в традиційній українській культурі / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. Оксана Кісь // Народознавчі зошити. – 2000. – № 4. – С. 650–654.

регламентованість, а отже, консерватизм, виконавець практично не має змоги виявити свій творчий потенціал (уяву, смак, тощо).¹ Бо треба ретельно складати ту чи іншу комбінацію з елементів, які існують десятки, а то й сотні років і відповідають визначеним традиціям. О. Кісь про це не пише, але, напрошується думка, що роль жіноцтва у підтримці традицій є провідною, і суспільство поблажливо ставиться до того, що не порушує звичний стан справ в гендерному аспекті.

В українській історіографії ще від дореволюційних часів окреме місце займає тематика "Жінки в житті і творчості видатних діячів культури". Найбільше уваги приділено світочу української культури – Тарасу Шевченку.² При чому

¹ Кісь О. Соціовікові аспекти жіночої творчості в традиційній українській культурі.– С. 651.

² Русова С. Жінка в поезії Шевченка / Софія Русова // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 2. – С. 240–246; Возняк М. С. Шевченко і княжна Репніна / Михайло Степанович Возняк. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1925. – 118 с.; Мишуга Л. Шевченко і жінка: Жінка в житті і творах поета / Лука Мишуга. – Держзі Ситі: Нью Держзі, 1940. – 91 с.; Пільгук І. І. Жіноча доля в народній ліриці та ліриці Т. Г. Шевченка / І. І. Пільгук // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 1. – С. 39–48; Московченко В. М. Жінка у вітчизняному образотворчому мистецтві – С. 5–9; Рибчук Л. Жінка в творчості Т. Шевченка / Л. Рибчук // Жіночий світ. – 1974. – Ч. 3. – С. 2; Козій Д. Жіноче серце в Шевченківському світі / Д. Козій // Жіночий світ. – 1978. – Ч. 4-5. – С. 2–6; Власенко-Бойчук А. Вдова в поезії Тараса Шевченка / А. Власенко-Бойчук // Наше життя. – 1983. – Ч. 3-4. – С. 8–10; Одарченко П. Жінка в творах Тараса Шевченка / П. Одарченко // Наше життя. – 1985. – Ч. 3-4. – С. 2–6; Боднарук І. Безталанні жінки в "Кобзарі" Шевченка / І. Боднарук // Жіночий світ. – 1989. – Ч. 3. – С. 2–3; Гоцька О. Жінки, що були чимось в його житті (Жінки в житті Тараса Шевченка) / О. Гоцька // Визвольний шлях. – 1989. – Кн. 3. – С. 5–7; Чуб Д. Жінка в житті Тараса Шевченка / Д. Чуб // Українська культура. – 1991. – № 3. – С. 14–

дослідницьку активність виявляли як вітчизняні автори, так і ті, хто працював у діаспорі. Чимало праць присвячено місцю жіночих образів в його творчості, ставленню поета і художника до жінок, що відзначалося глибоким співчуттям і обуренням несправедливістю. Поступово зростала увага до особистого життя Тараса Григоровича, його відносинам з жінками, яких він зустрів на своєму життєвому шляху. Автори підходять до висвітлення біографії генія української культури та коментарів творчості дуже обережно, шануючи його значення для усієї нації. Інколи сила впливу ідеального образу обмежує дослідницьку роботу, яка б могла виявити нові моменти і оцінки. Приклад – гендерні інтерпретації творчості поета у студії Юлії Гончар¹.

Другий видатний український діяч, ставлення якого до жіноцтва знайшло досить широке висвітлення в історіографії, – Іван Франко.² Науковці насамперед

17; "Зоре моя вечірня..." Т. Г. Шевченко й одвічна жіноча тайна / упоряд. Оваденко В. А. – К.: Видавничий дім "Слов'янський град", 2002. – 136 с.; Ковтун Ю. Кохані жінки Шевченка. Тарасові музи / Юрій Ковтун – К.: Україна, 2004. – 208 с. та ін.

¹ Гончар Ю. Сучасний стан гендерної інтерпретації творчості Тараса Шевченка / Юлія Гончар. – Режим доступу: <http://bulletin.cdu.edu.ua/base/2007/v118/v118pp22-30.pdf>

² Недзвідський А. Іван Франко і Марко Вовчок / А. Недзвідський // Труды Одесского государственного университета. – 1955. – Т. 146. – С. 95–107; Вергун-Модрицька В. Ольга Рошкевич в житті і творчості І. Франка / В. Вергун-Модрицька // Наше життя. – 1956. – Ч. 9. – С. 3–4; Ч. 10. – С. 2–5; Возняк М. С. Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич / М. С. Возняк // Франко І. Статті і матеріали. – 1956. – Зб. 5. – С. 5–131; Лукіянович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко; Дорошенко В. Іван Франко й емансипація українського жіноцтва в Галичині / Володимир Дорошенко // Жіночий світ. – 1956. – Ч. 5. – С. 7; Книш І. Франко і рівноправність жінки.; її ж. Жінки в житті Івана Франка // Книш І. Жінка вчора і сьогодні. – С. 62–69; Лукіянович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка; Качор М. Мама Івана Франка / М. Качор // Жіночий світ. – 1958. – Ч. 7-8.

вивчають відношення видатного українця до жіночого питання в цілому, його допомогу становленню і розвитку письменства серед жіноцтва, а також приділяють увагу особистим стосункам з Ольгою Рошкевич, хоча біографи письменника пишуть не тільки про неї. У тому чи іншому плані у розглядуваному аспекті були підготовлені публікації, присвячені Михайлу Павлику¹, Володимиру Винниченку², Євгену Маланюку³, Євгену Сверстюку⁴.

Історіографічна картина буде неповною без огляду доробку авторів української діаспори. За кордоном спочатку радянської, а потім незалежної України про жінок-письменниць і мисткинь писали досить багато. Переважну більшість складають статті, надруковані у періодичних виданнях і присвячені окремим діячкам. Здебільшого це – невеликі за обсягом публікації, часом присвячені вшануванню пам'яті⁵. Були видані і монографії про окремих видатних

– С. 2–3; Горинь В. Іван Франко і Леся Українка. Відомий епізод "непорозуміння між своїми" / Василь Горинь. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1998. – 91 с.; Гутиря С. "Більш, ніж меч, і огонь"... Жінки в житті та інтимній ліриці Івана Франка / Сергій Гутиря // Вітчизна. – 2005. – № 1 / 2. – С. 164–165 та ін.

¹ Стецько Т. І. Михайло Павлик і Євгенія Ярошинська / Т. І. Стецько // Сборник аспирантских работ Черновицкого ун-та. – 1964. – С.196–201; її ж. З неопублікованих листів Є. Ярошинської та М. Павлика / Українське літературознавство. – 1966. – Вип. 2. – С. 145–151.

² Гурко С. Жінки в літературних творах В. Винниченка / С. Гурко // Наше життя. – 1981. – Ч. 9. – С. 12–13; Блохіна Н. Драматургія Володимира Винниченка: феміністичне прочитання / Н. Блохіна // Слово і час. – 2002. – № 4. – С. 33–38.

³ Солдатенко Т. Я. Жінки в житті і творчості Є. Маланюка / Т. Я. Солдатенко // Євген Маланюк. Життя і творчість. – Суми: Слобожанщина, 1998. – С. 108–122.

⁴ Кумбарго В. Жіноча інтелігенція України в публіцистиці Є. Сверстюка / В. Кумбарго // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 105–107.

⁵ Наприклад: Грицай О. Олена Теліга / О. Грицай // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 2. – С. 3; Жук Є. Марія Заньковецька / Є.Жук // Наше життя. – 1960. – Ч. 3. – С. 3;

українок, зокрема, Уляну Кравченко, Марію Башкірцеву, Марію Заньковецьку, Емму Андрієвську¹. Також побачили світ декілька збірників, присвячених видатним представницям української культури та мистецтв, наприклад, праця Софії Русової². Особливе місце посідають жінки-письменниці і поетеси, їхній внесок у розвиток української літератури³, причому радянській літературі теж приділено увагу. Як вже йшлося вище, в діаспорі вийшло чимало публікацій, присвячених жіноцтву у творчості Тараса Шевченка. Українці за кордоном намагалися підтримати не тільки літературні традиції, але й інші мистецькі досягнення, присвячуючи видання жінкам у мистецтві, музиці, хореографії, декоративно-прикладній майстерності⁴. Було навіть підготовлено бібліографічний

Жуковська С. Із похорон Ольги Кобилянської / С. Жуковська // Наше життя. – 1964. – Ч.1. – С. 7–8; Вербицька Є. Соломія Крушельницька / Є. Вербицька // Жіночий світ. – 1973. – Ч. 6. – С. 7; Гладка Л. Олена Теліга / Л. Гладка // Наше життя. – 1986. – Ч. 2. – С. 8–10; Певний Б. Трагедія Алли Горської: погляд із закордону / Б. Певний // Слово і час. – 1991. – № 11. – С. 64–72 та ін.

¹ Книш І. Три ровесниці, 1860–1960: До 100-річчя народин У. Кравченко, М. Башкірцевої, М. Заньковецької; Сорока П. Емма Андрієвська: літературний портрет / П. Сорока. – Торонто: Накладом Союзу українок Канади, 1998. – 240 с.

² Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети / Софія Русова. – Виннипег: Видано заходом Союзу українок Канади, 1945. – 105 с. (перше видання – Коломия, 1934. – 92 с.).

³ Русова С. Жіночі постаті в радянській літературі / Софія Русова // Жінка. – 1935. – Ч. 10. – С. 5–7; Кізько П. Письменниці в Україні / П. Кізько // Наше життя. – 1963. – Ч. 5. – С. 3; Ч.8. – С. 3–4; Ч. 9. – С. 3–4; Качуровський І. Українські поетеси / І. Качуровський // Українські Вісті. – 1967. – Ч. 1. – С. 10; Антонович М. Вклад українських письменниць у світову літературу / М. Антонович // Наше життя. – 1977. – Ч. 2. – С. 2–4; Ч. 3. – С. 3–5.

⁴ Федорович-Малицька І. Жінка і мистецтво / І. Федорович-Малицька // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. 12. – № 6. – С. 122–125; Полонська-

показчик видань жіночої творчості поза межами України¹. Автори з діаспори не тільки захоплювалися класикою, а намагались донести до світової громадськості відомості про тих, хто боровся проти більшовицької влади². Із настанням державної незалежності України небадужі до її долі дослідники висловили свої враження і стосовно ролі жіноцтва в культурі новітнього періоду, хоча таких виступів нараховується небагато³. Також слід нагадати про тривалу активну роботу, яку ведуть жіночі організації діаспори США, Канади, Австралії у справі розвитку культурних зв'язків з Україною.

Підводячи підсумки, можна зробити наступні висновки.

1. Проведене дослідження свідчить, що тематика "Жінка у літературі та мистецтві України" є найбільш представлена кількісно завдяки великій роботі, здійсненій не стільки істориками, скільки філологами та мистецтвознавцями. Фах дослідників, зрозуміло, визначав специфіку їхніх публікацій. Попри це, в них помітне місце займають суто історичні моменти, насамперед, біографістика. Щоправда, в ній практично не відчуваються новітні підходи, хоча і в працях переважної частини істориків спостерігається така ж картина.

Василенко Н. Українська різьбарка / Наталія Полонська-Василенко // Наше життя. – 1954. – Ч. 2. – С. 9–11; Зельська І. Українська вишиванка: Найконечніші інформації / Іванна Зельська. – Вінніпег, Торонто: Б. в., 1981. – 92 с.; Творчість Ірини Банах-Твердохліб: Малярство, емаль, графіка, батік, вибійка, кераміка – Торонто: Українська Могиланська Мазепинська академія наук, 1987. – 206 с. та ін.

¹ Бібліографія видань жіночої творчості поза межами України, 1940–1973 / упоряд. Чаплієнко Н. – Філадельфія: Видання Союзу українок Америки, 1974. – 54 с.

² *Invisible spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the USSR.* – Baltimor – Chicago – Toronto – Paris: Smoloskyp, 1977. – 136 p.

³ Рубчак М. Жінка як ікона в українській пострадянській культурі / Мар'яна Рубчак // Пекінські стратегії. – С. 89–96.

2. Про жінок у художній творчості писали у всі три періоди, які окреслені даним історіографічним дослідженням. Можна побачити певні тенденції, які відрізняли період від періоду. Спочатку – перші два десятиріччя ХХ ст. – нечисленні публікації людей, вболіваючих за долю українства і жіноцтва, які намагалися проводити гуманістичні і демократичні ідеї, проте часто вони не далеко відходили від традиційних поглядів на роль і місце жінки в суспільстві. В радянський час масовими накладами видавалися твори класичної літератури, зокрема визнаних письменниць, розвідки про них, підготовлені під кутом зору "народності" і "революційності", боротьби проти царизму, поміщиків і капіталістів. В тогочасних виданнях саме слово фемінізм, ідеї якого представлені в творах Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, було відсутнє, оскільки це суперечило ідеологічній настанові про вирішення "жіночого питання". Від самого початку 1990-х рр. і донині в Україні має місце намагання декотрих жінок, в тому числі письменниць, художниць, вчених, звернути увагу громадськості на непросте становище, що склалося в Україні у гендерному плані.

3. Хоча тема є надзвичайно цікавою і важливою, в історичному аспекті вона залишається недостатньо розробленою. Виключенням є ґрунтовна монографія Олени Стяжкіної, виконана з урахуванням новітніх дослідницьких підходів. На жаль, більш-менш висвітленим є тільки період 50-90-х рр. минулого століття – заслуга названої авторки. Інші аспекти, з різною мірою успішності з точки зору аналітичних висновків, представлені епізодично.

4. Вивчення проблеми жіноцтва в літературі та мистецтві виявило зіткнення традиційно-народницького і модерного підходів не тільки у художній творчості, а, в цілому, у суспільному житті України. Науковці показують це на різних історичних етапах, підкреслюючи в цілому патріархатний характер вітчизняної культури, а також стійкість міфів відносно положення жінки у суспільстві.

5. Дослідники наголошують, що через кризу перехідного періоду сфера культури в Україні переживає значні складності. Вже від останнього десятиріччя минулого століття жіноча творчість стала непотрібною ані державі, ані споживачеві. Відбулися зміни в масовій культурі, що позначилося також на ролі в

ній жінки. Вона перетворилася на "споживчий товар", який активно рекламується засобами масової інформації. Зазначені обставини не сприяють гендерній паритетності у суспільстві.

6. Як зазначають науковці, залишається невивченою проблема духовного життя жіноцтва України у всій глибині і багатоаспектності. Ті публікації, які з'являються, носять рекомендаційний характер стосовно організації психологічної допомоги. Мета ж полягає в об'єднанні зусиль фахівців широкого фронту соціальних наук, включаючи й істориків. Проте робота у названій проблематиці має уникати "архаїчних рецептів" для розв'язання сучасних проблем. В той час, як доба Постмодернізму призводить до зміни соціокультурної парадигми в цілому, і її гендерного сенсу, зокрема, патріархальні народницькі міфи і популістські парадигми входять у протиріччя із провідними тенденціями сучасності.

ВИСНОВКИ

Вже понад півтора сторіччя науковці намагаються показати роль жіноцтва в історії України. Їхня активність особливо виявилася протягом ХХ – початку ХХІ ст. із тенденцією подальшого розгортання. Це мало наслідком появу в Україні та діаспорі понад трьох тисяч різнопланових публікацій, серед них – сотня з чвертю дисертацій. Давно назріла потреба історіографічного узагальнення, яке дозволяє підбити певні підсумки і оцінити ступінь наукової розробки вузлових аспектів проблеми, встановити достовірність і повноту їх висвітлення, з'ясувати, які питання опрацьовані краще, а які недостатньо або виявилися інтерпретованими у невідповідності до історичних реалій, запропонувати перспективні напрямки подальших розвідок, що стимулювало б поступ науки.

Проведене дисертаційне дослідження спрямоване на виконання поставлених перед початком роботи завдань. Було окреслено теоретико-методологічні основи, які визначили його хід. Ці засади враховували напрацьоване попередниками, а також брали до уваги новітні підходи світової науки. Вивчення наукових публікацій здійснювалося із врахуванням тих методологічних основ, на які спиралися дослідники в залежності від загальноісторичної ситуації того чи іншого періоду. Поділивши історіографічний процес ХХ – першого десятиліття ХХІ ст. на три хронологічні відрізки, дисертаційний аналіз виявив пріоритетні теми, особливості їх висвітлення, змістові домінанти, а також фактори, що зумовлювали специфіку кожного періоду.

Як виявилося, ідеологічний фактор справляв суттєвий вплив і на погляди дослідників участі жінок у житті українського народу на різних історичних етапах. Провідні ідеї загальної історіографії давали про себе знати у цій царині опосередковано. Тому важливо було показати, як саме вони проявлялися. У дорадянські часи на першому місці стояло прагнення творення національної історії українського народу, окремої від нав'язуваних моделей сусідніх народів. В обраній для дослідження галузі особлива увага приділялася етнографічним розвідкам, студіям, присвяченим окремим непересічним жінкам. Провідним було намагання акцентувати «привілейоване становище» української жінки в давні

часи, що сильно відрізнялося від стану справ в інших країнах, насамперед, в Росії. Це мало підкреслити європейськість українства.

Радянський період пройшов при агресивному домінуванні «єдино вірної марксистсько-ленінської науки» із специфічним баченням сутності історії, тенденцій в національному та жіночому питаннях. Останнє подавалося як «остаточно вирішене» на основі надання трудівницям всієї повноти прав, за що вони віддячували своєю боротьбою та працею на благо радянської влади.

Від початку 1990-х рр. головними стають ідеї національного відродження і приєднання до світової спільноти, повернення до європейської цивілізації. Аналіз публікацій, присвячених ролі жіноцтва в бутті України, дозволив виявити тенденцію, яка здається поширеною у всій українській історичній науці останніх двох десятиріч: на зміну першій великій хвилі творення нової історії незалежної України приходить друга велика хвиля. У першій – ідеалізовано-міфологізоване прагнення відродити національну самоповагу, а створені в результаті картини не завжди співпадають з історичними реаліями. У другій – нове прочитання документів і об'єктивні оцінки історичної дійсності. Особливу увагу вчені другої хвилі спрямували на новостворений міф про Берекіню. При тому, що названий міф піднято на рівень офіційно «легітимізованого», що відбивається в деякій частині публікацій суспільствознавців, більшість серйозних науковців підкреслюють його шкідливість і небезпечність як для окремої жіночої особистості, так і для країни в цілому. Аналітики йдуть далі і показують глибинні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, зокрема, посилення гендерної асиметрії, показують причини цього явища.

Під час роботи над дисертацією здійснено виявлення, систематизація і класифікація історіографічних джерел, в яких йдеться про внесок жіноцтва у історичне творення України. Це надало змогу оцінити їхню історіографічну значущість, стало основою комплексного аналізу усього масиву публікацій, присвячених темі. Попри значну кількість публікацій досягнутий якісний рівень поки що не можна вважати достатнім, передусім через те, що спостерігається значне переважання статей над монографічними працями.

Окрім публікацій істориків та етнографів до розгляду бралися студії фахівців інших галузей соціогуманітарних наук, що відповідало наміру здійснити комплексний міждисциплінарний підхід. Разом із була помічена тенденція до «замикання», яка не дає змоги посилити спільні дослідницькі позиції за рахунок інтеграції. Бракує дійсно комплексних досліджень, в яких поєдналися б зусилля різних фахівців, що і втілило б в Україні загальносвітову тенденцію, коли проекти здійснюються «на стику наук», дозволяючи піднятися на якісно вищий рівень.

Узагальнення поширених поглядів дослідників статусу жінок та їхньої участі у житті українського народу на різних історичних етапах показало певну невідповідність історичним реаліям, наповнених життєвими драматичними протиріччями. Тобто необхідне уважне, дійсно неупереджене ставлення до дослідження реального буття жіноцтва України, навіть якщо це порушує романтизовані стереотипи. Синтез компонентів, виявлених в процесі аналізу жіночої участі в економічній, суспільно-політичній та культурній діяльності дозволив скласти загальну картину стану вивчення ролі жіноцтва в історії України, яка до цього часу не одержала належної уваги і визнання з боку наукової громадськості.

Визначено коло науковців нашої держави і діаспори, які найбільш активно і плідно працювали і працюють у цій царині. Найвагоміший внесок зроблено такими дослідницями, як Валентина Борисенко, Олена Боряк, Лариса Буряк, Валентина Галаган, Ірина Грабовська, Катерина Диса, Катерина Кобченко, Олена Луценко, Соломія Павличко, Оксана Маланчук-Рибак, Оксана Кісь, Людмила Смоляр, Олена Стяжкіна, Людмила Шумрикова-Карагодіна та ін. В діаспорі – Марта Богачевська-Хомяк, Ірена Книш, Ірина Павликовська та ін. Названі жінки видали чимало праць, насамперед, монографічних, брали участь у декількох спеціальних наукових конференціях, продовжують друкувати статті у науковій періодиці. Наявне кратне переважання жіночої автури та її доробку над чоловічими. чоловіки названими питаннями практично не займаються. Так, серед сучасних істориків, які цікавляться вивченням ролі жіноцтва в історії України, їх небагато: Ігор Верба, Олександр Гуржій, Володимир Долгов, Михайло Красиков,

Олександр Кривоший, Степан Лялька, Володимир Маслійчук, Володимир Ричка, Роман Чмелик, Дмитро Юсип та інші. Наразі можна побачити один з проявів «гендерної асиметрії». Інший виявляється у працях фахівців з гендерних питань в цілому – гендерологів: надзвичайне переважання «жіночої проблематики» і майже повне ігнорування «чоловічої». Адже треба постійно мати на увазі: коли мова йде про гендер, це стосується обох статей. Третій вияв «гендерної асиметрії» можна побачити у переважанні андроцентризму в підходах істориків в цілому, а також у недостатній увазі наукових та освітніх установ до жіночих студій. Наукові школи, які працюють у зазначеній галузі, поки що перебувають у фазі становлення. Наявні інституції орієнтовані більше на гендерні дослідження в цілому, ніж на конкретно-історичні.

Вивчення сукупності історіографічних джерел виявило низку тем, які є найбільш висвітленими. До пріоритетних тем досліджень можна віднести такі:

- етнографічні студії, в яких переважає родинна обрядовість (три чверті праць цієї групи присвячені весіллю у різних регіонах і навіть окремих селах України);

- місце жінки у віруваннях українців із переважанням висвітлення ролі відьм у житті спільноти, а також судів над ними;

- історія становлення і розвитку освіти жінок, особливо вищої у другій половині XIX – першій третині XX ст.;

- жіночий рух в українських землях, причому приблизно дві третини праць присвячені періоду кінця XIX – першої третини XX ст., а п'ять шостих – Західній Україні (якщо не рахувати видання про діяльність організацій українських жінок за кордоном);

- українська жіноча преса - кількісні пропорції ще більше схиляються у бік Західної України означеного періоду;

- участь жінок у будівництві соціалізму і комунізму з переважанням економічної діяльності (індустріалізація, колгоспне будівництво) під керівництвом більшовицької партії; при переважаючому обсязі публікацій

періоду до початку 1990-х рр. наявні розвідки, здійснені з більшою об'єктивністю після означеного терміну;

- правовий статус українських жінок на різних історичних етапах;
- політика держави по відношенню до жінок – від поодиноких згадувань і оцінок стосовно царату – до масованого подання «вирішення жіночого питання» радянською владою, а після – сучасні проблеми, які мають місце у здійсненні гендерної політики держави;
- гендерні дослідження, які здебільшого розглядають сучасні проблеми із незначним посиленням на минулі часи;
- українські жінки в літературі та мистецтві (при тому, що тема здебільшого розглядається з точки зору літературо- та мистецтвознавства, наявні і суто історичні підходи, зокрема стосовно життєвого шляху тієї чи іншої мисткині);
- історичні портрети видатних жінок України.

Особливо слід відзначити появу праць, присвячених жінкам, які виявили свої видатні здібності у різних сферах – від виборювання національної незалежності – до зайняття історією. В наш час наукова біографістика в жіночих студіях має хороші перспективи розвитку і нагальну у тому необхідність. Взагалі вдалося нарахувати приблизно три десятки персон жіночої статі, які найчастіше згадуються у наявній історичній літературі, присвяченій всім періодам історії України. Таким чином – розширення кола історичних діячок України є одним із перспективних напрямів подальших досліджень. З іншого боку, деякі теми є настільки розробленими, що можуть стати цікавими для подальших студій історіографів.

Як показав проведений аналіз, існує певна нерівномірність у висвітленні ролі жінок в українській історії. Значна кількість аспектів залишається мало висвітленими або взагалі невисвітленими, що робить їх перспективними для нових студій. Сучасний стан вітчизняної історіографії також демонструє нерівномірність у розподілі дослідницької уваги. Певні напрямки можна характеризувати як перенасичені. Часом виникає здивування, адже захищаються дисертації на аналогічні теми не те що із проміжком у десятиріччя, а рік за роком.

Закономірно постає питання про вдосконалення координації науково-дослідної роботи, принаймні стосовно фіксації затверджених тем дисертацій у наукових установах України. У часи поширення Інтернету складання електронного каталогу не тільки захищених дисертацій, але й тих, які готуються, давно назріле. Стосовно жіночої проблематики в історичній науці свою роль може відіграти представлена дисертація, яка містить перелік усіх тем, захищених на кінець 2009 року.

В дисертації у кожному розділі зверталася увага на можливі майбутні розвідки у колі означеної проблематики. Українські історики разом із представниками інших гуманітарних наук могли б підготувати фундаментальні праці з, так би мовити, «наскрізних тем», а саме: жіноцтво України в політиці, економіці, соціосфері, духовній сфері (релігійній, освітній, науковій, мистецькій), причому не на окремому історичному етапі, а від стародавності до сучасності. Або більш вузьких, проте практично недосліджених тем, до яких відноситься, наприклад, девіантна поведінка жінок. По-новому можна було б підійти до тих тем, які, начебто, одержали значне у кількісному відношенні висвітлення, зокрема, жінка в революції або у соціалістичному будівництві.

В кожній «широкій» темі можливі вузьчі. Наприклад, у темі «Жінка і політика»:

- політичні портрети видатних українських діячок;
- жіноче політичне лідерство в Україні (історичний аспект);
- ставлення чоловіків-політиків до жіночого питання;
- вплив жінок на видатних чоловіків України (варіанти: в цілому або стосовно конкретної особистості);
- українська політика російських імператриць;
- діяльність провідних більшовичок в Україні;
- мілітарні впливи на жіноцтво України;
- жінка на війні (на фронті, в тилу, на окупованій території, у фашистській неволі);
- українське жіноцтво і тоталітаризм;

- українські жінки в радянських таборах;
- жіночий фактор української національно-визвольної боротьби;
- жіноцтво у політичному житті сучасної України та інші.

Перспективними бачаться теми з кола соціальної історії, наприклад – історія повсякдення, що могла б базуватися на джерелах усної історії, періодичній пресі, творах мистецтва і масової культури тощо. Значні перспективи відкриває мікроісторія. Цікавими здаються студії, що межують із історичною психологією, наприклад, історія ментальностей. Найближчим варіантом могли б бути дослідження ментальності радянської жінки взагалі, або колгоспниці, робітниці, інтелігентки зокрема. Ще один варіант – вивчення ментальних зрушень жіноцтва, пов'язаний із трансформаціями українського суспільства останнього десятиліття минулого століття і першого десятиріччя нинішнього.

Також не можна ігнорувати посилення позицій гендерології в Україні, що є виявленням поширення загальносвітових тенденцій. Тому серед перспективних тем бачаться, наприклад, такі:

- історія України у гендерному вимірі;
- фактор маскулінності в історії України;
- фактор фемінінності в українській історії;
- вплив історичних обставин на чоловіче (або жіноче) буття в Україні;
- історія українського фемінізму та інші.

В цілому, останнім часом відбувається проникнення і сприйняття частиною вітчизняних науковців новітніх підходів, хоча вони вже декілька десятиріч є загальноновизнаними за кордоном, зокрема, у євроатлантичній соціогуманістиці. Це, зокрема, соціальна історія, яка спирається на соціологічний інструментар, і окремим напрямком якої виступає історична фемінологія.

Однак проведене дослідження свідчить про те, що у вітчизняній історичній науці, зокрема у жіночих студіях, співвідношення «новацій» і «традицій» – не на користь перших. Значна частина сучасних вітчизняних авторів не знайомі з новітніми тенденціями у світовій історичній науці, взагалі - у соціогуманістиці. Хоча дехто з науковців демонструє новації у своїх дослідженнях, що ставить їх на

європейський рівень, в працях інших спостерігаються відставання і традиціоналізм. Насамперед переважають фактологічний матеріал або статистика без узагальнень і глибоких висновків. Особливо це стосується етнографічних розвідок і проблем сучасного становища жіноцтва України. В цілому, бракує широкого погляду на проблематику з урахуванням загальноісторичних тенденцій, які мали або мають місце. Дуже рідко хто із авторів, подаючи свої матеріали, змальовує загальноісторичне тло, можливо, вважаючи це зайвим через обізнаність читачів. Насправді це є порушенням принципу історизму, коли явище виривається із контексту, і немає змоги скласти цілісну картину із врахуванням усіх зв'язків, причин і наслідків. Інший аспект: попри досить потужний сучасний ривок у вітчизняних гендерних дослідженнях, притаманні їм підходи знаходять вираження далеко не у всіх студіях із ролі жінок в українській історії.

Трапляються випадки, коли про автора можна сказати, що він (вона) «випадає із сучасності», що є свідченням досить сильного традиціоналізму. Найбільш яскраво це виявляється в «практичних рекомендаціях» розв'язувати сучасні проблеми засобами, які діяли у далекому минулому. Тобто наочне нерозуміння того, що методи самоорганізації традиційного аграрного соціуму позаминулих століть не підходять до сучасних мегаполісів, а також спільнот та індивідуумів, які в них діють.

Якщо в деяких розвідках спостерігається перевантаженість подробицями, в інших – переважає бездоказова декларативність, часто надмірна натхненність. «Романтизм» входить у протиріччя із науковою об'єктивністю. Нерідко сучасні автори масовано посилаються на праці попередників, зокрема, істориків та етнографів XIX ст., не вдаючись до самостійної архівної роботи. Інколи в якості історичних джерел використовуються художні твори, або міфологеми літераторів, які наприкінці минулого століття вдалися до конструювання «споконвічних українських цінностей». Досить типовим є розходження назв деяких праць із подальшим змістом. Нерідко про оголошену суперзадачу автор згадує в останньому реченні, наголошуючи на важливості тої. Зазначена тенденція також трансформується у гіперболізацію, що має два варіанти. Перший: перебільшення

власного внеску, коли нехай і непогане дослідження видається за «перше комплексне», хоча береться тільки окремий аспект, обмежений час або один регіон. Або: підкреслюючи значущість власного доробку, про інших дослідників та їхній внесок у висвітлення питання взагалі не згадується. Також трапляється, що працюючи на обмеженому полі, скажімо освіти жінок другої половини ХІХ – початку ХХ ст., авторки читають одні і ті ж джерела (серед них – узагальнюючі публікації історичного плану дореволюційних часів), а потім звинувачують одна одну у «некоректності» і «порушенні наукової етики». Другий варіант – заради піднесення значення періода, що досліджується, ігноруються здобутки суспільства інших періодів. Найвиразніше це виявилось у тих авторів, які применшували значення радянського часу у змінюванні становища жіноцтва. Подібний підхід виглядає грубим порушенням об'єктивності дослідження. Інший аспект – це перебільшення дійсної ролі жіноцтва на тому чи іншому етапі, у тій чи іншій сфері, або ідеалізація реального становища. Найяскравішим прикладом може бути оцінка деякими істориками новітнього часу статусу шляхтянок ХVІ – ХVІІІ ст., коли йдучи за попередниками, автори не бачать зворотної сторони медалі: сусідство номінальних прав і обмежень свободи, розходження офіційного законодавства і повсякденних соціальних практик, в яких мало місце часте порушення приписаних норм. Все це є найбільш типовими недоліками в існуючому історіографічному доробку вітчизняних авторів.

Треба наголосити, що жіноча тематика не є самозамкненою, самодостатньою. Між репрезентацією ролі жіноцтва в історіографії і суспільною свідомістю українства відбувається постійний взаємовплив. В дисертації показано взаємозв'язок між проблемами історіографії жіночої проблематики у минулому із актуальними питаннями життя сучасної України і буття в ній жіноцтва. Роздуми над проблемами жіноцтва на всіх етапах історичного шляху України виводять вченого на нові рівні розуміння сутнісних процесів, що дійсно має величезне значення для перспектив розвитку країни. Для нашої держави найактуальнішою є модернізація, яку не можна здійснити на основі старого багажу. Проте чимало людей продовжують сповідувати породжені в далекому минулому стереотипи,

зокрема, гендерні. Ці стереотипи, попри бажання бачити їх «егалітарними», навіть з преференціями для жіноцтва, насправді є патріархатними. Сенс же полягає у тому, що саме такі настанови унеможливають творення справді громадянського демократичного суспільства, яке торує свій шлях в бік постіндустріалізму. Роль науковців полягає в осяганні викликів часу і сприянні розумінню їх суспільством.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

1. Абрамюк-Волинець Л. Анна Ярославна / Л. Абрамюк-Волинець // Наше життя. — 1974. — Ч. 5. — С. 3—6.
2. Абрамюк-Волинець К. Українська жінка на міжнародному форумі у минулому / Л. Абрамюк-Волинець // Наше життя. — 1979. — Ч. 3. — С. 5—8.
3. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської (з архіву М.Плевака) // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 32—35.
4. Агеєва В. Жінка в поштовтневій прозі: парад стереотипів / Віра Агеєва // Слово і час. — 1991. — № 6. — С. 23—29.
5. Агеєва В. П. Поетеса зламу століть: Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації / Віра Павлівна Агеєва. — К.:Либідь, 1999. — 262 с.
6. Агеєва В. Інтелектуальна біографія Соломії Павличко / Віра Агеєва // Дух і Літера. — 2001. — № 7-8. — С. 248—261.
7. Агеєва В. Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність / Віра Агеєва // Слово і час. — 2002. — № 4. — С. 27—33.
8. Агеєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. — К.: Факт, 2003. — 360 с.
9. Азарх І. Образ жінки-трудівниці в українських історичних піснях і думах XVI – першої половини XVII ст. / І. Ахарх // Український історичний збірник. 2001. — К.: НАНУ, Ін-т історії, 2002. — С. 168—177.
10. Айналів Д. Українська княгиня св. Ольга в Царгороді / Д. Айналів // Життя й знання. — 1928. — Ч. 1. — С. 18—22.
11. Аксентьєва Г. А. Ментальність української жінки в художній інтерпретації О.Теліги / Г. А. Аксентьєва // Українська ментальність: діалог світів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф (Одеса, 2-3 жовт. 2003) / Управління по справах національностей та міграції Одеської обл. держ. адміністрації / відп. ред.. О. І. Бондар. – Одеса: Астропринт, 2003. — Ч. 2. — С. 54—60.

12. Актуальні проблеми жіночого руху в сучасній Україні: мат-ли міжнар. (вересень-жовтень 1998 р.) та міжвузівської (червень 1999 р.) конференцій. – К.: Вид-во НАУ, 1999. — 244 с.
13. Александрів А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки Александрів А. — Х.: Пролетар, 1932 — 54 с.
14. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования (1860-1910). — К.: тип. «Русская печатня», 1911. — 156 с.
15. Алексеєва О. З історії Союзу українок / О. Алексеєва // Науковий вісник Волинського державного університету. Серія "Історія". — 1997. — № 3. — С. 15—18.
16. Аливанцева Е. Родом из Екатеринбурга /Елена Аливанцева // Хроника 2000. Наш край. Вып. 2. — К.: Довіра, 1992. — С. 140—142.
17. Алчевская Х.Д. Автобиографические письма / Христина Даниловна Алчевская // Украинская жизнь. — 1912. — Кн. IV. — С. 85—90.
18. Алчевская Х.Д. Передуманное. Пережитое. Дневник, письма, воспоминания / Христина Даниловна Алчевская. — М.: тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 466 с.
19. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Лідія Амджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60—75.
20. Ангеліна П. М. Моя бригада /Прасковія Микитівна Ангеліна. — К.: Молодий більшовик, 1936. — 72 с.
21. Ангеліна П. М. Люди колгоспних ланів / Прасковія Микитівна Ангеліна. — К.: Держполітвидав України, 1948. — 168 с.
22. Андропова І. Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні (гендерний аспект) / І. Ф. Андропова // Науковий часопис. Зб. статей НПУ ім. М. П. Драгоманова. — Серія № 6. — Історичні науки. — 2005. — Вип. 1. — С. 130—135.

23. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізм творення нової ідентичності / Дарина Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — Вип. 19. — С. 23—41.
24. Андрущенко В. Запорожці і жіноцтво / В. Андрущенко // Наука і суспільство. — 1991. — № 7. — С. 55—57.
25. Анері. З руху галицьких жінок. Чвертьстолітє діяльності тов. "Русскихъ Дам" у Львові / Анері // Мета — 1908. — Ч. 2. — С. 4—5.
26. Аніщенко І. О. Права жінок у джерелах періоду Київської Русі / І. О. Аніщенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2005. — Вип. 29. — С. 150—156.
27. Аніщенко О. В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія та сучасність / Аніщенко О. В. — Ніжин: Наука-Сервіс, 2003. — 251 с.
28. Аніщук Н. В. Права жінок в сучасній Україні / Ніна Володимирівна Аніщук // Актуальні проблеми політики. — 1999. — Вип. 5. — С. 213—217.
29. Аніщук Н. В. Соціально-правовий статус жінки в сучасній Україні / Ніна Володимирівна Аніщук // Актуальні проблеми політики. — 1999. — Вип. 6/7. — С. 57—61.
30. Аніщук Н. В. Сучасна державна політика щодо жінок в Україні / Ніна Володимирівна Аніщук // Актуальні проблеми держави і права. — 1999. — Вип. 8. — Ч. 1. — С. 216—219.
31. Аніщук Н. В. Сучасний стан розвитку жіночого руху в Україні / Ніна Володимирівна Аніщук // Актуальні проблеми політики. — 2000. — Вип. 8. — С. 417—419.
32. Аніщук Н. В. Правові засади гендерної демократії в Україні / Ніна Володимирівна Аніщук // Актуальні проблеми політики. — 2000. — Вип. 9. — С. 157—159.
33. Аніщук Н. В. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Ніна Володимирівна Аніщук // Право України. — 2002. — № 3. — С. 155—157.
34. Аніщук Н. В. Гендерне насильство у правовому житті України / Ніна Володимирівна Аніщук — О.: Юридична література, 2007. — 232 с.

35. Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі у боротьбі ОУН і УПА / Тетяна Антонова // Український визвольний рух. — 2007. — № 9. — С. 22—26.
36. Антонович К. З моїх споминів / Катерина Антонович // Літопис Української Вільної Академії наук. — 1966. — Ч. 24. — 80 с.; 1973. — Ч. 27. — 240 с.
37. Антонович М. Вклад українських письменниць у світову літературу / М. Антонович // Наше життя. — 1977. — Ч. 2. — С. 2—4; Ч. 3. — С. 3—5.
38. Анупрієнко О. Л. Жінка-керівник у державному управлінні: подолання гендерних стереотипів суспільства / О. Л. Анупрієнко // Наукові записки Ін-ту політологічних та інонаціональних досліджень НАН України. — 2008. — Вип. 42. — С. 89—96.
39. Апанович О. М. Роль жінки в козацькому вихованні / Олена Михайлівна Апанович // Неопалима Купина. — 1993. — № 1. — С. 75—79.
40. Арзуманова Т. Участь жінок у суспільно-політичному житті радянської країни наприкінці 1919 – 1925 рр (на матеріалах Воронежської та Харківської губерній) / Т. Арзуманова // Збірник наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія "Історія і географія". — 2003. — Вип. 14/15. — С. 112—118.
41. Архипенко Г. Жіноче серце сповнене любові: Нариси про киянок-учасниць Великої Вітчизняної війни / Г. Архипенко, С. Йовенко. — К.: Політехніка, 2005. — 86 с.
42. Атоян О. М. Трансформація у законодавчо-нормативній базі щодо статусу селянок протягом 1979 – 2003 р. / Ольга Миколаївна Атоян. — Луганськ: РВВ ЛІВС МВС України, 2006. — 112 с.
43. Бабенко Л. Л. Джерела XVII ст. про становище жінки у гетьманській Україні / Л. Л. Бабенко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 2000. — Вип. 10. — С. 267—274.
44. Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси / С. Д. Бабишин // Вопросы истории СССР. — Харьков. — 1980. — Вып. 25. — С. 136—142.

45. Бабишкін О. Леся Українка в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму / Бабишкін О. — К.: Держполітвидав України, 1954. — 36 с.
46. Бабишкін О. Ольга Кобилянська: Нарис про життя і творчість / Бабишкін О. — Л.: Кн.-журн. вид-во, 1963. — 192 с.
47. Баб'як П. Г. Н. Кобринська в обороні жіночого руху / П. Г. Баб'як // Українське літературознавство. — 1985. — Вип. 44. — С. 105—110.
48. Багалій Д. І. Олександра Яківна Єфименко (1848-1918 рр.). Оцінка її наукових праць / Дмитро Іванович Багалій // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. — Кн. 1. — К., 1919. — С. 23—34.
49. Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879-1906 рр.) / Дмитро Іванович Багалій // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. — 1930. — Т. 10. — С. 3—15.
50. Баган О. Художня історіософія Лесі Українки / Олег Баган // Визвольний шлях. — 2007. — № 6. — С. 78—89.
51. Багацький В. Суспільне становище жінки в Україні в XVI – XVII ст. / В. Багацький // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1 / 2. — С. 179—183.
52. Багрова И. В. Женский труд: социально-экономические проблемы / Багрова И. В. — К.: «Вища школа». Изд-во при Киевском университете, 1983 — 152 с.
53. Баздирева Е. М. З історії материнства й дитинства у Катеринославській губернії на межі XIX – XX ст. / Е. М. Баздирева // Грані. — 2002. — № 6. — С. 33—38.
54. Бакум О. Постаті українок-героїнь у XX столітті / Оксана Бакум // Самостійна Україна. — 2004. — Р. LVII (57). — Ч. 1. — С. 12—14; Р. LVII(57). — Ч. 2. — С. 18—23.
55. Балакірева О. М. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / Балакірева О. М., Боднар Т. В., Галустян Ю. М. — К.: Український інститут соціологічних досліджень, 2001. — 159 с.
56. Барвінок Г. Спомини про Марка Вовчка / Ганна Барвінок // Рідний край. — 1909. — № 1. — С. 9—11.

57. Бард Л. Робітниця на соціалістичній будові / Бард Л. – Х.: Держвидавництво «Український робітник», 1931. — 35 с.
58. Батшева М. М. О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности Батшева М. М. — Х.: Книгоспилка, 1934. — 21 с.
59. Бахматова Л. М. Діяльність партійних організацій західних областей по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва / Л. М. Бахматова // Український історичний журнал. — 1969 — № 10. — С. 49—55.
60. Бахматова Л. М. Світла доля жіноча / Л. М. Бахматова, Г. Я. Кулинич. — Ужгород: Карпати, 1975. — 71 с.
61. Бачинська-Донцова М. Розвиток наших жіночих товариств / Марія Бачинська-Донцова // На новий шлях. Альманах "Жіночої долі" 1926. — С. 14—16.
62. Бачинська-Донцова М. На біжучі теми жіночого руху / Марія Бачинська-Донцова // Наш світ. Альманах "Жіночої долі" 1927. — С. 87—90.
63. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин – участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства. — М.: Политиздат, 1975. — 447 с.
64. Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921-1925) / О. Ф. Белінська // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 80—85.
65. Белоусов Е.В. Топловский Свято-Параскевиевский женский монастырь: Историко-краеведческий очерк / Евгений Васильевич Белоусов. — Д.: Има-пресс, 2002 — 32 с.
66. Береза Г. Жінка Радянської країни / Ганна Береза. — К.: Укрполітвидат, 1948. — 36 с.
67. Березіна З. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму / З. Березіна, Г. Бодрова. — К.: Політвидав України, 1954. — 112 с.
68. Бибики А. Дівчина без паспорта (про увічнення пам'яті Марусі Чурай) / А. Бибики // Українська культура. — 1991. — № 12. — С. 6—7.
69. Биковський Л. Наталена Королева / Л. Биковський // Визвольний шлях. — 1958. — Кн. 1/9 (121). — С. 59; Кн. 2/50 (124). — С. 185; Кн. 3/51 (125). — С. 294.

70. Бильшай В. Л. Партия и работница / Вера Львовна Бильшай. — Х.: Книгоспилка, 1925. — 48 с.
71. Бичко А. К. Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд / Ада Корніївна Бичко. — К.: Український центр духовної культури. — 2000. — 185 с.
72. Бібліографія видань жіночої творчості поза межами України, 1940-1973 / упоряд. Н. Чаплієнко. — Філадельфія: Видання Союзу українок Америки, 1974. — 54 с.
73. Білокур К. В. Листи / Катерина Василівна Білокур // Вітчизна. — 1982. — № 3. — С. 18—47.
74. Білокур К. В. "А ти дивись, як у матері-природи" [Листи К.Білокур] / Катерина Василівна Білокур // Вітчизна. — 1986. — № 1. — С. 194—199.
75. Білокур К. В. "Буду художником": Автобіографія / Катерина Василівна Білокур // Україна. — 1986. — № 40. — С. 22—23.
76. Білокур К. В. "Чим небіть допомогти людині" / Катерина Василівна Білокур // Вітчизна. — 1984. — № 12. — С. 19—56.
77. Білокур К. В. Я буду художником!: Документальна оповідь у листах художниці, розвідках М.Кагарлицького / упоряд., ред. М.Кагарлицький. — К.: "Спалах" ЛТД, 1995. — 368 с.
78. Блага А. А. Про жіночу злочинність / А. А. Блага // Право України. — 1999. — № 9. — С. 88—89.
79. Благий В. Студентки Львівського університету в 1897-1914 роках / В. Благий // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. — Вип. 33. — 1998. — С. 132—138.
80. Блохіна Н. Драматургія Володимира Винниченка: феміністичне прочитання / Н. Блохіна // Слово і час. — 2002. — № 4. — С. 33—38.
81. Бобир О. В. Українська свідомість і російські симпатии Марії Заньковецької / Олександр Васильович Бобир. — Чернігів: ЦНТЕІ, 2004. — 31 с.
82. Бовсунська Т. Художня концепція жінки у творчості Тараса Шевченка / Т. Бовсунська // Дивослово. — 1989. — № 11. — С. 2—6.
83. Богатырев А. Т. Девушки в серых шинелях / Александр Тихонович Богатырев. — К.: Молодь, 1983. — 220 с.

84. Богачевська-Хом'як М. Історія і українська жінка / Марта Богачевська-Хом'як // Наше життя. — 1980. — Ч. 2. — С. 8—9.
85. Богачевська-Хом'як М. Українська жінка у двох світах / Марта Богачевська-Хом'як // Наше життя. — 1983. — Ч. 2. — С. 2—5.
86. Богачевська М. Українським жіночим організаціям – 100! / Марта Богачевська // Наше життя. — 1984. — Ч. 3-4. — С. 6—8.
87. Богачевська-Хом'як М. Жінка та міжнародний фемінізм / Марта Богачевська-Хом'як // Сучасність. — 1984. — Ч. 7-8. — С. 146—173.
88. Богачевська М. Український жіночий рух з перспективи сторіччя / Марта Богачевська // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. До 100 річчя українського жіночого руху. — 1984. — Літо — осінь. — С. 9—18.
89. Богачевська-Хом'як М. Княгиня Ольга – предтеча християнства / Марта Богачевська-Хом'як // Наше життя. — 1987. — Ч. 5. — С. 2—5.
90. Богачевська М. Жінки в Радянській Україні / Марта Богачевська // Україна. Наука. Культура. — 1991. — Вип. 25. — С. 67—69.
91. Богачевська-Хом'як М. Мілена Рудницька і жіночих рух / Марта Богачевська-Хом'як // Наше життя. — 1992. — Липень-серпень. — С. 10—13.
92. Богачевська-Хом'як М. Організації жінок у східній Україні на зламі ХІХ – ХХ ст. / Марта Богачевська-Хом'як // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка.— 1993.— Т. ССХХV. Праці історико-філософської секції. — С. 258—277.
93. Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду / Марта Богачевська-Хом'як. — К.: Воскресіння, 1993. — 109 с.
94. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884-1939) / Марта Богачевська-Хом'як. — К.: Либідь, 1995. — 424 с.
95. Богачевська-Хом'як М. Героїзм повсякдення / Марта Богачевська-Хом'як // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 70—73.
96. Богачевська М. Націоналізм і фемінізм – одна монета спільного вжитку / Марта Богачевська / Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2000. — № 17. — С. 4—13.

97. Богачевська-Хом'як М. Жінки і розуміння Східної Європи / Марта Богачевська-Хом'як // Гендерна перспектива. — К.: Факт, 2004. — С. 9—19.
98. Боднарук І. Безталанні жінки в "Кобзарі" Шевченка / І. Боднарук // Жіночий світ. — 1989. — Ч. 3. — С. 2—3.
99. Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? / Бодня-Бодненко Л. — Х.: Радянський селянин, 1930. — 30 с.
100. Божедонова А. Проблеми сім'ї і жінки: системний підхід / А. Божедонова // Людина і праця. — 1995. — № 1. — С. 42—44.
101. Бойко І.С. Роль жінок української діаспори в збереженні етнічної самосвідомості українців в Австралії / І. С. Бойко // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1 / 2. — С. 204—207.
102. Бойко Л. Принципу рівності жінок з чоловіками – законодавчу основу / Л. Бойко // Радянське право. — 1990. — № 3. — С. 27—29.
103. Болабольшенко А. Кривавий верлібр: Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської / А. Болабольшенко // Вітчизна. — 1990. — № 11. — С. 112—119.
104. Болюк З. Права жінки в Україні та проблеми їх реалізації / З. Болюк // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. — Серія: Педагогіка. — 2000. — № 4. — С. 74—77.
105. Бондаренко Г. Відьма / Галина Бондаренко // Людина і світ. — 1995. — № 11-12. — С. 42—44.
106. Бондаренко Г. Ідеальна жінка в реаліях традиційного українського побуту: За матеріалами народних вірувань та обрядовості / Галина Бондаренко // Людина і світ. — 1996. — № 7. — С.13—15.
107. Бондаренко І. С. Розвиток гендерної політики в Україні (історико-філософський аналіз) / І. С. Бондаренко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. — 2005. — Вип. 3. — С. 3—9.
108. Бондаренко Н. О. Деякі аспекти законодавчого регулювання становища жінки у сім'ї в радянській Україні / Наталія Олександрівна Бондаренко // Вісник Національного ун-ту внутр. справ. — 2003. — Вип. 23. — С. 248—253.

109. Бондаренко Н. О. Жіноча ініціатива у боротьбі за соціальні права в радянському суспільстві / Наталія Олександрівна Бондаренко // Теорія та практика державного управління. — 2003. — Вип. 2. — С. 3—39.
110. Бондаренко Н. О. Проблема еволюції прав жінок за Конституціями 1919, 1929, 1937, 1978 років / Наталія Олександрівна Бондаренко // Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Наука і освіта 2004» Том. 50. Право. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 3—5.
111. Бондаренко Н. О. До питання про історію жіночого руху за надання рівних із чоловіками виборчих прав / Наталія Олександрівна Бондаренко // Актуальні проблеми державного управління. — 2003. — № 1. — С. 33—40.
112. Бондаровська В. Жінка і бізнес / Валентина Бондаровська. — К.: Міжнародний гуманітарний центр «Розрада», 2001. — 64 с.
113. Бондарчук Н. Д. Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943 – 1946 рр. / Н. Д. Бондарчук // Український історичний журнал. — 1980. — № 11. — С. 61—67.
114. Бондарчук Н. Д. Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943–1945 гг.) / Н. Д. Бондарчук, Л. А. Коваленко // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 135. — К., 1985. — С. 67—72.
115. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні / Валентина Кирилівна Борисенко. — К.: Наукова думка, 1988. — 190 с.
116. Борисенко В. К. Народини / Валентина Кирилівна Борисенко // Наука і суспільство. — 1991. — № 1. — С. 55—63.
117. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців / Валентина Кирилівна Борисенко – К.: Унісерв, 2000. — 190 с.
118. Борщак І. Анна Ярославна – королева Франції / І. Борщак // Стара Україна. — 1926. — Ч. 6. — С. 99—104.
119. Боряк О. Жінка: місце та роль в обрядовій системі традиційного українського суспільства / Олена Боряк // Третій міжнар. конгрес українців (Харків, 26–29

серпня 1996 р.) : Політологія. Етнологія. Соціологія. — Х.: Харківський держ. ун-т Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 1996. — С. 28—32.

120. Боряк О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкрита ємність / Олена Боряк // Тіло в текстах культур: зб. матеріалів наук. конф. / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. — К.: Український етнологічний центр, 2003. — С. 19—31.

121. Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / Олена Боряк // Соціум: Альманах соціальної історії — 2006. — Вип. 6. — С. 161—201.

122. Боряк О. Родинна обрядовість поліщуків / Олена Боряк // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 5. — С. 59—64.

123. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации / Евгения Бош. — М.: Госиздат, 1925. — 271 с.

124. Бошко В. Становище жінки за радянським правом / В. Бошко // Життя і революція. — 1925. — № 3. — С. 71—75.

125. Бошко В. Навколо нового шлюбного кодексу / В. Бошко // Життя і революція. — 1926. — № 2-3. — С. 110—113.

126. Бризгун-Соколик О. Українська жінка і сучасність / О. Бризгун-Соколик // Наша дорога. — 1989. — vol. XX. — № 4. — С. 12—15.

127. Бугаєнко І. Тетяна Яблонська / Бугаєнко І. — К.: Мистецтво, 1991. — 176 с.

128. Булгакова А. Стан наукової розробки становища жіноцтва України за часів Великого Голодомору 1932 – 1933 років / Альона Булгакова // Гілея. — 2009. — Вип. 19. — С. 112—117.

129. Бурачинська Л. Про завдання жіночої преси / Любов Бурачинська // Жіноча доля. — 1933. — Ч. 1. — С. 3—4.

130. Бурачинська Л. Пам'яті великої вчительки / Любов Бурачинська // Наше життя. — 1957. — Ч. 1. — С. 3—4.

131. Бурачинська Л. Жінка без жіночих прикмет / Любов Бурачинська // Наше життя. — 1957. — Ч. 5. — С. 3—4.

132. Бурачинська Л. Жінки-вчені / Любов Бурачинська // Наше життя. — 1969 — Ч. 8. — С. 3—4.
133. Буряк Л. І. Жіноче оточення Б.Хмельницького в оцінках українських істориків (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Лариса Іванівна Буряк // Гілея. — 2008. — № 12. — С. 12—23.
134. Буряк Л. І. Науково-творча спадщина М. Костомарова у контексті історичної фемінології / Лариса Іванівна Буряк // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — Вип. 19. — С. 36—48.
135. Буряк Л. І. Жіночі портрети в часопису «Киевская старина» як джерело історичної фемінології / Лариса Іванівна Буряк // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія». — 2008. — Вип. 96. — С. 111—119.
136. Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Лариса Іванівна Буряк // Український історичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 190—211.
137. Буряк Л. І. Історико-фемінологічні студії другої половини XIX століття: релігійний контекст / Лариса Іванівна Буряк // Гілея. — 2009. — Вип. 20. — С. 223—230.
138. Бучинський Д. Заслуги Наталени Королевої / Дмитро Бучинський // Наше життя. — 1958. — Ч. 11. — С. 3.
139. Ванеев Г. И. Героини Севастопольской крепости / Геннадий Иванович Ванеев. — Симферополь: Крым, 1965. — 108 с.
140. Васильєва Л. Й. Роль жінок у формуванні державності / Л. Й. Васильєва // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1 / 2. — С. 250—253.
141. Васьковський Я. Я. Подвиг пулеметчиці / Яков Яковлевич Васьковський. — Одеса: Маяк, 1985. — 86 с.
142. Введение в гендерные исследования: учебное пособие / ред. И. Жеребкина. — Х.: ХЦГИ, СПб.: Алетейя, 2001. — 708 с.
143. Вегера С. Жінки у системі соціально-трудоу відносин в Україні / С. Вегера // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 8. — С. 27—32.

144. Велігоцька Н. І. Примаченко М. А. / Ніна Іванівна Велігоцька. — К.: Мистецтво, 1994. — 131 с.
145. Величко І. До генези видання першого жіночого альманаху "Перший вінок" / І. Величко // Жіноча доля: Альманах на рік 1929. — С. 41—47.
146. Величко И. А. Проблемы занятости женских трудовых ресурсов / И. А. Величко, О. М. Кузнецова. — К.: «Вища школа». Изд-во при КГУ, 1981. — 60 с.
147. Венгер О. Особливості становлення гендерної демократії в Україні / О. Венгер / Політичний менеджмент. — 2009. — № 3. — С. 145—152.
148. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху / Ігор Володимирович Верба // Український історичний журнал. — 1993. — № 7-8 — С. 70—84.
149. Верба І. Археографічна діяльність Н. Д.Полонської-Василенко / Ігор Верба. — К. 1994 (Історія української археографії : персоналії. Вип. 23) — 38 с.
150. Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884-1973) / Ігор Верба. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. — 324 с.
151. Верба І. В. Археологічні студії Наталії Полонсько-Василенко // Історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 3—21.
152. Верба І. В. Україністика на сторінках «Вісника Європи» (90-ті роки ХІХ – 1918). Історичні розвідки Олександрії Єфименко / Ігор Володимирович Верба // Проблемы славяноведения. — 2008. — № 10. — С. 71—88.
153. Вербицька Є. Соломія Крушельницька / Євгенія Вербицька // Жіночий світ. — 1973. — Ч.6. — С. 7.
154. Вергун І. Анна з Києва – королева Франції / І. Вергун // Визвольний шлях. — 1975. — Кн. 5. — С. 634—637.
155. Вергун-Модрицька В. Ольга Рошкевич в житті і творчості І. Франка / В. Вергун-Модрицька // Наше життя. — 1956. — Ч. 9. — С. 3—4; Ч. 10. — С. 2—5.
156. Вергун-Модрицька В. Українське жіноцтво як національно-державний чинник / В. Вергун-Модрицька // Жіночий світ. — 1956. — Ч. 11. — С. 2—3.
157. Вергун-Модрицька В. Становище жінки у вільному світі і в СРСР / В. Вергун-Модрицька // Жіночий світ. — 1957. — Ч. 5. — С. 4.

158. Вергун-Модрицька В. Жінка в хрущовській семирічці / В. Вергун-Модрицька // Жіночий світ. — 1959. — Ч. 7-8. — С. 10.
159. Верес К. М. Участь жінок України в суспільно-політичних процесах в умовах незалежності / К. М. Верес // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. — К.: НАНУ. Інститут історії, 2002. — 240—257.
160. Веселова О. Жіночий рух в умовах незалежної України / О. Веселова // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф (Київ, 22 серпня 1996 р.) — К.: НАН України, Ін-т історії України, 1997. — С. 213—222.
161. Веселова Т. И. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – начало XX в.) / Т. И. Веселова // Одеський держ. ун-т. Записки історичного факультету. — Вип. 1. — 1995. — С. 81—89.
162. Весілля. У 2-х книгах / за ред. М. М. Шубравської. — К.: Наукова думка, 1970. — Кн. 1. — 456 с.; Кн. 2. — 479 с.
163. Весільні обряди Рівненщини: фольклорно-етнографічні записи 19 – поч. 20 ст. / упоряд. М. Борейко. — Рівне: Волинські обереги, 2004. — 139 с.
164. Вжеснявська І. Український жіночий рух і 40-річчя СФУЖО / І. Вжеснявська // Наша дорога. — 1998. — Ч.3. — С. 8—11.
165. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток української національної і світової науки (друга половина XIX – середина ХХ ст.) / за ред. Л. П. Шумрикової-Карагодіної. — 2-е вид. доп. — Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 210 с.
166. Виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Державний Комітет України в справах сім'ї та молоді. Програма ООН. — К.: Навчальна книга, 2003. — 221 с.
167. Винар Л. Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство / Любомир Винар // Український історик. — 1969 — № 1 — 3. — С. 102—105.
168. Винар Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко / Любомир Винар // Український історик. — 1983. — № 2—4. — С. 55—61.

169. Висіцька Т. Жіночі постаті в історії Закарпаття: біобібліографічний довідник / Таміла Висіцька. — Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2004. — 403 с.
170. Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі / Сергій Олександрович Висоцький. — К.: Наукова думка, 1991. — 104 с.
171. Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця / ред. Л. Бурачинська. — Торонто: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1965. — 126 с.
172. Вільде І. Олена Степанів колись и тепер / Ірина Вільде // Жіноча доля. — 1933. — Ч. 9/10. — С. 14—15.
173. Вільде І. За особисту свободу заміжньої жінки / Ірина Вільде // Світ молоді. — 1934. — Ч. 4. — С. 7—8.
174. Вінок спогадів про Заньковецьку. — К.: Наукова думка, 1950. — 120 с.
175. Вірченко В. В. Заснування та діяльність Київського жіночого навчального закладу для дітей духовенства / Віра Володимирівна Вірченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2006. — Вип. 2. — С. 159—163.
176. Вірченко В. В. Освітні проблеми київських дівчат у пореформений період / Віра Володимирівна Вірченко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. — 2006. — № 83. — С. 71—74.
177. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у М.Києві (1861-1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. — К.- Чернівці: Книги -XXI, 2007. — 196 с.
178. Вітрук Л. Д. Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926-1929) / Людмила Дмитрівна Вітрук // Український історичний журнал. — 1965. — № 3. — С. 114—119.
179. Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926-1932 рр. / Людмила Дмитрівна Вітрук // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 48—58.
180. Вітрук Л. Д. Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії / Людмила Дмитрівна Вітрук. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1970. — 42 с.

181. Вітрук Л. Д. Жінки Радянської України — XXIV з'їзду КПРС / Людмила Дмитрівна Вітрук — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1971. — 38 с.
182. Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації / Людмила Дмитрівна Вітрук — К.: Наукова думка, 1972. — 120 с.
183. Вічні Берегині України: Наукові праці і розвідки до 150-річчя від дня народження Олени Пчілки та 130-річчя від дня народження Лесі Українки / під ред. М. О.Іванюка. — Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2001. — 158 с.
184. Висковатов Д. А. Несколько слов о женской Школе частной инициативы / Дмитрий Александрович Висковатов. — Одесса: Б.в., 1910. — 33 с.
185. Власенко-Бойчук А. Вдова в поезії Тараса Шевченка / А. Власенко-Бойчук // Наше життя. — 1983. — Ч. 3-4. — С. 8—10.
186. Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917-1941 рр.) / Л. П. Вовк // Український історичний журнал. — 1975 — № 11. — С. 81—84.
187. Вознюк В. О. Буковинські адреси Ольги Кобилянської: біографічно-краєзнавча монографія / Володимир Оксентійович Вознюк. — Чернівці: Книги-XXI, 2006. — 276с.
188. Возняк М. С. Шевченко і княжна Репніна / Михайло Степанович Возняк. — Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1925. — 118 с.
189. Возняк М. С. Шляхом до «Першого Вінка». Як дійшло до першого жіночого альманаха / Михайло Степанович Возняк. — Львів: Видавець Іван Тиктор, 1937. — 88 с.
190. Возняк М. С. Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич / Михайло Степанович Возняк // Франко І. Статті і матеріали. — 1956. — Зб. 5. — С. 5—131.
191. Возняк М. Кобринська, «вільна любов» і радикали (участь Франка у спростуванні Павлика) / Михайло Возняк // Українське літературознавство. — 1970. — Вип. 10. — С. 113—119.
192. Волинець Л. Українська жіноча преса у минулому / Любов Волинець // Сучасність. — 1974. — № 7/8. — С. 113—127.

193. Волинець Л. Українська жінка на міжнародному форумі в минулому / Любов Волинець // Наше життя. — 1979. — Ч. 5. — С. 3-4; Ч. 6. — С. 5—6; 1980. — Ч. 4. — С. 4-6.
194. Волкова І. О. Жінки у культурно-просвітницькому русі другої половини ХІХ ст. / Ірина Олександрівна Волкова // Держава і право: Юридичні і політичні науки. — 2003. — Вип. 19. — С. 538—543.
195. Волошанська О. В. Жінки в політиці / О. В. Волошанська // Розбудова держави: духовність, екологія, бізнес. — К.: Всеукраїнський Благодійний культурно-науковий фонд Т. Г. Шевченка, Провід ОУН, 1996. — С. 124—126.
196. Волошин І. Чоловік і жінка. Їх законні права та обов'язки супроти себе / Іван Волошин . — Коломия: Запорожець, 1932. — 31 с.
197. Волошина Г. Радянська жінка – активний борець за виконання п'ятирічки / Г. Волошина // Партійне життя. — 1946. — № 2. — С. 42—46.
198. Волошина М. Г. Жінчина-тружениця в десятій п'ятилетке / Марія Тимофеевна Волошина. — К.: О-во «Знание» УССР, 1981. — 19 с.
199. Волянський О. Християнський і антихристиянський світогляд, природна нерівність і залежність жіночого пола / О. Волянський // Католицький Вхід. — 1905. — Т. 12. — Ч. 1. — С. 5—19, 120—139, 246—252.
200. Воробьева Г. В. Деятельность А. М. Коллонтай на Украине и в Крыму / Галина Владимировна Воробьева // Український історичний журнал. — 1982. — № 4. — С. 53—61.
201. Воробьева Г. В. Деятельность партии большевиков по вовлечению трудящихся женщин в борьбу за победу социалистической революции на Украине / Галина Владимировна Воробьева // Научные труды по истории КПСС. — 1982. — Вып. 117. — С. 99—116.
202. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в ХVІ – ХVІІ ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / Ірина Ворончук // Соціум. — 2006. — Вип. 6. — С. 161—201.

203. Воропай М. Динаміка змін в родинній обрядовості українців Північно-Східної Слобожанщини у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / Марина Воропай // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — Вип. 28. — С. 120—126.
204. Ворчакова І. Є. Найвпливовіша роль жінок – політичних лідерів в сучасних державотворчих процесах української держави / І. Є. Ворчакова // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 6. — С. 42—58.
205. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.) / Тамара Василівна Вронська. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 486 с.
206. Гаврилів Б. Роксолана в світі. До 500-річчя від дня народження Роксолани / Богдан Гаврилів.— Івано-Франківськ: Тіповіт, 2004. — 27 с.
207. Гаврилів Б. Роксолана в світі / Б. Гаврилів, І. Миронюк. — Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. — 95 с.
208. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родинної обрядности українцев) / Н. Гаврилюк. — К.: Наукова думка, 1981. — 280 с.
209. Гайова Є. Лемкіське весілля / Євгенія Гайова // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 1. — С. 80—90.
210. Галаган В. Я. Подвиг радянських жінок (1941 – 1945 рр.) / Валентина Яківна Галаган // Знання та праця. — 1984. — № 3. — С. 14—15.
211. Галаган В. Я. Жінки на сторожі миру. Про діяльність Комітету Радянських жінок / Валентина Яківна Галаган // Знання та праця. — 1986. — № 3. — С. 10—12.
212. Галаган В. Я. Патриотки Советской Отчизны / Валентина Яковлевна Галаган. — К.: О-во «Знание» УРСР, 1986. — 16 с.
213. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. — К.: Вища школа, 1986. — 304 с.

214. Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни / Валентина Яківна Галаган // Український історичний журнал. — 1988. — № 12. — С. 52—61.
215. Галаган В. Я. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело / Валентина Яківна Галаган // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. Вип. 31. — К., 1989. — С. 74—79.
216. Галаган В. Я. Женщины столицы Украины – Киева в годы Великой Отечественной войны. — К.: О-во «Знание» УССР, 1990. — 24 с.
217. Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе / Валентина Яковлевна Галаган. — К.: О-во «Знание» УССР, 1990. — 48 с.
218. Галаган В. Я. Жінки-воїни у складі діючої армії при звільненні України від ворога / Валентина Яківна Галаган // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. — 2000. — С. 129—132.
219. Галаган В. Я. Героїзм жінок-воїнів як приклад при проведенні військово-патріотичного виховання серед молоді / Валентина Яківна Галаган // Проблеми освіти. — 2003. — Вип. 33. — С. 264—271.
220. Галаган В. Я. Внесок жіноцтва України в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни / Валентина Яківна Галаган // 60-річчя визволення від фашистських загарбників: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 жовтня 2004). — К.: НПУ, 2004. — С. 86—99.
221. Галайба В. Київські княгині – добротинниці / В. Галайба // Хроніка — 2000. — 1997. — № 17-18. — С. 116—126.
222. Галенко О. Витівки українського орієнталізму: Наукова розвідка про Роксолану та критичні зауваження щодо фільму про неї фахівця з історії Османської імперії / О. Галенко // Критика. — 1999. — № 4. — С. 11—17.
223. Гамаш А. Інтерпретація фольклорного образу відьми в українській літературі XIX ст. / А. Гамаш // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск 27. — Українська фольклористика. — 1999. — С. 120—125.

224. Ганна Барвінок: зб. до 170-річчя від дня народження / ред. В.Шендеровський. — К.: Рада, 2001. — 556 с.
225. Ганжа П. Катерина Білокур. Я буду художником / П. Ганжа // *Визвольний шлях*. — 1998. — № 7. — С. 870—871.
226. Гаско Б.Ю. Жіноча праця на Україні / Гаско Б. Ю. — Х.: Держвидавництво «Господарство України», 1932. — 36 с.
227. Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців / С. Гвоздевич // *Народознавчі зошити*. — 1997. — Зошит 2. — С. 111 — 112.
228. Гвоздевич С. Деякі аспекти допологових звичаїв та обрядів українців Карпат / С. Гвоздевич // *Народознавчі зошити*. — 1998. — № 3.— С. 278—280.
229. Гендер і культура: збірник статей / упоряд. В.Агеєва, С.Оксамитна. — К.:Факт, 2001. — 222 с.
230. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук. – практ. конф. (К., 11 – 13 грудня 2003 р.) / відп. ред. К. М. Левківський. — К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2003. — 300 с.
231. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / відповід. ред. Т. М. Мельник. — К.: Логос, 2001. — 120 с.
232. Гендерна перспектива /упоряд. В. Агеєва. — К.: Факт, 2004. — 256 с.
233. Гендерний аналіз українського суспільства / ред. Т. Мельник. — К.: ПРООН, 1999. — 293 с.
234. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства /[Алексєєва Г., Балакірева О., Бондаровська В. та ін.] — 2-е вид., уточ. — К.: Ін-т соціальних досліджень, 2003. — 129 с.
235. Гендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи. — К.: Sida, 2003. — 104 с.
236. Гендерні відносини в Україні у контексті світового досвіду: історико-правовий аспект: матеріали міжнар. наук. конф. (Луганськ, 1 – 2 листопада 2007 р.) — Луганськ: Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, 2007. — 24 с.
237. Гендерні питання в засобах масової інформації / упоряд. Куц О. — К.: ПРООН, 1997.— 70 с.

238. Гендерні стратегії сталого розвитку України / під ред. Л.С.Лобанової. — К.: Фенікс, 2004. — 428 с.
239. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф (Київ, 11 – 13 грудня 2003 р.) / ред. К.М. Левкіський. — К.: ПЦ «Фоліант», 2003. — 300 с.
240. Георгізова І. Л. Роль жіночих організацій у вирішенні соціально-економічних проблем / Іванна Леонідівна Георгізова // Політичний менеджмент. — 2006. — № 1. — С. 70—72.
241. Георгізова І. Л. Становлення державної політики України щодо забезпечення прав жінок / Іванна Леонідівна Георгізова // Право України. — 2006. — № 10. — С. 106—107.
242. Георгізова І. Ідеологічні засади діяльності "жіночих партій" в Україні / Іванна Георгізова // Борисфен. — 2007. — № 1. — С. 5—6.
243. Герушта О. До питання «жіноча праця» в сучасних соціально-економічних умовах / О. Герушта // Демографія, економіка праці та соціальна політика. — 1999. — Вип. 7. — С. 39—43.
244. Гладка Л. Олена Теліга / Л. Гладка // Наше життя. — 1986. — Ч. 2. — С. 8—10.
245. Глазунов С. В. Українська сім'я в контексті сучасного феміністичного руху / С. В. Глазунов // Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія. — 1998. — Вип. 3. — С. 128—134.
246. Глинка Л. Завдання Католицької акції відносно подружжя та родини / Л. Глинка // Католицька акція. — 1936. — Р. III. — Ч. 2. — С. 11—12.
247. Глиняний В. П. Правове становище жінки України в кінці XIX ст. за звичаєм спадкування / Володимир Павлович Глиняний // Держава и право. Юридичні і політичні науки. — 2001. — Вип. 11. — С. 75—79.
248. Гнатенко С. Надія Віталіївна Суровцева / С. Гнатенко // Слово і час. — 1993. — № 8. — С. 58—59.

249. Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст. / Оксана Степанівна Гнатчук — Чернівці: Вид-во "Рута", 2004. — 297 с.
250. Гнатчук О. С. Гуманітарна спрямованість діяльності українських жіночих організацій на Буковині кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Оксана Степанівна Гнатчук // Філософія та методологія гуманітарних наук: історія, концепції, можливості: матеріали наук. конф. (Чернівці, 20-21 жовтня 2005 р.) / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 287—296.
251. Гнатчук О. С. Соціально-культурна спрямованість жіночих організацій Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Оксана Степанівна Гнатчук // Філософія гуманітарного знання: соціокультурні виміри: матеріали міжнар. конф. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2007. — С. 212—217.
252. Гнатюк В. Рецензія на працю О. Левицького «Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа» / Володимир Гнатюк // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1906. — Т. 73. — С. 214—217.
253. Гнатюк В. Купанє й паленє відьм у Галичині / Володимир Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1912. — Т. XV. — С. 178—201.
254. Гнатюк В. Пісня про покритку, яка втопила дитину / Володимир Гнатюк // Матеріали до української етнології. — 1919. — Т. 19 — 20. — С. 249 — 289.
255. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти / Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1922. — Т. 133. — С. 172 — 224.
256. Гнатюк Д. І. Жінки за державним кермом / Дмитро Іванович Гнатюк. — К., 1936. — 36 с.
257. Гнатюк М. Літературознавча практика Івана Франка і проблеми феміністичної критики // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. — 2004. — Вип. 33. — Ч.1. — С. 20—25.

258. Гнедишева Н. Оволодіння технікою робітницями промисловості УРСР в роки першої п'ятирічки / Н. Гнедишева // Вісник Харківського університету. — 1970. — № 51. — Серія «Історія КПРС». — Вип. 6. — С. 23—28.
259. Говорун Т. Шлюбно-сімейна звичаєвість українців / Тамара Говорун // Вісник Прикарпатського університету. — 2001. — Серія «Педагогіка». — Вип. 6. — С. 92-100.
260. Головаха І. П. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки / Іван Петрович Головаха. — К.: Держполітвидав, 1953. — 211 с.
261. Головаха І. "У відьми корова завжди добра": Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини / І. Головаха // Сучасність. — 1995. — № 5. — С. 103—108.
262. Головін Р. Королівський престол для українки (Жінки-українки на європейських престолах) / Роман Головін // Дзвін. — 1992. — № 9/10. — С. 135—138.
263. Головчанська У. Діяльність товариства "Союз українок" в Галичині / У. Головчанська // Наук. записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. — 1993. — Вип. 2. — С. 15—19.
264. Головчанська У. Діяльність товариства Союзу українок Галичини у 20-30-х рр. / У. Головчанська. — Івано-Франківськ: Облдрук, 1999. — 48 с.
265. Головченко В. Права жінок в Україні: під кутом зору міжнародно-правових стандартів / В. Головченко // Право України. — 1999. — № 7. — С. 38—41.
266. Голубенцева В. Г. Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР / Валентина Григорівна Голубенцева. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977. — 26 с.
267. Голубець М. З життя українського жіноцтва у старому Львові / М. Голубець // Жінка. — 1939. — Ч. 6-7. — С. 5—6.
268. Голубева О. Зміст гендерних стереотипів у сучасних підприємців / О. Голубева // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 232—240.

269. Голубович Л. Анна Ярославна – королева Франції /Л. Голубович // Жіночий світ. — 1968. — Ч. 6/7. — С. 7.
270. Голубовська І. О. Письменниця про себе: "Автобіографія" Наталени Королевої / Ірина Олександрівна Голубовська // Вісник Житомирського пед. ун-ту. — 2002. — Вип. 9. — С. 98—101.
271. Гонюкова Л. Софія Русова як фундатор українського жіночого руху / Лілія Гонюкова // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. — 1997. — № 2. — С. 292—299.
272. Гонюкова Л. Джерельна база вивчення громадсько-політичної та педагогічної діяльності Софії Русової / Лілія Гонюкова // Вісник Київського національного ун-ту. Історія.. — 1999. — Вип. 41— С. 41—43.
273. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух / Лілія Гонюкова / Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 46—49.
274. Гонюкова Л. Жінки в політичній еліті України / Лілія Гонюкова // Жіночий світ. — 2004. — № 3. — С. 9—11.
275. Горбань Н. Копний суд над відьмою / Н. Горбань // Червоний Шлях. — 1925 — № 8. — С. 146—159.
276. Горбатюк Н.М. Роль жінок у благодійності в Одесі першої половини ХІХ століття / Н. М. Горбатюк // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1-2. — С. 195—197.
277. Горбунова О.Г. Запобігання торгівлі жінками / О. Г. Горбунова. — К., Х.: УВС, 2000. — 184 с.
278. Горинь В. Іван Франко і Леся Українка: Відомий епізод "непорозуміння між своїми" / Василь Горинь. — Л.: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1998. — 91 с.
279. Горинь В. Катерина Грушевська (1900 – 1943)... Що стояла на сторожі "огню в світогляді українського народу" / Василь Горинь. — Л.: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. — 114 с.

280. Горобець В. "Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову..." (Жінки в політичній біографії Брюховецького) / Віктор Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 2. — С. 149—164.
281. Горова Ю. Від Катерини до Марії. Еволюція жіночих образів у поезії Т.Шевченка / Юлія Горова // Українська мова і література в школі — 2000. — № 9. — С. 18—22.
282. Горохович А. Мілена Рудницька / Антоніна Горохович // Віднова. — 1984. — Літо-осінь. — С. 34—47.
283. Горський В. С. Рівноапостольна княгиня Ольга / Вілен Сергійович Горський // Святі Київської Русі. — К.: Абрис, 1994. — С. 2—51.
284. Господин А. Княгиня Ольга в легендах / А. Господин // Український голос. — 1988. — Ч. 27. — С.9.
285. Гоцька О. Жінки, що були чимось в його житті (Жінки в житті Тараса Шевченка) / О. Гоцька // Визвольний шлях. — 1989. — Кн. 3. — С. 5—7.
286. Гошовська В. Леся Українка – ідеолог української соціал-демократії / Валентина Гошовська. — Х.: Харківський державний педагогічний ін.-т, 1997. — 97 с.
287. Грабовецький В. В. Роксолана-Хурем та її історична доля / Володимир Васильович Грабовецький. — 2-е вид. — Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 54 с.
288. Грабовська І. М. Чи довго ще квилити «чайці-небозі», або знов про жіночність України / Ірина Миколаївна Грабовська // Сучасність. — 2000. — № 5. — С. 99—114.
289. Грабовська І. М. Жінка в українській політиці та її портрет у ЗМІ / Ірина Миколаївна Грабовська // Філософсько-антропологічні студії — 2001. — Спецвипуск. — С. 210—219.
290. Грабовська І. М. Проблеми і перспективи жінки в сучасній українській політиці / Ірина Миколаївна Грабовська // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 54—59.
291. Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? / Ірина Грабовська // Сучасність. — 2002. — № 6. — С. 71—79.

292. Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917-1921 років / Ірина Грабовська // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — Число 27. — С. 110—117.
293. Грабовська І. Про українську жінку в українській політиці і не тільки / Ірина Грабовська // *Сучасність*. — 2004. — № 3. — С. 82—91.
294. Грабовська І. Стереотипи масової свідомості та проблеми гендерної ідентичності української жінки в політиці / Ірина Грабовська // *Актуальні проблеми слов'янської філології*. — 2004. — Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. — С. 372—377.
295. Грабовська І. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект / Ірина Грабовська // *Сучасність: Часопис незалежної української думки*. — 2006. — № 3. — С. 79—96.
296. Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст / Ірина Грабовська // *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка*. — Серія: Українознавство. — 2007. — Вип. 11. — С. 48—50.
297. Грабовська І. Ladies first: Феномен жіночого політичного лідерства в Україні / І. Грабовська, Л. Кобелянська. — К.: К. І. С., 2007. — 144 с.
298. Грабовська І. Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова) / Ірина Грабовська // *Вісник Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Серія "Українознавство". — 2008. — № 12. — С. 26—28.
299. Грабовська І. Паритетна демократія в Україні: соціальна утопія чи реальна перспектива? / Ірина Грабовська // *Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 21 – 22 квітня 2009 р.): матеріали доповідей і виступів*. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — Ч. V. — С. 93—94.
300. Гребінка Б. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішової) / Борис Гребінка. // *Літературно-науковий вісник*. — 1901. — Т. 14. — Ч. II. — С. 167—173.

301. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской Империи (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. — О.: Астропринт, 2007. — 280 с.
302. Гречуха М. С. Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок / Михайло Сергійович Гречуха. — К.: Укрполітвидав, 1947. — 40 с.
303. Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві / Марина Гримич // Етнічна історія народів Європи. — 2000 — Вип. 7. — С. 16—21.
304. Гримич М. Сім'я і шлюб / Марина Гримич // Українська етнологія: навчальний посібник / за ред. В. Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — С. 220—359.
305. Гриневич Я. Катря Гриневичева. Біографічний нарис / Я. Гриневич. — Торонто: Гомін України, 1968. — 93 с.
306. Грицай О. Олена Теліга / О. Грицай // Жіночий світ. — 1954. — Ч. 2. — С. 3.
307. Гриценко А. П. Євгенія Бош (1879-1925) / А. П. Гриценко, Ж. П. Тимченко. — К.: Держполітвидав України, 1964. — 92 с.
308. Гриценко В. Спокута за крадене щастя чи одвічний подвиг матері? Поема "Наймичка" та одноіменна повість Т. Шевченка під новим кутом зору / В. Гриценко // Українська мова і література в школі. — 2000. — № 1. — С. 27—29.
309. Грицяк Н. В. Гендерна політика в Україні: історичні аспекти та сучасні проблеми формування і реалізації (соціально-правовий статус жінки в українській історії) / Наталія Вітіславна Грицяк // Вісник Української Академії державного управління. — 2001. — № 1. — С. 297—307.
310. Грицяк Н. В. Фемінізм як джерело гендерної теорії / Наталія Вітіславна Грицяк // Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. — 2003. - № 3. — С. 465-472.
311. Грицяк Н. В. Проблеми трансформації державного механізму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні / Наталія Вітіславна Грицяк // Управління сучасним містом. — 2003. — № 1 / 3. — С. 26—33.

312. Грицяк Н. В. Теоретичні засади гендерної політики / Наталія Вітіславна Грицяк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 1. — С. 322 — 328.
313. Грицяк Н. В. Принципи державного управління гендерною політикою: демократизм, законність, оптимізація, випереджальний стан, поділ влади / Наталія Вітіславна Грицяк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 2. — С. 81—88.
314. Грицяк Н. В. Підходи і методи державного управління у сфері гендерної політики / Наталія Вітіславна Грицяк // Управління сучасним містом. — 2004. — № 7-9. — С. 131—139.
315. Грицяк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми, теорії, методології, практики / Наталія Вітіславна Грицяк. — К.: НАДУ, 2004. — 382 с.
316. Грицько-Григоренко О. Справа вищої жіночої освіти / О. Грицько-Григоренко // Рідний край. — 1908. — № 39. — С. 4—6.
317. Грінченко Б. Д. Поет жіночого горя: О. М. Кулішева (Ганна Барвінок). Біографія, характеристика творчості / Борис Дмитрович Грінченко // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т.11. — С. 185—202.
318. Гросберг-Наконечна О. «Будеш другою Степанівною» Спогади повітової провідниці юначок ОУН / О. Гросберг-Нконечна // Галицький собор. — 1993. — № 1. — С. 10-16.
319. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Катерина Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1927. — Вип. 1 — 3. — С. 9 — 45.
320. Грушевський М. Про права жінок / Михайло Грушевський // Село. — 1909. — № 12.
321. Губаржевський І. Людмила Старицька-Черняхівська – борець за молоду Україну / Іван Губаржевський // Нові дні. — 1970. — Ч. 12. — С. 38—52.

322. Гулько Я. Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) / Я. Гулько // Людина і світ. — 1991. — № 8. — С. 22—29.
323. Гуменюк М.П. До характеристики бібліографічної діяльності Х.Д. Алчевської / Михайло Прокопович Гуменюк. — К.: Наукова думка, 1965. — 54 с.
324. Гундорова Т. Деконструкція і гендер / Тамара Гундорова // Філософська думка. — 2001. — № 1. — С. 81—90.
325. Гундорова Т. Леся Українка: християнство – екзистенціалізм – фемінізм / Тамара Гундорова // Слово і час. — 1996. — № 8-9. — С. 19—29.
326. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Тамара Гундорова. — К.: Критика, 2002. — 272с.
327. Гуржій О. "Іван носить плахту, а Настя – булаву"? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / Олександр Гуржій // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2002. — Вип. 1. — С. 219—230.
328. Гурко С. Жінки в літературних творах В. Винниченка / С. Гурко // Наше життя. — 1981. — Ч. 9. — С. 12—13.
329. Гутиря С. «Більш, ніж меч і огонь...» Жінки в житті та інтимній ліриці Івана Франка / Сергій Гутиря // Вітчизна. — 2005. — № 1 / 2. — С. 164—165.
330. Гушинець Н. О. Архівні джерела про підготовку жіночих кадрів для народного господарства УРСР (1933-1941) / Н. О. Гушинець // Архіви України. — 1984. — № 2. — С. 46—52.
331. Гушинець Н. О. Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933-1941) / Н. О. Гушинець // Український історичний журнал. — 1984. — № 3. — С. 102—105.
332. Гушинець Н. О. З досвіду діяльності Компартії по залученню жінок до оборонно-масової роботи (1933 – 1941) / Н. О. Гушинець // Вісник Київського ун-ту. Актуальні питання історії КПРС. — Вип. 18. — К., 1985. — С. 25—29.
333. Давид І. «Суд» над Оленою Степанів / І. Давид // Україна в минулому. — 1994. — Вип. 3. — С. 106—113.
334. Давидович М. Історичний нарис української жіночої преси / М. Давидович

// Жіночий світ. — 1970. — Ч. 10. — С. 2—4.

335. Данилейко В. Міф Марії Приймаченко / В. Данилейко // Образотворче мистецтво. — 2004. — № 3. — С. 51—55.

336. Данченко Н.И. Равноправие женщин подлинное и мнимое / Н. И. Данченко, В. А. Монастырский.— К.: Политиздат Украины, 1979. — 112 с.

337. Данченко Н. И. Правовая охрана труда женщин в СССР / Николай Иванович Данченко. — К.: Наукова думка, 1985. — 156 с.

338. Данченко Н. И. Охрана прав и интересов советских женщин / Николай Иванович Данченко. — К.: О-во «Знание» УССР, 1987. — 48 с.

339. Данченко М. І. Проблеми праці і охорони здоров'я жінок / Микола Іванович Данченко // Радянське право. — 1990. — № 3. — С. 45—49.

340. Дармограй Н. М. Культура гендерної рівності в політиці / Наталія Миколаївна Дармограй // Збірник наукових праць УАДУ. — 2001. — Вип. 2. — С. 276—287.

341. Дармограй Н.М. Культура державотворення в Україні: гендерний аспект Наталія Миколаївна Дармограй // Статистика України. — 2002. — № 1. — С. 29—34.

342. Дашковська О. Гендерна рівноправність в історичному ракурсі / О. Дашковська // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 4. — С. 178—186.

343. Дашковська О. Р. Державні гарантії і шляхи активізації участі жінок у політичному житті України: загальнотеоретичні питання / О. Р. Дашковська // Проблеми законності. — 2003. — Вип. 59.— С. 8—13.

344. Дей О. "Ой глубокий колодезю, золоті ключі..." Нове про діяльність М. Вовчок в Києві / О. Дей // Київ. — 1983. — № 12. — С. 140—143.

345. Дейнега І. І. Формування поглядів на проблему жіночої емансипації в українському суспільстві / Ірина Іванівна Дейнега // Науковий вісник АН ВШ України. — 2001. — № 24. — С. 32—40.

346. Дейнега І. І. Національно-просвітницька діяльність українських жінок наприкінці ХІХ ст. / Ірина Іванівна Дейнега // Наукові записки АН ВШ України. — 2002. — С. 219—226.
347. Денисюк І. Амазонки на Поліссі / Іван Денисюк. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — 27 с.
348. Денисюк С. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера / Світлана Денисюк // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 106—113.
349. Деркач М. Ті, що творили "Перший вінок" / М. Деркач // Жінка. — 1937. — Ч. 8/9. — С.2—4.
350. Децик В. Важливе місце української жінки в суспільстві / В. Децик // Визвольний шлях. — Р. 50. — № 6. — С. 677—685.
351. Джеджула Ю. Три імені київської княгині / Юрій Джеджула // Політика і час. — 1995. — № 10. — С. 73—76.
352. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції / Оксана Володимирівна Джус. — Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника, 2002. — 260 с.
353. Дзерович М. Перед Жіночим Конгресом / Маркіян Дзерович //Католицька акція. — 1934. — Р.І. — Ч.1. — С. 6—8.
354. Дзерович М. Після українського Жіночого Конгресу / Маркіян Дзерович // Католицька акція. — 1935. — Р. II. — Ч. 1. — С. 9—12.
355. Дзерович М. Наше становище (На маргінесі подій в Головному Відділі "Союзу Українок" / Маркіян Дзерович // Католицька акція. — 1936. — Р. III. — Ч. 1. — С. 12—15.
356. Дзерович М. Більшовизм і родина / Маркіян Дзерович // Католицька акція. — 1937. — Р. IV. — Ч. 1-3. — С. 22—28.
357. Дзюба І. У світі думки Лесі Українки: лекцій до 135-річчя від дня народження / Іван Дзюба. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2006. — 40 с.
358. Диба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Диба. — К.: Основні цінності, 2003. — 174 с.

359. Дибко У. Згадаймо Наталену Королеву / У. Дибко // Наше життя. — 1983. — Ч. 7. — С. 4—5.
360. Дионесов С.М. Из истории высшего женского образования в России / С. М. Дионесов // Очерки истории высшего медицинского образования и научной медицинской школы на Украине. — К.: Здоров'я, 1965 — С. 261—268.
361. Диса К. Роль родини в українських судах про чари / Катерина Диса // Соціум: Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип. 5. — С. 185—196.
362. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття / Катерина Диса. — К.: Критика, 2008. — 302 с.
363. Ділові жінки і сім'я: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 лютого 2005 р.) / Громадська організація «Конгрес ділових жінок України», Спілка жінок України; Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» / відп. ред. В. І. Астахова. — Х.: Вид-во НУА, 2005. — 92 с.
364. Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. — 1999 — № 5. — С. 71—86.
365. Дмитрієва Л. Інститут сім'ї в епоху соціальних трансформацій українського суспільства / Л. Дмитрієва // Збірник наук. праць Національної академії державного управління при Президентіві України. — 2003. — № 2. — С. 528—532.
366. Дмитрієнко М. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі / Марія Дмитрієнко // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: збірник наукових праць. У 2-х частинах. — Ч. I. — К.: НАН України; Ін-т історії України, 1995. — С. 5-28.
367. Добров Г.М. Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок) / Г. М. Добров, А. С. Теплякова. — К.: Тов-во "Знання" УРСР, 1969 — 48 с.
368. Добровольська В. Деякі питання історії розвитку жіночої освіти Півдня України на початку ХХ ст. / В. Добровольська // Педагогіка і психологія. — 2007. — № 2. — С. 139—150.
369. Добровольська В. Становлення та діяльність приватної Харківської недільної школи Х. Д. Алчевської / В. Добровольська // Рідна школа. — 2007. — № 7/8. — С. 62—64.

370. Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI – XIII в. / Владимир Долгов // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2002. — Вип. 1. — С. 205—215.
371. Документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів у музеях, установах Волині: каталог-довідник / уклад. Т. Я. Данилюк-Терещук. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 136 с.
372. Доманицька В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні / В. Доманицька // Нова громада. — 1906. — С. 64—78.
373. Домбровская Л. Ф. Историография борьбы партии большевиков за вовлечение женских масс в революционное движение в годы первой буржуазно-демократической революции в России / Л. Ф. Домбровская // Научные труды по истории КПСС. — 1986. — Вып. 139. — С. 113—119.
374. Доній Н. Є. Гендерний підхід до аналізу масової культури // Вісник Чернігівського педагогічного ун-ту. Сер. Філософські науки. — 2003. — Вип. — С. 22—27.
375. Донцов Д. І. Леся Українка / Дмитро Іванович Донцов // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Кн. 4-5. — С. 182—184.
376. Доровська О. В. Роль жінки в сім'ї та суспільстві: духовний аспект / О. В. Доровська // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1-2. — С. 23—25.
377. Дорошенко В. Іван Франко й емансипація українського жіноцтва в Галичині / Володимир Дорошенко // Жіночий світ. — 1956. — Ч. 5. — С. 7.
378. Дражевська Л. Жінки-вчені / Л. Дражевська // Наше життя. — 1960. — Ч. 4. — С. 3—4.
379. Дражевська Л. Українські жінки в науці / Л. Дражевська // Наше життя. — 1962. — Ч.3. — С. 3—4.
380. Дражевська Л. Олена Пчілка – зірка українського відродження / Л. Дражевська // Жіночий світ. — 1975. — Ч. 10. — С. 4—7.
381. Дражевська Л. Українські жінки в науці / Л. Дражевська // Наше життя. — 1984. — Ч. 3-4. — С. 18—20, 1985. — Ч.5. — С.7.

382. Драй-Хмара М. Леся Українка: Життя і творчість / Михайло Драй-Хмара. — К.: Держвидав України, 1926. — 156 с.
383. Драч О. О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.. — 2008. — Вип. 15. — С. 351—360.
384. Дроботько Н. Від Рогатину до Палацу Топкапи в Стамбулі / Н. Дроботько // Українська культура. — 1997. — № 1. — С. 30—31.
385. Дрофань Л. А. Берегиня. Життєві і творчі біографії О. Пчілки / Любов Анатоліївна Дрофань. — К.: Молодь, 2004. — 206 с.
386. Друзь Е. В. Социальное положение женщины в обществе / Елена Валерьевна Друзь. — Х.: Консум, 2001. — 424 с.
387. Дудукалов С. М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918 – 1920 рр.) / Сергій Миколайович Дудукалов // Український історичний журнал. — 1986. — № 5. — С. 130 — 135.
388. Думою і серцем завжди з Україною: матеріали наук.-практ. конфю, присвяченої 96-й річниці від дня народження Ірени Книш (Львів, 11 червня 2005 р) / упоряд. Г. М. Гульчій. — Львів: Каменяр, 2006. — 80 с.
389. Дурилін С. М. Марія Заньковецька. 1860-1934. Життя і творчість / Сергій Миколайович Дурилін. — К.: Мистецтво, 1955. — 520 с.; друге видання — К.: Мистецтво, 1982. — 447 с.
390. Дутчак П. Українське жіноцтво в національно-культурному житті Галичини к. ХІХ – поч. ХХ ст. / Парасковія Дутчак // Питання історії України. — 1999. — Т. 3. — С. 116—128.
391. Дутчак П. Становлення і розвиток жіночої преси в Західній Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / Парасковія Дутчак // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. — 2002. — Вип. 123—124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — С. 99—108.
392. Дутчак П. З історії просвітницько-оздоровчої діяльності "Союзу українок" у Західній Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Парасковія Дутчак // Науковий вісник

Чернівецького держ. ун-ту. — 2004. — Вип. 229—230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — С. 48—52.

393. Дутчак П. Товариство "Рідна школа" крізь призму західноукраїнського жіночого руху (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Парасковія Дутчак // Часопис української історії. — 2004. — Вип. 1. — С. 68—75.

394. Дутчак П. Витоки українського жіночого руху в Галичині (середина 80-х — кінець 90-х років ХІХ ст.) / Парасковія Дутчак // Мат-ли V Буковинської Міжнар. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного ун-ту ім. Юрія Федьковича (Чернівці, 29 вересня 2005 р.). — Т. 1: Історія України. Краєзнавство. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2005. — С. 139—143.

395. Дутчак П. Проблеми бідності та неписьменності у національному жіночому русі Західної України (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Парасковія Дутчак // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — 2005. — Т. 10—11. — С. 119—128.

396. Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1730-1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії) / Олег Дух // Соціум: Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип. 5. — С. 59—70.

397. Духопельников В. М. Княгиня Ольга / Владимир Михайлович Духопельников. — Х.: Фолио, 2009. — 123 с.

398. Дучимінська О. Від самого початку / Ольга Дучимінська // Жіноча доля. — 1934. — Ч. 12/13. — С. 13.

399. Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка / Ольга Дучимінська. — Коломия: Сова, 1934 — 34 с.

400. Дядюк М. Жіночй рух на Гуцульщині: суспільно-політичний аспект / Мирослава Дядюк // Історія Гуцульщини. Т. 5. — Л.: Логос, 2000. — С. 107—134.

401. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / [упоряд. О. М. Руднева, О. Р. Дашковська, наук. ред. А. П. Гетьман]. — Х.: Право, 2000. — 196 с.

402. Етерович М. Християнська сім'я – відповідь на сучасну кризу / М. Етерович // Дух і літера. — 2002. — № 9-10. — С. 78—83.
403. Єршова Л.М. Духовна жіноча освіта на Волині (сер. XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Єршова // Шлях освіти. — 2000. — № 4. — С. 41—45.
404. Жаворонко О. І. Рідна мати моя. Про роль жінки-матері / Олександра Іллівна Жаворонко — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1963. — 40 с.
405. Жебылев Н. Г. Исторический очерк деятельности Харьковского Института Благородных девиц за 100 лет его существования (с 1812 по 1912-й год) / Николай Георгиевич. — Х.: «Печатное дело», 1912. — 119 с.
406. Женский труд на Украине: [сб. статей / под ред. М. Кустелян]. — Полтава: Вопросы труда, 1926. — 89 с.
407. Женское движение в Украине на переломе от тоталитаризма к демократии: Международный Женский Конгресс: Тезисы основных докладов — Х.: Женский городской клуб "Мирослава", 1995. — 25 с.
408. Жеребкина И. Женское Политическое Бессознательное: Проблема Гендера и Женское Движение в Украине / Ирина Жеребкина. — Х.: Ф-Пресс, 1996. — 376 с.
409. Жеребкина І. Феміністська теорія 90-х років: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктивності / Ирина Жеребкина // Філософська думка. — 2000. — № 6. — С. 56—71.
410. Життя і страждання святої великомучениці Варвари. — К.: Київська правда, 1988. — 33 с.
411. Жінка в боротьбі за світовий Жовтень: бібліографічний покажчик літератури з життя жінки за часів царату; жінка в революційному рухові та на різних ділянках соціалістичного будівництва / під заг. ред. Б. Фельдштейна. — Х.: Вид-во книжкової палати УРСР, 1935. — 33 с.
412. Жінка в громадянській війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917 – 1920 рр.: зб. нарисів / підгот. І. Разгон, В. Горбункова, А. Мельник. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1938. — 242 с.

413. Жінка в історії : [навч. хрестоматія для студ. іст. та гуманіт. ф-тів ун-тів /уклад. О. Маланчук-Рибак].— Л.: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. — 336с.
414. Жінка в мистецтві / наук. ред. О. Маланчук-Рибак. — Л.: Наукове товариство ім. Шевченка, 2008. — 180 с.
415. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., (К., 3-4 грудня 1999 р.) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, М-во культури та туризму, Міжнар. організація "Жінки в науці", Український центр гендерної освіти при НТУУ "КПІ". — К.: Холс, 1999. — 289 с.
416. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. (К., 5-6 липня 2002 р.) / Громадська організація "Жінки в науці", Міжнародна організація "Жіноча Громада", Український центр гендерної освіти при НТТУ "КПІ"— К.: Холс, 2002. — 352 с.
417. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли Міжнародної наук.-практ. конференції "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє" та Другої Міжнар. наук.-практ. конф. "Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук" (К., 3-5 листопада 2005 р.) / Громадська організація "Жінки в науці", Міжнародна організація "Жіноча Громада", Український центр гендерної освіти при НТТУ "КПІ" та ін. — К.:Холс, 2005. — 398 с.
418. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє", присвяченої 130-річчя вищої освіти жінок в Україні (6-8 листопада 2008 р., Київ). — К., 2008. — 314 с.
419. Жінка в науці та освіті України XIX – XX ст.: навчальна програма курсу / уклад. М.Палієнко. — К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. — 34 с.
420. Жінка в парохії в апостольських часах. — Львів: Накладом Архієпархіального ін.-ту, 1936. — 43 с.
421. Жінка в Україні. Президенту України, Верховній Раді, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади [аналітичні розробки,

- пропозиції наукових і практичних працівників: міжвідомчий наук. зб. /за ред. А. І. Комарової та ін.]. — К.: Наук. дослідний ін-т "Проблеми людини" — 2001. — Т. 23. — 648 с.; 2004. — Т. 30. — 458 с.
422. Жінка і демократія: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (К., 2 – 5 травня 1995 р.) / ред. Т. Мельник / Міжнародна організація «Жіноча Громада». — К.: Жіноча Громада, 1995. — 182 с.
423. Жінка і підприємництво: матеріали міжнар. наук.-практ. конф (Донецьк, 25-27 вересня 1997 р.) / ред. Л.О. Горова. — Донецьк: ІЕП НАН України, 1999. — 199 с.
424. Жінка на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: зб. матеріалів Всеукр. Конгресу жінок (Київ, 21 – 23 травня 1998 р.) / ред.. В. І. Довженко. — К.: НВФ «Студцентр», 1998. — 182 с.
425. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України: матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005 р.) / ред. Я.Свердлюк, С. Оксамитної. — К.: Атіка, 2006. — 272 с.
426. Жінки в приватному секторі економіки України / [Руднєва О. М., Пищуліна О. М., Кочемировська О. О., Орлова Н. О.]. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. — 154 с.
427. Жінки – вчені Києва / голова ред. кол. Л. Нестеренко. — К.: Громадська організація «Жінки в науці», 2003 — 312 с.
428. Жінки за духовну безпеку суспільства: матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (Харків, 11-12 червня 1999 р.) / Харківський гуманітарний інститут «Народна українська академія / ред. В. І. Астахов. — Х.: Харківський гуманітарний інститут «Народна українська академія, 1999. — Ч. 1. — 143 с.; Ч. 2. — 67 с.
429. Жінки на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: зб. матеріалів Всеукр. конгресу жінок (К., 21-23 травня 1998 р.). — К.: НВЦ «Студцентр», 1998. — 184 с.
430. Жінки на ринку праці України: матеріали національної тристоронньої конф. (Міжнародне Бюро Праці, Мінсім'ямолодь України, УІСД) «Жінки на ринку праці України (К., 17–18 лютого 1998) — К.: Спілка жінок України, 1998. — 153 с.

431. Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / ред. М. М. Підтиченко. — К.: Політвидав України, 1971. — 187 с.
432. Жінки України : біографічний енциклопедичний словник / [голов. ред. Орлик М.А., уклад. Л.Г. Андрієнко]. — К.: Фенікс, 2001 — 560 с.
433. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ. 4-5 листопада 1995) / НДІ «Проблеми людини». — Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1996. — 107 с.
434. Жінки України: сучасний статус і перспективи: тези доповідей на міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 – 24 червня 1995) / Спілка жінок України, НДІ «Проблеми людини». — К.: ІСДО, 1995. — 383 с.
435. Жіноче серце сповнене любові: Нариси про киянок-учасниць бойових дій в Афганістані (та збройних конфліктах в інших країнах) / упоряд. Г. А. Архипенко. — К.: АДЕФ — Україна, 2006 — 124 с.
436. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса 27 -29 жовтня 1994) / Одеська держ. академія харчових технологій. — К.: ІСДО, 1994. — 278 с.
437. Жіночі організації в Україні: [довідник / упоряд. О. І. Сидоренко]. — К.: Центр інновацій та розвитку, 2001. — 376 с.
438. Жіночі організації та ініціативи в Україні: довідник. — К.: Інформаційно-консультативний Жіночий центр, 1996. — 98 с.
439. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / ред. Л. О. Смоляр. — Одеса: АстроПринт, 1999. — 440 с.
440. Жовтуля І. Від літератури до фемінізму: Н. Кобринська і жіночий рух / І. Жовтуля // Сучасність. — 2002. — № 11. — С. 84—89.
441. Жук Є. Роля жінки в житті нації / Є. Жук // Визвольний шлях. — 1963. — Кн. 10. — С. 1161—1163; 1971. — Кн. 12. — С. 424—426.
442. Жуковська С. Із похорон Ольги Кобилянської / С. Жуковська // Наше життя. — 1964. — Ч.1. — С. 7—8.
443. Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості

- української людини / Микола Григорович Жулинський. — Луцьк: Медіа, 1999. — 103 с.
444. Жулинський М. Г. Олег Ольжич і Олена Теліга: Нариси про життя і творчість. Вибрані твори / Микола Григорович Жулинський. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. — 144 с.
445. Журженко Т. Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине / Татьяна Юрьевна Журженко. — Х.: Фолио, 2001. — 240 с.
446. Заборна С. П. Соломія Крушельницька – просто жінка (деякі риси до портрету) / С. П. Заборна // Сб. науч. трудов Харьковського ин-та соціального прогресса. — 2001. — Вып. 6. — С. 219—222.
447. Загорська А. Індустріалізація і трудяща жінка / Загорська А. — Харків: Держвидавництво «Український робітник», 1930. — 74 с.
448. Загурская Н. От "пор'ядної львівської пані" до "bitches get everything": гендерные стратегии в современной женской украинской литературе // Гендерные исследования. — 2007. — № 1(15). — С. 256—271.
449. Задорожная Л. А. Деятельность Компартии Украины по развитию общественно-политической активности женщин / Л. А. Задорожная // Научные труды по истории КПСС. — 1988. — Вып. 150. — С. 92—97.
450. Заєць О. З історії приватної жіночої гімназії О. Ф. Плетнєвої / О. Заєць // Київська старовина. — 2006. — № 4. — С. 55—60.
451. Зайцева П. Жінка в творчості Шевченка // Жінка. — 1939. — Ч. 5. — С. 12—13.
452. Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині / Віра Володимирівна Зайченко // Український історичний журнал. — 1984. — № 3. — С. 91 — 94.
453. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посібник для студ. пед. спец. вузів. 3-е вид. доп. і перероб / Іван Васильович Зайченко. — Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2006. — 263 с.

454. Заковоротний Д. И. Ах война, что ты, подлая, сделала: исторический очерк о женщинах Николаевщины в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов / Д. И. Заковоротний. — Николаев: ЧП Гудым И. А., 2005. — 184 с.
455. Залізняк О. З моїх спогадів про Олену Степанів / О. Залізняк // Наше життя. — 1964. — Ч. 1. — С. 10.
456. Залізняк О. Світова федерація українських жіночих організацій / О. Залізняк.— Торонто: Новий шлях, 1987. — 183 с.
457. Залізнякова О. Жіноча преса / О. Залізнякова // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. — Львів: НТШ, 1994. — Ч. 2. — С. 691—693.
458. Захарук Д. В. Нова українська родина / Дмитро Васильович Захарук. — Снятин: Фірма «Прут Принт», 2000. — 168 с.
459. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц / Михаил Моисеевич Захарченко. — К.: Типография Кульженко, 1907. — 174 с.
460. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини ХІХ століття / А. Заярнюк // Україна модерна. — 2000. — Ч. 4-5. — С. 50—80.
461. Зборовская Е. Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин / Елена Зборовская // Проблемы філософії. — 1989. — Вип.79. — С. 44—50.
462. Зборовська Н. Жіноче письмо на порубіжжі віків / Ніла Зборовська // Слово і час. — 2004. — № 2. — С. 32—38.
463. Звитяжниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої вітчизняної війни / [Сафонова Е. В., Галаган В. Я., Данилко Г. В., Сільченко З. О.]. — К.: Україна, 1995. — 247 с.
464. Зеленська Л. І. Ганна Барвінок: Життєпис на основі епістолярної спадщини — Чернігів, 2001. — 130с.
465. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Неоніла Іванівна Здоровега. — К.: Наукова думка, 1974. — 159 с.
466. Зеленчук І. Про богородиць / Зеленчук І. — Х.: Пролетарій, 1930. — 16 с.

467. Зеленчук І. П. Сектантство і релігійна жінка / Зеленчук І. П. — Х.-К.: Державне видавництво України, 1930. — 56 с.
468. Зеленчук І. П. Чому жінка релігійніша від чоловіка / Зеленчук І. П. — Х.-К.: Державне видавництво України, 1930. — 77 с.
469. Зельська І. Українська вишивка: Найконечніші інформації / Іванна Зельська.— Вінніпег, Торонто: Harmony Printing Limited, 1981. — 92 с.
470. Зеров М. Леся Українка. Критично-бібліографічний нарис / Микола Зеров. — Х.-К.: Книгоспілка, 1924.— 64 с.
471. "Зоре моя вечірня..." Т. Г. Шевченко й одвічна жіноча тайна / упоряд. В. А. Оваденко. — К.: Видавничий дім "Слов'янський град", 2002. — 136 с.
472. Зиков А. Г. Ентузіастки за верстатам / Зиков А. Г. — Х.: Держвидав України, 1930. — 48 с.
473. Злобина Т. "Женское искусство" в Украине. Формирование женской субъективности в изменяющейся культуре / Т. Злобина // Гендерные исследования. — 2007. — № 2 (16). — С. 50—68.
474. Злупко С. М. Сумління голос: А. І. Павлик – перша жінка – соціалістка на Прикарпатті / Злупко С. М. — Л.: Каменяр, 1989. — 86 с.
475. Золотова В. Активістка в громадських організаціях (на матеріалах Харкова) / Золотова В. — Х.: Український робітник, 1929.— 68 с.
476. Золотухін Г. Молитва жінці, жінка в молитві / Г. Золотухін // Соціальна психологія. — 2004. — № 2. — С. 161—178.
477. Іван, Єпископ-помічник львівський. Жіночий рух у світлі папської енцикліки про "Християнське подружжя" "Casti connubii" з 1930 р. / Іван, Єпископ-помічник львівський // Католицька акція. — 1935. — Р. II. — Ч. 2. — С. 1—8.
478. Іванків Є. Україна під могутнім Покровом своєї небесної захисниці / Є. Іванків // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5-6. — С. 86—92.
479. Іванченко Р. П. Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль / Раїса Петрівна Іванченко. — К.: Логос, 2002. — 44 с.
480. Іващенко О. Про розвиток жіночого підприємництва в Україні / Ольга Іващенко // Філософська і соціологічна думка, 1994. — № 1-2. — С. 250—254.

481. Іващенко О. Участь жінок у політиці України (соціологічні спостереження) / Ольга Іващенко // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 69—72.
482. Івченко Ю. Історичний аналіз ролі жінки в суспільстві // Економіка. Фінанси. Право. — 2007. — № 4. — С. 25—28.
483. Ільєнко І. О. З порога смерті: Зінаїда Тулуб у тенетах ежовсько-береївських людоловів / Іван Олександрович Ільєнко // Ільєнко І. О. У жорнах репресій. — К.: Веселка, 1995. — С. 262—289.
484. Ісаєвич Я.Д. Сімейний побут. Становище жінки (XIII – XV ст.) / Я. Д. Ісаєвич, О. Р. Федорів // Історія української культури. В 5 книгах. – К.: Наукова думка, 2001. — Кн. 2. — С. 137—151.
485. Ісакова Н. Гендерні збіги та відмінності в оцінках українських підприємців / Наталія Ісакова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2. — С. 144—153.
486. Ісакова Н. Підприємці-жінки в Україні: шлях у бізнес / Н. Ісакова, Л. Кавуненко, Ф. Велтер, Д. Смоллбоун // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 146—155.
487. Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / упоряд. Г.Дацюк. – К.: Спадщина, 2007. — 224 с.
488. Исторический очерк Золотоношскаго Багославскаго Женскаго монастыря Полтавской епархіи / сост. И.Авраменко. — Полтава: Б. и., 1914. — 173 с.
489. Її зоря повік буде ясна: матеріали наук. конф. до 135-річчя від дня народження Лесі Українки (Новоград-Волинський, 25 лютого 2006 р.) / упоряд. В.О.Римська. — Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2006. — 296 с.
490. Кабачинська С. І. Щоденник революції / Світлана Іллівна Кабачинська. — Хмельницький: Тов. "Поліграфіст", 2005. — 275 с.
491. Каліновський О. Жінки за державним кермом / Каліновський О. — К.: Радянське будівництво і право, 1937. — 34 с.
492. "Камінний господар" Лесі Українки та феномен середньовіччя: [зб. наук. праць / ред. Я. Поліщук, А. Криловець]. — Рівне: Перспектива, 1998. — 101 с.

493. Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы / Карагодская М. — Х.: Пролетарий, 1929 — 46с.
494. Кармазіна М. С. Леся Українка / Марія Степанівна Кармазіна. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. — 416 с.
495. Карпов М. О. Дочки великої бурі на Україні / Микола Олексійович Карпов. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. — 32 с.
496. Касаткіна Ю. В. Жіноча субкультура та гендерні стосунки в Україні за часів радянської влади (1917 – 1991) / Ю. В. Касаткіна // Історичні записки. — 2007. — Вип. 17. — С. 60—66.
497. Каспрук В. Участь жінок у світовій політиці та українські реалії / Віктор Каспрук // Сучасність. — 2007. — № 4/5. — С. 119—128.
498. Кастеллі Є. Ю. В країні здійсненої мрії. Про рівноправність жінок в радянському суспільстві / Єлизавета Юхимівна Кастеллі. — К.: Політвидав України, 1979. — 119 с.
499. Катан О. І. Паритетна демократія, гендерна політика. Проблеми і перспективи розвитку / Ольга Іванівна Катан // Грані. — 1999. — листопад — грудень. — С. 116—120.
500. Катан О. І. Вибори 2002 року та аналіз участі в них жінок / Ольга Іванівна Катан // Грані. — 2002. — № 6. — С. 107—112.
501. Катан О. І. Проблеми забезпечення гендерного паритету в Україні / Ольга Іванівна Катан // Грані — 2003. — липень-серпень. — С. 137—142.
502. Катерина Білокур очима сучасників: [спогади, есеї, розвідки, з архіву художниці / упоряд. М.Ф.Кагарлицький]. — К.: Томіріс, 2000. — 431 с.
- Катерина Білокур: [фотокнига / авт. вступ. ст. Н.Розсошинська, О.Федорук]. — К.: Спалах, 2001. — 128с.
504. Катерина Василівна Білокур: [альбом / упоряд. та вступна стаття В.Нагая]. — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної культури УРСР, 1959 — 17 с.

505. Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової / Володимир Анатолійович Качкан // Українське народознавство в іменах. Ч. I. — К., 1994. — С. 151—159.
506. Качкан В. «Визначна сила педагогічна...» (літературна силуетка Костянтини Малицької) / Володимир Качкан // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. Кн. 2. — Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «ВІК», 1996. — 146-160.
507. Качор М. Мама Івана Франка / М. Качор // Жіночий світ. — 1958. — Ч. 7-8. — С. 2-3.
508. Кашуба М. В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні / М. В. Кашуба // Київська Русь: культура і традиції. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 84—88.
509. Кеніна М. І. Серце кликало до бою: Спогади партизанської розвідниці / Марія Іванівна Кеніна — К.: Політвидав України, 1985. — 47 с.
510. Кесіора Н. Законодавче забезпечення прав жінок в Україні: декларація і реальність / Наталія Кесіора // Людина і політика. — 1999. — № 6. — С. 61—64.
511. Кирилюк С. Д. Ольга Кобилянська і світова література / Світлана Дмитрівна Кирилюк. — Чернівці : Рута, 2002. — 172с.
512. Кирильчук М.С. Місія жінки – одухотворити та оздоровити людство / М. С. Кирильчук // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. "Духовна культура як домінанта українського життєтворення (К., 22-23 грудня 2005 р.) / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К.: ДАКККиМ, 2005. — Ч.2. — 234—237.
513. Кирчів Р. Сімейні звичаї та обряди / Роман Кирчів // Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. — Л.: Свічадо, 1994. — С. 141—356.
514. Кирчів Р. Катерина Грушевська – дослідниця й едитор української народної думки / Роман Кирчів // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 150—153.
515. Кисілевська О. О рівні права // Олена Кисілевська // Жіноча доля. — 1926. — Ч. 10. — С. 2—3.
516. Кисілевська О. Слово до жіноцтва / Олена Кисілевська // Жіноча доля. — 1927. — Ч.11. — С. 3—5.

517. Кисілевська О. Як вести працю в жіночих гуртках / Олена Кисілевська // Наш світ. Альманах "Жіночої долі". — 1927. — С. 170—173.
518. Кисілевська О. Пробудження громадянської свідомості в нашого жіноцтва / Олена Кисілевська // Жіноча доля. — 1928. — Ч. 10. — С. 3.
519. Кисілевська О. Жіноча і чоловіча робота / Олена Кисілевська // Жіноча доля. — 1929. — Ч. 15. — С. 3.
520. Кисілевська О. Українська селянка при праці. Поради як вести працю в Жіночих секціях У.О.Т. / Олена Кисілевська. — Краків: Українське видавництво, 1942. — 103 с.
521. Ківшар Т. Просвітянська спадщина Софії Русової / Т. Ківшар // Праці центру пам'язознавства. — Вип. 2. — 1993. — С. 173—187.
522. Кізько П. Письменниці в Україні / П. Кізько // Наше життя. — 1963. — Ч. 5. — С. 3; Ч.8. — С. 3—4; Ч. 9. — С. 3—4.
523. Кікоть А. А. Відображення образу жінки-берегині в українському національному костюмі / А. А. Кікоть // Культура України. — 2002. — Вип. 9: Мистецтвознавство. — С. 45—49.
524. Кірхнер П. Соціальна справедливість на ґрунті гуманного чуття: Леся Українка та Іван Франко про утопію і державу / П. Кірхнер // Слово і час. — 1992. — № 11. — С. 64—67.
525. Кісь О. Ерос і водна стихія (первісна семіотичність шлюбної магії) / Оксана Кісь // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 84—93.
526. Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. — 1997. — Зошит 4. — С. 253—263.
527. Кісь О. Р. Дівчина-покритка в українському селі кінця XIX – поч. XX ст. / Оксана Романівна Кісь // Народознавчі зошити. — 1998. — Зошит 6. — С. 684—692.
528. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – поч. XX ст. / Оксана Кісь // Етнічна історія народів Європи. — Традиційна етнічна культура слов'ян. — 1999. — С. 49—55.

529. Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) / Оксана Кісь // Етнос. Культура. Нація: матеріали міжнар. конф. / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Ін-т народознавства НАН України. — Дрогобич: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 1999. — С.70—77.
530. Кісь О. Соціовікові аспекти жіночої творчості в традиційній українській культурі / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. — 2000. — № 4. — С. 650—654.
531. Кісь О. Дефініції фемінізму /Оксана Кісь // Ї: Незалежний культурологічний часопис. — 2000. — Число 17. — С. 14—21.
532. Кісь О. Особливості ставлення до вдови в українців у ХІХ – на початку ХХ ст. / Оксана Кісь // Ї : Незалежний культурологічний часопис «Ї». — 2000. — № 17. — С. 109—119.
533. Кісь О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета) / Оксана Кісь // Гендерные Исследования. — 2000. — № 5. — С. 274—285.
534. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках / Оксана Кісь // Філософсько-антропологічні студії. 2001. Спецвипуск. — К.: Стилос, 2001. — С. 43—58.
535. Кісь О. Стереотип фемінінності українців у фольклорних та етнографічних джерелах / Оксана Кісь // Наукові записки Івано-Франківського країнознавчого музею. — 2001. — Вип. 5-6. — С. 88—97.
536. Кісь О. Жінка у традиційній культурі: етнопсихологічні та соціальні виміри // ІV Міжнар. Конгрес Україністів (Одеса, 26 – 29 серпня 1999 р.). Етнологія і фольклористика: Доповіді і повідомлення. — Кн. 1. — Одеса — Київ: Вид-во асоціації етнологів, 2001. — С. 103—112.
537. Кісь О. Етнічні гендерні стереотипи та джерела їх конструювання / Оксана Кісь // Український жіночий рух: здобутки и проблеми. — Дрогобич: Коло, 2002. — С. 26—43.
538. Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / Оксана Кісь // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. — С. 156 — 172.

539. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Оксана Кісь // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — Число 27. — С. 37—58.
540. Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» / Оксана Кісь // *Україна модерна*. — 2006. — Ч. 11. — С. 266—270.
541. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Оксана Кісь. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. — 272 с.
542. Кісь Я. Легенди і факти про Роксолану / Я. Кісь // *Архіви України*. — 1970. — № 6. — С. 25—31.
543. Кіх М. С. Радянська жінка – рівноправний громадянин соціалістичної держави / Марія Семенівна Кіх // *Будуємо нове життя*. — К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. — С. 3—9.
544. Кіх М. С. Жінки – будівниці нового колгоспного життя / Марія Семенівна Кіх. — Львів: Вільна Україна, 1950. — 93 с.
545. Климкевич О. В справі герба Анни Ярославни / О. В. Климкевич // *Український історик*. — 1975. — № 1 / 2. — С. 81—89.
546. Клименко І. Як народжуються, живуть і вмирають "жіночі" партії / Ірина Клименко // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — Ч.27. — С. 88—96.
547. Клинович Ю. Поезія Олени Теліги / Ю. Клинович // *Наше життя*. — 1978. — Ч. 4. — С. 9—10.
548. Кліщ Л.І. Журнал "Жіноча доля": Ідеологія. Тематика. Концепти / Любомир Іванович Кліщ. — Івано-Франківськ: Тіповіт, 2005. — 114 с.
549. Клос В. Свята великомучениця Варвара Іліопольська в історії Української Православної церкви / В. Клос // *Українознавство*. — 2007. — № 2. — С. 89—94.
550. Книш І. Франко і рівноправність жінки: У 100-річчя з дня народин / Ірена Книш. — Вінніпег: Новий шлях, 1956. — 155 с.
551. Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська і український жіночий рух / Ірена Книш. — Вінніпег: Накладом авторки, 1957. — 302 с.

552. Книш І. Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті / Ірена Книш. — Вінніпег: «Новий шлях», 1958 — 198 с.
553. Книш І. Три ровесниці, 1860-1960: До 100-річчя народин У. Кравченко, М. Башкірцевої, М. Заньковецької / Ірена Книш. — Вінніпег: National publishers, 1960. — 320 с.
554. Книш І. Відгуки часу / Ірена Книш. — Вінніпег: Накладом автора, 1972. — 404 с.
555. Княжинський А. Творчий шлях Лесі Українки / Антін Княжинський. — Філадельфія: Союз українок Америки. 1961. — 55 с.
556. Кобаровська С. Шлях до організації українського жіноцтва (короткий огляд організації його змагання) // Наша мета. — 1919. — Ч. 22. — С. 1—3; № 23. — С. 3—4; № 24. — С. 3—6.
557. Кобаровська С. Короткий огляд визначніших наших жінок., працюючих на педагогічно-виховній ниві / С. Кобаровська // Жіноча доля. Альманах на рік 1928. — С. 106—120.
558. Кобець О. Жіночий рух в Україні: питання теорії і сучасна практика / Ольга Кобець // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 94—95.
559. Кобилянська О. Емансипація української жінки / Ольга Кобилянська // Самостійна думка української матері. — 1931. — № 2. — С. 5—6.
560. Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади / Ольга Кобилянська. — К.: Дніпро, 1982. — 360 с.
561. Кобринська Наталія: [бібліографічний покажчик / ред. О.Н.Мороз, комп. П.Г.Баб'як]. — Л.: Б. в., 1967. — 49 с.
562. Кобринська Н. Вибрані твори / упоряд.: І.О.Денисюк, К.А.Кріль. — К.: Дніпро, 1980. — 446 с.
563. Кобченко К. А. Створення та початок діяльності Київських вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. — 2001. — Вип. 58. — С. 30-33.

564. Кобченко К. А. Викладання історичних дисциплін на Київських вищих жіночих курсах / Катерина Аркадіївна Кобченко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. — 2002. — Вип. 63,64. — С. 104—106.
565. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси: становлення жіночого університету / Катерина Аркадіївна Кобченко // Наукові записки Національного ун-ту "Києво-Могилянська академія" — 2002. Т.20. Спеціальний випуск: у 2 частинах. — Ч.1. — С. 190—196.
566. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві на початку ХХ століття // Вісник Київського ін-ту "Слов'янський університет" — 2002. — Вип. 12: Історія. — С. 149—160.
567. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві в 1917-1920 роках / Катерина Аркадіївна Кобченко // Етнічна історія народів Європи. — 2002. — Вип. 13. — С. 55—58.
568. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві / Катерина Аркадіївна Кобченко // Пам'ять століть. — 2002. — № 1. — С. 60—67.
569. Кобченко К. А. "Жіночий університет Св. Ольги": еволюція прав Київських Вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія "Історія" . — 2004. — Вип. 71/72— С. 65—69.
570. Кобченко К. А. Жінки в університеті Святого Володимира / Катерина Аркадіївна Кобченко // Університет: історико-філософський журнал. — 2005. — № 2(4). — С. 23—24.
571. Кобченко К. А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850-1860) про здобуття вищої освіти жінками / Катерина Аркадіївна Кобченко // Журналістика. — 2005. — Вип. 4(29). — С. 93—103.
572. Кобченко К. А. Жінки з Наддніпрянської України у вищій школі Швейцарії (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Катерина Аркадіївна Кобченко // Вісник Львівського ун-ту. — 2005. — Серія історична. Вип. 39-40. — С. 611—627.
573. Кобченко К. А. Друковані органи Київських вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко // Журналістика. Наук. збірник Ін-ту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. — 2006. — С. 91—100.

574. Кобченко К. А. Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів / Катерина Аркадіївна Кобченко. — К.: МП Леся, 2007. — 271 с.
575. Кобченко К. А. Одяг "нових жінок": вбрання курсисток в другій пол. XIX — на поч. XX ст. / Катерина Аркадіївна Кобченко // Український *modus vestiendi* — спосіб зодягання. — К.: ВПУ «Київський університет», 2008. — С. 190—205.
576. Кобченко К. А. Участь вчених-істориків Університету Святого Володимира в організації вищої жіночої освіти / Катерина Аркадіївна Кобченко // Просемінарії. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. — 2008. — Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського. — С. 488—500.
577. Кобченко К. Українки на Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) Вищих жіночих курсах / К. Кобченко, І. Пасько // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Українознавство. — 2008. — № 12. — С. 43—50.
578. Ковалевська О. Олександра Єфименко / О. Ковалевська // Історіографічні дослідження в Україні. — 2002. — Вип. 12. — С. 152—180.
579. Коваленко Л. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога / Л. А. Коваленко // Український історичний журнал. — 1979. — № 10. — С. 119—124.
580. Ковалішина Н. П. Жіночі громадські організації: регіональні аспекти та базові моделі діяльності / Наталія Порфирівна Ковалішина // Зб. наук. праць при УАДУ. — 2000. — Вип. 2. — Ч. I. — С. 101—106.
581. Ковалішина Н. П. Витоки, умови виникнення та етапи розвитку жіночого руху в Україні / Наталія Порфирівна Ковалішина // Зб. наук. праць УАДУ. — 2001. — Вип. 1. — С. 72—77.
582. Ковалішина Н. П. Жіночий рух України — важливий чинник розбудови громадянського суспільства / Наталія Порфирівна Ковалішина // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. — 2001. — № 2. — Ч. II. — С. 260—268.
583. Ковалішина Н. П. Роль жіночих громадських організацій у процесі реформування політичної системи України / Наталія Порфирівна Ковалішина

// Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: мат-ли наук.-практ. конф за міжнародною участю (К., 29 травня 2003 р.) / Національна Академія державного управління при Президентові України. — К.: Вид-во НАДУ, 2003. — Т. 1. — С. 455—457.

584. Коваль Г. Богородиця в українських колядках: функції, семантика образу / Галина Коваль // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 6. — С. 42—46.

585. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1975 — № 12. — С. 24 — 46.

586. Ковальська Н. К. Жінки Радянської України / Н. К. Ковальська, Т. М. Олександрова. — К.: Політвидав України, 1990. — 69 с.

587. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню / М. Ковальський // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: зб. статей. — К.-Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. — С. 3—9.

588. Ковнатор Р. А. Женский вопрос в свете ленинизма / Рахиль Ароновна Ковнатор. — Х. Пролетарий, 1926. — 79 с.

589. Ковтун Ю. І. Кохані жінки Шевченка. Тарасові музи / Юрій Іванович Ковтун. — К.: Україна, 2004. — 208 с.

590. Когуська Н. Чверть століття на громадській ниві, 1926 – 1951: Історія Союзу Українок Канади. — Вінніпег: Ukrainian women's association of Canada, 1952. — 540 с.

591. Когуська Н. Півстоліття на громадській ниві: Нарис історії Союзу Українок Канади, 1926-1976 / Наталія Когуська. — Едмонтон, Вінніпег: Ukrainian women's association of Canada 1986. — 1034 с.

592. Когут Б. Оповіді каторжанки Мирослави Пелех / Когут Б. — Л.: Свічадо, 2008. — 192 с.

593. Кожолянко Г. Традиційні звичаї та вірування українців Буковини у передродовий період родильної обрядовості / Георгій Кожолянко // Берегиня. — 2008. — № 2. — С. 25—32.

594. Козак (Савицька) І. На буремних шляхах визвольної боротьби / упоряд. О. Панченко. — Гадяч: Гадяч, 2005. — 263 с.
595. Козій Д. Жіноче серце в Шевченківському світі / Д. Козій // Жіночий світ. — 1978. — Ч. 4-5. — С. 2—6.
596. Козуля О. Жінки в історії України /Олесь Козуля. — К.: Український центр духовної культури. — 1993. — 256 с.
597. Кокотюха А. А. Юлія Тимошенко / Андрій Анатолійович Кокотюха. — Х.: Фоліо, 2009. — 123 с.
598. Коллонтай А. М. Работница за год революции / Александра Михайловна Коллонтай. — К.: Украинское центральное агентство по распространению печати, 1918. — 31 с.
599. Коллонтай А. Работницы, крестьянки и Красный фронт — М.: Изд-во ВЦИК советов РСК депутатов, 1919. — 32 с.
600. Колодюк І. Традиційні уявлення українців про божу кару за гріх «витравлювання плоду» / І. Колодюк // Етнічна історія народів Європи. — 2007. — Вип. 22. — С. 34—41.
601. Колядна Н. Жіночий фактор перемоги / Н. Колядна // Історичний досвід і сучасність. — 2005. — Вип. 11. — С. 13—14.
602. Кондратович О. «Як у лузі калиночка з квітками»: Возвеличення Жінки-Матері в пісенному фольклорі Волинського Полісся / Олександра Кондратович.— 2-е вид. — Луцьк: Медіа, 1996. — 96 с.
603. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест / пер. з англ. — К.: Либідь, 1993. — 384 с.
604. Конкина Е. И. Евгения Бош / Евфимия Ивановна Конкина // Под знаменем ленинизма. — 1969. — № 3. — С. 6—9.
605. Конкина Е. И. Работницы Украины в деятельности ленинской "Правды" / Евфимия Ивановна Конкина // Український історичний журнал. — 1972. — № 10. — С. 123—130.
606. Кононенко Х. До жіночої діяльності / Х. Кононенко // Жіноча доля. — 1929. — Ч. 14. — С. 2—3.

607. Кононенко Х. Економічна незалежність жінки / Х. Кононенко // Жінка. — 1935. — Ч. 8. — С. 4—5.
608. Кононенко О. Сучасне становище жінки під Советами / О. Кононенко // Жіночий світ. — 1962. — Ч. 4. — С. 6; 1963. — Ч. 4. — С. 3.
609. Кононко Л. Жінка в сучасному політичному житті України / Лідія Кононко // Третій міжнар. конгрес українців. Секція: Політологія. Етнологія. Соціологія. / Харківський держ. ун-т; нац. юридична академія ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Б.в., 1996. — С. 241—243.
610. Конончук Т. 1932-1933 роки у творчих долях жінок України / Тетяна Конончук // Етнічна історія народів Європи. Український жіночий рух і процеси державотворення. — 2000. — Вип. 7. — С. 71—76.
611. Конта Р. М. Податкова реформа в Київській Русі періоду княгині Ольги / Ростислав Михайлович Конта // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — Вип. 24. — С. 38—45.
612. Коренець О. Наталія Кобринська – громадська діячка і письменниця / О. Коренець // Літературно-науковий вісник. — 1930. — Кн. 6. — С. 523—532.
613. Кормич Л. І. Історична роль жіноцтва в державотворчому процесі в Україні / Л. І. Кормич, А. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1 / 2. — С. 246—250.
614. Кормич Л. І. Політика щодо жінок в аспекті регіональних ресурсів / Людмила Іванівна Кормич // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 53—55.
615. Кормич Л. І. Правовий статус жінки в громадській думці населення Одеської області / Людмила Іванівна Кормич // Актуальні проблеми політики. — 2004. — Вип. 22. — С. 10—20.
616. Кормич Л. І. Правовий статус жінки в Україні та проблема насильства в сім'ї / Людмила Іванівна Кормич // Актуальні проблеми політики. — 2005. — Вип. 23. — С. 32—37.
617. Кормич Л. І. Правовий статус жінки в Україні: гендерний вимір / Людмила Іванівна Кормич // Актуальні проблеми політики. — 2005. — Вип. 24. — С. 3—24.

618. Коровіна К. «Родильний обряд» як етап соціалізації жінки: перехід до материнської субкультури / Катерина Коровіна // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — Вип. 27. — С. 106—109.
619. Корольова Г. І. Історико-соціальний аналіз змін статусу жінок у сімейних відносинах в Україні (середина 50-х – 80-ті роки ХХ століття / Галина Іванівна Корольова // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2005. — Вип. 19. — С. 99—108.
620. Корольова Г. І. Зміни правового становища жінок-селянок в Україні (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): історичний аспект / Галина Іванівна Корольова // Історичні записки. — 2005. — Вип. 8. — С. 114—123.
621. Корольова Г. І. Трансформація соціально-побутових умов життя сільських жінок в Україні протягом 1979 – 1991 рр. / Галина Іванівна Корольова // Історичні записки. — 2006. — Вип. 10. — С. 76—85.
622. Корольова Г. І. Зміни освітнього рівня жінок сільської місцевості в Україні протягом 1991 – 2003 рр. / Галина Іванівна Корольова // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2006. — Вип. 23. — С. 108—118.
623. Корольова Г. І. Трансформація політико-правового та соціально-економічного становища жінок-селянок в Україні у 1979–2005 рр.: історіографія дослідження / Галина Іванівна Корольова // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. — 2007. — Вип. 12 (2). — С. 53—60.
624. Корсак К. Женщины – персонал ХХІ века / К. Корсак // Персонал. — 2001. — № 3. — С. 39—42.
625. Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку / І. Косач-Борисова // Українська культура. — 1996. — № 1. — С. 26—28.
626. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк.— Нью-Йорк: Вид. спілка "Гомін України", 1970. — 927 с.
627. Косенко Ю. З історії українського жіноцтва / Ю. Косенко // Хроніка-2000. — 1994. — № 3-4. — С. 132—175.
628. Костенко А. І. Леся Українка / Анатолій Ілліч Костенко. — К.:А.С.К., 2006. — 511 с.

629. Костенко М. Кременецька «Венера» (Про розвідницю А. І. Огненко, що діяла в тилу ворога) / М. Костенко // Жовтень. — 1965. — № 7. — С. 94—95.
630. Костецький М. Свята княгиня Ольга – Володарка України / М. Костецький // Наша дорога. — 1992. — Ч. 7/8. — С. 12—14.
631. Костицький В. В. Українська жінка заслуговує кращої долі / Василь Васильович Костицький. — К.: ВПОЛ, 1997. — 40 с.
632. Костюкова О. Історичні передумови формування жіночих об'єднань України / О. Костюкова // Актуальні проблеми державного управління. — 2004. — № 1. — С. 69—75.
633. Костюкова О. Співпраця органів державної влади із жіночими організаціями в умовах інтеграції України в Європейський Союз / О. Костюкова, С. Серьогін // Актуальні проблеми державного управління. — 2004. — № 2. — С. 3—11.
634. Костюченко М. О. Жінки у звичаєвому праві українців (на матеріалах Українських Карпат ХІХ – першої третини ХХ ст.) / М. О. Костюченко // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді і повідомлення / НАН України, Ін-т історії України. — К., Х.: НАН України, Ін-т історії України. 1997. — С. 263—268.
635. Кость С. Жіноча преса / Степан Кость // Вісник Львівського ун-ту. Серія журналістика. — 2007. — Вип. 30. — С. 123—141.
636. Котляр М. "Листок, відірваний від гілки...": Давньоруські жінки у політичному житті середньовічного світу: За іноземними джерелами / Микола Котляр // Всесвіт. — 1990. — № 3. — С. 135—141.
637. Котляр М. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького / Микола Котляр // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 48—58.
638. Котляр М. Анна руська, королева французька / Микола Котляр // Віче. — 1993. — № 9. — С. 44—49.
639. Котляр М. Євпраксія, германська імператриця / Микола Котляр // Віче. — 1997. — № 2. — С. 114—120.
640. Которович А. Свята Ольга – Велика Княгиня України / Которович А. — Трентон: Видання об'єднання Сестриців УП Церкви в США, 1963. — 43 с.

641. Кочевська Л. Нам далі йти дорогою одною... Спроба аналізу 10-річної діяльності Всеукраїнського товариства ім. Олени Теліги / Людмила Кочевська. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. — 31 с.
642. Кочемировська О. О. Насильство в сім'ї щодо жінок та дітей / О. О. Кочемировська, А. А. Ходоренко. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2006. — 84 с.
643. Кочерга С. Іфігенія в Тавриді: Сторінки кримського літопису Лесі Українки / Світлана Кочерга. — Сімферополь: Кримське навч.-педагог. держ. вид-во, 1998. — 112 с.
644. Кочубей Ю. Роксолана: доля, образ, символ / Ю. Кочубей // Політика і час. — 2005. — № 2. — С. 79—87.
645. Коцюбинська М. Кілька штрихів до силуету Надії Суровцової / М. Коцюбинська // Київ. — 1990. — № 10. — С. 70—71.
646. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис / Олена Михайлівна Кравець. — К.: Наукова думка, 1966. — 198 с.
647. Кравченко А. Козацька наречена / Андрій Кравченко // Запорожці. До історії козацької культури. — К.: Мистецтво, 1993. — С.214—231.
648. Крамар Є. Славна Українка в султанському дворі / Є. Крамар // Визвольний шлях. — 1983. — Кн. 4. — С. 444—453.
649. Красиков М. «Дурная баба» в слобожанських народних сказках / Михаил Красиков // Гендерные исследования. — 1998. — № 1. — С. 271—284.
650. Красиков М. Слобожанские народные сказки о злых и ленивых женах (в сопоставлении с другими фольклорными жанрами) / Михаил Красиков // Гендерные исследования. — 1999. — № 2. — С. 220—239.
651. Краснов Ю. Сучасні проблеми зайнятості жінок в Україні / Ю. Краснов, О. Кузнецова // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 4. — С. 11—15.
652. Кремешна Т. Статус жінки в суспільстві як дзеркало його цивілізованості / Тетяна Кремешна // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 70—76.

653. Кривоший О. П. Д. І. Яворницький про українське жіноцтво / Олександр Петрович Кривоший // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (Дніпропетровськ, листопад 1995 р.). — Дніпропетровськ: Пороги, 1995. — С. 114—115.
654. Кривоший О. П. Роль жінки у формуванні державотворчих традицій на українських землях в кінці XVI – середині XVII ст. / Олександр Петрович Кривоший // Відродження української державності: проблеми історії та культури: матеріали міжнар. наук. конф (Одеса, 1996 р.). — О.: Астропринт, 1996. — Ч. 1. — С. 166—167.
655. Кривоший О. П. Участь жінок у процесі формування національної свідомості українського народу (XVI – перша половина XVII ст.) / Олександр Петрович Кривоший // Історія в школах України. — 1997. — № 4. — С. 10—12.
666. Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя / Олександр Петрович Кривоший // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України. ЗДУ. — 1996. — Вип. 1. — С. 69—71.
667. Кривоший О. П. Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / Олександр Петрович Кривоший // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. — 1997. — Вип. 5. — С. 18—24.
668. Кривоший О. П. Жінка і українське православ'я XVI – першої половини XVII ст. / Олександр Петрович Кривоший // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. — 1998. — Вип. IV. — С. 3—8.
669. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки / Олександр Петрович Кривоший. — Запоріжжя: Поліграф, 1998. — 68 с.
670. Кривоший О. П. Участь жінок в суспільно-політичному житті українських земель за часів козаччини / Олександр Петрович Кривоший // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — 1998. — С. 24—32.

671. Кривоший О. П. Участь жінок у меценатській діяльності української шляхти / Олександр Петрович Кривоший // Наше життя. — 2000. — № 6. — С. 1—4.
672. Кривоший О. П. Княгиня Раїна Могилянська – патріотка України / Олександр Петрович Кривоший // Наше життя. — 2000. — № 7/8. — С. 1—4.
673. Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.) / Олександр Петрович Кривоший — Запоріжжя: Поліграф, 2001. — 95 с.
674. Кривоший О. П. Участь жінок у формуванні державотворчих традицій українського народу за козацької доби: XVI – перша половина XVII ст. // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 123—132.
675. Кривуля О. О. Зміни у кількісному складі жінок-робітниць у важкій промисловості України у 1929 – 1938 рр. / Ольга Олександрівна Кривуля // Вісник Луганського державного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2002. — № 2. — С. 121—127.
676. Кривуля О. О. Культурно-освітній рівень жінок-робітниць важкої промисловості України (1929 – 1938 рр.) / Ольга Олександрівна Кривуля // Вісник Луганського державного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2003. — № 6. — С. 223—228.
677. Кривуля О. О. «Резервна армія» тоталітарного суспільства (за матеріалами праці робітниць важкої промисловості України у 1929 – 1938 рр.) / Ольга Олександрівна Кривуля // Вісник Східноукраїнського національного уні-ту ім. Володимира Даля. — 2003. — № 5. — С. 110—116.
678. Кривуля О. О. Залучення жінок України до компартії у 1920-1930-і роки – вирішальний крок у зміні їх соціальної ролі / Ольга Олександрівна Кривуля // Історичні записки: Збірник наукових праць. — 2007. — Вип. 16. — С. 81—85.
679. Кривуля О. О. Конституційні засади надання рівноправ'я жінкам радянської України протягом 1917 – 1939 рр. / Ольга Олександрівна Кривуля // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2007. — Вип. 31. — С. 118—123.
680. Кривуля О. О. Жінки та антирелігійна кампанія в Україні у 1920-1930-і роки

/ Ольга Олександрівна Кривуля // Вісник СНУ ім. В. Даля. — 2007. — № 12. — С. 60—68.

681. Кривуля О. О. Зміна соціальної ролі жінок радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого» світу (початок 20-х років ХХ ст.)

/ Ольга Олександрівна Кривуля // Історичні записки Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2008. — Вип. 17.- С. 89—95.

682. Кривуля О. О. Революціонування світогляду жінок радянської України у вихорі більшовицьких утопічних моделей конструювання людського життя у 20-ті роки ХХ ст.: теоретичне осмислення проблеми / Ольга Олександрівна Кривуля // Гілея: Науковий вісник. — 2009. — Вип. 19. — С. 17—23.

683. Крип'якевич І. Жінка в історії України / Іван Крип'якевич // Мета. — 1908. — Ч. 7. — С. 4—5; Ч. 8. — С. 2—6; Ч. 9 і 10. — С. 5—7.

684. Кризь бурю часу: Спогади жінок – активних учасниць революційного руху і соціалістичного будівництва на Україні і в Молдавії. [пер. з рос. / упоряд. М. О. Левкович]. — К.: Політвидав України, 1982. — 295 с.

685. Кругляк М. Е. Особливості організації навчально-виховного процесу у вищих жіночих навчальних закладах Російської Імперії кризь призму вимог до слухачок Київських Вищих жіночих курсів наприкінці ХІХ ст. / Марина Едуардівна Кругляк // Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. Педагогіка. Історія. — 2008. — Вип. 79. — С. 232—243.

686. Крупская Н. К. Женщина-работница / Надежда Константиновна Крупская. — М.-Л.: Гиз, 1926. — 36 с.

687. Крупская Н. К. Женщина в стране социализма / Надежда Константиновна Крупская. — М.: Государственное узд-во политической литературы, 1938. — 62 с.

688. Крутенко Н. Анна Київська – королева Франції (до проблеми висвітлення життєпису) / Н. Крутенко // Всесвіт. — 2001. — № 5/6. — С. 148—157.

689. Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя (Марко Вовчок в житті і праці) / Крутікова Н. Є. — К.: Дніпро, 1965. — 390 с.

690. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Лариса Іванівна Крушельницька. — Л.: Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2001. — 260 с.

691. Кряжинська О. Жінка як мати і громадянка / О. Кряжинська // Альманах УНС, 2000. Річник 90-й. — Нью-Йорк: Свобода, 2000. — С. 76—78.
692. Кузеля З. Ярмарки на дівчата (причинок до української етнології) / З. Кузеля. — Л.: Накладом Ювілейного комітету, 1914. — 12 с.
693. Кузич-Березовський І. Жінка і держава / Іван Кузич-Березовський. — Л.: Світ, 1994. — 287 с.
694. Кузнецова В. Ф. Гарантированное равноправия: Женщины в СССР / Валентина Федоровна Кузнецова. — К.: Политиздат Украины, 1985. — 127 с.
695. Кузьменко-Гребінська С. Українська жінка – через століття / С. Кузьменко-Гребінська // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 59—62.
696. Кулачек О. І. Роль та місце жінки в політиці та державотворенні: проблеми й перспективи / Ольга Іванівна Кулачек // Збірник наук. праць УАДУ. — 1999. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 114—119.
697. Кулачек О. І. Жінка в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування: проблеми та завдання на майбутнє / Ольга Іванівна Кулачек // Збірник наук. праць УАДУ. — 2000. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 138—144.
698. Кулачек О. І. Жінки в українській еліті в контексті історії та світового досвіду / Ольга Іванівна Кулачек // Збірник наукових праць Військового гуманітарного ін-ту Національної академії оборони України. — 2000. — № 1-2. — С. 30—36.
699. Кулачек О. І. Жінки в державному управлінні: прихована сила й потенціал / Ольга Іванівна Кулачек // Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід: зб. наук. праць. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — С. 220—229.
700. Кулачек О. Українська жінка на початку третього тисячоліття: від соціальних рухів до політики / Ольга Кулачек // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (Київ, 30 травня 2001 р.) / Українська академія державного управління при Президентіві України. — К. : Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 3. С. — 78—82.

701. Кулачек О. І. Проблеми гендерної рівності в державному будівництві: Україна і світовий досвід / Ольга Іванівна Кулачек // Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнар. наук. конф (Київ, 29 жовтня – 1 листопада 2000 р.) / Український незалежний центр політичних досліджень. — К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. — С. 551—554.
702. Кулачек О. Розвиток гендерної політики в Україні: реалії та перспективи / Ольга Кулачек // Вісник УАДУ. — 2001. — № 4. — С. 297—303.
703. Кулачек О. Жінки в державному управлінні: європейський досвід та реалії України / Ольга Кулачек // Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 травня 2002 р.) / Українська академія державного управління при Президентові України. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — Т. 2. — С. 58—61.
704. Кулачек О. І. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / Ольга Іванівна Кулачек. — К.: Основи, 2005. — 302 с.
705. Куликов І. М. Леся Українка - видатний український мислитель і революціонер / Іван Миколайович Куликов. — Харків: Книжкове видавництво, 1962. — 244 с.
706. Куліш О. О. Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / Ольга Олександрівна Куліш // Гілея: Науковий вісник. — 2009. — Вип. 19. — С. 4—9.
707. Кураев А., диакон. Женщина в церкви: Серия "Беседы с богословом" / Андрей Кураев. — Мариуполь: Рената, 2004.— 218 с.
708. Курій Г. М. Радянські жінки – активні будівники комунізму / Галина Микитівна Курій. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1975. — 48 с.
709. Куртіль С. Повернення небажане (про радянських жінок – в'язнів концтабору Равенсбрюк 1939 – 1945) / С. Куртіль // Жовтень. — 1988. — № 10. — С. 78—81.
710. Курченко Т. Е. Діяльність жінвідділів України по боротьбі з неписьменністю жінок-робітниць (1925-1925 рр.) / Т. Е. Курченко // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. — Вип. 30. — 1988. — С. 18—24.

711. Курченко Т.Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921-1925) / Т. Е. Курченко // Научные труды по истории КПСС. — 1988. — Вып. 154. — С. 117—122.
712. Кустелян М. Робітниця в міських радах / Марія Кустелян. — Х.: Український робітник, 1929. — 36 с.
713. Кухарьонк Т. І. Родильна обрядовість на Поліссі / Т. І. Кухарьонк, З. П. Росінська // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 6. — С. 41—45.
714. Куценко В. І. Напрямки підвищення ефективності використання освітнього потенціалу жінок / В. І. Куценко // Демографічні дослідження. — 1985. — Вип. 9. — С. 54—64.
715. Кучерова О. Суспільна роль жінки на теренах України в дохристиянську добу / Оксана Кучерова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — 1999. — Вип. 1.— С. 149—154.
716. Кучерова О. Суспільно-політична роль української жінки в XVII столітті / Оксана Кучерова // Краєзнавство. — 1999. — № 1 / 4. — С. 77—78.
717. Кучерук О. Дар Галшки Гулевичівни / О. Кучерук // Київ. — 1991. — № 12. — С. 125—129.
718. Кушнір Л. В. Роль жінвідділів у залученні жінок до виробництва у 1921 – 1933 рр. (на прикладі промисловості Донбасу) / Л. В. Кушнір // Нові сторінки історії Донбасу. — 2006. — Кн. 12. — С. 83—92.
719. Куш О. Б. Ольга Кобилянська: Нарис про життя і творчість / Куш О. Б. — Львів: Кн.-журн. вид-во, 1963. — 192 с.
720. Лабур О.В. Роль шляхетних жінок у релігійному житті України (кінець XVI – XVII ст.) / Ольга Володимирівна Лабур // Сторінки історії — 1996. — № 8. — С. 90—91.
721. Лабур О.В. Жінки у релігійному житті на Україні протягом XVI – XVIII ст. / Ольга Володимирівна Лабур // Актуальні проблеми політики. — 1997. — С. 242—246.

722. Лабур О. Жінка в правовому контексті суспільних відносин в Україні (XV – XVIII ст.) / Ольга Володимирівна Лабур // Сторінки історії. — 1997. — № 9. — С. 63—68.
723. Лабур О. В. Вплив жінок на суспільно-політичне життя України XVI – XVIII ст. / Ольга Володимирівна Лабур // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 61—65.
724. Лабур О. В. Виробляли й продавали шляхтянки, міщанки, селянки... Українські жінки XVI – XVIII ст. анітрохи не поступалися в цьому чоловікам / Ольга Володимирівна Лабур // Віче. — 1999. — № 3. — С. 146—150.
725. Лабур О. В. До проблеми гендерної соціалізації в історії українського суспільства (XVI – XVIII ст.) / Ольга Володимирівна Лабур // Вісник Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка. — Серія «Історія». — 2004. — Вип. 71—72. — С. 4—7.
726. Лабур О. В. Історіографічний абрис гендерних відносин в Україні / Ольга Володимирівна Лабур. — К.: КНУБА, 2007. — 107 с.
727. Лабур О. Погляди Івана Франка як джерело вивчення гендерної історії України / Ольга Лабур // Вісник Київського ун-ту. Серія "Історія". — 2007. — Вип. 94. — С. 43—46.
728. Лабур О. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр.: перетворення ідеї на догму / Ольга Лабур // Сторінки історії. — 2009. — Вип. 28. — С. 121—129.
729. Лавриненко М. Жіночий рух у посткомуністичній Україні: досягнення і прорахунки / М. Лавриненко // Бюлетень навчально-дослідницького центру "Демократичні ініціативи" — 1995. — № 13. — С. 9—14.
730. Лавриненко Н. В. Сучасна сім'я: портрет у зажуреній рамі / Наталія Василівна Лавриненко // Україна. — 1994. — № 12. — С. 22—23.
731. Лавриненко Н. Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві / Наталія Василівна Лавриненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4 / 5. — С. 130—145.

732. Лавриненко Н. Жінщина: самореалізація в семье и обществе (гендерний аспект) / Наталия Васильевна Лавриненко. — К.: ВИПОЛ, 1999. — 172 с.
733. Лавріненко Н. В. Гендерний аспект структур влади / Наталія Василівна Лавріненко // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — К.: НАН України, Ін-т соціології, 1999. — С. 101—120.
734. Лазар І. Г. Громадянське суспільство: гендерний чинник / Ірина Геннадіївна Лазар // Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування (проблеми теорії і практики): матеріали щорічної наук.-практ. українсько-польської конф. (Львів, 4 – 5 березня 2002 р.) / Добродчинний громадський Фонд ім. князя Осмомисла; Координаційний центр громадської ініціативи. — Львів: Добродчинний громадський фонд ім. князя Осмомисла, 2003. — С. 105—109.
735. Лазар І. Г. Гендерна асиметрія в органах державної влади / Ірина Геннадіївна Лазар // Ефективність державного управління. — 2005. — Вип. 9. — С. 374—381.
736. Лазар І. Г. Напрямки розвитку державної гендерної політики / Ірина Геннадіївна Лазар // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ конф. (Львів, 20 січня 2006 р.) / Львівський регіональний ін.-тт державного управління Національної академії державного управління при Президентові України; Католицький ун-т Івана Павла II. — Л.:ЛРІДУ НАДУ, 2006. — Ч. 2. — С. 95—99.
737. Лакіза-Сачук Н. "Жіноче питання" в контексті демократизації / Н. Лакіза-Сачук // Політика і час. — 1994. — № 11. — С. 36—39.
738. Лапшин С. Характеристика української політики уряду імператриці Єлізавети Петрівни в 1741-1744 рр. / Сергій Лапшин // Український історичний збірник. — 2006. — № 9. — С. 77—83.
739. Лащенко Г. Зінаїда Мирна / Г. Лащенко // Наше життя. — 1966. — Ч.1. — С. 39; Ч. 2. — С. 31; Ч. 3. — С. 39; Ч. 4. — С. 31; Ч. 5. — С. 31—33.
740. Левицкий О. И. Южно-русская женщина в XVI – XVII ст. / Орест Иванович Левицкий // Иллюстрированный Сборник Киевского Литературно-Артистического Общества. — 1900. — Т. 1. — С. 108—122.

741. Левицкий О. И. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв. / Орест Иванович Левицкий // Киевская старина. — 1900. — № 1-3. — С. 1—15.
742. Левицкий О. И. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. / Орест Иванович Левицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К.: Типография М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15. — Вып. 2. — С. 27—30.
743. Левицкий О. И. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа / Орест Иванович Левицкий // Киевская старина. — 1905. — Т. LXXXIX. — № 1. — Документы, известия и записки. — С. 89—97.
744. Левицкий О. И. Сговор малолетних (Страница из истории брачного права на Украине XVI в.) / Орест Иванович Левицкий // Киевская старина. — 1906. — Т. XCII. — № 1. — С. 67—72.
745. Левицький О. І. Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII столітті / Орест Іванович Левицький // Записки Українського наукового Товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3. — С. 98—108.
746. Левицкий О. И. Черты семейного быта в Югозападной Руси в XVI – XVII вв. Предисловие к 3 тому VIII части "Архива Юго-Западной России" / Орест Иванович Левицкий. — К., 1909. — С. 2—14.
747. Левицький О. І. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII стол. / Орест Іванович Левицький // Україна. — 1914. — № 4. — С. 11—12.
748. Левицький О. І. Суд над матерями-злочинницями в давній Україні / Орест Іванович Левицький // Правник. — 1918. — № 1. — С. 11—17; № 3. — С. 6—14.
749. Левицький О. І. По судах Гетьманщини: Відьмацтво й чарівництво / Орест Іванович Левицький // Старожитності — 1991. — № 2.— С. 44—56.
750. Левицький О. І. Ганна Монтовт / Орест Іванович Левицький // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / упоряд. О.В. Русина. — К.: Україна, 1994. — С. 80 — 189.

751. Левицький О. І. Сім'я і побут українців у XVI ст. / Орест Іванович Левицький // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / упоряд. О. В. Русина. — К.: Україна, 1994. — С. 190—255.
752. Левкович М. О. Работницы и селянки на ленинском пути / Мария Остаповна Левкович. — Х.: Пролетарий, 1926. — 64 с.
753. Левкович М. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні / Марія Левкович.— Х.: Книгоспілка, 1928. — 93 с.
754. Левченко Е. Б. Торговля женщинами: нарушение прав человека или добровольное рабство? / Екатерина Борисовна Левченко // Общественные науки и современность. — 2000. — № 4. — С. 58—66.
755. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку / Катерина Борисівна Левченко. — Х.: Вид-во НУВС, 2001.— 360 с.
756. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління / Катерина Борисівна Левченко. — Х.: Національний ун-т внутрішніх справ, 2003. — 344 с.
757. Левченко К. Б. Державне управління процесами формування гендерної політики в Україні: теоретичні проблеми / Катерина Борисівна Левченко // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 21—26.
758. Левченко К. Б. До проблеми конкретно-історичного характеру категорії «гендерна рівність» / Катерина Борисівна Левченко. // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 47—51.
759. Ленін В. І. Про розкріпачення жінки / Володимир Ілліч Ленін. — К.: Держполітвидав, 1940. — 54 с.
760. Леонтій К. Сучасні зміни в становищі української жінки / К. Леонтій // Культура і мистецтво в сучасному світі. — 2002. — Вип. 3. — С. 47—52.
761. Леонтович О. Лебідка лицаря українського духу / Олена Леонтович // Наше життя. — 2002. — № 2. — С. 6—7.
762. Леонтьева В. М. О «женской проекции» антропологического подхода / В. М. Леонтьева, И. В. Тарасенко // Вісник Харківського державного ун-ту. — 1997. —

№ 388. — Актуальні проблеми філософії науки і сучасних технологій. — С. 41—45.

763. Леонтьєва Л. Стереотипи, або дещо про місце жінки у суспільстві / Л. Леонтьєва // *Ї* : Незалежний культурологічний часопис. — 2003. — Число 27. — С.82 —87.

764. Леся Українка. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях [/ авт.-упоряд. М. В. Гуць, Н. Л. Россошинська].— К.: Радянська школа, 1979. — 280 с.

765. Леся Українка: бібліографічний покажчик 1884-1970 / уклад. М. В. Булавицька, М. О. Мороз. — К. : Наукова думка, 1972. — 392с.

766. Леся Українка і національна ідея [зб. наук. праць / ред. Я. Поліщук, А. Криловець]. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 125 с.

767. Леся Українка і родина Косачів в контексті української і світової культури: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Колодяжне, 24-25 лютого 2001 р.) / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки; Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 140 с.

768. Леся Українка і сучасність [зб. наук. пр. до 130-річчя від дня народження Лесі Українки / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / ред. М. Жулинський, упоряд. Н. Стащенко]. — Луцьк: Надстир'я, 2001.—Т.1. — 444 с.; Т.2. — 598 с.; Т. 3. — 576 с.

769. Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури: тези та мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Колодяжне на Волині, 24-25 лютого 1996 р.) / Волинський краєзнавчий музей; Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Колодяжному . — Луцьк: Ініціал, 1996. — 42 с.

770. Леся Українка. Сюжети з життя в ілюстраціях і документах / авт.-упоряд. Н. Чіп, І. Веремєєва. — К. : Спалах, 2001. — 168 с.

771. Лещенко М.П. Ольга Кобилянська / Мирослава Пилипівна Лещенко. — К.: Дніпро, 1973. — 173 с.

772. Липа Ю. Українська жінка / Юрій Липа // *Жінка*. — 1938. — Ч. 7-8. — С. 2—4.

773. Лисенко Д. Людина і земля Марії Приймаченко / Д. Лисенко // Вітчизна. — 1985. — № 5. — С. 180—185.
774. Лисенко А. І. Жіночий рух в у період десятиріччя української державності (1991-2001 рр.) / Алла Іванівна Лисенко // Наукові праці Миколаївського державного ун-ту ім. П. Могили. — 2003. — Вип. 13. Історичні науки. — С. 116—119.
775. Лисенко А. І. Правовий механізм забезпечення рівноправ'я чоловіків і жінок та діяльність жіночих організацій (1991 – 2001 роки) / Алла Іванівна Лисенко // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного ун-ту ім. П. Могили. — 2003. — Т. 27. — Вип. 14. — Історичні науки. — С. 151 — 154.
776. Лисенко А. І. Економічне становище жінок: проблеми та шляхи розв'язання (90-ті роки ХХ століття) / Алла Іванівна Лисенко // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного ун-ту ім. П. Могили. — 2004. — Т. 32. — Вип. 19. Історичні науки. — С. 69—71.
777. Лисенко А. І. Місце сільської жінки в соціально-економічному житті України (1991 – 2001 рр.) / Алла Іванівна Лисенко // Український селянин. — 2004. — Вип. 8. — С. 315—317.
778. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд. С. Кочерга. — К. : Видавничий центр "Просвіта", 2003. — 308с.
779. Листопад А. А. История становления и развития женских средних и нижших профессиональных училищ в Одессе в конце XIX – начале XX столетий / А. А. Листопад // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 /4. — С. 84—88.
780. Литвин П. Е. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946-1950 гг.) / П. Е. Литвин, О. К. Онипченко, О. К. Митрофанова // Научные труды по истории КПСС. — 1984. — Вып. 128. — С. 87—92.
781. Литвиненко В. Ф. Жіночий фактор у розбудові громадянського суспільства / Литвиненко В. Ф. — Луганська: СНУ ім. В. Даля, 2003. — 22 с.

782. Лібанова Е. Економічне становище жінок в Україні / Е. Лібанова, О. Макарова // Економіка. Фінанси. Право. — 1999. — № 3. — С. 3—7.
783. "Лінія найбільшого опору" (роль жіноцтва у національно-визвольних змаганнях українського народу кінця ХІХ – ХХ століття) / заг. ред. І. Стойняк. — К.: Українська видавнича спілка, 2008.— 108 с.
784. Лісовська Є. Жінки-підприємці в Польщі, Литві та Україні. Порівняльний аналіз / Є. Лісовська // Економічні реформи сьогодні. — 1997. — № 9. — С. 24—30.
785. Лобанова Л. У демократії обличчя не жіноче / Людмила Лобанова // Віче. — 1994. — № 3. — С. 26—29.
786. Лобанова Л. С. Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності / Людмила Сергіївна Лобанова // Наука і наукознавство. — 2001. — № 3. — С. 52—60.
787. Лобач-Журженко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка / Лобач-Журженко Б. Б. — К.: Дніпро, 1983. — 463 с.
788. Лобач-Журженко Б. Б. О Марко Вовчок: Воспоминания, поиски, находки / Лобач-Журженко Б. Б. — К.: Дніпро, 1987. — 399 с.
789. Логвин З. Статус жінки в українському суспільстві з погляду звичаєвого права / З. Логвин // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. — 1996. — № 3. — С. 130—139.
790. Логуш М. Вигляд жінки в ССРСР / Марія Логуш // Наше життя. — 1954. — Ч. 4. — С. 8; Ч. 5. — С. 10.
791. Лозенкова К. Про стан середньої та вищої освіти на українських землях в Росії / Катерина Лозенкова // Мета. — 1908. — Ч. 11/12. — С. 11—14.
792. Лозинський М. Перші кроки (з приводу зборів українського жіноцтва дня 12 лютого 1904 р. у Львові / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. — 1904. — Т. 25. — С. 172—175.
793. Лозко Г. С. Українське народознавство / Галина Сергіївна Лозко. — К.: Зодіак — ЕКО, 1995. — 470 с.

794. Лосев О. А. Женщины Украины в годы Второй мировой войны / О. А. Лосев, М. М. Гришин // Историчний досвід і сучасність. — 2005. — Вип. 11. — С. 3—5.
795. Лоський І. Жінка в козацьку добу / І. Лоський // Жінка. — 1935. — Ч, 15-16. — С. 6—9.
796. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Историчні життєписи у чотирьох частинах / Олександр Луговий. — Торонто: Накладом автора, 1942. — 247 с. (в Україні — К.: Дніпро, 1994. — 335 с.)
797. Луговиківна М. Жінка в колгоспі – велика сила / Луговиківна М. — К.: Держполітвидав України, 1947 — 47 с.
798. Луговиківна М. Жінки країни Рад / Луговиківна М. — К.: Укрполітвидав, 1947. — 34 с.
799. Луговиківна М. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства / Луговиківна М. — К.: Держполітвидав, 1950. — 56 с.
800. Лукашов О. В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943 – 1945 рр.) / О. В. Лукашов // Український історичний журнал. — 1985. — № 8. — С. 101—107.
801. Лукіянович Д. Листи І. Франко до Уляни Кравченко / Денис Лукіянович // Іван Франко. Статті і матеріали. — 1956. — Зб. 5. — С. 132—178.
802. Лукіянович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка / Денис Лукіянович // Іван Франко. Статті і матеріали. — 1956. — Зб. 6. — С. 5—48.
803. Лук'яненко О. Дослідження української сім'ї кінця ХІХ – ХХ ст. в історичній літературі / Оксана Лук'яненко // Український історичний збірник. — 2005. — Вип. 8. — С. 367—377.
804. Лук'янович Д. Іван Франко і жіноче питання / Д. Лук'янович // Жінка. — 1936. — Ч. 11-12. — С. 3—5.
805. Луценко О.А. До історії феміністичного руху на Україні / Олена Анатоліївна Луценко // Дух і космос. — Х.: ХДУ, 1995. — С. 127—128.
806. Луценко Е. А. История женского движения в Украине / Елена Анатольевна Луценко // История и теория феминизма. Курс лекций. — Х.: Издательство Ф-ПРЕСС, 1996. — С. 371—382.

807. Луценко Е. История женского движения в Украине / Елена Анатольевна Луценко // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. — Х.: ХЦГИ, 1998. — С. 321—327.
808. Луценко О.А. Жінка в політично-культурному відродженні України другої половини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. А. Луценко. В. П. Луценко // Вісник ХДУ.— 1998. — № 401. — Історія України. — Вип. 2. — С. 259—264.
809. Луцька С. Жіноча преса в УРСР / С. Луцька // Сучасність. — 1974. — № 7 / 8. — С. 128—132.
810. Любович І. Слідами Соломії Крушельницької / І. Любович // Наше життя. — 1974. — Ч. 1. — С. 7—8.
811. Лялька Я.С. Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба: документи, матеріали, спогади, біографічні нариси / Ярослав Степанович Лялька. — Л.: Галицька видавнича спілка, 2007. — 1248 с.
812. Лялька Я. Жінка з легенди: Про Ольгу Басараб / Я. Лялька, Р. Бачинський // Державність. — 1992. — № 4. — С. 42—44.
813. Лятуринська О. Про Олену Телігу / О. Лятуринська // Жіночий світ. — 1956. — Ч. 2. — С. 5.
814. Лященко А. Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу А. Лященко // Україна. — 1926. — № 4. — С. 3—24.
815. Лящинська С. Українка на французькому престолі / С. Лящинська // Жінка. — 1936. — Ч. 15. — С. 7—8.
816. Лящинська С. Княгиня св. Ольга – велика володарка // Громадянка. — 1938. — Ч. 1. — С. 5.
817. Лящинська С. Роксолана – "радісна султанша" // Жінка. — 1939. — Ч. 13/14. — С. 2—4.
818. Мазур І. Д. Полонська-Василенко Н. Д. як історик Запоріжжя / І. Д. Мазур, С. Г. Водотика // Актуальні проблеми історії. 1992. — Вип. 2-3. — С. 219—228.
819. Мазуркевич О. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х. Д.Алчевська та її сподвижники / Оксана Мазуркевич. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1963. — 80 с.

820. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / Оксана Маланчук-Рибак — Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. — 53 с.
821. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть / Оксана Маланчук-Рибак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССXXXVIII. Праці Історико-філософської секції. — 1999. — С. 100—125.
822. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) / Оксана Маланчук-Рибак // Проблеми слов'янознавства. — 1999. — Вип. 50. — С. 153—165.
823. Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX ст. / Оксана Маланчук-Рибак // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 183—197.
824. Маланчук-Рибак О. Український жіночий рух у Львові (кінець XIX – перша третина XX ст.) / Оксана Маланчук-Рибак // Український історик. — 2000. — № 5. — Т. XXXVIII. — С. 145—167.
825. Маланчук-Рибак О. Соціально-християнський фемінізм: галицька ідеологічно-організаційна модель / Оксана Маланчук-Рибак // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37. Ч.1. — 2002. — С. 229—245.
826. Маланчук-Рибак О. «Передісторія» жіночих студій у розвитку суспільних наук в Україні наприкінці XIX – у першій третині XX ст. / Оксана Маланчук-Рибак // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. — 2003. — Вип. 38. — С. 459—475.
827. Маланчук-Рибак О. З. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / Оксана Зиновіївна Маланчук-Рибак. — Чернівці: Книги — XXI, 2006. — 500 с.
828. Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине / И. Г. Малинко // Вопросы истории СССР. — Вып. 28. — X., 1983. — С. 128—133.

829. Малинко И. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX вв.) // Вопросы истории СССР. — 1984. — Вып. 29. — С. 121—127.
830. Малицька К. Про значення власної преси для жінок і як вона у нас розвивалася / Константина Малицька // На новий шлях: Календар-альманах "Жіночої долі" на звичайний рік 1927. — С. 23—26.
831. Малиш Н. Проблеми жінок в умовах ринкових перетворень / Н. Малиш, Е. Лібанова // Україна. — 1995. — № 5—6. — С. 42—48.
832. Мандрика В. Марія Заньковецька - перша народна артистка України / В. Мандрика, В. Кирилюк. — Ніжин, 2004. — 152с.
833. Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження (Література та культура Полісся Вип. 5). — Ніжин: ТОВ "Наука-сервіс", 1995. — 99с.
834. Марков П. Г. А.Я.Ефименко – историк Украины / Поликарп Григорьевич Марков. — К.: Изд-во Киевского университета, 1966. — 124 с.
835. Марко Вовчок і Вінниччина (1833-1907): рек. показчик літ. / Уклад. Г. М. Авраменко, Б. В. Хоменко. — Вінниця: Вінницька держ. обласна наукова бібліотека ім. К.А.Тімірязєва 1983. — 15с.
836. Марко Вовчок (1833-1907) : [рекомендаційний показчик літератури / склад. П. Г. Баб'як]. — Львів: Бібліотека ім. Василя Стефаника, 1969. — 51 с.
837. Мартиненко О. Професійна кар'єра жінок у силових структурах / О. Мартиненко // Освіта і управління. — 1998. — № 4. — С. 121—124.
838. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть) // Держава і право. — 2005. — Вип. 27. — С. 170—175.
839. Мартинюк О. В. Спадкові права жінки в Україні (X – середина XIV ст.) / О. В. Мартинюк // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2005. — Вип. 28. — С. 170—176.
840. Марунян Р. Р. Проблеми гендерного паритету в політиці: міжнародний досвід і українські реалії / Р. Р. Марунян // Науковий вісник Дипломатичної академії. — 2004. — Вип. 10. — Ч. II. — С. 245—254.

841. Марчук З. Українське весілля: генеалогія обряду / З. Марчук. — Рівне: Волинські обереги, 2004. — 83 с.
842. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / Володимир Маслійчук // Соціум. — 2005. — Вип. 5. — С. 19 —215.
843. Маслійчук В. Насильство у родині на Лівобережжі та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук // Соціум. — 2007. — Вип. 7. — С. 243—264.
844. Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. / Володимир Маслійчук // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 5. — С. 21—26.
845. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. — Х.: ХПММС, 2008. — 128 с.
846. Мастюкова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов / Галина Мастюкова. — М.:Сельколхозгиз, 1932 — 31 с.
847. Матвієнко О. М. Політична і громадська діяльність українських жінок на сучасному етапі / Олена Миколаївна Матвієнко // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 60—66.
848. Матвієнко О. М. Діяльність жінок у Верховній Раді України (III – IV скликань) / Олена Миколаївна Матвієнко // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. — 2006. — Вип. 85. — С. 92—103.
849. Матвієнко О. М. Державна політика щодо жінок в Україні (кінець XX – початок XXI ст.) / Олена Миколаївна Матвієнко // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. — Серія «Історія». — 2006. — № 86–87. — С. 25—28.
850. Матвієнко О. М. Жінки – лідери політичних партій і блоків на виборах до Верховної Ради України V скликання / Олена Миколаївна Матвієнко // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. — 2007. — № 2. — С. 126—131.

851. Матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених 140-річчю з дня народження С. Ф.Русової / Академія педагогічних наук, Інститут педагогіки. – В 3-х кн. / ред. Є. І. Коваленко. — Чернігів : АПН України, Ін-т педагогіки, 1996. — Кн. 1. — 59 с.; Кн. 2 — 70 с.; Кн. 3. — 125 с.
852. Матрос А. А. Видатні жінки України Х – XVII ст. — Д.: Січ, 1995. — 64 с.
853. Матюшенко С. П. Шлюб і розлука на Радянській Україні / Матюшенко С. П. — К.: Червоний шлях, 1924. — 32 с.
854. Матяш І. Б. Невідомий документ "архівної грушевськіани": щоденник Катерини Грушевської / Ірина Борисівна Матяш // Архіви України. — 1997. — № 1/6 (240). — С. 96—101.
855. Матяш І. Б. Грушевська К. М. / Ірина Борисівна Матяш // Українська біографістика. — 1999. — Вип. 2.— С. 86—89.
856. Матяш І. Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви / Ірина Борисівна Матяш — К.: Український державний НДІ архівної справи та документознавства, 1997.— 223 с.
857. Матяш І. Б. Зірка першої величини. Життєпис К.М.Грушевської / Ірина Борисівна Матяш. — К.: НАНУ Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського, 2002. — 232 с.
858. Матяш І. Б. Катерина Грушевська: життя і діяльність / Ірина Борисівна Матяш. — К.: Україна, 2004. — 240 с.
859. Мацына З. В. К вопросу о мероприятиях КПУ по оживлению Советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926-1929) / З. В. Мацына // Труды кафедры истории КПСС Харьковского университета. — 1964. — Вып. 3. — С. 42—54.
860. Мацина З. В. Борьба Компартии Украины за підвищення культурно-технічного рівня жінок (1926-1929) / З. В. Мацина // Вісник Харківського ун-ту. 1972.— № 78 — Сер. Історія КПРС. — Вип. 9. — С. 76—85.
861. Мацьків Т. Чи княгиня Ольга прийняла християнство в Царгороді / Т. Мацьків // Український історик. — 1989. — № 1-3. — С. 43—49.

862. Машика Т. О. Жінка і суспільне виробництво / Тетяна Олександрівна Машика.— К.: Т-во «Знання УРСР», 1975. — 47 с.
863. Машика Т. А. Социально-экономические особенности труда женщин при социализме / Татьяна Александровна Машика. — К.: Наукова думка, 1981.— 175 с.
864. Машика Т. О. Соціально-економічні передумови і фактори участі жінок у суспільному виробництві при соціалізмі / Тетяна Олександрівна Машика // Демографічні дослідження. — 1986. — Вип. 10. — С. 29—31.
865. Медична опіка в УПА: спогади і документи / ред. М. Ріпецький. — Торонто: Літопис УПА. — Львів: ТОВ "Літопис УПА", 2001 — 581 с.
866. Мельник Е. М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С.О.Славутиної (1901-1921) / Е. М. Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі. — 2003. — Т. 3. — С. 127—138.
867. Мельник Є. Ф. Охорона матері і дитини в радянському законодавстві / Євгенія Федорівна Мельник. — К.: Видавництво АН УРСР, 1954. — 41 с.
868. Мельник Є. Ф. Права радянської жінки – трудівниці і матері / Євгенія Федорівна Мельник.— К.: Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1961. — 44 с.
869. Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні / Тамара Михайлівна Мельник. — К.: Логос, 1992. — 92 с.
870. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи / Тамара Михайлівна Мельник. — К.: Логос, 2001. — 48 с.
871. Мельничук Л. Жінки-гончарі Поділля / Л. Мельничук // Етнічна історія народів Європи. Український жіночий рух і процеси державотворення. — 2000. — Вип. 7. — С. 88—91.
872. Милорадович В. П. Украинская ведьма / Василий Петрович Милорадович // Киевская старина. — 1901. — Т.LXXII (72). — С. 217—233.
873. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді / Надія Миронець // Слово і час. — 1996. — № 8-9. — С. 49—55.

874. Миронець Н. Місце Олени Теліги у Празькій поетичній школі / Надія Миронець // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — 1999. — Вип. 12. — С. 155—169.
875. Миронець Н. Проблеми боротьби за Українську державу в творчій спадщині Олени Теліги / Надія Миронець // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 35—39.
876. Миронець Н. Таємниці кохання В. Винниченка / Надія Миронець // Кур'єр Кривбасу. — 2001. — № 8. — С. 78—116.
877. Миронець Н. Поетична та епістолярна спадщина Олени Теліги як історичне джерело / Надія Миронець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — Чис. 12. — Ч. 2. — С. 210—231.
878. Мирошникова П. Т. Делегатские собрания крестьянок – основная форма работы партии среди женщин села в 1921-1925 гг. (на материалах Украины) / П. Т. Мирошникова // Ученые записки Харьковского юридического института. — 1961. — Вып. 13. — С. 65—70.
879. Михнівський Свято-Стрітенський жіночий монастир. 1642–2006: Історико-краєзнавчий нарис / підгот. П. Троневиц. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2006 — 16 с.
880. Мицик Ю. А. Козацька Берегиня / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 130—145.
881. Мишуга Л. Шевченко і жінка: Жінка в житті і творах поета / Лука Мишуга. — Джерзі Ситі, Нью Джерзі: Накладом Української пресової й книжкової Спілки, 1940. — 91 с.
882. Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок і чоловіків: матеріали міжнар. кон. (К., 30 червня – 1 липня 2003 р.) — К.: Логос, 2003.— 214 с.
883. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи [зб. док. і матеріалів про життя, суспільно-політ. діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької /відп. ред. М. Богачевська-Хомяк, упоряд. М. Дядюк]. — Л.: Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 1998. — 844 с.

884. Мірна З. Українська Національна Жіноча Рада / Зінаїда Мірна // Наш світ. Альманах "Жіночої долі", 1927. — С. 194—197.
885. Мірна З. Жінки в Українській Центральній Раді / Зінаїда Мірна // Жіноча доля. Альманах на рік 1929. — Коломия, 1928. — С. 12—19.
886. Мірна З. Жіночі Товариства. Чи вони нам потрібні? / Зінаїда Мірна // Жінка. — 1935. — Ч. 10. — С. 2—3.
887. Мірна З. "Об'єднання слов'янських жінок" та українки / Зінаїда Мірна // Жінка. — 1936. — Ч. 11-12. — С. 9—10.
888. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні / Зінаїда Мірна // Жінка. — 1937. — Ч. 6. — С. 2—3; Ч. 7. — С. 2—3; Ч. 8—9. — С. 6—7.
889. Мірна З. Праця жінок в Українській Центральній Раді / Зінаїда Мірна // Жінка. — 1937. — Ч. 10. — С. 2—3.
890. Мірна З. Жінка-українка на еміграції / Зінаїда Мірна // Тризуб. — 1938. — № 48-49. — С. 4—5.
891. Мішакова О. Радянська жінка у Великій Вітчизняній війні / Мішакова О. — К.: Укрвидав, 1944. — 23 с.
892. Міщенко Л. І. Леся Українка в літературному житті / Леоніла Іванівна Міщенко. — К.: Дніпро, 1964. — 262 с.
893. Могила-Козанівська О. Із спогадів зв'язкової / Могила-Козанівська О. — Торонто: Гомін України, 1993. — 260 с.
894. Мойрова В.Я. Як розпочати і як проводити роботу серед жіночого пролетаріату та селянок / Варвара Якимівна Мойрова. — Х.: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. — 43 с.
895. Монастирський Є. О. Охорона трудових прав жінок і молоді / Євгеній Олександрович Монастирський. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977. — 32 с.
896. Моніторинг після Пекіну: два роки по тому. Соціально-економічне становище українських жінок / уклад. О. Кисельова. — К.: ЗАТ «ДКТ», 1997. — 32 с.
897. Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки / Мороз М. — К.: Наукова думка, 1992. — 631 с.

898. Мороз О. Іван Франко – вихователь українських письменників. І. Франко і Н. Кобринська / О. Мороз // Іван Франко. Статті і матеріали. — 1960. — Зб. 7. — С. 225—245.
899. Мороз Р. Становище жінки в СРСР / Раїса Мороз // Віднова: Культура. Суспільство. Політика. До 100-річчя українського жіночого руху. — 1984 — літо — осінь. — С. 26—32.
900. Морозенко М. Княгиня Ольга / Марія Морозенко. — К.: ПВП «Задруга», 2005. — 92 с.
901. Московченко В. М. Жінка у вітчизняному образотворчому мистецтві / Варвара Миколаївна Московченко. — К.: Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1962. — 48 с.
902. Мужні серця. Книга про славних синів і дочок українського народу / упоряд. Лавренев Б. — К.: Молодь, 1947 — 152 с.
903. Музиченко П. О. Правове становище жінки в українських землях в XIV – XVI ст. / П. О. Музиченко // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1 / 2. — С. 176—179.
904. Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість / Андрій Музичка. — К.: Держвидав України, 1925. — 108 с.
905. Музичка І. Культ Богородиці в Україні / Іван Музичка // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5-6. — С. 92—95.
906. Муляр В. П. Жінки на ринку праці з перехідною економікою / В. П. Муляр // Вісник аграрної науки Причорномор'я. — 2002. — Вип. 1 (15). — С. 147—152.
907. Мухін М. Г. Педагогічні погляди і освітня діяльність Христини Данилівни Алчевської / Мухін М. Г. — К.: Вища школа, 1979. — 184 с.
908. Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України / О. Навроцький // Жіночий світ. — 1954. — Ч. 9. — С. 2—4.
909. Нагаєвський І. Рівноапостольна свята Ольга-Олена, княгиня й володарка Руси-України. Історичний нарис / Іван Нагаєвський. — Філадельфія: Накладом Союзу Українок Америки, 1955— 39 с.

910. Нагачевська З. Софія Русова і педагогічно-просвітницька діяльність західноукраїнського жіноцтва / Зіновія Нагачевська // Вісник Прикарпатського ун-ту. Педагогіка. — 2001. — Вип. 31-37. — С. 33—41.
911. Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX – 1939 р.) / Зіновія Нагачевська. — Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2007. — 763 с.
912. Назаревський О. До історії Вищої жіночої освіти на Україні (З життя Київських жіночих курсів 70-80-х рр.) / О. Назаревський // Життя й революція. — 1927. — №4. — Т. II. — С. 111—118.
913. Назарко І. Трагічна доля Княжни Євпраксії Всеволодовни / І. Назарко // Український історик. — 1975 — № 1/ 2. — С. 76—81.
914. Назаров М. Магнітогорськ – Україна (Всесоюзний переклик ударниць) / Назаров М. — Х.: Держвидавництво «Український робітник», 1931. — 32 с.
915. Назарук О. Жінка і суспільство : реферат виголошений на засіданні Генерального Інституту католицької Акції у Львові 13 квітня 1934 р. / Осип Назарук. — Львів: Накладом Української Католицької Акції, 1934. — 48 с.
916. Назарук О. Жіноча справа. З приводу 1-го Українського жіночого конгресу / Осип Назарук. — Львів: Накладом Української Католицької Акції, 1934. — 32 с.
917. Назарчук О. Роль жінки у бізнесі / О. Назарчук // Вісник Української державної академії водного господарства. — 1998. — Вип. 1. — Ч. 2. — С. 274—278.
918. Наперекір: щоденник Алли Горської // Українська культура. — 1999. — № 10. — С. 14—15.
919. На службі рідного народу. Ювілейний збірник організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930-1955) / за ред. І.Книш. — Вінніпег: Видання Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. — 500 с.
920. Наталена Королева: Бібліографічний покажчик / уклад. Костишина К. — Л.: Бібліотека ім. Василя Стефаника, 2003. — 44 с.
921. Національна рада жінок України: Дати, події, справи. — К.: Просвіта, 2002. — 16 с.

922. Н. Д. Полонська-Василенко: [показчик документальних матеріалів в архівах України / упоряд. І. В. Верба]. — К., Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 366 с.
923. Небелюк М. Анна Ярославна: українська княжна на королівському престолі Франції ХІІ ст. / Мирослав Небелюк. — Р.; Lyon: Editions S. C. I. P., 1952. — 60 с.
924. Невицька І. Жіночий рух на Підкарпатті / І. Невицька // Жінка. — 1935. — № 3. — С. 3.
925. Недзвідський А. Іван Франко і Марко Вовчок / А. Недзвідський // Труды Одесского государственного ун-та. — 1955. — Т. 146. — С. 95—107.
926. Недоля Л. Смерть приватній кухні / Леонід Недоля. — К.: Книгоспілка, 1925. — 22 с.
927. Нежинский Свято-Введенский женский монастырь. — Нежин: Издание Нежинского Свято-Введенского женского монастыря, 2002. — 48 с.
928. Незабутня Ольга Басараб / ред. І. Книш. — Вінніпег: Видання Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, 1976. — 240 с.
929. Немирівська Т. Боротьба жіноцтва за Україну: Спогади / Таїсія Немирівська // Сіверянський літопис. — 2005. — № 2-3. — С. 62—66.
930. Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість / І. Немченко // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 2. — С. 70—77.
931. Нескорена Березиня. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / упоряд. Б. Гордасевич. — Торонто-Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2002. — 280 с.
932. Нескорена струсів'янка. Ольга Сліпа / упоряд. Б. І. Габлевич, С. Я. Ярема.— Л.: Наукове товариство імені Шевченка, 2005. — 178 с.
933. Нестеренко А. О. Участь громадських об'єднань у залученні сільських жінок до підприємницької діяльності на зламі ХХ – ХХІ століть / А. О. Нестеренко // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2007. — Вип. 30. — С. 145—148.
934. Нестеркова О. Міф «ідеальної» України Катерини Білокур / О. Нестеркова // Матеріали до українського мистецтвознавства. — 2002. — Вип. 1. — С. 169—172.

935. Нестерчук Ю. Жінки у сфері соціально-трудо­вих відносин / Юлія Нестерчук // Економіка АПК. — 1998. — № 9. — С. 67—72.
936. Новаківська Л. Подвижницька діяльність Олени Пчілки / Л. Новаківська // Пам'ять століть. — 1998. — № 3. — С. 35—40.
937. Новгородська А. В. Жінка у громадсько-політичному житті радянської України (середина 50-х – перша половина 60-х років ХХ століття): історіографічний аспект / Альбіна Вікторівна Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 3. — С. 143—149.
938. Новгородська А. В. Жінки радянської України у складі місцевих органів державної влади (середина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.) / Альбіна Вікторівна Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 1. — С. 295—301.
939. Новгородська А. В. Жінки у діяльності професійних спілок Донецької області у середині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. / Альбіна Вікторівна Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 2. — С. 241—246.
940. Новгородська А. В. До питання про місце і роль жінок у діяльності Компартії України (середина 50-х – перша половина 60-х років ХХ століття) / Альбіна Вікторівна Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 3. — С. 152—159.
941. Новгородська А. В. Жінка у громадсько-політичному житті Донбасу (середина 50-х – перша половина 60-х років ХХ століття): джерельна база / Альбіна Вікторівна Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 4. — С. 124—130.
942. Новгородська А. В. Досвід вирішення "жіночого питання" в радянській Україні в середині 50-х – першій половині 60-х рр.: громадсько-політичні аспекти / Альбіна Вікторівна Новгородська // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. — 2006. — Т. 12. — С. 147—158.
943. Новиченко Л. М. Автопортрет з реальності: Про листи К. Білокур / Л. М. Новиченко // Дніпро. — 1982. — № 12. — С. 99—102.

944. Нолл В. Роль жінок у музичному житті українського села / Р. Нолл // Родовід. — 1994. — № 9. — С. 36—43.
945. Ноур А. М. Українська сім'я у сучасному соціумі: реалії і тенденції / А. М. Ноур // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 104—110.
946. Нюрина Ф. Женщины в борьбе за новое общество / Ф. Нюрина. — Х.: Пролетариат, 1930. — 56 с.
947. Огієнко І. Княгиня Янка – засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві / Іван Огієнко // Народна творчість та етнографія. — 2003. — № 1-2. — С. 63—70.
948. Одарич І. Б. Становище жінки у великому князівстві Литовському за Литовськими статутами / І. Б. Одарич // Історичний альманах. — 2005. — Вип. 2. — С. 39—44.
949. Одарченко П. Жінка в творах Тараса Шевченка / Петро Одарченко // Наше життя. — 1985. — Ч. 3-4. — С. 2—6.
950. Одарченко П. Леся Українка : розвідки різних років / Петро Одарченко. — К. : Вид-во М.П.Коць, 1994. — 240 с.
951. Ожоган Л. О. Мандрівка дивосвітом Ольги Кобилянської / Лілія Олександрівна Ожоган — Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2003. — 256с.
952. Олена Михайлівна Апанович : [бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / упоряд. С. Даневич]. — К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. — 82 с.
953. Олена Пчілка і Волинь: матеріали наук.-практ. конф. (с. Колодяжне, 29-30 червня 1999 р.) / Волинський краєзнавчий музей; Колодяженський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. — Луцьк: Б. в., 1999. — 109с.
954. Олена Теліга: [бібліографічний покажчик / уклад. О. Г. Люта, Л. О. Смочко]. — Ужгород: Патент, 1999. — 92 с.
955. Олійник А. Конституційне законодавство України: гендерна експертиза / Олійник А. — К.: Логос, 2001. — 77 с.
956. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле і сучасність / Наталія Олійник

- // *Ї*: Незалежний культурологічний часопис. — 2003. — № 27. — С. 96—109.
- Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. — К.: Дніпро, 1963. — 509 с.
957. Ольга Юліанівна Кобилянська: [бібліографічний покажчик / уклад. І. І. Шаповалова, Є. Є. Кравченко]. — Л., 1953. — 19 с. (До 90-річчя з дня народження видатної української письменниці 1863-1953 рр.).
958. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності) / В. Омельченко // *Український історик*. — 1969. — № 1-3. — С. 89—90.
959. Омельченко М. Жіночий рух в Галичині / М. Омельченко // *На новий шлях*. Альманах "Жіночої долі" 1926. — С. 77—83.
960. Омельченко О. С. Поліпшення Радянською Державою умов праці жінок на виробництві / О. С. Омельченко // *Український історичний журнал*. — 1982. — № 3. — С. 109—114.
961. Омельченко О. С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР 1971-1980) / О. С. Омельченко // *Український історичний журнал*. — 1983. — № 3. — С. 57—60.
962. Онишко Л. В. Катерина Зарицька. Молитва до сина / Леся Володимирівна Онишко. — Львів: Світ, 2002. — 176 с. - (Серія «Подвижники національної ідеї»).
- Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. / Леся Онишко // *Визвольний шлях*. — 2002. — Ч. 10. — С. 64—75.
963. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття / Леся Онишко // *Український визвольний рух*. — 2004. — Зб. 3. — С. 30—38.
964. Онишко Л. Катерина Зарицька – чільна діячка національно-визвольного руху (з нагоди 90-річчя від дня народження) / Леся Онишко // *Українознавство*. — 2005. — Ч. 1. — С. 195—199.
965. Онишко Л. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..." Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко. — Торонто — Львів: Вид-во "Літопис УПА", 2007. — 912 с. - (Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. Том 8).

966. Оніпченко В. П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки на прикладах Донбасу / В. П. Оніпченко // Український історичний журнал. — 1977. — № 1. — С. 87—92.
967. Оніщенко О. В. Гендерний аспект української історіографії революції 1917 року / Оксана Володимирівна Оніщенко // Сіверянський літопис. — 2005. — № 6. — С. 85—90.
968. Оніщенко О. В. Жіноцтво в освітньому та просвітянському рухах 1917 року на Чернігівщині / Оксана Володимирівна Оніщенко // Сіверянський літопис. — 2001. — № 6. — С. 9—12.
969. Оніщенко О. В. Жіноцтво у виборчих кампаніях 1917 року: крок до демократії? / Оксана Володимирівна Оніщенко // Література та культура Полісся. — 2005. — Вип. 28. — С. 126—132.
970. Оніщенко О. Жіноче обличчя революції: уявне чи реальне / Оксана Оніщенко // Література та культура Полісся. — 2002. — Вип. 21. — С. 99—103.
971. Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні / Оксана Оніщенко // Сіверянський літопис. — 2002. — № 5 (47). — С. 21—28.
972. Оніщенко О. В. Український Жіночий Союз (1917 р.) / Оксана Володимирівна Оніщенко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 110—116.
973. Оніщенко О. В. Жіноцтво у виборчих кампаніях 1917 року: крок до демократії / Оксана Володимирівна Оніщенко // Література і культура Полісся. — 2005. — Вип. 28. — С. 126—132.
974. Орлик М. А. Ради жінок: кроки становлення / Марія Андріївна Орлик // Під прапором ленінізму. — 1987. — № 9. — С. 28—31.
975. Орман А. Робітниця у важкій індустрії / Орман А. — Х.: Держвидавництво «Український робітник», 1931. — 31 с.
976. Ортинський І. Під покровом Богоматері – захисниці Києва і всієї України / І. Ортинський // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 5-6. — С. 72—74.

977. Павликовська І. На громадський шлях. З нагоди 70-ліття українського жіночого руху / Ірина Павликовська. — Філадельфія: Накладом Світової Федерації Жіночих Організацій, 1956. — 80 с.
978. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. — К.: Либідь, 1997. — 307 с.
979. Павличко С. Націоналізму, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2000. — 328 с.
980. Павличко С. Теорія літератури. / упоряд. В. Б. Кравченко. — К.: Основи, 2002. — 679 с.
981. Павличко С. Д. Фемінізм / упоряд. та передмова В.Агеєва. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. — 322 с.
982. Пазуняк Н. Княгиня Ольга й ми / Н. Пазуняк // Наше життя. — 1955. — Ч. 7. — С. 1.
983. Палієнко М. Софія Русова / Марина Палієнко // Історія України в особах ХІХ – ХХ ст. — К.: Україна, 1995. — С. 355—358.
984. Палієнко М. Жінка в науці та освіті України ХІХ – ХХ ст.: Навчальна програма курсу (18 годин) / Марина Палієнко. — К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. — 34 с.
985. Панчук О. Нащо й ліпший клад, якщо у сім'ї лад (сімейні морально-етичні принципи в українському фольклорі) / Оксана Панчук // Берегиня. — 2002. — Число 2. — С. 25—29.
986. Паньків М. Внутрісімейні відносини на Покутті (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) / М. Паньків // Народознавчі зошити. — 1997. — № 2. — С. 105—110.
987. Пархоменко В. О крещенні св. Кн. Ольги / Володимир Пархоменко // Вера и разум. — 1911. — № 10. Кн. 2. — С. 429—449.
988. Пархоменко І. Українська Богородиця / І. Пархоменко // Слово і час. — 1993. — № 6. — С. 66—69.
989. Пашко А. Жіночий рух в Україні: історичний аспект та сучасний розвиток

/ Алена Пашко // Право України. — 2004. — № 3. — С. 125—127.

990. Певний Б. Трагедія Алли Горської: погляд із закордону / Б. Певний // Слово і час. — 1991. — № 11. — С. 64—72.

991. Пекінські стратегії. Програма дій в Україні: матеріали Всеукр. конф. “Стратегії Четвертої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні (Київ, 20-29 червня 1996 р. — К.: Вид-во «Жіноча Громада», 1996. — 396 с.

992. Пеленська І. Іван Франко й український жіночий рух / І. Пеленська // Наше життя. — 1956. — Ч. 8. — С. 1—3.

993. Перевозецький І. Жіночий рух в Східній Галичині в кінці 20-х – на поч. 30-х років / Іван Перевозецький // Галицька старовина. — 1994. — № 1. — С. 37—39.

994. Передерій В. А. Часопис "Жіноча доля" як джерело досліджень розвитку жіночого громадського руху в Галичині / Валентина Андріївна Передерій // Записки Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаника. — 1993. — Вип. 1. — С. 63—68.

995. Передерій В. А. Альманахи "Жіночої долі" (1926-1930) / Валентина Андріївна Передерій // Записки Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаника. — 1993. — Вип. №. — С. 91—97.

996. Передерій В. А. Часописи "Союзу українок" і національно-визвольний рух у Галичині (1922-1939) / Валентина Андріївна Передерій // Українська періодика: історія і сучасність: тези та повідомлення Всеукр. наук.-теор. конф. (Львів, 9-10 грудня 1993 р.) / АН України, Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника. — Львів: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника, 1993. — С. 64—67.

997. Передерій В. А. Мілена Рудницька – громадсько-політична діячка, журналістка, публіцист / Валентина Андріївна Передерій // Українська періодика: історія і сучасність: доповіді і повідомлення Другої Всеукр. наук.-теор. конф. (21 - 22 грудня 1994 р.) / АН України, Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника. — Львів — Житомир: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника, 1994. — С. 181—183.

998. Передерій В. А. Журнал "Нова хата" як тип видання (1925-1939) / Валентина Андріївна Передерій // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — 1994. — Вип. 1. — С. 79—89.
999. Передерій В. А. Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853-1939) / Валентина Андріївна Передерій // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — 1995. — Вип. 2. — С. 45—65.
1000. Передерій В. Жіноча доля на тлі доби: Літопис жіночого руху в світлі українських видань / Передерій В., Сидоренко Н., Старченко Т. — К.: Дослідницький центр історії української преси, 1999. — 244 с.
1001. Перковський А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII - першій половині XIX ст. / А. Перковський // Демографічні дослідження. — 1979. — Вип. 4. — С. 45—51.
1002. Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України / наук. ред. В.О. Лозовий. — Х.: АПРН України, ХЦЖД. — 1997. — 155 с.
1003. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини православного населення Гетьманщини у II половині XVII ст. (на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області) / Ірина Миколаївна Петренко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2008. — № 2. — С. 65—67.
1004. Петренко І. М. Вплив канонів православної церкви на зміну традиційних уявлень про шлюб і подружнє життя / Ірина Миколаївна Петренко // Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія Педагогіка. Історія. — 2008. — Вип. 79. — С. 265—276.
1005. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. / Ірина Миколаївна Петренко — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. — 119 с.
1006. Петренко Н. Творча путь Марка Вовчка / Н. Петренко. — Х.: Пролетарій, 1932. — 45 с.
1007. Петришина Л. В. Жінка в сучасному суспільстві / Л. В. Петришина // Вісник соціально-економічних досліджень. — 1997. — Вип. 1. — С. 255—259.

1008. Петришина Л. В. Історична роль жінки в державотворчому процесі / Л. В. Петришина // Вісник соціально-економічних досліджень. — 1998. — № 2. — С. 13—19.
1009. Петришина Л. В. Політичний потенціал жінок і процес державотворення в Україні / Л. В. Петришина // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 55—60.
1010. Петришина Л. В. Участь жінок в діяльності Народного Руху України / Л. В. Петришина // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали третьої Всеукраїнської наук. конф (Одеса, 10–11 вересня 1998 р.) / Одеський державний політехнічний ун-т. — О.: Астропринт, 1998. — С. 50—51.
1011. Петришина Л. В. Історична постать жінки – важливий фактор формування гуманістичних цінностей особистості / Л. В. Петришина // Мова і культура. — 2000. — Т.1. — Вип. 1. Філософія мови і культури. — С. 180—184.
1012. Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради / Л. В. Петришина // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — С. 285—293.
1013. Петришина Л. В. Жінка в національно-державному відродженні України (1917-1918 рр.) / Л. В. Петришина // Актуальні проблеми політики. — 2003. — Вип. 16. — С. 424—433.
1014. Петришина Л. В. Жінки України в національному русі (XIX – поч. XX ст.) / Л. В. Петришина // Актуальні проблеми держави і права. — 2003. — Вип. 18. — С. 428—431.
1015. Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок / В. Петров // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 6. — С. 55—66.
1016. Петров П. Г. К истории Харьковского женского медицинского института / П. Г. Петров // Очерки истории высшего медицинского образования и научной медицинской школы на Украине. — К.: Здоров'я, 1965 — С. 70—73.
1017. Пилипак М. Трансформація весільної обрядовості навелення Південно-Східного Поділля (20-30-рр XX ст.) / Максим Пилипак // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — Вип. 25. — С. 64—70.

1018. Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — 2007. — Кн. 1. — Львів: Логос, 2007. — С. 729—734.
1019. Пинчук Є. Ольга Кобилянська / Є. Пинчук // Жовтень. — 1993. — № 11. — С. 38—64; № 12. — С. 20—61.
1020. Пискір М. Жінка в УПА / Марія Пискір // Наше життя. — 1984. — Ч.3-4. — С. 49—53.
1021. Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині у період 1890-1905 рр. (з матеріалів Жіночої Комісії Київського Істпарту) / Євгенія Півнева. — Харків - Київ: Державне видавниче об'єднання України, 1930. — 68 с.
1022. Підгаєцький В. Жіноча праця в сільському господарстві / Володимир Підгаєцький // Життя і революція. — 1925. — № 10. — С. 86—95.
1023. Підгайний Л. Леся Українка. Популярний критично-біографічний нарис / Леонід Підгайний. — Х.: Державне видавництво України, 1929. — 88 с.
1024. Підтиченко М. Жінка Країни Рад / Марія Підтиченко // Блокнот агітатора. — 1948. — № 4. — С. 13—35.
1025. Пикалова Т. И. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917-1937) / Татьяна Исаевна Пикалова // Вопросы истории СССР. — Х., 1984. — Вып. 29. — С. 8—16.
1026. Пикалова Т. И. Вопросы историографии деятельности Коммунистической партии Украины по вовлечению трудящихся женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма) / Татьяна Исаевна Пикалова // Вестник Харьковского ун-та — 1984. — № 257. — С. 96—102.
1027. Пикалова Т. И. Деятельность КПУ по вовлечению трудящихся женщин в высшие учебные заведения в годы социалистического строительства) / Татьяна Исаевна Пикалова // Вопросы истории СССР. — Х., 1985. — Вып. 30. — С. 106—115.
1028. Пилацкая О. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок / Ольга Пилацкая. — Х.: Пролетарий, 1927.— 30 с.

1029. Пілацька О. Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві / Ольга Пілацька. — Х.: Держвидав України, 1930. — 38 с.
1030. Пілацька О. Ради і трудяща жінка / Ольга Пілацька. — Х.: Держвидав України, 1930. — 30 с.
1031. Пільгук І. І. Жіноча доля в народній ліриці та ліриці Т. Г. Шевченка / І. І. Пільгук // Народна творчість та етнографія. — 1961. — № 1. — С. 39—48.
1032. Пірен М. Гендерні аспекти державної служби [Пірен М., Грицяк Н., Василевська Г., Іваницька О.]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. — 335 с.
1033. Пісарєва Ю. Шлях матері-українки в СРСР / Ю. Пісарєва // Наше життя. — 1953. — Ч. 1. — С. 1, 2, 4.
1034. Пластун В. В. Проблема жіночого лідерства у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях / В. В. Пластун // Наукові праці МАУП. — 2003. — Вип. 6. — С. 171—174.
1035. Плісовська Е. Сучасне суспільство: роль чоловіка і жінки / Е. Плісовська, М. Ліновіцька / Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1-2. — С. 40—46.
1036. Плісовська Е. Жіноча праця. Яка вона в світі та в Україні / Ела Плісовська // Віче. — 1999. — № 11. — С. 71—83.
1037. Плохій С. П. Покрова Богородиці в Україні / С. П. Плохій // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 11—19.
1038. Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцевої / Л. Плющ // Сучасність. — 1985. — № 12. — С. 84—90.
1039. Погорєлова О. Діяльність товариства "Жіноча громада" в 30-ті роки ХХ ст. / О. Погорєлова // Буковинський історико-етнографічний вісник. — 2004. — Вип. 6. — С. 74—77.
1040. Пода О. Проблеми і перспективи розвитку видань для жінок / Олена Пода // Вісник Запорізького державного ун-ту. — 2003. — Філологічні науки. — № 2. — С. 115—119.

1041. Пода О. Ю. Проблема гендерних настанов у радянській жіночій пресі / Олена Юріївна Пода // Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. — 2007. — № 1. — С. 96—101.
1042. Пода О. Ю. Проблема гендерних настанов у радянській жіночій пресі / Олена Юріївна Пода // Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. — 2007. — № 1. — С. 96—101.
1043. Пода О. Ю. Кроки гендерного просвітництва української преси / Олена Юріївна Пода // Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. — 2007. — № 2. — С. 90—99.
1044. Пода О. Ю. Феміністична спрямованість преси Наддніпрянської України перших десятиліть ХХ століття / Олена Юріївна Пода // Актуальні проблеми слов'янської філології. — 2007. — Вип. 13. Лінгвістика і літературознавство. — С. 254—261.
1045. Подах І. Остання постанова Олени Теліги / І. Подах // Наше життя. — 1972. — Ч. 3. — С. 7—8.
1046. Подгорненська У. Ліквідація неграмотності і малограмотності серед жінок / У. Подгорненська // Комунарка України. — 1923. — № 9-10. — С. 6—9.
1047. Подолання гендерної та вікової дискримінації на ринку праці в Україні: реалії та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 20 – 21 січня 2006) / Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи». — Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2006. — 143 с.
1048. Подорожня Г. Жінка опанує техніку / Г. Подорожня. — Харків-Одеса: Державне видавництво України., 1930. — 38 с.
1049. Покальчук В. «Звідки тебе виглядати?» або старовинний обряд похорон дівчини на Волині / Володимир Покальчук // Берегиня. — 2005. — Ч. 1. — С. 35—40.
1050. Поклик душі: До 100-річчя від дня народження Олени Теліги: [бібліографічний покажчик / уклад. Л. А. Костильова] — Рівне: Рівненська держ. обл. б-ка, 2006. — 30 с.

1051. Поклін Марії. Українська еміграція в Німеччині пречистій Марії владичиці і опікунці України / ред. Т. Курпіта. — Мюнхен: Накладом видавництва релігійної літератури, 1947. — 160 с.
1052. Покотило К.С. Проблема жіночої емансипації в оповіданні І. Франка "Маніпулянтка" / К. С. Покотило // Українське літературознавство. — 1985. — Вип. 44. — С. 12-17.
1053. Полешко А. Рівність прав і можливостей чоловіка і жінки в суспільстві / А. Полешко // Право України. — 2000. — № 4. — С. 20—22.
1054. Полек В. Літопис Лесі Українки / В. Полек // Слово і час. — 1993. — № 5. — С. 87—89.
1055. Поліщук В. Просвітницька і соціально-педагогічна діяльність С. Русової / В. Поліщук // Вісник Прикарпатського ун-ту. Педагогіка. — 2002. — Вип. 7. — С. 200—205.
1056. Половнікова С. О. Є. Милорадович – видатна представниця національно-демократичного руху в Україні / С. О. Половнікова // Проблеми гендерної рівності в Чернігівській області та шляхи їх вирішення: Матеріали обласної наук.-практ. конф. (Чернігів, 22 квітня 2005 р.) — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2005. — С. 211—213.
1057. Полоневская Н. С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946–1950 гг.) / Н. С. Полоневская // Научные записки Львовского торгово-экономического института. — 1958. — Вып. 5. — С. 51—56.
1058. Полоневская Н. С. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946–1950 гг.) / Н. С. Полоневская // Научные записки Львовского торгово-экономического института. — 1959 — Вып. 6. — С. 42—59.
1059. Полонська-Василенко Н.Д. Княгиня Ольга / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Віра і культура. — 1952. — № 3-4. — С. 7—12.
1060. Полонська-Василенко Н. Мати Короля Данила / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Наше життя. — 1954. — Ч. 2. — С. 3—5.

1061. Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Визвольний шлях*. — 1954. — № 3. — С. 57—67.
1062. Полонська-Василенко Н. Євпраксія – Адельгейда / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Наше життя*. — 1959. — № 9. — С. 5—7.
1063. Полонська-Василенко Н. Дочка Володимира Мономаха / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Наше життя*. — 1961. — № 5. — С. 3—4.
1064. Полонська-Василенко Н. Жінки України / Наталія Полонська-Василенко // *Жіночий світ*. — 1963. — Ч. 7-8. — С. 2—5.
1065. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко — Вінніпег-Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади з Фондації ім. Наталії Кобринської, 1969. — 160 с.
1066. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (Війна, 1913-1916): Уривок із спогадів / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Український історик*. — 1983. — Рік XX. — № 2-4. — С. 38—50.
1067. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // *Український історик: журнал Українського наукового товариства* 1988. — Рік XXV. — № 1-4. — С.119—128; 1989. — Рік XXVI. — № 1-3. — С. 106—113.
1068. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: этносоциальные проблемы / Пономарев А. П. — К.: Наукова думка, 1989. — 317 с.
1069. Пономарьов А. П. Сім'я і родинна обрядовість / А. П. Пономарьов // *Культура і побут населення України*. — К.: Либідь, 1993. — С. 175—202.
1070. Попов М. Правовий статус жінки в Україні / М. Попов // *Актуальні проблеми державного управління* — 2004. — Вип. 4. — С. 148—161.
1071. Починок Л. І. Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі: навч. посібник / Людмила Іванівна Починок. — Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2005. — 192с.
1072. Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної Програми дій: матеріали Міжнар. семінару 13 – 14

травня 1998 р., організованого за сприяння Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міжнародного правозахисного центру «Ла Страда – Україна». — К.: Ла-Страда-Україна, 1998. — 118 с.

1073. Пошуки гендерної паритетності: український контекст / упоряд. і загал. ред. І. Грабовська. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, МС Міланік, 2007. — 204 с.

1074. Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів: [каталог - довідник / уклад. В. М. Комзюк]. — Луцьк : Ініціал, 1996. — 48с.

1075. Приходько А. Галерея історичних портретів: видатні жінки Давньоруської держави / Алла Приходько // Рідна школа. — 2009. — № 4. — С. 51—59.

1076. Приходько Н. А. Мати, трудівниця, громадський діяч / Приходько Н. А. — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1972. — 48 с.

1077. Приходько Н. А. Кольори життя: Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя / Приходько Н. А. — К.: Політвидав України, 1975. — 103 с.

1078. Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти / упоряд. О. М. Руднева. — Х.: Право, 1999. — 212 с.

1079. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду: [наукова доповідь / під ред. В. І. Довженко]. — К.: Столиця, 1997. — 176 с.; 2-е вид. — К.: Столиця, 1998. — 176 с.

1080. Пропамятна книга гімназії сестер Василянок у Львові. — Л.: Основи, 1995. — 270 с.

1081. Про роботу серед жінок в культурно-освітніх установах. — К.: Комітет у справах культурно-освітніх установ, 1948. — 31 с.

1082. Просвітницька діяльність Софії Русової: матеріали Міжнар. наук. симпозіуму (Кам'янець-Подільський, 2006). — Кам'янець-Подільський, 2006. — 243 с. — (Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного ун-ту. Серія соціально-педагогічна. Вип. 5. – Т.1).

1083. Проскура О. В. Софія Русова – вчений, педагог, громадський діяч / О. В. Проскура // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 171—180.

1084. Просяник Т. Жінка повертається? / Тетяна Просяник // Розбудова держави. — 1993. — № 6. — С. 57—59.
1085. Процик М. Княгиня Ольга і роль жінки / М. Процик // Наше життя. — 1982. — Ч. 3. — С. 2—3; Ч. 4. — С. 2—4.
1086. Пухлій В. Підприємницький потенціал українського жіноцтва: масштаби та перспективи використання / В. Пухлій // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 3. — С. 39—44.
1087. Пчілка О. Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі / Олена Пчілка // Рідний край. — 1909. — № 9. — С. 11—12.
1088. Пясковський В. В. Сучасні методи вербування і вивозу українських жінок до нелегального секс-бізнесу за межі України / В. В. Пясковський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2002. — № 2. — Ч. 1. — С. 199—201.
1089. П'ятіна Н. П. Здійснення політики рівних можливостей: жінка і наука / Н. П. П'ятіна // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. — 2001. — № 3. — С. 196—204.
1090. Раєвич Т. І Виникнення, організація і громадсько-політична діяльність Союзу українок у 1921-1939 рр. / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. — 1997. — № 2. — С. 56—61.
1091. Раєвич Т. Всеукраїнський конгрес у Станіславі 23-27 червня 1934 р.: основні ідеї та документи / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. — 1998. — № 1. — С. 14—19.
1092. Раєвич Т. Українська діаспора 40-80-х рр. про український жіночий рух / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. — 1999. — № 5. — С. 46—50.
1093. Раєвич Т. Організаційний розвиток українського жіночого руху на Волині (1921-1939 рр.) / Тамара Раєвич // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. — 2001. — № 11. — С. 48—54.

1094. Рахно К. Українське відьмацтво як продукт гендерних відносин / Константин Рахно // Український керамологічний журнал — 2004. — № 2/3. — С. 27—33.
1095. Резнік Г. О. Становище жінки в українському суспільстві / Г. О. Резнік // Право. — 2001. — № 8. — С. 16—19.
1096. Репецька О. Жінки у «Літописі Руському»: небесне і земне, індивідуальне і соціальне / О. Репецька // Збірник наукових праць Херсонського держ. пед. ун-ту. Педагогічні науки. — 2001. — Вип. 25. — С. 184—188.
1097. Ржепецький Л. А. Дніпрова Чайка: відома і невідома: навч. посібник / Леонід Андрійович Ржепецький. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — 61 с.
1098. Рибак О. З. Жіночий рух у Галичині в останній третині XIX ст. і його міжслов'янські зв'язки / Оксана Зиновіївна Рибак // Проблеми слов'янознавства. — 1985. — Вип. 32. — С. 83—90.
1099. Рибак О. З. Роль І.Франка в утвердженні демократичних принципів жіночого руху в Галичині / Оксана Зиновіївна Рибак // Українське літературознавство. — 1986. — Вип. 46. — С. 98—106.
1100. Рибак О. З. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині / Оксана Зиновіївна Рибак // Україна в минулому. — 1992. — Вип. 1. — С. 101—112.
1101. Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М.Грушевського – науковця і громадського діяча / Оксана Рибак // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26-28 жовтня р.) / Львівський ун-т ім. І. Франка. — Л.: Світ, 1995. — С. 125—131.
1102. Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій / Оксана Рибак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1997. — С. 100—125.
1103. Рибак О. Проблема емансипації жінки у франкознавчих дослідженнях / Оксана Рибак // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: мат-ли Міжнар. наук. конф. (Л., 25-27 вересня 1996 р.) / Львівський ун-т ім. І. Франка; Ін-

- т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Л.: Світ, 1998. — С. 544—550.
1104. Рибчук Л. Жінка в творчості Т.Шевченка / Л. Рибчук // Жіночий світ. — 1974. — Ч. 3. — С. 2.
1105. Рихтицька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби / Дарія Рихтицька // Визвольний шлях. — 1996. — Р. 49. Кн. 3. — С. 262—268; Кн. 5. — С. 518—527.
1106. Рихтицька Д. За оновлений тип української жінки / Дарія Рихтицька // Визвольний шлях. — Р. 50. — 1997. — Ч. 6. — С. 673—677.
1107. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя в Київські Русі / Володимир Михайлович Ричка // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 131—141.
1108. Ричка В. М. Княгиня Ольга / Володимир Михайлович Ричка. — К.: ВД Альтернативи, 2004. — 336 с.
1109. Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 – 21 листопада 2000 р.) / ред. О. Кузьміна. — К.: Логос, 2001. — 231 с.
1110. Родников В. Несколько исторических справок к вопросу о женском образовании / Родников В. — К.: Русская печатня, 1909. — 16 с.
1111. Розов Л. Жінки – червонопрапорці / Л. Розов. — Х.: На варті, 1934. — 108 с.
1112. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза / Зорислава Василівна Ромовська. — К.: Логос, 2001. — 37 с.
1113. Роштіна Н. Роксолана / Наталія Роштіна. — Х.: Фоліо, 2009. — 128 с.
1114. Рубчак М. Християнська Богородиця чи Берегиня? Фемінізм на противагу вічно жіночому? / Мар'яна Рубчак // Філософська думка. — 2000.—№ 1. — С. 110—127.
1115. Рубчак М. Миф женственности: эволюция феминистского сознания в Украине и России / Марьяна Рубчак // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. — Х.: ХЦГИ, 1998. — С. 46—57.

1116. Рубчак М. Жінка як ікона в українській пострадянській культурі / Мар'яна Рубчак // Пекінські стратегії. Програма дій в Україні. — К.: Вид-во «Жіноча Громада», 1996. — С. 144—149.
1117. Рубчак М. Миф женственности: эволюция феминистского сознания в Украине и России / Мариан Рубчак // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. — Х.: ХЦГИ, 1998. — С. 133—150.
1118. Руденко К. П. Жінка і релігія / Клавдія Пилипівна Руденко. — К.: Держполітвидав України, 1962. — 32 с.
1119. Руднева О. М. Проблеми розвитку паритетної демократії в Україні та деякі аспекти участі жінок у виборах 1998 року / Олександра Миколаївна Руднева // Громадські ініціативи жіночих організацій та сучасний політичний процес в Україні — Х.: Курсор, 1998. — С. 3—16.
1120. Руднева О. М. Вплив міжнародного законодавства про права жінок на процес реформування законодавства України / Олександра Миколаївна Руднева // Вісник Луганської Академії внутрішніх справ МВС України. — 2002. — Вип. 2. — С. 76—83.
1121. Руднева О. М. Гендерна рівність як принцип законодавства / Олександра Миколаївна Руднева // Право України. — 2002. — № 4. — С. 103—108.
1122. Русова С. Жінка в поезії Шевченка / Софія Русова // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. 65. — Кн. 2. — С. 240—246.
1123. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. — К.: Україна-Віта, 1996. — 208 с.
1124. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети / Софія Русова. — Вінніпег: Видано заходом Союзу українок Канади, 1945. — 105 с. (перше видання — Коломия, 1934. — 92 с.)
1125. Русова С. Жіночі постаті в радянській літературі / Софія Русова // Жінка. — 1935. — Ч. 10. — С. 5—6.
1126. Русова Софія Федорівна. Мемуари. Щоденники / упоряд. В. Сергійчук. — К.: Поліграфкнига. — 2004. — 544 с.
1127. Савка Б. А Смерть їх безсмертям зустріла: Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля (Гусятинського, Заліщицького,

Підволочиського) в національно-визвольній боротьбі ОУН – УПА 40-х – початку 50-х рр. XX ст./ Богдан Савка. — Торонто: ТОВ "Джура", 2003 — 332 с.

1128. Савка В. Є. Сім'я та соціум: проблеми взаємодії / В. Є. Савка, Н. А. Уманець. — Л.: НУ «Львівська політехніка», 2008. — 180 с.

1129. Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні / Ф. Савченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1927. — Вип. 3. — С. 85—92.

1130. Савчишин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після світової війни / Марія Савчишин. — К.: Смолоскип, 2003. — 546 с.

1131. Савчук Б. Жіноцтво у суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Борис Савчук. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998.— 278 с.

1132. Саєнко В. П. Державотворча роль жінки в духовній спадщині Олени Теліги / В. П. Саєнко // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1-2. — С. 228—239.

1133. Сайгакова Л.О. Правовий статус української жінки в козацьку добу / Л. О. Сайгакова, М. П. Куманова // Історичний досвід і сучасність. — 2005. — Вип. 11. — С. 31—36.

1134. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Григорій Васильович Самойленко. — Ніжин, Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя, 2004. — 159с.

1135. Самойленко П. С. Женский и детский труд на предприятиях Юга Украины в годы первой мировой войны / П. С. Самойленко // Пролетариат России на пути к Октябрю. — Одесса: Маяк, 1967. — С. 78—86.

1136. Самофалова Д. Л. Застосування гендерного підходу при аналізі ринку праці / Д. Л. Самофалова // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Соціологія. — 2002. — Вип. 12 - 13. — С. 97—101.

1137. Сапицька О. М. Аналіз потреби жіночої робочої сили в сільському господарстві в контексті вирішення проблеми безробіття в СРСР (кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст.) / Олена Михайлівна Сапицька // Історичні записки.

Історичні записки: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2005. — Вип. 7. — С. 184—192.

1138. Сапицька О. М. Жінки на керівних та відповідальних посадах в сільському господарстві України (1929-1932 рр.) / Олена Михайлівна Сапицька // Історичні записки. Історичні записки: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2005. — Вип. 8. — С. 150—159.

1139. Сапицька О. М. Порівняльний аналіз використання жіночої та чоловічої праці в сільському господарстві України в 1930 р. / Олена Михайлівна Сапицька // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2005. — Вип. 20. — С. 193—200.

1140. Сапицька О. М. Наукові засади матеріальної мотивації праці жінок в сільському господарстві України (1928/29 – 1932/33): Історичний аспект / Олена Михайлівна Сапицька // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2005. — Вип. 21. — С. 197—203.

1141. Сапицька О. М. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі (1928-1932 рр.) / Олена Михайлівна Сапицька // Гілея: Науковий вісник. — 2006. — Вип. 6. — С. 84—94.

1142. Сапицька О. М. Загальна освіта та професійна підготовка сільських жінок на (1928-1933 рр.) / Олена Михайлівна Сапицька // Історичні записки: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2006. — Вип. № 9. — С. 207—214.

1143. Сапицька О. М. Особливості використання праці жінок в сільському господарстві України (1928 – сер. 1933 рр.) / Олена Михайлівна Сапицька // Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2006. — Вип. 12. Ч. 2. — С. 264—271.

1144. Сапицька О. М. Сільські жінки і механізація сільськогосподарського виробництва в Україні (1928 – середина 1933 рр.) / Олена Михайлівна Сапицька // Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. Володимира Даля. — 2007. — Вип. 13. — С. 152—164.

1145. Саттула Є. Жінка країни соціалізму / Євгенія Саттула. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1938. — 87 с.
1146. Сахарова Н. А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства / Сахарова Н. А. — К.: Вища школа, 1973. — 102 с.
1147. Сваричевський А. В. Себе Українкою звала: до 130-річчя від дня народження Лесі Українки. Нарис з дослідженням / Анатолій Володимирович Сваричевський. — Хмельницький : НВП "Еврика" ТОВ, 2001. — 48с.
1148. Светла К. З наших боїв і змагань / К. Светла // Жіноча бібліотека. Видає Н. Кобринська. — 1912. — Вип. 1. — С. 9—96.
1149. Світлична Н. Сучасний стан жінки в Україні / Надія Світлична // Наша життя. — 1979. — Ч. 7. — С. 5—6.
1150. Світлична Н. Про Аллу Горську / Надія Світлична // Наше життя. — 1980. — Ч. 2. — С. 2—4.
1151. Світлична Н. Спостереження про становище і переслідування жінок / Надія Світлична // Наше життя. — 1980. — Ч. 5. — С. 4—6.
1152. Свята Варвара великомучениця. — К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. — 2006. — 78 с.
1153. Святненко Г. В. Соціальні проблеми сільських жінок в період трансформації суспільства / Г. В. Святненко // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: зб. наук. статей. — К.: НВФ «Студцентр», 1998. — С. 187—192.
1154. Святненко Г. В. Про становище сімей в Україні / Святненко Г. В., Луценко Є. М., Якубова Ю. М. — К.: НВФ «Студцентр», 1999. — 232 с.
1155. Свято-Покровський Київський женский монастирь. — К.: Б. и., 2007 — 63 с.
1156. Селівачов І. До історіографії творчості Катерини Білокур / І. Селівачов // Матеріали до українського мистецтвознавства. — К. — 2002. — Вип. 1. — С. 201—204.
1157. Сенік С. Роля жінок у введенні християнства на Русі-Україні / С. Сенік // Наше життя. — 1987. — Ч. 5. — С. 2—3.

1158. Сенчишин Г. "Українська жінка на шляху 1000-ліття християнства" / Г. Сенчишин // Український голос. — 1988. — Ч. 49. — С. 5; Ч. 50. — С. 6; Ч. 51. — С. 9; Ч. 52. — С. 8; 1989. — Ч. 1. — С. 7; Ч. 2. — С. 8.
1159. Сестры милосердия в Крымской войне 1853-1856 годов / сост. Колесникова Н. Н. — Симферополь: Изд. Фирма "Бизнес-Информ", 2005. — 335 с.
1160. Сергеева Л. С. Основні підходи до визначення та вирішення проблеми торгівлі жінками / Людмила Сергіївна Сергеева // Ефективність державного управління. — 2005. — Вип. 8. — С. 133—141.
1161. Сергійчук В. Роксолана в літературі та історії / Володимир Сергійчук // Наука і суспільство. — 1988. — № 7. — С. 28—32.
1162. Серіна Є. Нові жіночі кадри для народного господарства / Серіна Є. — Х.: Держвидавництво «Український робітник», 1931. — 38 с.
1163. Серьогін С. Співпраця органів державної влади із жіночими організаціями в умовах інтеграції України в Європейський Союз / С. Серьогін, О. Костюкова // Актуальні проблеми державного управління. — 2004. — № 2. — С. 3—11.
1164. Сидоренко В. П. Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції / Валентина Павлівна Сидоренко — К.: Держполітвидав України, 1957. — 26 с.
1165. Сидоренко В. П. Торжество ленінських ідей рівноправності жінок / Валентина Павлівна Сидоренко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1979. — 19 с.
1166. Синевич Б. М. Феміністичний дискурс у публіцистиці Олени Теліги // Актуальні проблеми слов'янської філології. — 2004. — Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. — С. 183—189.
1167. Синельников А. Слобожанские народные сказки о глупых и ленивых женах / Андрей Синельников // Гендерные исследования. — 1999. — № 2 — С. 103—119.
1168. Синявська Л. І. Творчість Лесі Українки у світлі феміністичного письма / Л. І. Синявська // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. — 1997. — Вип. 1-2. — С. 222—224.

1169. Сирота И. М. О статусе, социальной и правовой защите женщин в современном украинском обществе / И. М. Сирота // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 15—20.
1170. Сирцова С. Участь жінок в соціалістичному будівництві (1925–1941 рр.) / С. Сирцова // Український історичний журнал — 1969 — № 3. — С. 41—47.
1171. Сіленко А. О. Сім'я у об'єктиві соціальної політики / А. О. Сіленко // Правова держава. — 2000. — № 2. — С. 26—30.
1172. Сінько Г. По сторінкам архіву Х.Д.Алчевської / Г. Сінько // Радянське літературознавство. — 1970. — № 2. — С. 68—74.
1173. Січинський В. Роксоляна / В. Січинський // Визвольний шлях. — 1956. — Кн. 11. — С. 1285—1295; Кн. 12. — С. 1404—1415.
1174. Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я.Єфименко / О. Ф. Скакун // Український історичний журнал. — 1967. — № 1. — С. 65—73.
1175. Скакун О. Ф. Государственно-правовые взгляды А. Я. Ефименко (К вопросу о политических и правовых идеях либерального народничества на Украине) / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения. 1981. — Вып. 42.— С. 40—49.
1176. Скуратівський В. Т. Берегиня: Художні оповідання, новели / Василь Тимофійович Скуратівський. — К.: Радянський письменник, 1987. — 278 с.
1177. Славетна співачка: спогади і статті про С.Крушельницьку / упоряд. І.Деркач. — Л.: Книжково-журнальне вид-во, 1956. — 95 с.
1178. Слободянюк Е. Політика – не жіноча справа? / Еліна Слободянюк // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 6—10.
1179. Слюсаренко В. Г. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: науково-методичний посібник / Слюсаренко В. Г., Проскура О. В., Болтівець С. І. — К.: Ін-т змісту і методів навчання, Ін-т психології, 1998. — 194 с.
1180. Сметанська М. І. Марко Вовчок у боротьбі за рівноправність жінки М. І. Сметанська // Українська мова і література в школі. — 1983. — № 12. — С. 11—16.
1181. Смоляр Л. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой активности работниц (1971 – 1980 гг.) / Смоляр Л. А.,

Игнатенко Е. И., Черняк Г. А. // Научные труды по истории КПСС. Вып. 158. — К., 1989. — С. 46—52.

1182. Смоляр Л. О. Фемінізм в Україні. Традиції і сучасність / Людмила Олексіївна Смоляр // Віче. — 1995. — № 9. — С. 81—92.

1183. Смоляр Л. Творення громадянського суспільства як умова розвитку жіночого руху / Людмила Смоляр // Вдосконалення системи державного управління соціально-економічними та політичними процесами в регіоні. — О.: Одеський філіал УАДУ, 1998. — С. 247—253.

1184. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сторінки історії / Людмила Олексіївна Смоляр. — О.: АстроПринт, 1998. — 408 с.

1185. Смоляр Л. О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905-1916) / Людмила Олексіївна Смоляр // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 92—100.

1186. Смоляр Л. О. Участь жіноцтва в діяльності громад / Людмила Олексіївна Смоляр // Сучасність. — 1998. — № 9. — С. 76—90.

1187. Смоляр Л. Жінки – за діалог / Людмила Смоляр // Віче. — 1999 — № 6. — С. 100—104.

1188. Смоляр Л. Жіночий рух як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Людмила Смоляр // Перехрестя. — 2000. — № 3. — С. 20—25; № 4. — С. 15—20; № 5.— С. 8—12.

1189. Смоляр Л. До питання участі жіноцтва в діяльності громад / Людмила Смоляр // Народознавчі Зошити. — 2000. — № 4. — С. 608—619.

1190. Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності / Людмила Смоляр // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 10—15.

1191. Смоляр Л. Олена Доброграєва – щира працівниця на ниві освіти українського народу (1864-1880) / Людмила Смоляр // Наше життя. — 2002. — № 2. — С. 1-4.

1192. Сніжко В. Культ матері в українській ментальності / В. Сніжко // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на апорозі ХХІ століття: матеріали п'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. (К. – Чернівці, 22–25 травня 1997 р.)— К.: Київський військовий гуманітарний інститут, Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1997. — Частина 1. — С. 482—485.
1193. Сніжко В. Доля жінки в українському суспільстві / В. Сніжко // *Визвольний шлях*. — 1998. — Р. 51. — № 9. — С. 1065—1070.
1194. Соколенко Т. М. Жінка в українському суспільстві: проблеми та перспективи / Т. М. Соколенко // *Ученые записки Харьковского гуманитарного института*. — 1997. — Т. 3. — С. 174—178.
1195. Соколик О. Роля жінки в українській християнській родині / О. Соколик // *Наша дорога*. — 1988. — Ч. 2. — С. 8—10.
1196. Соколов В. Тенденції гендерної політики в Європі та Україні / В. Соколов, М. Саприкіна // *Політичний менеджмент*. — 2008. — № 3. — С. 120—127.
1197. Солдатенко Т. Я. Жінки в житті і творчості Є. Маланюка / Т. Я. Солдатенко // *Євген Маланюк. Життя і творчість*. — Суми: Слобожанщина, 1998. — С. 108—122.
1198. Соломія Крушельницька: Спогади, матеріали, листування: У 2 ч. / упоряд. М. Головащенко. — К.: Музична Україна, 1979. Ч. 1. Спогади. — 397 с.; Ч.2. Матеріали. Листування. — 448 с.
1199. Соломія Павличко: бібліографічний покажчик / уклад. Захаркін С. — К.: Парламентське вид-во, 2000. — 50 с.
1200. Софія Русова: з маловідомого і невідомого. В 2х частинах / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. — Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. — Ч. 1. — 334 с.; Ч. 2. — 364 с.
1201. Софія Русова і Галичина: [зб. статей і матеріалів / упоряд. З. І. Нагачевська]. — Івано-Франківськ: Вік, 1996. — 126 с.

1202. Софія Русова і проблеми соціокультурного формування особистості в сучасних умовах : [наук.-метод. посібник / ред. К. В. Півачук, В. М. Шахрай]. — Біла Церква, 2006. — 80 с.
1203. Софія Федорівна Русова: Вибрані твори. — К.: Освіта, 1996. — 304 с.
1204. Сохацький В. Доля жінки в інтерпретації І.Франка / В. Сохацький // Українське літературознавство. — 1984. — Вип. 42. — С. 80—86.
1205. Соціальне становище сільської жінки в Україні / голова ред. кол. В. І. Довженко. — К.: «Академпрес», 1998. — 136 с.
1206. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання / під ред. В.І. Довженко. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. — 140 с.
1207. Союз Українок Австралії ім. Княгині Ольги. — Мельбурн — Сідней: Союз Українок ім. Княгині Ольги, 2001. — VIII, 373 с.
1208. Союз українок Америки. Пам'яткова книжка XXII конвенції СУА. — Дітройт, Мічіган: Союз українок Америки, 1990. — 232 с.
1209. Союз Українок Канади: Діяльність Союзу українок Канади: за рік 1934. — Вінніпег: Видано заходом централі Союзу українок Канади, 1935. — 153 с.
1210. Спогади про Соломію Павличко / ред. М. Москаленко. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2006. — 424 с.
1211. Становище жінок в Україні: реалії та перспективи: Парламентські слухання 9 червня 2004 року / Верховна Рада України, Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, Програма розвитку ООН — К., 2004. — 157 с.
1212. Старицька-Черняхівська Л. Ганна Барвінок / Людмила Старицька-Черняхівська // Літературно-науковий вісник. — 1911. — Кн. IX. — С. 367—372.
1213. Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі / Людмила Старицька-Черняхівська // Україна. Наука і культура. — 1989. — Вип. 23. — С. 364—374.
1214. Стародуб О. Сторінка з історії жіночої освіти у Білій Церкві: 1860-ті роки / Олексій Стародуб // Юр'ївський літопис. — 2004. — № 3. — С. 41—45.

1215. Старченко Н. П. Майнові взаємозобов'язання шляхетського подружжя на Волині в XVI століття / Наталія Петрівна Старченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1997. — Т. 2. — С. 49—65.
1216. Старченко Н. П. Правова ситуація на Волині у XVI ст. / Наталія Петрівна Старченко // Київська старовина. — 1999. — № 5.— С. 26—31.
1217. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). Вдовиний «марципан», або Що отримувала жінка по смерті чоловіка / Наталія Петрівна Старченко // Київська старовина. — 2000.— № 6. — С. 58—74.
1218. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе панєю, и ничиих владзі не подлегла», або Правова дієздатність вдови / Наталія Петрівна Старченко // Київська старовина. — 2001. — № 1. — С. 42—62.
1219. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). Вдовині Небеса?! / Наталія Петрівна Старченко // Київська старовина. — 2001. — № 4. — С. 20 — 42.
1220. Старченко Т. Українка та розвій нації / Т. Старченко // Вісник Київського ун-ту. Сер. Журналістика. — 1997. — Вип. 4. — С. 227—238.
1221. Стахова Є. Ольга Басараб / Євдокія Стахова // На службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930-1955) — Вінніпег: Видання Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. — С. 11—15.
1222. Стахневич А. І. Місце і роль жінок у громадянському суспільстві / Анастасія Іванівна Стахневич // Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) — К.: ІТ, 1999. — С. 86—142.
1223. Стеллецкий Н. С. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени / Николай Семонович Стеллецкий — К.: Издание Киевского Свято-Владимирского Братства, 1909. — 44 с.
1224. Степаненко Г. Легенда о князе Игоре и Ольге: Версии о первых княжениях на Руси / Геннадий Степаненко. — К.: Логос, 1998. — 181 с.

1225. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії ХІХ – початку ХХ ст. — 2007. — Вип. 13. — С. 184—196.
1226. Степаненко М. Коло Марусі Чурай / Михайло Степаненко // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 1. — С. 37—44.
1227. Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання і думки, 1912-1914 / Олена Степанів. — Л.: Видавництво кооперативу «Червона калина», 1930. — 45 с.
1228. Степанів Олена. Наукові праці. Есе. Спогади / Олена Степанів. — Л.: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2003. — 607 с.
1229. Стефаненко Л. Проблеми формування сучасного жіночого руху в Україні Л. Стефаненко // Перспективи. — 1998. — № 2. — С. 32—34.
1230. Стецько А. Спомин референтки українського підпільного Червоного Хреста / А. Стецько // Літопис Української Повстанської Армії. Медична опіка в УПА. — Кн. 2. — Торонто — Львів: Тризуб, 2001. — С. 72—80.
1231. Стецько Т. І. Михайло Павлик і Євгенія Ярошинська / Т. І. Стецько // Сборник аспирантских работ Черновицкого ун-та. — 1964. — С.196. — 201.
1232. Стецько Т. І. З неопублікованих листів Є.Ярошинської та М. Павлика / Т. І. Стецько / Українське літературознавство. — 1966. — Вип. 2. — С. 145—151.
1233. Сторожук В. Ляля Убийвовк / Сторожук В.— К.: Укрдержвидав, 1944. — 31 с
1234. Стрельник Е. А. Занятость женщин и семья: гендерные контракты в условиях социально-экономического кризиса / Елена Александровна Стрельник // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Каразіна. — 2002. — № 543. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства. — С. 228—233.
1235. Стрельник Е. А. Социальный потенциал женщин современного украинского общества / Елена Александровна Стрельник // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Х.: Видавничий центр Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2003. — С. 234—239.
1236. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович / М. Струтинська

// Наше життя. — 1973. — Ч. 5. — С. 3—5.

1237. Струтинська М. Наталія Кобринська і жіночий рух в Галичині й на Буковині / М. Струтинська // Галицька старовина. — 1994. — № 1. — С. 5—10.

1238. Стяжкіна Е. В. Образ женщины в культуре второй половины XX века: по материалам Донбасса / Елена Викторовна Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. — 1999. — Кн. 7. — С. 100—113.

1239. Стяжкіна Е. В. Женщина и семья в смеховой культуре Украины (60-е — первая половина 80-х) / Елена Викторовна Стяжкіна // Вестник Донецького университета. — Серія Б: гуманітарні науки. — 2000. — № 2. — С. 257—263.

1240. Стяжкіна Е. К вопросу о методологии изучения роли женщин в истории культуры второй половины XX века / Елена Викторовна Стяжкіна // Вісник Донецького університету. — Серія Б: гуманітарні науки. — 2000. — № 1. — С. 252—258.

1241. Стяжкіна О. В. Моделювання культурного простору жіночого буття в Україні в 50-90-х років XX ст./ Олена Вікторівна Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — 2000. — № 2(4). — С. 102—109.

1242. Стяжкіна Е. Устная история: Источник и метод изучения роли женщины в культуре повседневности второй половины XX в. (на материалах Донбасса) / Елена Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. — 2000. — Кн. 8. — С. 26—41.

1243. Стяжкіна О. В. Гендерний аналіз складу творчих організацій в Україні в 50-90-ті роки XX століття / Олена Вікторівна Стяжкіна // Вісник Донецького університету. — Серія Б: гуманітарні науки. — 2001. — № 1. — С. 261—269.

1244. Стяжкіна О. В. Проблеми національної ідентичності та повсякденне буття жінки в Україні (друга половина XX ст.) / Олена Вікторівна Стяжкіна // Вісник Харківської держ. академії культури. — 2001. — Вип. 6. — С. 113—121.

1245. Стяжкіна О. В. Сміхова культура України другої половини XX століття: Освоєння жіночого образу / Олена Вікторівна Стяжкіна // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 10. — С. 21—30.

1246. Стяжкіна О. В. Тенденції зображення жінок засобами масової інформації Донбасу в 90-ті роки ХХ століття / Олена Вікторівна Стяжкіна // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — 2001. — Вип. 18. — С. 262—270.
1247. Стяжкіна О. В. Якісні характеристики моделювання жіночого образу в засобах масової інформації України в 50-х – на початку 80-х років ХХ століття / Олена Вікторівна Стяжкіна // Схід. — 2001. — № 5(42). — С. 83—86.
1248. Стяжкіна Е. Женщина в пространстве смеховой культуры Украины во второй половине ХХ века / Елена Викторовна Стяжкіна // Иной взгляд. — Минск.: Белорус. гос. пед. ун-т им. М.Танка, 2002. — 29—34.
1249. Стяжкіна О. В. Жінка очима генерації 90-х. Спроба соціально-антропологічного аналізу / Олена Вікторівна Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — 2001. — № 1(5). — С. 142 — 147.
1250. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / Олена Вікторівна Стяжкіна. — Донецьк: "Східний видавничий дім", 2002. — 270 с.
1251. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: джерельна база / Олена Вікторівна Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — 2002. — № 2(10). — С. 150—159.
1252. Стяжкіна О. В. Жінка в українській літературі другої половини ХХ ст.: історико-антропологічний контекст / Олена Вікторівна Стяжкіна // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політологія. — 2002. — Вип. 6. — С. 3—21.
1253. Стяжкіна О. В. Жінки-письменниці України другої половини ХХ століття: Біографія як гендерна історія / Олена Вікторівна Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — 2002. — № 3-4. — С. 175—185.
1254. Стяжкіна О.В. Українські жінки в образотворчому мистецтві 50-90-х років ХХ ст. / Олена Вікторівна Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — 2002. — № 1(9). — С. 161—168.
1255. Стяжкіна О. В. Роксолана як символічне історичне жіноче: нанаяписане проти непрочитаного / Олена Вікторівна Стяжкіна // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 4. — С. 139—146.

1256. Стяжкіна О. В. Проблема релігійного та святкового у повсякденному житті жінок України у 50-90-і роки ХХ століття / Олена Вікторівна Стяжкіна // Наука. Релігія. Суспільство. — 2004. — № 1. — С. 87—95.
1257. Стяряшко Є. М. Кухня чи парламент: де ваше місце, жінки? / Є. М. Стяряшко, С. М. Баранник // Література та культура Полісся. — 2002. — Вип. 20. — 273—277.
1258. Сукало А. М. З історії створення та діяльності вищих жіночих курсів у місті Києві / А. М. Сукало // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. — Вип. 43. — 2000. — С. 14—17.
1259. Суковата В. Стереотипи підприємництва в масовій свідомості: гендерний аналіз / Вікторія Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2. — С. 131—143.
1260. Суковатая В. Жінщина в християнстві: гендерний аспект / Вікторія Суковатая // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. № 501/2. Проблеми буття людини. — Х., 2001. — С. 52—57.
1261. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии / Николай Федорович Сумцов. — Харьков: Типография «Печатное дело», 1902. — 57 с.
1262. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / Микола Федорович Сумцов. — Х.: Союз, 1918. — 238 с.
1263. Супліна Т. Адаптація жінок до нової економічної ситуації в Україні / Т. Супліна // Економічні реформи сьогодні. — 1997. — № 9. — С. 21—24.
1264. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / Т. В. Сухенко // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 63—74.
1265. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в ХІХ столітті / Т. Сухенко // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 80—84.
1266. Сучасна державна політика щодо утвердження рівних прав та можливостей чоловіків і жінок в усіх сферах життя. — К.: Просвіта, 2001. — 55 с.

1267. Сучасна жіноча преса в Україні : [показчик / упоряд. А. М. Волобуєва, Н. М. Сидоренко]. — К.: Дослідницький центр історії української преси, 1998. — 76 с.
1268. Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення: зб. наук. статей / ред.. В. І. Довженко. — К.: АТ «Вид-во «Столиця», 1998. — 307 с.
1269. Сушкова О. М. Розвиток преси для жінок в Східній Україні (I половина ХХ століття) / О. М. Сушкова // Вісник СумДУ. — 2006. — № 3. — С. 24—28.
1270. Талан: Життя і творчість Марії Заньковецької / упоряд. Н.Бабанська. — К.: Мистецтво, 2004. — 288 с.
1271. Танцюра Г. Жіноча доля в народних піснях / Танцюра Г. — Х.: Пролетар, 1930. — 36 с.
1272. Таран Л. Жінка і чоловік: долаючи стереотипи / Людмила Таран. — К.: Факт, 2002. — 156 с.
1273. Тарасенко І. В. Женское начало в культуре постмодерна (философский и культурологический смыслы) / И. В. Тарасенко // Вісник Харківського державного ун-ту. — 2000. — Вип. 464. Постмодернізм у філософії, науці та культурі. — С. 86—92.
1274. Тарасова О. В. Жінки в житті Мазепи: міф і реальність / О. В. Тарасова // Дніпро. — 2001. — № 9/10. — С. 129—133.
1275. Тарнавська М. Жіночі голоси української літератури / М. Тарнавська // Всесвіт.— 1999. — № 7. — С. 153—155.
1276. Тарнашинська Л. Жінці не досить слів, або Роксолана... в українському парламенті? / Л. Тарнашинська // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — № 7. — С. 32—34.
1277. Творчість Ірини Банах-Твердохліб: Малярство, емаль, графіка, батік, вибійка, кераміка — Торонто: Українська Могилянська Мазепинська академія наук, 1987. — 206 с.
1278. Теліга О. Якими нас прагнете? / Олена Теліга // Слово і час. — 1991. — № 6. — С. 32—38.

1279. Теліга Олена Іванівна. Листи. Спогади / [упоряд., вступ. стаття., прим., комент. Н. Миронець]. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. — 399 с.; 2-е вид., випр. — 2004. — 400 с.
1280. Теліга Олена. "О краю мій..." [Твори. Біографічний нарис / упоряд., переднє слово, прим., біограф. нарис Н. Миронець]. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — 496 с.; 2-е вид., виправ. і доп. — 2006. — 496 с.
1281. Теория и история феминизма / под. ред. И. Жеребкиной. — Х.: Харьковский Центр Гендерных Исследований, 1996. — 387 с.
1282. Терещенко Г.И. Из опыта деятельности партийных организаций по выдвижению женщин на руководящую работу / Г. И. Терещенко, Л. А. Смоляр // Научные труды по истории КПСС. — 1988. — Вып. 153. — С. 84—90.
1283. Терещенко Г. І. Духовні основи та сутність фемінізму в Україні / Г. І. Терещенко, Л. О. Смоляр // Політологічний вісник. — 1993. — Ч. 4. — С. 92—99.
1284. Терещук О. Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепіної в колекції Національного музею історії / Оксана Терещук // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ – Полтава, 15–17 жовтня 2008 р.) / Національний ун-т «Києво-Могилянська Академія» — К.: Темпоре, 2008. — С. 422—439.
1285. Терлецький З. Таємниця українських чудотворних ікон Матері-Берегині / З. Терлецький // Берегиня. — 2000. — № 1. — С. 36—38.
1286. Тимченко Ж. П. Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919-1920 рр.) / Жанна Павлівна Тимченко // Український історичний журнал. — 1965. — № 3. — С. 57—65.
1287. Тимченко Ж. П. Трудящі жінки у боротьбі за владу рад на Україні (1917 – 1920) / Жанна Павлівна Тимченко. — К.: Наукова думка, 1966. — 152 с.
1288. Тимченко Ж. П. Видатні жінки-революціонерки у Києві / Жанна Павлівна Тимченко. — К.: Тов-во "Знання" РСР, 1971. — 23 с.
1289. Тимченко Ж. П. Жінки в революційній боротьбі / Жанна Павлівна Тимченко. — К.: Т-во "Знання" Української РСР, 1977. — 26 с.

1290. Тимченко Ж. Радянські жінки в роки громадянської війни / Жанна Павлівна Тимченко // Український історичний журнал. — 1980. — № 10. — С. 81—89.
1291. Тимченко Ж. П. Участь жінок-робітниць Києва в революційній боротьбі (березень 1917- січень 1918) / Жанна Павлівна Тимченко // Український історичний журнал. — 1982. — № 1. — С. 52—65.
1292. Тимченко Ж. П. Увічнення в пам'ятниках подвигу радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни / Жанна Павлівна Тимченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1985. — 16 с.
1293. Тимченко Ж. Серед героїв наші імена. Підвищення трудової і політичної активності жінок / Жанна Тимченко // Наука і суспільство. — 1986. — № 10. — С. 15—16.
1294. Тимченко И. П. Жінщина, релігія, атеїзм / Ирина Петровна Тимченко. — К.: Політиздат України, 1981. — 151 с.
1295. Титаренко О. В. Жінка-підприємець на ринку праці України / О. В. Титаренко // Маркетинг в Україні. — 2001. — № 2. — С. 10—11.
1296. Титова О. М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні / О. М. Титова // Український історичний журнал. — 1971. — № 10. — С. 85—91.
1297. Тихинська Е. Роль жіночих організацій в католицькій акції / Евстахія Тихинська. — Львів: Мета, 1931. — 17 с.
1298. Тихинська Е. Жінка в радянській державі / Евстахія Тихинська // Католицька акція. — 1937. — Ч. 4. — С. 80—82.
1299. Ткаченко В. Я. Відкриття музею Катерини Білокур / В. Я. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. — 1978. — № 2. — С. 107—109.
1300. Ткаченко М.Г. Формування іміджу жінки-лідера і становлення гендерної демократії / М. Г. Ткаченко, Г. І. Ткаченко // Проблеми іміджології: Збірник наук. доповідей учасників IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16 травня 2003 р.) / Європейський ун-т; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Ін-т журналістики; Тверський державний ун-т; Опольський ун-т. — К.: Вид-во Європейського університету, 2003. — С. 70—73.

1301. Тодика Ю. Гендерна рівність як умова розбудови громадянського суспільства / Ю. Тодика // Вісник Академії правових наук. — 2006. — № 3. — С. 269—270.
1302. Токаржевський-Карашевич І. Жінки в житті Мазепи / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. — 1954. — № 6. — С. 43—54; № 7. — С. 50—57; № 8. — С. 49—57.
1303. Томащук Н. О. Ольга Кобилянська: життя і творчість / Томащук Н. О. — К.: Дніпро, 1969. — 237 с.
1304. Томащук М. І. Франко та О. Кобилянська / М. І. Томащук // Іван Франко. Статті і матеріали. — 1960. — Зб. 7. — С. 263—277.
1305. Третяченко Т. Зостаюся з повагою, Олена Пчілка / Т. Третяченко // Наука і культура. — 1990. — Вип. 24. — С. 248—256.
1306. Тронько Т. В. Заходи Св. Синоду щодо влаштування училищ для жінок у Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ ст.) / Т. В. Тронько // Історична пам'ять. — 1999. — Вип. 1-2. — С. 135—145.
1307. Трофименко Л. С. Політичні права жінки та їх реалізація / Лариса Сергіївна Трофименко // Юридичний вісник. — 2000. — № 4. — С. 77—82.
1308. Трофименко Л. С. Моральний аспект лідерства: гендерний зріз / Лариса Сергіївна Трофименко // Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М. Драгоманова. — Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — 2000. — Вип. 5. — С. 82—91.
1309. Трофименко Л. С. Роль суспільного устрою у політичній соціалізації жінок / Лариса Сергіївна Трофименко // Юридичний вісник. — 2001. — № 1. — С. 77—83.
1310. Трофименко Л. С. Жіноче політичне лідерство: історіографічний аспект / Лариса Сергіївна Трофименко // Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М. Драгоманова. — Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — 2001. — Вип. 6. — С. 127—134.

1311. Трофименко Л. С. Жіноче політичне лідерство як стиль політичної діяльності / Лариса Сергіївна Трофименко // Держава і право. — 2001. — Вип. 14. — С. 446—453.
1312. Трофименко Л. С. «Жіноче питання»: ілюзії та реальність / Лариса Сергіївна Трофименко // Актуальні проблеми політики. — 2001. — Вип. 10/11. — С. 336—341.
1313. Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в громадській думці / Лариса Сергіївна Трофименко // Актуальні проблеми політики. — 2001. — Вип. 13/14. — С. 777—782.
1314. Трофименко Л. С. Політична культура і політичні права жінки / Лариса Сергіївна Трофименко // Культурна політика в Україні у контексті світових трансформаційних процесів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12 – 13 грудня 2001) / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К.: ДАККІМ, 2001. — С. 117—123.
1315. Трофимовська-Кононенко О. Сучасне становище жінки під Советами / О. Трофимовська-Кононенко // Жіночий світ — 1962. — Ч. 4. — С. 6, 10.
1316. Трофим'як Ю. М. Роль жіночих рад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955) / Ю. М. Трофим'як // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. — 1969. — Вип. 5. — С. 35—38.
1317. Трофим'як Ю. М. Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок (на матеріалах західних областей УРСР. 1946-1955 рр.) / Ю. М. Трофим'як // Наукові праці з історії КПРС. — 1970. — Вип. 37. — С. 123—130.
1318. Трофим'як Ю.М. В.І.Ленін про роль жінки в соціалістичному будівництві / Ю. М. Трофим'як // Вісник Львівського ун-ту. — 1970. — Серія суспільних наук. — С. 23—29.
1319. Трохим І. Б. Гендерна та вікова дискримінація на ринку праці: моніторинг преси / Трохим І. Б. Чумало М. С., Воробець О. В. — Л.: Видавництво Львівської політехніки, 2005. — 47 с.

1320. Трохим І. Б. Подолання насильства в сім'ї / Трохим І. Б., Федькович Г. В., Чумало М. С. — Л.: Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2007. — 112 с.
1321. Троян В. М. Жінки в науці / Віра Михайлівна Троян // Науковий світ. — 1999. — № 1. — С. 5.
1322. Трудівниці землі київської. Розповідь про славні діла сільських трудівниць столичної області. — К.: Держполітвидав України, 1965. — 220 с.
1323. Трудовая активность женщин / [Стешенко В.С., Пискунов В.П., Чуйко Л.В. и др.]. — К.: Наукова думка, 1984. — 235 с.
1324. Тукаренко І. Від рівності прав до рівності можливостей / Інна Тукаренко // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 128—135.
1325. Тягур Р. С. Жінки в олімпійському спорті / Р. Тягур // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. — 2004. — № 5. — С. 20—25.
1326. Удальцова С. Вихователь – жіноча рада / С. Удальцова // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 9. — С. 57—60.
1327. Україна: розвиток ідеології гендерного паритету: матеріали наук. – практ. конф. та регіональних семінарів-практикумів — К.: Політехніка, 2004. — 395 с.
1328. Українка і демократія: матеріали міжнар. конф. (Київ, 7-11 липня 1993 р.) / Союз Українок, Світова Федерація українських жіночих організацій — К.: Накладом Союзу Українок, 1993. — 176 с.
1329. Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. — К.: Либідь, 2004 — 328 с.; 2-е вид., стереотип. — 2006.
1330. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940 – 1950 рр.: [бібліографічний довідник / упоряд. Н. Мудра]. — Львів: Наукова бібліотека ім. Василя Стефаника, Вип. 1. — 2004. — 190 с.; Вип. 2 — 2006. — 192 с.
1331. Українська родина: Родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. — 422 с.
1332. Українське жіноцтво Дітройту: Ювілейне видання з нагоди 70-ліття українського жіночого руху та 35-ліття громадської праці жіноцтва Дітройту. — Дітройт: Накладом Злучених жіночих організацій Дітройту, 1955. — 247 с.

1333. Українки Південної Австралії: 50 років поселення і діяльності СУПА. — Аделаїда: Видавництво СУПА, 1999. — 133 с.
1334. Український жіночий рух і процеси державотворення. — К.: УНІСЕРВ, 2000. — 96 с.
1335. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853-1939 pp.) : [анотований каталог / уклад. В. А. Передерій]. — Л.: Мета, 1996. — 192 с.
1336. Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт.— К.: Либідь, 1995. — Т.1. — С. V-LXXXVIII.
1337. Ульяхіна А. Н. Юля, Юлечка / Антонина Николаевна Ульяхіна. — Х.: Фолио, 2008. — 91 с.
1338. Ульяхіна А. Н. Юля, Юлія Владимировна / Антонина Николаевна Ульяхіна. — Х.: Фолио, 2008. — 91 с.
1339. Усовский Б. Политические права женщин / Борис Усовский. — Х.: Пролетарий, 1927. — 23 с.
1340. Федак-Шепарович О. Модерний фемінізм і українська жінка / О. Федак-Шепарович // Наш світ. Альманах "Жіночої долі" з додатком календаря на рік 1928.— С. 20—23.
1341. Федоренко А. С. Сприяння православного духовенства розповсюдженню освіти серед жіночої частини населення Полтавської губернії (II половина XIX століття) / А. С. Федоренко // Історична пам'ять. — 2005. — Вип. 1-2. — С. 126—136.
1342. Федорів Р. Королева, що ходила в інші світи / Р. Федорів // Жовтень. — 1988.— № 7. — С. 52—56.
1343. Федорович-Малицька І. Жінка і мистецтво / І. Федорович-Малицька // Літературно-науковий вісник. — 1926. — Т. 12. — № 6. — С. 122—125.
1344. Федотова Т. И. О высшем женском образовании в Одессе / Т. И. Федотова // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — Сер. Філологічних наук. — Вип. 11. — 1981. — С. 184—191.

1345. Федунів В. В. Правовий статус жінки Давньоруської держави у дослідженнях російських та українських істориків XVIII – XX ст. / В. В. Федунів // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2003. — Вип. 21. — С. 131—137.
1346. Федькович Г. В. Подолання гендерної та вікової дискримінації на ринку праці: механізми захисту / Г. В. Федькович, Р. У. Поцюрко.— Л.: Львівська політехніка, 2005. — 44 с.
1347. Феминологія: словарь терминів / ред. О. Н. Пищулина. — Х.: Изд-во Харківського національного ун-та ім. В. Н. Каразіна, 2002.— 301 с.
1348. Филипчак І. Анна Ярославна – королева Франції / Іван Филипчак. — Дрогобич: Відродження, 1995. — 176 с.
1349. Фігурний Ю. С. Державотворча діяльність Олени Теліги в українознавчому вимірі (до 65- річчя її героїчної смерті) / Юрій Степанович Фігурний. — К.: НДІ українознавства, 2007. — 37 с.
1350. Фігурний Ю. Жанна Д'Арк української поезії / Юрій Фігурний. — К.: НДІУ, 2007. — 40 с.
1351. Філатова К. Революційний рух робітниць і селянок України К. Філатова // Жіноча доля: Читанка. — Х.: Пролетар, 1925. — С. 14—16.
1352. Фойгт Н.А. Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус Н. А. Фойгт // Демографічні дослідження.. — 1986. — Вип. 1. — С. 46—50.
1353. Фоменко А. К. Отношение христианства к женщине, семье, детям / А. К. Фоменко, И. А. Фоменко. — К.: "Знание" УССР, 1983. — 46 с.
1354. Фоменко В. Г. "Листи з Києва" Соломії Павличко як документальне свідчення суперечливого творення української незалежності / В. Г. Фоменко // Документалістика на порозі XXI століття: проблеми теорії та історії: матеріали Всеукр. наук. конф (Луганськ, 21 жовтня) / Луганський нац.. пед.. ун-т ім. Тараса Шевченка; Східний філіал Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — С.54—58.
1355. Формування гендерного паритету в контексті сучасний соціально-економічних перетворень: матеріали міжнар. наук.- практ конф. (Київ, 5 – 7

грудня 2002 р.) / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Ін-т соціальних досліджень; Канадсько-український гендерний фонд. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді; Український інститут соціальних досліджень, 2002. — 222 с.

1356. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / Іван Франко / Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. — Т. 26— К.: Наукова думка, 1980.

1357. Фуртак М. "Перший вінок" – перший жіночий альманах / М. Фуртак // Нова хата. — 1927. — Ч. 12. — С. 1—4.

1358. Харитонов Е. О. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні / Е. О. Харитонов, В. І. Форманюк // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 79—84.

1359. Харченко Л. Представления о гендерных ролях в современном украинском обществе как фактор формирования современных гендерных стереотипов / Людмила Вікторівна Харченко // Соціальна педагогіка. — 2005. — № 4. — С. 57—62.

1360. Хвіст В. О. Сімейно-демографічні аспекти змін у складі населення України в 90-х рр. ХХ ст. / В. О. Хвіст // Вісник Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка. — Серія «Історія». — 2004. — Вип. 71/72. — С. 91—96.

1361. Хижняк З. Галшка Гулевичівна / Зоя Хижняк // Київська старовина. — 1994. — № 4. — С. 56—64.

1362. Холодний І. Оборона країни і завдання жінок / Ілля Холодний.— Х.: Державне видавництво України, 1930 — 28 с.

1363. Хома Т. Чи був фемінізм в Україні? / Таня Хома // Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2000. Число 17. — С. 21—27.

1364. Хоменко Ю. М. Творчість Марії Заньковецької в контексті культурного життя епохи: семінарії / Юрій Миколайович Хоменко.— Ніжин: Вид-во НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. — 26 с.

1365. Хоменко Ю. М. Нове про М. Заньковецьку / Юрій Миколайович Хоменко // Сіверянський літопис. — 2004. — № 5/6. — С. 55—56.

1366. Хоружий Ю. Сага про Ярославових доньок / Ю. Хоружий, Ю. Якімів // Київ. — 1988. — № 5. — С. 142—151.
1367. Хорунжий Ю. Людям мила: Оповіді про Людмилу Старицьку – Черняхівську та щойно знайдена ще не надрукована її поема "Великих похорон" / Юрій Хорунжий. — Б.м. Додаток до часопису Всеукраїнського Товариства політв'язнів та репресованих "Зона", 1999. — 52 с.
1368. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: есеї-парсини / Юрій Хорунжий. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. — 208 с.
1369. Хорунжий Ю. Зв'язкова покоління / Юрій Хорунжий // Київ. — 2003. — № 6. — С. 137—147.
1370. Храплива Л. Ольга Басарабова / Л. Храплива // Жіночий світ. — 1965. — Ч. 32. — С. 2—3.
1371. Хрисанова С. Ф. Жінка в суспільстві: погляд з позицій міжнародних документів / Світлана Федорівна Хрисанова // Вісник Харківського держ. пед. ун-ту. Соціологія. — 1998. — Вип. 1. — С. 81—87.
1372. Хрисанова С. Ф. Спроба гендерного аналізу Конституції України / Світлана Федорівна Хрисанова // Право України. — 2002. — № 8. — С. 111—113.
1373. Царик Я. Талановита вихованка Каменяра: До 130- річчя від дня народження Уляни Кравченко / Я. Царик, В. Шалайко // Дзвін. — 1990. — № 4. — С. 138—141.
1374. Царственная инокиня. / ред. Игуменья Серафима. — Одесса: Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь, 1995. — 160 с.
1375. Целевич У. До становища жінки і дитини в Україні / Уляна Целевич // Визвольний шлях. — 1979 — Кн. 4. — С. 397—404.
1376. Цимбалистий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалистий // Українська душа. — К.: Фенікс, 1992. — С. 80—99.
1377. Цуницька О. Громадсько-політична діяльність жінок як один з чинників ліквідації дискримінації жінок / Ольга Цуницька // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1-2. — С. 253—257.

1378. Цуницька О. Паритетна демократія як основоположний принцип формування громадянського суспільства / Ольга Цуницька // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 9—12.
1379. Цуницька О. Жіночий рух в Україні: Погляд з регіону // Ольга Цуницька. — О.: Астропринт, 2001. — 248 с.
1380. Чалий Д. В. Образ жінки в поезії Шевченка, Некрасова, Франка / Д. В. Чалий // Наук. записки Київського державного пед. ін-ту ім. О.Горького — 1956. — Т. 22. — С. 57—65.
1381. Чапленко Н. Маруся Чураївна – легенда чи дійсність? / Н. Чапленко // Наше життя. — 1966. — Ч. 2. — С. 5—6.
1382. Червак Б. О. Олена Теліга. Життя і творчість / Богдан Остапович Червак. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 256 с.
1383. Чередниченко Д. Сонячний світ Марії Приймаченко / Д. Чередниченко // Народна творчість та етнографія. — 1979. — № 1. — С. 56—58.
1384. Чередниченко Н. П. Софія Русова і сучасна школа / Н. П. Чередниченко // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 1. — С. 38—42.
1385. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: исторический очерк (от основания до 1998 года). — К.: Інформаційно-видавничий Центр УПЦ, 1999. — 86 с.
1386. Чернышева Г.И. Реализация гарантий трудовых прав женщин в условиях формирования рыночной экономики / Г. И. Чернышева, А. Л. Олейников // Актуальні проблеми політики. — 1998. — Вип. 3 / 4. — С. 26—31.
1387. Чеховський І. Українська відьма на Лисій горі (Національні особливості нічних польотів на чарівну гору) / І. Чеховський // Берегиня. — 2002. — № 3. — С. 13 — 34.
1388. Чикаленко Г. Київська Жіноча Громада в перших роках ХХ століття / Ганна Чикаленко // Жінка. — 1939 — Ч.4. — С.2—3.
1389. Чикаленко-Келлер Г. Автобіографія / Ганна Чикаленко-Келлер // Українки в світі. — 1975. — Ч. 3. — С. 4—5; 1976. — Ч. 2. — С. 13—25.

1390. Чирка В. В. Велична краса жінки в духовному просторі України / В. В. Чирка // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. — 2003. — № 3. — С. 2—3.
1391. Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки / Чистик Є. — Х.-К.: Державне видавництво України, 1930 — 64 с.
1392. Чмелик Р. П. Сім'я та сімейний побут / Роман Петрович Чмелик // Українське народознавство. — Львів: Фенікс, 1997. — С. 203—240.
1393. Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції) / Роман Петрович Чмелик. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — 142 с.
1394. Чуб Д. Жінка в житті Тараса Шевченка / Д. Чуб // Українська культура. — 1991. — № 3. — С. 14—17.
1395. Чубар Л. Права жінок в Україні як суб'єкт правового захисту / Л. Чубар // Право України. — 2000. — № 5. — С. 12—14.
1396. Чубський П. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902-1911 / Петро Чубський. — Одеса: Б. в., 1928. — 64 с.
1397. Чуєнко О. А. Відображення в історичній літературі участі жінок України на фронтах та в тилу у роки Другої світової війни / Оксана Аркадіївна Чуєнко // Часопис української історії. — 2008. — Вип. 10. — С. 148-152.
1398. Чуєнко О. А. Бойові загони жінок України в партизанських загонах за роки Другої світової війни / Оксана Аркадіївна Чуєнко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2009. — № 1. — С. 147—150.
1399. Чуєнко О. Подвиг жінок-медиків України в тилу та на фронтах Другої світової війни / Оксана Аркадіївна Чуєнко // Часопис української історії — 2009. — Вип. 11. — С. 49—52.
1400. Чуйко Л. Концептуальні основи структурної перебудови зайнятості жінок у контексті трансформації суспільства / Л. Чуйко // Українські аспекти праці. — 1996. — № 4. — С. 20—25.

1401. Чуткий А. Професура університету св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Андрій Чуткий // Історичний журнал. — 2005. — № 5. — С. 87—92.
1402. Чухим Н. Д. Правовий статус жінки в культурі Київської Русі / Н. Д. Чухим // Духовна спадщина Київської Русі. — 1997. — Вип. 1. — С. 77—84.
1403. Чхеайло І. І. Самореалізація жінки на засадах фемінізації суспільства і армії / І. І. Чхеайло // Основні напрями виховання української військової інтелігенції у сучасних умовах : матеріали наук.-практ. конф. вищих навч. закладів (Харків, 22-23 листопада, 2001 р.) / Харківський військовий ін-т. — Х.: Харківський військовий ін-т, 2002. — С. 93—96.
1404. Шаблій О. Життя, віддане народу і науці (До 110-річчя від народження Олени Степанів) / О. Шаблій // Історія української географії. — 2003. — Вип. 7. — С. 12—24.
1405. Шабурова М. Жінка – велика сила. — К., 1935. — 172 с.
1406. Шаповал М. Ганна Барвінок / М. Шаповал // Українська хата. — 1911. — № 7-8. — С. 328—331.
1407. Шаян В. Слово про Лесю Українку / В. Шаян // Визвольний шлях. — 1963. — Кн. 9. — С. 987—991.
1408. Швайба Н. І. Неопубліковане дослідження Н. Д. Полонської-Василенко з соціальної історії Південної України XVIII століття / Н. І. Швайба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. — С. 285—287.
1409. Швайба Н. І. Історіографічні дослідження Н.Д.Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII століття / Н. І. Швайба // Історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 73—81.
1410. Шевченко В. С. Господарки країни / Валентина Семенівна Шевченко. — К.: Політвидав України, 1987. — 64 с.

1411. Шевченко О. Л. Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки / О. Л. Шевченко // Вісник Київського університету. Серія "Історія". — 2004. — Вип. 74-76. — С. 43—46.
1412. Шевченко О. Ідеологічне одержавлення побуту жінок: зміна соціальних ролей жіноцтва в радянському суспільстві 20-х рр. ХХ ст. / О. Шевченко // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. — 2001. — Вип. 9. — С. 121—125.
1413. Шейко Р. В. Торгівля жінками в Україні у фокусі соціології / Р. В. Шейко // Вісник Харківського національного університету. — 2003. — № 577. — Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 15. — С. 185—188.
1414. Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині / П. Шекерик-Доників // Матеріали до української етнології. — 1910. — Т. XVIII. — С. 86—95.
1415. Шелковая Н. Женское начало в религии / Н. Шелковая // Теория и история феминизма. — Х.: Харьковский Центр Гендерных Исследований Ф-Пресс, 1996. — С.302—321.
1416. Шепарович-Федак О. Українська студентка / О. Шепарович-Федак // Смолоскип. — 1928. — Січень. — С. 7—10.
1417. Шестакова О. Одкровення і загадки Марії Оксентіївни / О. Шестакова // Народне мистецтво. — 2008. — № 1-2. — С. 4—9.
1418. Шифрін А. Катерина Зарицька / А. Шифрін // Визвольний шлях. — 1987. — Кн. 11. — С. 1208—1211.
1419. Шкварчук В. Жіночий бунт (проти плану хлібозаготівлі в с. Рогізки Сновського району 1932 р.) // В. Шкварчук // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 90—93.
1420. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні — К: АДЕФ — Україна, 2008. — 256 с.
1421. Шлямов М. Династия отважных: Очерк о подпольщице Н. Велиевой / Шлямов М. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2001. — 73 с.

1422. Шмаргонь О. Селянка в сільському господарстві та сільськогосподарській кооперації / Шмаргонь О. — Х.: Книгоспілка, 1928. — 52 с.
1423. Шмаргонь О. Читанка для делегатки-селянки / Шмаргонь О. — Х.: Пролетар, 1929. — 126 с.
1424. Шмаргонь О. Селянка в колективах / Шмаргонь О. — Х.: Книгоспілка, 1930. — 56 с.
1425. Шостак Д. Сучасна весільна обрядовість на Миколаївщині / Дарія Шостак // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — Вип. 24. — С. 131—137.
1426. Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні / Констянтин Штепа // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 2-3. — С. 64—80.
1427. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX ст.) / Людмила Петрівна Шумрикова-Карагодіна. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1999; — 198 с.; Видання друге доповнене. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 212 с.
1428. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Талановиті співвітчизниці: Історико-біографічні нариси / Людмила Петрівна Шумрикова-Карагодіна. — Дніпропетровськ: Гамалія, 2003. — 216 с.
1429. Шупик І. Місце українського жіноцтва в політичних процесах / Інна Шупик // Український час. — 1992. — Число 1. — С. 24—29.
1430. Шупик І. Жінка і влада / Інна Шупик // Український час. — 1993. — Число 1. — С. 66—67.
1431. Шупик І. Жінка врятує Україну. Утопія чи прогноз / Інна Шупик // Політологічний вісник. — 1993. — Ч. 3. — С. 231—238.
1432. Шушара Т. З історії розвитку жіночої освіти / Тетяна Шушара // Рідна школа. — 2005. — № 6. — С. 17—18.
1433. Щербак В. Немеркнуча мистецька зірка (До 100-річчя від дня народження К. В. Білокур) / В. Щербак // Українська академія мистецтва. — 2000. — Вип. 7. — С. 270—276.

1434. Щурат В. Маріинський культ на українських землях давньої польської держави / Василь Щурат. — Львів: Накладом редакції "Ниви", 1910. — 36 с.
1435. Юля / авт. – упоряд. А. Кокотюха. — Х.: Фоліо, 2006. — 447 с.
1436. Юсип Д. Корона і вінок терновий. Жінки в історії України. Художньо-документальні студії / Дмитро Юсип. — Івано-Франківськ: "Сіверсія" — "Галичина", 1998. — 190 с.
1437. Юсип Д. Дзвони Чумацького Шляху. Історично-документальні студії, присвячені борцям за волю України / Дмитро Юсип. — Івано-Франківськ: Вид-во "Нова Зоря", 2007. — 357 с.
1438. Якуба Е. И. Социальные аспекты женского труда в сельском хозяйстве / Екатерина Ильинична Якуба // Социальное развитие села в новых условиях хозяйствования: сб. науч. трудов. — Ленинград: ОВАСХНИЛ по НЗ РСФСР, 1990. — С.62-66.
1439. Якуба Е. И. Социальные проблемы использования женского труда в АПК / Екатерина Ильинична Якуба // Трудовые ресурсы и пути повышения эффективности их использования в хозяйствах степной зоны УССР: сб. науч. трудов. — Днепропетровск, Днепропетровский СХИ, 1990. — С.96—100.
1440. Якуба К. І. Демографічний ідеал сім'ї в Україні / Катерина Іллівна Якуба // Економіка і організація сільського господарства. 1992. — Вип. 90. — С.101—107.
1441. Якуба К. І. Охорона праці жінок у сільському господарстві / Катерина Іллівна Якуба // Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень. — К.: Інститут держави і права АН України, 1993. — С. 328—331.
1442. Якуба К. І. Роль жінки у формуванні сільської сім'ї / Катерина Іллівна Якуба // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. "Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методичні питання)" — К.: УкрНДІ проблем молоді, 1993.— С.124—126.
1443. Якуба К. І. Демографічна основа відтворення трудового потенціалу. Жінки та їх роль в демовідтворювальному процесі сільської місцевості / Катерина

Іллівна Якуба // Аграрна праця та соціальний розвиток села. — К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. — С. 129 — 144.

1444. Якуба К. І. Проблеми соціального становища селянки та бажана кількість дітей в сім'ї / Катерина Іллівна Якуба // Демографічні дослідження. — 1997 — Вип.19. — С.133—138.

1445. Якуба К. І. Жінки і відтворення сільського населення / Катерина Іллівна Якуба // Економіка АПК. — 1998. — № 4. — С.79—85.

1446. Якуба К. І. Жінки у трудовому потенціалі села. — К.: Аграрна наука, 1998. — 280 с.

1447. Якуба К.І. Жінка в українському селі: соціально-економічні проблеми / Катерина Іллівна Якуба // Економіка України. — 1999. — №4. — С.54—60.

1448. Якуба К. І. Сільська жінка і розвиток соціальної сфери в сільській мережі / Катерина Іллівна Якуба // Економіка АПК. — 2005. — № 11. — С. 62—68.

1449. Якубовська М. С. Життєвий і творчий шлях Костянтини Малицької / Марія Степанівна Якубовська. — Л.: Основа, 1995. — 123 с.

1450. "Як я умру, на світі запалає покинутий вогонь моїх пісень...": [інформаційний список літератури до 130-річчя від дня народження Лесі Українки (1871-1913) / уклад. Н.В. Загайна]. — К.: Державна бібліотека України для дітей 2001. — 9с.

1451. Янішевська Г. 50-річчя здобуття громадських прав української жінки: жіночий рух від часу української національної революції, 1917-1967 / Янішевська Г. — Вінніпег: Союз українок Канади, 1968. — 30 с.

1452. Ярема О. Жіночі ліцеї та їх реформа / О. Ярема //Наша школа. — 1912. — 1912. — № 4-5 — С. 8—9.

1453. Ярмоленко Н. М. Жінка (мати, наречена, дружина, сестра) в українському національному епосі: міфологічні та історичні мотиви / Н. М. Ярмоленко // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». — 1998. — Вип. 7. — С. 117—123.

1454. Ярош О. Б. Жіночий рух в Україні на сучасному етапі / Оксана Богданівна Ярош // Наук. вісник Волинського державного ун-ту. Серія "Юридичні науки" — 1997. — Вип. 10. — С. 89—93.
1455. Ярош О. Б. Жіночі організації Волині на сучасному етапі: цілі та форми діяльності / Оксана Богданівна Ярош // Волинь у новітній історії української державності. — Луцьк: "ВОЛИНЬ", 1999. — С. 341—346.
1456. Ярош О. Б. Методологія дослідження жіночих об'єднань України / Оксана Богданівна Ярош // Держава і право. Збірник наук. праць з політичних наук. — 2000. — № 109. — С. 538—543.
1457. Ярош О. Жіночі об'єднання України як суб'єкти державотворення кінця ХХ століття (проблеми і перспективи) / Оксана Ярош // Наукові записки. Зб. Ін-ту політологічних та етнонаціональних досліджень НАН України. — 2000. — Вип. 10. — Серія «Політологія і етнополітологія». — С. 57—65.
1458. Ярош О. Б. Жіночий рух. Куди і навіщо? / Оксана Богданівна Ярош // Віче. — 2001. — № 3. — С. 109—115.
1459. Яцишин В. Протистояння клерикально-католицької та християнсько-поміркованої позаконфісійної тенденції в українському жіночому русі 30-х років ХХ століття / Вікторія Яцишин // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Кн. 1. — Л.: Логос, 2007. — С. 944—954.
1460. Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939 / Martha Bohachevsky-Chomiak. — Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. — XXVI&460 p.
1461. Bohachevsky-Chomiak M. Political Communities and Gendered Ideologies in Contemporary Ukrain: The Vasyl & Maria Petryshyn Memorial Lecture Harvard University, 26 April 1994 / Martha Bohachevsky-Chomiak. — Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, Harvard Univ., 1994. — 25 p.
1462. Bohachevsky-Chomiak M. Ukrainian and Russian Women: Cooperation and Conflict / Martha Bohachevsky-Chomiak. // Ukrainian and Russian in their Historical Encounter. — Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992. — P. 101 —121.

1463. *Femina Postsovietica*. Українська жінка в перехідний період: от соціальних рухів до політики / ред. І. Жеребкина. — Х. : Харківський Центр Гендерних Исследований, 1999. — 335 с.

1464. *Invisible spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the USSR/* - Baltimor – Chicago – Toronto – Paris: Smoloskyp. 1977. - 136 p.

1465. *Riss durchs Leben*. Тріщина через все життя: Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд / упоряд. Крайове об'єднання Райнланд. — Кьольн, 2007. — 214 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1466. Бойко А. Т. Костянтина Малицька: історіографія життя й творчості / Андріана Тиберіївна Бойко. — Режим доступу: <http://intkonf.org/boyko-at-konstyantina-malitska-istoriografiya-zhittya-y-tvorchosti/>

1467. Бондаренко О. Гендерні особливості політичних процесів в Україні. — Режим доступу: <http://politican.com.ua-12.09.2006>

1468. Вандерлос Н. Є Українська жінка на світових широтах / Наталка Вандерлос. — Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=735>

1469. Васьковська Я. Жінка-прем'єр: не часто, але трапляється / Я. Васьковська. — Режим доступу: <http://rukhpess.com.ua/004216/print.phtm>

1470. Вороніна М. С. Вибірчі права жінок Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. С. Вороніна. — Режим доступу: <http://www/history.com.ua/review/2006/n2-2006/r2/voronina.shtml>

1471. Ворчакова І. Визначна роль Н. Кобринської у зародженні та становленні жіночого руху в Україні / І. Ворчакова. — Режим доступу: <http://www.politik/org.ua/vid/bookcontent.php3?b=24&c=622>

1472. Гарантов Є. Психологічний портрет Юлії Тимошенко (SWOT аналіз) / Є. Гарантов. — Режим доступу: <http://www.politech.org/index.php?>

1473. Геращенко С. В. Гендерна рівність як чинник демократичних перетворень в Україні / С. В. Геращенко. — Режим доступу: <http://www.library.ukma.kiev.ua/e-82-2008-polityk/12-garaschenko-sv.PDF>

1474. Гончар Ю. Сучасний стан гендерної інтерпретації творчості Тараса Шевченка / Юлія Гончар. — Режим доступу: [//http://bulletin.cdu.edu.ua/base/2007/v118/v118pp22-30.pdf](http://bulletin.cdu.edu.ua/base/2007/v118/v118pp22-30.pdf)
1475. Гончаренко І. Українське суспільство XVI – XVII століть у гендерному вимірі / Інна Гончаренко. — Режим доступу: [//http://www.ualogos.kiev.ua/text.html](http://www.ualogos.kiev.ua/text.html)
1476. Грабовська І. Гендерні та феміністичні студії в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ірина Грабовська. — Режим доступу: [//http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabos'ka.htm](http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabos'ka.htm)
1477. Дзюба Н. В. Жінка у виборчому процесі: особливості сприйняття електорального простору / Наталія Валеріївна Дзюба. — Режим доступу: [//http://www/democracy.kiev.ua/publications/conference_2005/section_6Dzuba.doc](http://www/democracy.kiev.ua/publications/conference_2005/section_6Dzuba.doc)
1478. Добржанська І. Гендерні проблеми політичних відносин в Україні / І. Добржанська. — Режим доступу: [//http://cpdlviv.itgo.com/dobrzanska.htm](http://cpdlviv.itgo.com/dobrzanska.htm).
1479. Журженко Т. Ю. Дискурс рынка и проблема гендера в экономике / Татьяна Юрьевна Журженко. — Режим доступу: [//http://ons/gfns.net/1999/5/16.htm](http://ons/gfns.net/1999/5/16.htm)
1480. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології / Оксана Забужко. — Режим доступу: [//http://exlibris.org.ua/zabuzko/r05.html](http://exlibris.org.ua/zabuzko/r05.html).
1481. Земзюліна Н.І. Гендерний аналіз основних політико-правових течій XIX – початку XX ст. / Н. І. Земзюліна. — Режим доступу: [//http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N133-134/N133p034-040/pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N133-134/N133p034-040/pdf)
1482. Іващенко О. Жіноче лідерство: політичні і соціальні виміри / Ольга Іващенко. — Режим доступу: [//women.library.kr.ua/ivaschenko.html](http://women.library.kr.ua/ivaschenko.html)
1483. Кашуба М. Гендерний аналіз традиційного українського суспільства / М. Кашуба //Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. - № 1. — Режим доступу: [//http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p017.php](http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p017.php)
1484. Киянка І. Гендерна політика в процесі демократизації українського суспільства / І. Киянка. — Режим доступу: [//http://cpd-lviv.itgo.com/Kiyanka2005_2htm](http://cpd-lviv.itgo.com/Kiyanka2005_2htm)

1485. Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід / Оксана Кісь. // Західна Аналітична Група. 7.03.08 — Режим доступу: [//http://www.zgroup.com/ua/article.php](http://www.zgroup.com/ua/article.php)
1486. Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України за матеріалами проекту "Україна ХХ століття у пам'яті жінок") / Оксана Кісь. — Режим доступу: [//http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Szikz/2008_11_12_Kis.pdf](http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Szikz/2008_11_12_Kis.pdf)
1487. Кліщ Л. І. Тарас Шевченко на сторінках коломийського журналу "Жіноча доля" (1925-1939 рр.): до проблеми формування свідомої українки – носія української національної ідеї) / Любомир Іванович Кліщ. — Режим доступу: [//http://newright.il.if.ua/klischch.htm](http://newright.il.if.ua/klischch.htm) та ін.
1488. Кобченко К.А. До історії вищої освіти жінок в Україні в другій половині ХІХ ст. / Катерина Аркадіївна Кобченко. — Режим доступу: [//http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar](http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar).
1489. Ковалевська О. Жінка в історії розвідки, контррозвідки і провокаторської діяльності / О. Ковалевська . — Режим доступу: [//http://ukrlife.org/main/схід/womespy.doc](http://ukrlife.org/main/схід/womespy.doc)
1490. Корольова І. Е. Гендерні стереотипи рольової поведінки в родині і православна традиція / Галина Іванівна Корольова. — Режим доступу: [//http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/vkhnpu/Filos/2008_28/29.html](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/vkhnpu/Filos/2008_28/29.html)
1491. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА / І. Крайній. — Режим доступу: [//www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084](http://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084)
1492. Крок О. Бути Юлією Тимошенко: залишатися собою / О. Крок. — Режим доступу: [//http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/exclusive/informal/2342](http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/exclusive/informal/2342).
1493. Лабур О. Українське суспільство ХVІ – ХVІІ ст. у гендерному вимірі / Ольга Володимирівна Лабур. — Режим доступу: [//http://www.ualogos.kiev.ua/topprint.html?id=1048](http://www.ualogos.kiev.ua/topprint.html?id=1048)
1494. Лавріненко Н. Гендерні відносини на селі / Наталія Лавріненко. — Режим доступу: [//http://www/i-soc.com.ua/institute/10-Lavrinenko.pdf](http://www/i-soc.com.ua/institute/10-Lavrinenko.pdf)
1495. Ларцев В. Сможет ли Тимошенко стать Моисеем для украинского народа? / В. Ларцев. — Режим доступа: [//http://openbiz.com.ua/politics/analytics](http://openbiz.com.ua/politics/analytics)

1496. Ларцев В. Жажда власти, голод впечатлений / В. Ларцев. — Режим доступа: <http://obozrevatel.com/pr/article.aspx=302020>
1497. Лень О. До проблеми політичної активності жінок в Україні / О. Лень. — Режим доступа: <http://www.ucippr/kiev.ua/modules.php?op=modload&name>
1498. Луценко Е. Женщина в мировой и отечественной культуре. Программа курса/ Елена Луценко. — Режим доступа: <http://www/gender.univer.kharkov.ua/speckursy-040.shtml>
1499. Луценко Е. А. Программа спецкурса "История женского движения на Украине"/Елена Луценко . — Режим доступа: <http://www/gender.univer.kharkov.ua/speckursy-040.shtml>
1500. Лисенко А. І. Права жінок як важливий чинник демократичних процесів в Україні (1990 рр. – початок ХХІ ст.) / Алла Іванівна Лисенко. — Режим доступа: <http://www.history.com.ua/review/2006/n2-2006/r2>
1501. Марченко Т. М. Велика любов великого Гетьмана в українському історичному романі: спроба гендерного погляду / Т. М. Марченко. — Режим доступа: <http://209.85.129.132/search?q=cache>
1502. Нагачевська З. Виховно-освітній потенціал "жіночої шевченкіани (західноукраїнські землі кінця ХІХ – 1930-х рр.) / Зіновія Нагачевська. — Режим доступа: <http://eprints.ru.edu.ua/1371/1/04/pdf>
1503. Нагачевська З.І. Освітньо-виховний потенціал українських жіночих з'їздів 1920-1930-х рр. / Зіновія Нагачевська. — Режим доступа: <http://209.85.129.132?search?q=cache>
1504. Одинак В. Олена Кисілевська у боротьбі за жіночу волю / Вікторія Одинак. — Режим доступа: <http://h.ua/story/1505641505>. Окара А. Женщины украинских революций / Андрей Окара. — Режим доступа: <http://cosmopolis.mgimo.ru/filesserver/12/12-10.pdf>
1506. Плахотник О. Постсоветский феминизм: украинский вариант / Ольга Плахотник. — Режим доступа: <http://www/gender.univ.kharkov.ua/gurnal/17/17>
1507. Плахотник О. "Женское лицо" украинской революции" / Ольга Плахотник. — Режим доступа: <http://takaya.by/texts/essay/imosh/>

1508. Самборська О. Жінки в русі опору сімдесятих років / Ольга Самборська. — Режим доступу: [//http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/06/03](http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/06/03)
1509. Серьогін О., Костюкова С. Правові механізми забезпечення рівноправ'я статей в Україні / О. Серьогін, С. Костюкова. — Режим доступу: [//http://www.guds.gov.ua/document/41829](http://www.guds.gov.ua/document/41829)
1510. Скар О. Політичне лідерства: гендерний аспект / О. Скар. — Режим доступу: [//http://politcon.iatp.org.ua/tpds/scnar1.htm](http://politcon.iatp.org.ua/tpds/scnar1.htm)
1511. Скорик М. Політичні партії перед гендерним вибором – 2002 / Марфа Скорик. — Режим доступу: [//http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name](http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name)
1512. Теліга О. Слепа вулиця (огляд жіночої преси) / Олена Теліга. — Режим доступу: [//http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=5917&read=true](http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=5917&read=true)
1513. Ткаченко Г. Гендерний аналіз виборчого процесу в Україні / Г. Ткаченко. — Режим доступу: [//http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/G_Tkachenko](http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/G_Tkachenko)
1514. Філоненко С. Новий тип героїні української жіночої прози 90-х років ХХ століття / С. Філоненко. — Режим доступу: [//al_faculty/Ukr-zarub_lit/s_filonen/gender1/doc](http://al_faculty/Ukr-zarub_lit/s_filonen/gender1/doc)
1515. Харченко Л.В. Гендерні проблеми політичної еліти України у трансформаційний період розвитку / Людмила Вікторівна Харченко — Режим доступу: [//http://intkonf.org/k-filos-n-harchenko-lv-genderni-problemi-politichnoyi-eliti](http://intkonf.org/k-filos-n-harchenko-lv-genderni-problemi-politichnoyi-eliti)
1516. Хомуленко Т. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками (аналіз у контексті гендерної демократії) / Т. Хомуленко, Л. Сергєєва. — Режим доступу: [//http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=41](http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=41)
1517. Чайківська Я. Феномен жіночого авторства / Яніна Чайківська. — Режим доступу: [//http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Chaikivska](http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Chaikivska)
1518. Furst J. Heroes, Lovers, Victims – Partisan Girls during the Great Fatherland War: an Analysis of Documents from the Spetsotdel of the Former Komsomol Archive J. Furst //Minerva: Quarterly Report on Women and the Military. 2000. Vol. XVIII. - № 3-4. —Access mode: [//http://findarticles.com/plarticles/mi_mOEXI/is_2000_Fal-Winter/ai_73063469](http://findarticles.com/plarticles/mi_mOEXI/is_2000_Fal-Winter/ai_73063469).

1519. Kis O. «Beauty Will Save The World»: Feminine Strategies in Ukrainian Politics and the Case of Yulia Tymoshenko / Oksana Kis. —Access mode: [//http://www.yorku.ca/soi/_7_2/_HTML/Kis.html](http://www.yorku.ca/soi/_7_2/_HTML/Kis.html)

1520. Lawrence P. A. Men, Women and Ghosts in Science /Peter A. Lawrence // "Plos Biology" – 2006 - № 4. —Access mode: [//http://elementy.ru/news/430104](http://elementy.ru/news/430104)

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1521. Андронова І. Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні (гендерний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / І. Ф. Андронова. — К., 2005.— 20 с.

1522. Аніщенко О. В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» /О. В. Аніщенко. — К., 2000. — 20 с.

1523. Аніщук Н. В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.13 «Правові проблеми політичних інститутів і процесів» /Н. В. Аніщук. — О., 2001 — 19 с.

1524. Аніщук Н. В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. В. Аніщук. — О., 2008. — 36 с.

1525. Багаліка Ю. О. Історичні погляди Лесі Українки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. О. Багаліка. — К., 2000. — 20 с.

1526. Бахматова Л. М. Деятельность Компартии Украины по вовлечению женского крестьянства в колхозное строительство 1944 – 1950 гг. (по материалам Западной Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Л. М. Бахматова. — К., 1970. — 20 с.

1527. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Бем. — К., 2004. — 18 с.
1528. Бойная К. И. Коммунистическая партия – организатор патриотического движения женщин за подготовку к защите социалистической Родины в 1937 – 1941 гг. (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / К. И. Бойная. — К., 1974. — 25 с.
1529. Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917 – 1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. О. Бондаренко. — Х., 2004. — 26 с.
1530. Бондарчук Н. Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943–1945): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. Д. Бондарчук. — Одесса, 1981. — 20 с.
1531. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884-1973): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. В. Верба. — К., 1994. — 14 [1] с.
1532. Витрук Л. Д. Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Л. Д. Витрук. — К., 1967. — 22 с.
1533. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Вірченко. — К., 2006. — 20 с.
1534. Вовк Л. П. Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917 – 1941) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук:

спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. П. Вовк. — К., 1975. — 26 с.

1535. Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга половина ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. О. Волкова. — О., 1995. — 24 с.

1536. Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между двумя буржуазно-демократическими революциями (июнь 1907 – февраль 1917 гг. на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Г. В. Воробьева. — Одесса, 1983.— 17 с.

1537. Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Вороніна.— Х., 2005. — 19 с.

1538. Галаган В. Я. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / В. Я. Галаган. — К. 1991. — 44 с.

1539. Галько О. Ю. Шлюб і сім'я у бойків Карпат наприкінці ХІХ – до 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Ю. Галько. — К., 2004. — 16 с.

1540. Георгізова І. В. Жіночі організації України в громадсько-політичному житті суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / І. В. Георгізова. — К., 2008. — 20 с.

1541. Герасименко Г. В. Гендерні аспекти соціально-економічної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.09.00 «Демографія, економіка праці та соціальна політика» / Г. В. Герасименко. — К., 2004.— 20 с.

1542. Глиняний В. П. Правове становище заміжньої жінки від стародавнього до новітнього часу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук:

спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. П. Глиняний. — О., 2002. — 36 с.

1543. Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Гнатчук. — Чернівці, 2001. — 18 с.

1544. Гнедышева Н. И. Деятельность Компартии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928–1932 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. И. Гнедышева. — К., 1971. — 18 с.

1545. Голубовська І. О. Творчість Наталени Королевої в контексті розвитку української літератури першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / І. О. Голубовська. — К., 2003. — 20 с.

1546. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-1940 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. Наук: спец. 007.00.01 «Історія України» / Л. В. Гонюкова. — К., 2000. — 20 с.

1547. Гордєєва Г. О. Змінювання сім'ї в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / Г. О. Гордєєва. — Х., 2000. — 20 с.

1548. Грицяк Н. В. Теоретико-методологічні засади формування й реалізації державної гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Н. В. Грицяк. — К., 2005. — 36 с.

1549. Груць Г. М. С. Русова і просвітительський рух в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. М. Груць. — Тернопіль, 1999. — 18 с.

1550. Гушинець Н. А. Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933-1941 гг. (на

материалах партийных организаций Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. А. Гушинець. — К., 1985. — 25 с.

1551. Давидюк О. О. Роль освіти у формуванні соціального статусу жінок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні галузеві соціології» / О. О. Давидюк. — К., 2004. — 19 с.

1552. Дармограй Н. М. Жіночі об'єднання України та їх громадсько-культурницька діяльність (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Дармограй. — К., 1998. — 15 с.

1553. Даудова Г.В. Формування та реалізація державної гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: 25.00.02 «Філософія державного управління» / Г. В. Даудова. — Х., 2008. — 20 с.

1554. Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності: загальнотеоретичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Р. Дашковська. — Х., 2008. — 35 с.

1555. Дейнега І. І. Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. ХІХ – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Дейнега. — Запоріжжя, 2003. — 19 с.

1556. Денисенко М. С. Общественно-политические взгляды Марка Вовчка: автореф. дис. на соискание науч. степени канд филолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / М. С. Денисенко. — К., 1955. — 16 с.

1557. Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901-1910 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Добровольська. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.

1558. Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционную борьбу накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени

канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Л. Ф. Домбровская. — Одесса, 1986. — 16 с.

1559. Дудукалов С. Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918 – 1920): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / С. Н. Дудукалов. — К., 1987. — 24 с.

1560. Дутчак П. В. Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20-30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П. В. Дутчак. — Івано-Франківськ, 1997. — 16 с.

1561. Дядюк М. С. Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921-1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Дядюк. — Львів, 2002. — 20 с.

1562. Есип И. М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / И. М. Есип. — Донецк, 1997. — 18 с.

1563. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Єршова. — К., 2002 — 20 с.

1564. Івановська О. П. Фольклористична спадщина Ганни Барвінок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / О. П. Івановська. — К., 1996. — 23с.

1565. Кастелли Е. Е. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Е. Е. Кастелли. — К., 1990. — 19 с.

1566. Катан О. І. Концептуальні і політико-правові засади вирішення гендерної проблеми в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. І. Катан. — К., 2005. — 20 с .

1567. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття: гендерні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Р. Кісь. — Л., 2002. — 20 с.
1568. Климентова О. В. Творчість Олени Теліги і літературно-культурна ситуація "празької школи": автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / О. В. Климентова. — К., 2001. — 19 с.
1569. Кліщ Л. І. Коломийський журнал "Жіноча доля" (1925-1939) в літературному процесі Галичини початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Л. І. Кліщ. — Херсон, 2006. — 16 с.
1570. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878 – 1920): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. А. Кобченко. — К., 2004. — 20 с.
1571. Коваленко Л. А. Участие советских женщин в боевой и политической деятельности партийного подполья и партизанских формирований на временно оккупированной территории Украины (июнь 1941 – 1944 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / К. А. Коваленко. — К., 1984. — 24 с.
1572. Ковалішина Н. П. Взаємодія жіночих громадських організацій з органами державної влади як фактор здійснення гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Н. П. Ковалішина. — К., 2006. — 20 с.
1573. Кожолянюк О. В. Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (к. ХІХ – ХХ ст.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. В. Кожолянюк. — Івано-Франківськ, 2006. — 20 с.
1574. Конкина Е. И. Деятельность большевиков по вовлечению женщин-работниц в массовое революционное движение 1910-1914 гг. (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Е. И. Конкина. — К., 1974. — 28 с.

1575. Корольова Г. І. Трансформація політико-правового та соціально-економічного становища жінок – селянок в Україні у 1979 – 2005 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Г. І. Корольова. — Луганськ, 2006. — 20 с.
1576. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI - перша половина XVII століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Кривоший. — Запоріжжя, 1996. — 18 с.
1577. Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929 – 1938 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Кривуля. — Луганськ, 2004. — 20 с.
1578. Криль Е. А. Литературная и общественная деятельность Н.Кобринской (в общественных и литературных связях): автореф. на соискание науч. степени канд. филолог. наук: 10.01.01 «Украинская література» / Е. А. Криль. — К., 1971. — 22 с.
1579. Кулачек О. І. Гендерна паритетність у державному управлінні: становлення та тенденції розвитку в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О. І. Кулачек. — К., 2003. — 20 с.
1580. Курченко Т. Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Т. Е. Курченко. — К., 1990.— 26 с.
1581. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI – XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Лабур. — О., 1999. — 20 с.
1582. Лазар І. Г. Вдосконалення механізмів та реалізації гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / І. Г. Лазар. — Л., 2007. — 20 с.

1583. Лазюк С. С. Сімейний побут в етносоціальному дискурсі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. С. Лазюк. — О., 2006. — 23 с.
1584. Лебідь Л. В. Н. В. Пігулевська – історик Візантії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л. В. Лебідь. — Дніпропетровськ, 2005. — 18 с.
1585. Левченко К. Б. Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; банківське право» / К. Б. Левченко. — Х., 2003. — 26 с.
1586. Леонтева Л. В. Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. В. Леонтева. — Х., 2006. — 20 с.
1587. Лисенко А. І. Жіночий рух в Україні: економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980-2001): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Лисенко. — Донецьк, 2004. — 20 с.
1588. Лунина М. М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / М. М. Лунина. — К., 1953. — 16 с.
1589. Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941 – 1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Г. М. Лункин. — К., 1975 — 20 с.
1590. Маерчик М. С. Українські обряди родинного циклу крізь призму моделі переходу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. С. Маерчик. — К., 2002. — 20 с.

1591. Малинко І. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Г. Малинко. — Х., 1985. — 24 с.
1592. Матвієнко О. М. Участь жінок у суспільно-політичному житті України в 90-ті рр. XX – на початку XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Матвієнко. — К., 2009. — 20 с.
1593. Мацына З. В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин в общественно-политическую жизнь и промышленное производство (1926-1932 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / З. В. Мацына. — Донецк, 1973. — 17 с.
1594. Медіна Т. В. Особливості функціонування молоді сім'ї в Україні в період трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / Т. В. Медіна. — К., 2000. — 18 с.
1595. Мелешко Л. А. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу (1990-ті – початок 2000-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. А. Мелешко. — Донецьк, 2008. — 20 с.
1596. Мельничук Я. Б. Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.): ідейно-художня еволюція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Я. Б. Мельничук. — Чернівці, 2002. — 20 с.
1597. Мірошниченко Л. П. Проблеми наукової біографії Лесі Українки у світлі документальних джерел: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Л. П. Мірошниченко. — К., 1993. — 16с.
1598. Набока В. М. Торгівля жінками в Україні як вид латентних соціальних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / В. М. Набока. — Х., 2003. — 20 с.

1599. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (сер. ХІХ – ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. І. Несен. — К., 2004. — 21 с.
1600. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.09.00 «Демографія, економіка праці та соціальна політика» / С. В. Ничипоренко. — К., 2008. — 20 с.
1601. Новаківська Л. В. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. В. Новаківська. — К., 1999. — 19 с.
1602. Новгородська А. В. Жінки Донбасу у громадсько-політичному житті в середині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Новгородська. — Донецьк, 2006. — 19 с.
1603. Омеляненко О. В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (на материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / О. В. Омеляненко. — К., 1955. — 19 с.
1604. Онипченко В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933-1937 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / В. П. Онипченко. — К., 1978.— 18 с.
1605. Онишко Л. В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-ті – 40 роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Онишко. — Л., 2006. — 20 с.
1606. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Оніщенко. — К., 2008. — 21 с.

1607. Онуфрієнко О. П. Дискурс національної ідентичності у творчому надбанні Лесі Українки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / О. П. Онуфрієнко. — Д., 2000. — 19с.
1608. Передерій В. А. Періодика для жінок як джерело досліджень національно-культурного життя Галичини 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. А. Передерій. — Л., 1996. — 15 с.
1609. Петрова Н. О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 – 80-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н. О. Петрова. — К., 2004. — 21 с.
1610. Пикалова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Т. И. Пикалова. — Х., 1985. — 16 с.
1611. Пономарев А. П. Этносоциальные проблемы развития семьи и брачно-семейных отношений на Украине (сер. XIX – 80-е гг. ХХ вв.): автореф. на соискание науч. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.05 «Этнология» / А. П. Пономарев. — М., 1987. — 44 с.
1612. Попов М. П. Організаційно-правовий механізм державного управління в сфері гендерної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / М. П. Попов. — О., 2006. — 20 с.
1613. Применко Л. В. Проблеми жіночої освіти в наукових системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. В. Применко. — К., 1994. — 24 с
1614. Раєвич Т. І. Український жіночий рух на Волині (1921-1939 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. І. Раєвич. — Чернівці, 2006. — 20 с.

1615. Рибак О. З. Проблема емансипации женщин в общественно-политическом и культурно-просветительском движении Восточной Галиции и Северной Буковины конца XIX – нач. XX ст.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. З. Рибак. — Л., 1988. — 16 с.
1616. Рибак О. З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. З. Рибак. — Л., 2006. — 35 с.
1617. Руденко Т. П. Молода сім'я в сучасній Україні: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т. П. Руденко. — К., 2004. — 18 с.
1618. Руднева О. М. Гендерна рівність в праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Руднева. — Х., 2002. — 18 с.
1619. Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Сапицька. — Луганськ, 2007. — 20 с.
1620. Селезнева Е. С. Производительная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971-1980): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Е. С. Селезнева. — К., 1986. — 16 с.
1621. Семке Н. Н. Активная жизненная позиция советских женщин и ее реализация в сфере общественно-политической жизни: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. Н. Семке. — Х., 1984. — 24 с.

1622. Сергеева Л. М. Державна політика протидії торгівлі жінками: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.02 «Філософія державного управління» / Л. М. Сергеева. — Х., 2006. — 20 с.
1623. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Старченко. — Л., 2002. — 20 с.
1624. Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Стахневич. — Луганськ, 2004. — 20 с.
1625. Стрельник О. О. Гендерна нерівність та соціальний статус жінки в сучасному українському суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / О. О. Стрельник. — Х., 2003. — 20 с.
1626. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Стяжкіна. — Донецьк, 2003. — 38 с.
1627. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Сухенко. — К., 2001. — 20 с.
1628. Тарасенко І. В. Жіноче начало в культурних реаліях XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / І. В. Тарасенко. — Х., 2001. — 20 с.
1629. Тимченко Ж. П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление Советской власти на Украине (1917-1920) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Ж. П. Тимченко. — К., 1965. — 18 с.

1630. Ткаченко Г. І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Г. І. Ткаченко. — Львів, 1994. — 17 с.
1631. Ткачова В. О. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Ткачова. — Одеса, 2008. — 20 с.
1632. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Тронько. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.
1633. Трофименко Л. С. Феномен жіночого лідерства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Л. С. Трофименко. — Одеса, 2002. — 20 с.
1634. Трофим'як Ю. М. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей республіки до соціалістичного будівництва (1944–1955): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія КПРС» / Ю. М. Трофим'як. — Л., 1969. — 26 с.
1635. Чижмарь К. І. Міжнародні стандарти рівноправ'я та захисту прав жінок та практика України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Міжнародне право» / К. І. Чижмарь. — К., 2007. — 19 с.
1636. Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921 – 1925): опыт Компартии Украины: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Т. П. Шарова. — Одесса, 1990 — 18 с.
1637. Швайба Н. І. Н. Д.Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. І. Швайба. — К., 2008. — 20 [1]с.

1638. Шевченко Н. П. Участие женщин в социалистических преобразованиях в западных областях Украины (1939–1950): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. П. Шевченко. — Львов, 1989. — 17 с.

1639. Шевчук М. Ф. КПСС в борьбе за вовлечение женщин в Советы (на материалах западных областей Украины 1939-1950 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / М. Ф. Шевчук. — К., 1953. — 25 с.

1640. Шушара Т. В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. В. Шушара. — К., 2006. — 20 с.

1641. Щербіна І. В. Українське весілля як етнокультурний феномен (на матеріалах слобожанської обрядово-пісенної традиції): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. В. Щербіна. — Х., 2001. — 20 с.

1642. Юрків Ю. В. Українські жіночі організації у національно-політичному житті Східної Галичини (1917-1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Юрків. — Чернівці, 2009. — 20 с.

1643. Якуба К. І. Соціально-економічні проблеми формування і використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.09.00 «Демографія, економіка праці та соціальна політика» / К. І. Якуба. — К., 1999. — 38 с.

1644. Ярош О. Б. Жіночі об'єднання України як суб'єкти державотворення кінця XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. Б. Ярош. — К., 2000. — 19 с.